

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindarāja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

BĀLAKĀNDA I.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

---

*Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,*

BOMBAY.

1911.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

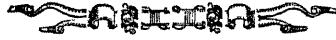
॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

बालकाण्डम् १.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तृभिः स्वाधीना रक्षिताः ।

→❁ श्री: ❁←

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

→❁ बालकाण्डम् १ ❁←

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

→❁ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ❁←

लोके उत्तमः पुरुषः क इति नारदंप्रति वाल्मीकिप्रश्ने तेन तंप्रति श्रीरामस्य पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय तद्गुणानुवादपूर्वकं संक्षेपेण तच्चरित्रकथनम् ॥ १ ॥

तपस्स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्निदां वरम् । नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ आचार्यं शठकोपदेशिक-
मथ प्राचार्यपारंपरीं श्रीमल्लक्ष्मणयोगिवर्ययमुनावास्त-
व्यनाथादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना
वाग्देवतावल्लभं सीतालक्ष्मणवायुसूनुसहितं श्रीरामच-
न्द्रं भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्यञ्जनभूधरस्य शिखरे श्रीमा-
रुतेः सन्निधावग्रे वेङ्कटनायकस्य सदनद्वारे यतिक्ष्मा-
भृतः । नानादेशसमागतैर्बुधगणै रामायणव्याक्रियां
विस्तीर्णां रचयेति सादरमहं स्वप्नेऽस्मि संचोदितः
॥ २ ॥ काहं मन्दमतिर्गभीरहृदयं रामायणं तत्क च
व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् ।
को भारोत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकू-
पारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाग्रसिंहासनः ॥ ३ ॥
वैयर्थ्यं पुनरुक्ततामनुचितारंभं विरोधं मिथोसाधुत्वं
च पदप्रबन्धरचनावाक्येषु निःशेषयन् । स्वारस्यं च
पदेपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेष त-
नोति सज्जनमुदे गोविन्दराजाह्वयः ॥ ४ ॥ पूर्वाचा-
र्यकृतप्रबन्धजलधेस्तात्पर्यरत्नावलीग्राहं ग्राहमहं शठा-
रिगुरुणा संदर्शितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूप-
शकलैरायोज्य सज्जीकृतैः श्रीरामायणभूषणं विरचये
पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ ५ ॥ सुस्पष्टमष्टादशकृत्व एव
श्रीशैलपूर्णाद्यतिशेखरोद्यम् । शुश्राव रामायणसंप्र-
दायं वक्ष्ये तमाचार्यपरंपरात्तम् ॥ ६ ॥ कचित्पदार्थं
क्वचिदन्वयार्थं कचित्पदच्छेदसमर्थनानि । कचित्क-
चिद्वाढनिगूढभावं वक्ष्ये यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

वा. रा. १

अवतारिका ॥ श्रियः पतिरवाप्तसमस्तकामः स-
मस्तकल्याणगुणात्मकः सर्वेश्वरः “वैकुण्ठे तु परे लोके
श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा
भक्तैर्भागवतैः सह ।” इत्युक्तरीत्या श्रीवैकुण्ठाख्ये
दिव्यलोके श्रीमहामणिमण्डपे श्रीभूमिनीलाभिः सह
रत्नसिंहासनमध्यासीनो नित्यैर्मुक्तैश्चनिरन्तरपरिचर्य-
माणचरणनलिनोपि तद्वदेव स्वचरणयुगलपरिचरणा-
हानपितद्धीनान् प्रलयेप्रकृतिविलीनान् मधूच्छिष्टमग्न-
हेमकणसदृक्षान् क्षीणज्ञानान् जीवानवलोक्य “एवं
संसृतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः । जीवे दुःखा-
कुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ।” इत्युक्तरीत्या
दयमानमनाः “विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदि-
तुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ।”
इत्युक्तप्रकारेण महदादिस्मृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकम-
लसमाश्रयणोचितानि करणकलेबराणि दत्त्वा नदीत-
रणाय दत्तैः प्रवैनदीरयानुसारेण सागरमवगाहमाने-
ष्विव तेषु तैर्विषयान्तरप्रवणेषु तेषांसदसद्विवेचनाय
“शासनाच्छास्त्रं” इत्युक्तरीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं
शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्र-
तिपत्तिभिस्तैरनादृते स्वशासनातिलङ्घिनं जनपदं स्व-
यमेव साधयितुमभिययासुरिव वसुधाधिपतिः स्वा-
चारमुखेन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्धाऽव-
तितीर्षुरन्तराऽमरगणैः सद्गुह्यैरभ्यर्थितः स्वाराध-
कस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्धाऽवततार ।

तत्ररामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्ममन्वतिष्ठत् । लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवच्छेषत्वरूपविशेषधर्म भरतरूपेण गन्धर्वान्निर्वास्य भगवत्पारतन्त्र्यरूपं शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं ध्वंसयित्वा भागवतशेषत्वं । तानिमान् धर्मान् तानीमानि चापदानानि तत्कालमात्रपर्यवसितानि भविष्यन्तीतिमन्वानः सर्वलोकहितपरः पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रपवित्रितं शतकोटिप्रविस्तरं प्रबन्धनिर्माय तं नारदादीनध्याप्य भूलोकेऽपिसंतत-राममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितहृदयवाल्मीकिमुखेन संग्रहेणप्रवर्तयितुं नारदप्रेषयामास । तदुक्तंमात्स्ये “वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् । ब्रह्मणाचोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् । आहत्य नारदेनैव वाल्मीकाय निवेदितं” इति । वाल्मीकिरपिनिखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपगतंनारदंष्टृष्टाऽवगतपरतत्त्वस्वरूपः तदनुप्रसन्नेन विधिनादत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणः तस्यार्थप्रधानसुहृत्संमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतांच पुरस्कुर्वन् “काव्यालापांश्चवर्जयेत्” इतिनिषेधस्यासत्काव्यविषयतांच निर्धारयन्स्वग्रन्थेप्रेक्षावतांप्रवृत्त्यर्थतदङ्गानिदर्शयति प्रथमतश्चतुस्सर्गा । तत्रप्रथमसर्गेणविषयप्रयोजनेदर्शयति । तत्रच “तद्विद्विप्रणिपातेनपरिग्रहेनसेवया” इतिवेदान्तरहस्यस्यप्रभपूर्वकज्ञेयत्वविधानात् “नाष्टः कस्यचिद्भूयात्” इत्यष्टोत्तरस्यप्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रभमाविष्करोत्यादितः पञ्चश्लोक्या ।

अथप्रारिप्सितस्यग्रन्थस्यनिष्प्रत्यूहपरिपूरणायप्रचयगमनायचगुरुनमस्कारंदेवतानमस्कारंचविदधाति—

तपस्स्वाध्यायेति । तत्र “आचार्याद्वैवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापत् । आचार्यवान् पुरुषोवेद” इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात्स्वगुरोराचार्यलक्षणपूर्तिदर्शयति द्वितीयान्तपदैः । तत्रवेदसंपन्नत्वमाह तपस्स्वाध्यायनिरतमिति । तपश्चस्वाध्यायश्चतपस्स्वाध्यायौ “अल्पात्तरं” इतितपश्शब्दस्यपूर्वनिपातः । तपः चान्द्रायणादि स्वाध्यायो वेदः । “स्वाध्यायोवेदतपसोः” इतिवैजयन्ती । तयोर्निरतंनिरन्तरासक्तं । आवश्यकत्वादेतदुभयमुक्तम् । तदाहमनुः “तपोविद्याचविप्रस्यनिश्चयसकरंपरं । तपसाकल्मषंहन्तिविद्ययाज्ञानमश्नुते” इति । यद्वा तपोज्ञानं तपआलोचनइत्यस्माद्धातोरसुनप्रत्ययः । श्रुतिश्चात्रभवति “यस्यज्ञानमयंतपः” इति । योगइतियावत् । स्वाध्यायोवेदः तयोर्निरतं “स्वाध्यायाद्योगमासीतयोगात्स्वाध्यायमावसेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्यागमिष्यतिपरांगतिं” इत्युक्तप्रकारेणसक्तमित्यर्थः । यद्वा तपोवेदः “तपोहिस्वाध्यायः” इतिश्रुतेः । स्वाध्यायोजपः “स्वाध्यायो वेदजपयोः” इत्युक्तेः । तत्रनिरतम् । “स्वाध्यायान्माप्रमदः । वेदमेवजपेन्नित्यं” इत्युक्तरीत्यासक्तमित्यर्थः । यद्वा तपोब्रह्म “ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः” इतिश्रुतेः तपः प्रधानःस्वाध्यायस्तपस्स्वाध्यायः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपीसमासः । वेदान्तइतियावत् । तत्रनिरतम् “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यांनप्रमदितव्यम्” इत्युक्तरीत्याऽध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः । यद्वा तपो व्याकरणम् । तथोक्तंवाक्यपदीये । “आसन्नं ब्रह्मणस्तस्यतपसामुत्तमतपः । प्रथमंछन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणंबुधाः इति” । तत् इतरेषामङ्गानामुपलक्षणम् । तत्सहितःस्वाध्यायःतपस्स्वाध्यायः तत्रनिरतं साङ्ग-

श्रीरामचन्द्रायनमः । महेश्वरतीर्थीयं । परब्रह्मात्मिकां देवीं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य स्तौमि तामेव ज्ञानशक्ति सरस्वतीम् ॥ १ ॥ कारुण्यामृतनीरमाश्रितजनश्रीचातकानन्दं शार्ङ्गाखण्डलचापमम्बुजभवोप्रेन्द्रादिबर्हीष्टदम् । चारुस्मेरमुखोल्लसज्जनकजासौदामिनीशोभितं श्रीरामांबुदमाश्रयेऽखिलजगत्संसारतापापहम् ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थदेशिकान्भवानलातार्तामृतपूरनीरदान् । करोति रामायणतत्त्वदीपिकां महेशतीर्थीख्यमुनिर्यधामति ॥ ३ ॥ सर्वेषां ग्रन्थकर्तृणां लेखकोऽहं न कल्पकः । लिखितान्यत्र तैर्यानि लिख्यन्ते तान्यतो मया ॥ ४ ॥ ग्रन्थबाहुल्यमीत्याऽत्र क्वचिच्छब्दशुशोधनम् । निघण्टुकथनं चार्थः पदानां लिख्यतेऽधुना ॥ ५ ॥ सीतारामौसमुद्दिश्य विराधखररावणैः । उक्तानां पुरुषोत्तमां वास्तवार्थोत्रवर्ण्यते ॥ ६ ॥ ब्रह्मलोकप्रसिद्धशतकोटिप्रविस्तरंरामचरितं भूलोकवर्तिनंचतुर्णांविर्णानांतापत्रयविमोचनाय संक्षिप्यरचयितुमुद्युक्तः परमकारुणिकोब्रह्मा वाल्मीकिरूपेण भूमौ स्वांशेनसमभवत् । तथाचस्कान्दे पार्वतीप्रति शिववचनम् । “वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः” इति । एवंच ब्रह्मांशभूतोभगवान्प्राचेतसः स्वचिकीर्षितं श्रीमद्रामचरितं गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमिति न्यायेन भगवत्कथोपदेशेन स्वगुरुं नारदं प्रतीक्षमाण आस्तेस्म । अथब्रह्मनियोगेनसमागतंभगवन्तं नारदमभ्यर्च्य वाल्मीकिः कोन्वस्मिन्नित्यादिप्रच्छ । सचदेवर्षिः परमेश्वरकथाप्रश्नुदितमनाः श्रीरामचरितंसंक्षिप्यवाक्यरूपेणोपदि-

वेदाध्यायिनमित्यर्थः । यद्वा तपः स्वं यस्यासौ तपस्वः । अध्यायोवेदः इङ् अध्ययने इत्यस्माद्धातोः “अध्यायन्याय-” इत्यादिनानिपातनात् । अतएव “स्वाध्यायोध्येतव्यः” इत्यत्र स्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः स्वशास्त्रेत्याचार्यैर्व्याख्यातं तत्रनिरतोऽध्यायनिरतः । तपस्वश्चासावध्यायनिरतश्च तपस्स्वाध्यायनिरत इतिकर्मधारयः तम् । यद्वा तपोब्रह्म तद्रूपः स्वाध्यायः तपस्स्वाध्यायः तस्मिन्ननिरतं सामगानलोलमित्यर्थः । “वेदानां सामवेदोऽस्मि” इति भगवतागीतत्वात् । एवं वेदाध्ययनमुक्तम् । अथ “यदधीतमविज्ञातं निगदैनैव शब्दयेत । अनन्नाविशुष्कैर्धोनतज्ज्वलतिकर्हिचित्” इतिकेवलाध्ययनस्य निन्दितत्वात्तदर्थं ब्रह्ममाह । वाग्विदांवरमिति । वाक् वेदः “अनादिनिधनाहोषावागुत्सृष्टास्वयं भुवा” इति वाक्शब्दस्य वेदप्रयोगात् । तां विदन्ति जानन्तीति वाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषां मध्ये वरं श्रेष्ठं । निर्धारणेषु । यद्वा वाक् व्याकरणं “यश्च व्याकुरुते वाचम्” “वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः” इत्यादौ व्याकरणपर्यायत्वेन शिष्टैर्व्यवहृतत्वात् । एतदङ्गान्तराणामुपलक्षणं । षडङ्गविदामग्रेसरमित्यर्थः । एतेन वेदार्थभिज्ञत्वमर्थसिद्धम् । यद्वा वाग्विदः यावद्विवक्षितार्थप्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः तेषां वरम् । पूर्ववेदाध्ययनमुक्तं अत्र तदध्यापनम् । यद्वा गोबलीवर्दन्यायेन वाचः वेदव्यतिरिक्तानि शास्त्राणि तद्विदां वरम् । अनेन चतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमविद्योपक्रमे नारदेनात्मनः सर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् “ऋग्वेदं भगवोध्येमियजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणपञ्चमवेदानां वेदपित्र्यं राशिं देवं निधिं वाको वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोध्येमि” इति । तदिदमुच्यते वाग्विदां वरमिति । यद्वा वाक्सरस्वती “गीर्वाणाणीसरस्वती” इति वचनात् । तया विद्यन्ते लभ्यन्ते इति वाग्विदः सरस्वतीपुत्रामरीच्यादयः । विदूलाभ इत्यस्माद्धातोः कर्मणि क्तिप् । भगवद्भक्ततया तेषां वरम् । अनेनाभिजात्यमुक्तम् । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन

विद्योक्ता । समाहितत्वमाह—मुनिपुङ्गवमिति । तेन “अभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत्” इत्यापस्तंबोक्तमाचार्यलक्षणं ज्ञापितम् । मुनयो मननशीलाः “मनेरुच” इति इन्द्रप्रत्ययः । पुमांश्चासौ गौश्चेति पुंगवः “गोरतद्धितलुकि” इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । श्रेष्ठ इत्यर्थः । “बुधे च पुङ्गवः श्रेष्ठे वृषभे भिषजां वरे” इति विश्वः । मुनिषु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः । “सप्तमी” इति योगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः तं । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन वेदार्थस्य श्रवणमुक्तम् । वाग्विदां वरमित्यनेन मननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेन निदिध्यासनम् । यद्वा “तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्यबाह्येन तिष्ठति” । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथमुनिः” इत्युक्तक्रमेण त्रिभिरेतैः पदैः पाण्डित्यबाल्यमौनान्युक्तानि । नरस्य संबन्धि नारं “नराच्चेति वक्तव्यं” इत्यण् । अज्ञानमित्यर्थः । तद्यत्तिखण्डयतीति नारदः । दो अवखण्डने इत्यस्माद्धातोः “आदेच उपदेशेऽशिति” इत्यात्वे सति “आतोनुपसर्गेकः” इतिकप्रत्ययः । अज्ञाननिवर्तक इत्यर्थः । उक्तं च नारदीये “गायत्रारायणकथांसदापापभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजंतमः” इति । यद्वा नारं ज्ञानं तद्ददातीति नारदः । यद्वा नरति सद्गतिं प्रापयतीति नरः परमात्मा । नृनय इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । तदुक्तं भारते “नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः” इति । स एव नारः । तं ददात्युपदिशतीति नारदः तं । एवमाचार्यलक्षणपूर्तिमुक्त्वा अधिकारित्वसंपूर्तिप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमाह—तपस्वीत्यादिना । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी “तपस्स हस्ताभ्यां विनीनी” इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः । भूमादयो मत्वर्थाः । तदुक्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः” इति । प्रशस्ततपस्क इत्यर्थः । तेन “तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व । सतपो तप्यत । सतपस्तप्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति श्रुतं ब्रह्मज्ञानसाधनं तप उक्तम् । यद्वा तपो वेदो व्याकरणं ज्ञानं च तद्वान् । तपश्शब्दानां तत्रावृत्त्येकशेषादन्यतमेन अर्थस्मरणे सति

इयं जगाम । तदनु तमसातीरमुपसृत्य चरतः व्याधविद्धकौश्लदर्शनजनितशोकस्य वाल्मीकीवदनात् मातिषादेति श्लोक उद्भूतः । ततः स्वाश्रममागत्य तमेवानुसंदधानः सविस्मयमास्त । अथ भगवांश्चतुर्मुख आगत्य “मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्” इत्यभिधाय रामचरितं सर्वविदितं भवत्विति वरं प्रदाय पथैरेव रामायणं कुर्वित्युपदिश्य स्वधामजगाम । अथ चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्य परब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रैः श्लोकैश्चकार तदिदं व्याक्रियते । तपःस्वाध्यायेत्यादि गायत्रीवर्णसंयुक्तश्लोकसंकेतः । चतुर्विंशतिसंख्याका गायत्रीवर्णसंयुताः । ये श्लोकाः सन्ति तानत्र विलिखामि यथाक्रमम् ॥ १ ॥ श्लोके च प्रतिसाहस्रं प्रथमे प्रथमे क्रमात् । गायत्र्यक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः ॥ २ ॥ गायत्र्यास्त्रीणि चत्वारि द्वे द्वे त्रीण्यथ षट्क्रमात् । चत्वारि सप्तकाण्डेषु

एकपदोपात्तकृतिकालादीनामिव अन्वयबोधः सुलभः । तथाचाधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानइत्युक्तं । निर्वेदश्चतपः “तपस्वीतापसे शोच्ये” इतिवैजयन्ती । तेन संजातमोक्षाभिलाष इत्युक्तं । तादृशएवहि ब्रह्मज्ञानाधिकारी । तपस्वीत्यनेन शमदमादिसंपत्तिरपिसिद्धा । यद्वा तपोन्यासः “तस्मान्न्यासमेष्टांतपसामतिरिक्तमाहुः” इतिश्रुतेः । न्यासः शरणागतिः प्रणिपातरूपा । एवं “तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया” इत्याद्युक्तानिप्रणिपातपुरःसराणिदर्शितानि । वल्मीकस्यापत्यंवाल्मीकिः । “अतइन्” इतीन्प्रत्ययः । नन्वसौकथं वल्मीकापत्यं । यतोयं भृगुपुत्रएवप्रतीयते । तथाचश्रीविष्णुपुराणे “ऋक्षोभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योभिधीयते” इति । अत्रापि उत्तरकाण्डेवक्ष्यति “भार्गवेणेतिसंस्कृतौ । भार्गवेणतपस्विना” इतिच । अन्यत्रचप्रचेतोपत्यत्वमभिधीयते “चक्रेप्रचेतसः पुत्रस्तंब्रह्माप्यन्वमन्यत” इति “वेदः प्राचेतसादासीत्” इतिच प्रसिद्धं । अतः कथमस्यवल्मीकापत्यत्वम् । उच्यते । निश्चलतरतपोविशेषेणास्यवल्मीकावृतौजातायांप्रचेतसावरुणेनकृतनिरन्तरवर्षेणप्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यैवास्यप्रचेतसः पुत्रत्वं वल्मीकापत्यत्वं चसंगच्छते । ननु कथं तत्प्रभवत्वमात्रेणतदपत्यत्वम् । मैवम् । गोणीपुत्रः कलशीसुतइत्यादिव्यवहारस्यतत्प्रभवेपिबहुलमुपलब्धेः । उक्तं चब्रह्मवैवर्ते “अथाब्रवीन्महातेजाब्रह्मालोकपितामहः । वल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ” इति । मास्त्वपत्यार्थत्वं । तथापिवाल्मीकिशब्दस्साधुरेव गार्हादिषुपठितत्वात् । यद्वाभृगुवंश्यः कश्चित् प्रचेतानामतस्यायंपुत्रः ऋक्षोनाम । “चक्रेप्रचेतसः पुत्रः” इतिपुत्रत्वाभिधानात् । भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामेराघवरघुनन्दनशब्दवत् उन्नेयौ । वाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोपचारात् । अतएव कश्चित् “वाल्मीकेनमहर्षिणा” इतिसंबन्धमात्रेऽण्युच्यते । सत्स्वपिनामान्तरेषुवाल्मीकिशब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्गशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय । परिपप्रच्छ परि विशेषेण पृष्ठवान् । “कोन्वस्मिन्” इत्यादिवक्ष्यमाणमितिशेषः । तपइतिभिन्नपदंब्राह्मवाचि । नारदंब्रह्मपरिपप्रच्छेत्यर्थः । अतोतद्विकर्मकत्वहानिः । उक्तंहिवृत्तिकृता “दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्र-

च्छिचिब्रूशासुजिमथमुषां” इत्यादिनाप्रच्छेद्विकर्मकत्वं परिपप्रच्छेति परोक्षेलिट् । प्रभ्रस्यपरोक्षत्वं विवक्षितभगवद्गुणानुसंधानकृतवैचित्यात् । “सुप्तोहंकिलविललाप” इतिवत् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंवा । स्वविनयव्यञ्जनायप्रथमपुरुषनिर्देशोवा “ईश्वरः सर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति” इतिवत् । स्वस्मिन्नन्यत्वमारोप्यपरोक्षनिर्देशोवा । अनेन “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं । तस्मै सविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तांतत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इत्याथर्वणि कीश्रुतिर्गुरुपसदनविषयोपबृंह्यते । तथाहि तपस्वीत्यनेन “परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्” इत्यस्यार्थोऽदर्शितः । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयासंजातमोक्षाभिलाषोहि तपस्विशब्दार्थोवर्णितः । वाल्मीकिरित्यनेन “सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय” इत्यस्यार्थोदर्शितः । स्वाध्यायनिरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थोऽङ्कितः । “श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते” इतिश्रोत्रियशब्दार्थप्रकाशनात् । वाग्विदांवरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थः । मुनिपुङ्गवमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः । नारदशब्देन गुरुशब्दार्थः । “गुरुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्गुरुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते” इतितन्निरोधकः । परिपप्रच्छेत्यनेन तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्येतदुपपादितं “विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ” इति श्रुतेः । अत्र ब्रह्मवाचितपःशब्दप्रयोगेण देवतानमस्काररूपमङ्गलमाचरितं । तथोक्तं । “अइतिभगवतो नारायणस्यप्रथमाभिधानमभिधत्ता किं नाममङ्गलं नकृतम्” इति । “देवतावाचकाः शब्दायेच भद्रादिवाचकाः । ते सर्वमङ्गलार्थाः स्युर्लिपितोगणतोपिच” इति निरन्तरनिरतिशयानन्दरूपंतपोज्ञानरूपंब्रह्म स्वाध्याय सुष्ठुध्यात्वेतिवा देवतानमस्कारः । गुरुनमस्कारश्चकृतोभवति । कथम् । तपस्सुनिरन्तारदमाध्याय परिपप्रच्छेति । यद्वा परि पूजयित्वेत्यर्थः “परिः समन्ततोभावव्याप्तिदोषकथासुच । भाषाश्लेषेपूजनेचवर्जनेवसनेशुभे” । इतिवचनात् नारदंसंपूज्यपप्रच्छेत्यर्थः । “पराशरं मुनिवरंकृतपौर्वाहिकक्रियम् । मैत्रेयः परिपप्रच्छप्रणिपत्या

स्थापितान्यक्षराणितु ॥ ३ ॥ तत्र तत् इतिगायत्र्याः प्रथमाक्षरम् । तपः स्वाध्यायेति । शिरोमणिः । वाल्मीकिरिति । “ऋक्षोभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते” इति विष्णुपुराणवचनात् ऋक्षइतितत्स्यरूढनाम । तस्यात्रानुक्तिस्तु “आत्मनामगुरोर्ना-

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

भिवाद्यच” इतिवत् । अस्य श्रीरामायणस्य गायत्र्यक्षर-
सङ्ख्यानुसारेण चतुर्विंशतिसहस्रप्रन्थसङ्ख्याया प्रवृत्तत्वा-
त्प्रथमसहस्रोपक्रमेतकारः प्रयोक्तव्य इति सत्स्वपिब्रह्म-
वाचकेषु शब्दान्तरेषु तपश्शब्दस्यैव प्रयोगः । प्रबन्धा-
दौतकारप्रयोगश्चावश्यकः । तस्य वक्तुर्वाचकस्य च सौ-
ख्यकरत्वात् । तथोक्तं “वस्तुलाभकरोणस्तुतकारः सौ-
ख्यदायकः” इति । साहित्यचूडामणौ तु “तकारो वि-
घ्ननाशकः” इत्युक्तम् । किंच तकारस्य जलंभूतं बृहस्प-
तिर्देवता । अतः शुभावहोऽनेन प्रबन्धारंभः । अत एवो-
क्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् “वर्णानामुद्भवः पञ्चाद्व्यक्तिः
सङ्ख्याततः परम् । भूतबीजविचारश्च ततो वर्णग्रहाभ-
पि” इत्यारभ्य “एतत्सर्वमविज्ञाययदि पद्यं वदेत्कविः ।
केतकारुढकपिवद्भवेत्कण्टकपीडितः” इति । “कार-
णात्पञ्चभूतानामुद्भूतामातृकायतः । अतो भूतात्मकाव-
र्णाः पञ्चपञ्चविभागतः । वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चा-
शल्लिपयः क्रमात् । पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा विन्द्वन्ताः सन्ध-
यस्तथा । तत्र स्वरेणः सूर्योऽयं कवर्गोऽस्तु लोहितः । चव-
र्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद्बुधसंभवः । तवर्गोऽथः सुरगुरुः
पवर्गोऽथः शनैश्चरः । यवर्गजोऽयं शीतांशुरिति सप्तग्रहाः
क्रमात्” इति । अत्र तपस्स्वा इति यगणः आदिलघुत्वात् ।
तदुक्तं “आदिमध्यावसानेषु यरतायान्ति लाघवम् ।
भजसागौरवं यान्ति मनौ तु गुरु लाघवम्” इति । यगण-
प्रयोगश्चार्थकर इत्युक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् “करोत्य-
र्थानादिलघुर्यगणो वायुदेवतः” इति । ननु तपस्तापः सु-
तरामाधिः स्वाधिः तयोराये निरतमिति ग्रन्थारंभे अश्ली-
लवचनमनुचितम् । तदुक्तं “अश्लीलं यदमाङ्गल्यजुग-
प्साग्रीडभीकरम्” इति । मैवम् । प्रसिद्धि विशेषणत-
पोवेदयोरेव प्रथमतः बुद्ध्या रोहेणाश्लीलत्वप्रसङ्गाभावा-
त् । यथा भगिनी लिङ्गादिप्रयोगेषु । अत्र सर्वत्र प्रायेण प-
ध्यावर्णवृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे “युजोर्जेन सरि-
द्धर्तुः पध्यावर्णप्रकीर्तितम्” इति । वृत्तविशेषास्तु तत्र-
तत्र वक्ष्यन्ते । अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः तकारा-
दीनामावृत्तेः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे “वर्णसाम्यमनुप्रा-

सः” इति । विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरोनामा-
र्थालंकारः । उक्तमलंकारसर्वस्वे “विशेषणानां साभि-
प्रायत्वे परिकरः” इति । तपस्स्वाध्यायनिरतत्वादीनां गु-
रूपसत्तिहेतुज्ञानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुकं-
काव्यलिङ्गमलंकारः “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलि-
ङ्गमलंकृतिः” इति लक्षणात् । अत्र वाल्मीकिनारदयोः
स्वरूपकथनेन शिष्याचार्याभ्यामेवं भवितव्यमिति द्योत-
नात् वाक्यगतवस्तुनावस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

॥ कथं परिपप्रच्छेत्याकाङ्क्षायां प्रश्नप्रकारं दर्शयति—को
नित्यादिश्लोकत्रयेण । “नृपृच्छायां विकल्पेच” इत्यम-
रः । अस्मिन् लोके भूलोके सांप्रतं अस्मिन् काले । “अ-
स्मिन् काले धुनेदानीं संप्रत्येतर्हि सांप्रतम्” इति बाणः ।
लोकान्तरे विष्णोर्विदितत्वात् अत्रैव कालान्तरे नृसिंहादेः
प्रसिद्धत्वाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थमेव मुक्तम् । गुणा अस्य सन्तीति
गुणवान् । भूमादयो मत्वर्थाः । अस्मिन् लोके अस्मिन् काले-
कोवासकलकल्याणगुणसंपन्न इत्यर्थः । एवं सामान्येन
गुणसमुदायं पृष्ट्वा विशिष्य तत्तद्गुणाश्रयं पृच्छति—कश्च
वीर्यवान् इत्यादिना । यद्वा गुण्यते आवर्त्यते पुनः पुनरा-
श्रितैरनुसन्धीयत इति गुणः सौशील्यम् । “गुणस्त्वावृ-
त्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु” इति विश्वः । सुशीलं
हि नाम महतो मनैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । तस्याधिक्यं
सौशील्यं तद्वान् । सौशील्ये गुणशब्दोभियुक्तैः प्रयुक्तः ।
“वशीवदान्यो गुणवाननुजुः शुचिः” इति । कोवासौशी-
ल्यवानित्यर्थः । सर्वत्र प्रभे नु इति किंशब्दोपियत्र न प्र-
युक्तस्तत्रानुषङ्गनीयः । एकैर्नैव किंशब्देनोपपत्तावप्या-
वरातिशयात् पुनः पुनस्तत्प्रयोगः । “प्रदानवदेवतदु-
क्तं” इति न्यायेन प्रतिगुणं गुण्यवृत्त्यभिप्रायेण वा लोके
गुण संबन्धाद्गुण्यतिशयः इह तु गुणिसंबन्धाद्गुणातिशय
इति द्योतनाय गुणिनः प्रथमं निर्देशः । “गुणास्त्यज्ज्ञा-
न—” इत्युक्तेः । कश्च वीर्यवान् चकार उक्तसमुच्चये ।
सत्स्वपि विकारहेतुष्वविकृतत्वं वीर्यं औषधं वीर्यवदित्या-
दौ तथा दर्शनात् तद्वान् । धर्मः अलौकिकश्रेयसाधनं
तंसामान्यरूपं विशेषरूपं च जानातीति धर्मज्ञः । चका-

म—” इति स्मृत्या आत्मनामग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । निषेधस्य चरुढनामविषयत्वात् । वस्तुतस्तु स्मृतौ ग्रह उच्चारणमर्थः ज्ञानार्थत्वे
निषेधस्यासंभवापत्तिः । यदि लेखनमात्रे च नोच्चारणमित्यङ्गीकारः तदा रामचरितस्य दुर्लभत्वबोधनफलकस्वतः प्रख्यापनार्थं यौगिक-
नामोक्तिरिति बोध्यम् ॥ ११ ॥ तनिश्लोकी ॥ हेमारविन्दवदश्रयवैलक्षणेन निस्सीमान्यधिकत्वं च कुं को न्विति प्रथमं धर्मनिर्देशः ।
स्वस्याविकृतत्वे सति परविकारकारित्वं वीर्यं तद्वान् वीर्यवान् ॥ २ ॥

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः । कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥४॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः परिहार्याधर्मज्ञश्चेत्यर्थः । कृतमुप-
कारंस्वल्पंप्रासङ्गिकमपि बहुतया जानातीति कृतज्ञः अप-
कारास्मरणं च शब्दार्थः । वक्ष्यति “नस्मरत्यपकाराणां
शतमप्यासवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतनैकेन तुष्य-
ति” इति । सत्यं कृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यं वाक्यं वचनं
यस्य सः सत्यवाक्यः । तथा वक्ष्यति “अनृतनोक्तपूर्वं
मेन च वक्ष्ये कदाचन” इति । दृढव्रतः निश्चलसंकल्पः
“अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वासीते सलक्ष्मणाम् । न हि प्र-
तिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः” इति ॥ २ ॥ चरित्र-
माचारः तदेव चारित्र्यं वायसराक्षसादिवत्स्वार्थेऽण्प्रत्य-
यः तेन युक्तः सर्वदाप्यनुलङ्घितकुलाचार इत्यर्थः । सर्वभू-
तेषु सर्वप्राणिषु विषये “भूतक्षमादौ च जन्तौ च न स्त्रियां
गुणसत्त्वयोः” इति बाणः । हितः हितकरः । हितशब्दात्
“तत्करोति” इति णिच् पचाद्यच् णिलोपेपूर्वरूपे च रू-
पम् । भूतशब्देन स्वपरतारतम्याभाव उक्तः । सर्वशब्दे-
न सापराधेष्वपि हितकरत्वमुक्तम् । वेत्तीति विद्वान् स-
र्वशास्त्रज्ञः “विदेः शतुर्वसुः” । समर्थः सर्वकार्यधुरं-
धरः । प्रियदर्शनं यस्यासौ प्रियदर्शनः एकश्चासौ प्रियदर्-
शनश्च एकप्रियदर्शनः । अयमिव नान्योलोके प्रियदर्श-
नोऽस्तीत्यर्थः । यद्वा एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्-
शनः । लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचित्प्रियं भवति क-
दाचिदप्रियं च भवति “तस्माद्दुःखात्सकं नास्ति न च किं-
चित्सुखात्सकम्” इति वचनात् । अयं तु न तथा । किंतु-
“क्षणेक्षणे यन्न वतामुपैतितदेवरूपं रमणीयतायाः” इत्यु-
क्तरीत्या सदानुभवेऽप्यपूर्ववद्विस्मयमादधान इत्यर्थः । त-
थैवोत्तरयिष्यति—सदैकप्रियदर्शन इति । “एके मुख्या-
न्ये केवलाः” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ३ ॥ आत्मवान् धैर्य-
वान् “आत्मा जीवे धृतौ देहेऽस्वभावे परमात्मनि” इत्यमरः ।
अप्रकंप्य धैर्य इत्यर्थः । जितक्रोधः विधेयकोपः । दण्डा-
हं ष्वेवाहितकोप इत्यर्थः । “क्रोधमाहारयतीत्रम्” इति
हि वक्ष्यति । द्युतिमान् कान्तिमान् । “रूपसंहननलक्ष्मीं

सौकुमार्यं सुवेषतां ददृशुर्विस्मिताकारारामस्य वनवासि-
नः” इति हि वक्ष्यति । गुणेषु दोषा विष्करणमसूया “अ-
सूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । अविद्यमानाऽ-
सूया यस्यासावनसूयकः । “शेषाद्विभाषा” इति कपि
“आपोन्यतरस्यां” इति ह्रस्वः । यद्वा असूयकः असूच्
कण्डादौ पठितः । तस्मात् “कण्डादिभ्यो यक्” इति य-
क्प्रत्ययः । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । ततो
“निन्दहिंस—” इत्यादिना वुच् सन भवतीत्यनसूयकः ।
देवाश्चेति चकारेणासुरादयः समुच्चयन्ते । जातरोषस्य
कस्य संयुगे देवादयः सर्वे बिभ्यतीत्यन्वयः । अतो न
“भीत्रार्थानां—” इति किंशब्दात्पञ्चमी । शत्रुविषयः
कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः । यद्वा चकारो-
प्यर्थः । अनुकूला अपि बिभ्यति किंपुनः प्रति कूला इत्यर्थः ।
यद्वा संयुगे जातरोषस्य कस्य बिभ्यतीत्येवान्वयः । शेषे-
षष्ठी । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इत्यपादानसंज्ञापूर्-
वकपञ्चम्यभावात् ॥ अत्र श्लोकत्रये समृद्धिमद्वस्तुवर्णना-
दुदात्तालंकारः ॥ ४ ॥ अथायं प्रश्नो विजिगीषामूलमि-
ति नारदो मन्येतापीति मनवानः स्वप्नश्लोकाज्ज्ञासाहेतुकइ-
ति दर्शयन् प्रश्नमुपसंहरति—एतदिति । एतत्पूर्वोक्तगु-
णाश्रयभूतं वस्तु अहं जिज्ञासुः न विजिगीषुः श्रोतुं
न तु क्षेमं इच्छामि न तु ब्रूहि इति निर्बभ्रामि । अहं तावदि-
च्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्ति चेद्वक्तुमर्हसीति भावः ।
तत्र हेतुमाह—परमिति । हिर्हेतौ “हिर्हेतावधारणे”
इति बाणः । यस्मात्कारणान्मे परमुत्कृष्टं कौतूहलं विस्म-
योऽस्ति तस्मादिच्छामि । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । मुखविका-
साद्यनुभावैर्मम हर्षस्तव स्पष्ट इत्यर्थः । स्वप्नश्लोकात्तरदाने दे-
शिकालाभान्निर्विण्णः संप्रति भवद्दर्शनेन संजाताभिला-
षोऽस्मि ब्रूहि मत्पुष्टमिति भावः । “आचार्यस्य ज्ञानवत्ताम-
नुमाय शिष्येणोपसत्तिः क्रियते” इति न्यायेन नारदस्य प्र-
ष्टव्यविषयज्ञानसंभावनामाह—महर्ष इति । ऋषिः
ज्ञानस्य पारंगन्ता । ऋषगता वित्यस्माद्वातोः “इगुपधा-

तिलकं ॥ लौकिकव्यवहारे प्रजारज्जनादौ चातुर्यसामर्थ्यं तद्वान् समर्थः । एकप्रियदर्शनः । कन्दर्पाधिकसौन्दर्यवत्त्वेन नित्य-
सुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंभिन्नप्रियत्ववद्दर्शनं यस्य सः ॥ ३ ॥ तीर्थी० आत्मवान् वशीकृतान्तःकरणः । जित-
क्रोधः अत्र क्रोधशब्दः कामादीनामुपलक्षकः जितारिषड्वर्ग इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तनि० कथं मम सामर्थ्यं तत्राह—महर्ष इति । ऋषयो
ह्यलौकिकार्थद्वयारः तत्र महर्षित्वात्तत्त्वमत्तोऽपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति । एवंविधं नरं परमपुरुषम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चैतत्रिलोकज्ञो वाल्मीकेनारदो वचः । श्रूयतामिति चामभ्य ग्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

क्ति” इतीन् । गत्यर्थो ज्ञानार्थः । महंश्चासौ ऋषिश्च महर्षिः । “आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” इत्यात्वं । हेतुगर्भविशेषणं । महर्षित्वात्त्वमेवंविधं नरं पुरुषं ज्ञातुमर्हसि । ब्रह्मणः सकाशाद्विदितसकलविशेषस्त्वंकथंमेजिज्ञासोर्नवदेरिति भावः । अत्र पूर्वार्धे काव्यलिङ्गमलंकारः । उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् । “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिङ्गमलंकृतिः” इति लक्षणात् । उत्तरार्धपरिकरइत्यनयोः संसृष्टिः । अन्ते चास्येतिकरणबोधः । इतिपरिपञ्चयेतिसंबन्धः । नन्वयंप्रश्नोवाल्मीकेर्नसंगच्छते तस्य विदितसकलरामवृत्तान्तत्वेन निश्चये संशयायोगात् । वक्ष्यति ह्ययोध्याकाण्डे । “इति सीताचरामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवाद्यन्” इति । कथं रामविषयमध्यवर्ती वाल्मीकिस्तद्गुणान्न विजानीयात् । वक्ष्यति हि “विषये ते महाराज रामव्यसनकर्षिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इति । कथं वा “रामो रामो राम इति प्रजानां भवन्कथाः । रामभूतं जगद्भूद्रामेराजं प्रशासति” इति पृथग्जनैरपि विदितं रामवैभवं मुनिरेषेन जानीयात् । कथंचैतावन्मात्रं सत्यलोकादागतो नारदः प्रष्टुमर्हति । य एव मुत्तरयति “रामो नाम जनैः श्रुतः” इति । तत्रोच्यते । नायमापाततो भासमानः प्रश्नार्थः । नाप्युत्तरार्थः । अत्र करतलमलंकवद्विदितरामवृत्तान्तस्य वाल्मीकेः कुतूहलासंभवात् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेश्च । किंतु वक्तृबोद्धानुगुण्यात् वेदान्तेषु नानाविद्यासु तत्तद्गुणविशिष्टतयाऽवगम्यमानं परंतत्त्वं किं विष्णुरुतरुद्रादिष्वन्यतम इति प्रश्नार्थः । तदिदं वाल्मीकेर्हृदयमाकलयन् भगवान्नारदोऽपि रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यः पुरुषः ब्रह्मादयः सर्वे तद्भुक्कुटीभटास्तत्परतन्त्राः । सद्ब्रह्माद्यादिशब्दाश्च पर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्याच विष्णुपराइत्येवमाशयेन सकलवेदान्तोदितगुणजातं रामे योजयन्नुत्तरयतीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ एवं “तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्युक्तं गुरूपसदनविधिमुपबृंह्य “येनाक्षरं पु-

रुषं वेदसत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इत्युक्तं प्रवचनविधिमुपबृंहयति—श्रुत्वेत्यादिना । तत्र “नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्” इति नियमस्य ज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्तविषयत्वात् वाल्मीकेऽभ्युपगम्यतया भ्रातृपुत्रत्वात् शुश्रूषानिरपेक्षं प्रीत्योपदिदेशेत्याह—श्रुत्वा चेति । त्रयाणां लोकाणां समाहारस्त्रिलोकः । पात्रादित्वाञ्जलिः । यद्वा त्रित्वविशिष्टो लोकस्त्रिलोकः । “नवरसरुचिरां” इत्यत्र काव्यप्रकाशे तथैव व्याख्यानात् । यद्वा त्रयो लोकायस्मिन् तत्रिलोकमिति ब्रह्माण्डमुच्यते । तज्ज्ञानातीति त्रिलोकज्ञः । भूर्भुवःस्वरिति त्रैलोक्यं । यद्वा विष्णुपुत्राणोक्तरीत्या कृतकमकृतकंकृतकाकृतकमिति त्रयो लोकाः । महर्लोकपर्यन्ताः कृतकाः । जनलोकः कृतकाकृतकः । सत्यलोको कृतक इति । यद्वा लोकाः जनाः । “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः । बद्धनित्यमुक्तास्त्रयो लोकाः । नारदः ब्रह्मपुत्रतया तज्ज्ञानार्हः । एतत् पूर्वोक्तरीत्या व्यङ्ग्यार्थगर्भं वाल्मीकेः स्वाभिमतस्य पुत्रस्य वचः परिपूर्णार्थवाक्यं श्रुत्वा निश्चयं चकारेण तदूहित्वाचेत्यर्थः । ग्रहृष्टः स्वेनोपदिदिक्षितस्यैव पृष्टत्वेन संतुष्टः शतकोटिप्रविस्तररामायणे स्वावगतस्यैवानेन पृष्टत्वात् रामगुणस्मरणामृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वा “सोऽहं मन्त्रविदेवास्मिना लवित्” इत्युक्तरीत्या सनत्कुमारं प्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा ग्रहृष्टः सन् । कर्तरि क्तः । रामगुणानुसन्धानजनितं निजवैचित्र्यव्याजेन परिहर्तुं श्रूयतामित्यामभ्य अभिमुखीकृत्य वाक्यमुत्तररूपं अब्रवीत् व्यक्तमुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाणस्यासदुत्तरत्वपरिहाराय आत्मनो वाल्मीके राश्याभिज्ञत्वमाह बहव इति । यद्वा वेदान्तोदितगुणानां विष्णोरन्यत्रासंभवात् तेषां पुरुषशब्दवाच्यत्वासंभवात् चतुर्मुखसंप्रदायाच्च विष्णावेव परतत्त्वतां परिशेष्यन्नाह—बहव इति । बहवो विपुलाः अनेकगुणविततिमूलभूता इत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपि वक्ष्यमाणानां गुणानां निदानमुपदर्शितम् । यद्वा बहवः अपरिच्छिन्ना इत्यर्थः । श्रूयते ह्यपरिच्छिन्नत्वं गुणानां । “यतो वाचो निवर्तन्ते

तीर्थी० ग्रहृष्टः “कस्य बिभ्यति देवाश्च” इति दृष्टदेवादिभीषकत्वगुणसंपत्तेः ब्रह्मादिष्वप्रसक्तोऽयं प्रश्नः सकलगुणविशिष्टसर्वभौमविषयकः इत्यवगम्यते । तत्रापि सर्वभौममात्रे पृष्टप्रशस्तसकलगुणसंपत्तेरसंभवात् सकलजगद्रक्षणार्थं नृरूपेणावतीर्णपरमपुरुष एव संभवात् दिष्टा तद्गुणकीर्तनलब्धमिति ग्रहर्षः ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्द्युतिमान्वशी ॥ ८ ॥

अप्राप्यमनसासह । आनन्दब्रह्मणोविद्वान् । नविभे-
तिकुतश्चन”इति । अत्रानन्दस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वो-
क्तिः इतरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्था । उक्तं हिया-
मुनाचार्यैः “उपर्युपर्यब्जभुवोपिपूरुषान्” इत्यादिना ।
दुर्लभाः परमपुरुषादन्यत्रासंभाविताः । अन्येषां “न
ब्रह्मानेशानः” इत्यादिनाऽसंभाव्यत्वादिवचनादिति भा-
वः । अनेन प्रशस्यदेवताविशेषनिर्धारणपरत्वमात्मनाऽ-
वगतमिति व्यञ्जितम् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः अनुक्त-
समुच्चयार्थो वा । तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयाऽ-
सङ्ख्येयकल्याणरूपाः इत्युक्तम् । एवकारः इतरत्र स-
र्वात्मनाऽसंभावितत्वमभिव्यनक्ति । यद्विद्वेदान्तप्रसि-
द्धिरुच्यते । गुणाः वीर्यादयः कीर्तिता इत्यनेन गुणानां
प्रश्रकालेपि भोग्यतातिशयः सूच्यते । तैर्युक्तो न तु कल्पि-
त इति निर्गुणवादनिरासः । नरः पुरुषः । “पुरुषाः
पूरुषानराः इति निघण्टुः । “य एषोऽन्तरादित्येहिरण्म-
यः पुरुषो ह्यस्यते । पुरुषः पुण्डरीकाक्षः” इति श्रुतिस्मृ-
त्यनुगतः पुरुषशब्दोऽनेन प्रत्यभिज्ञाप्यते । श्रूयतां न-
तु यथा कथंचित्परिकल्प्यताम् । शृण्वित्यनभिधानात्
विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं किंचित्प्रकल्प्यत इति भ्र-
मं वारयति—अहंबुद्ध्वावक्ष्यामीति । मत्पितुर्ब्रह्मणः
सकाशात् शतकोटिप्रविस्तररामायणमुखेन विदित्वा व-
क्ष्यामि । अनेन संप्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् ।
यद्वा रामगुणानुसंधानवैचित्र्येण न मे किंचित्प्रतिभाति
क्षणात् बुद्ध्वावक्ष्यामीत्यर्थः । अतो मध्ये वाक्यान्तरमलं-
काराय । अन्यथा वाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् ।
अहंवक्ष्यामि अहंभूत्वावक्ष्यामि नेदानीं नारदोऽस्मि रा-
मगुणश्रवणशिथिलत्वात् । रामगुणमप्योयं नदीप्रवाह-
मग्रइवावलंबनयष्टिमपेक्षते—हे मुन इति । यद्वा प्रश्रकाले
समवधानविशेषमालक्ष्य श्लाघते—मुन इति । अ-
थ क्षणात्संधुक्षितो नारदो वाक्यशेषं पूरयति—तैरिति ।

नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्धारणं प्रश्रफलितार्थं द्योतयति ।
बुद्ध्वा इत्यनेन श्रुतिस्थतत्तच्छब्दार्थो विवृतः ॥ ७ ॥
अथ वेदान्तोदितगुणानां रामे प्रदर्शनमुखेन रामत्वेनाव-
तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परतत्त्वमिति दर्शयति—इ-
क्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना सर्गशेषेण । तत्र वेदान्तोदितगु-
णगणानां निधीरामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्थः ।
“इक्ष्वाकुवंश” इत्यारभ्य “सत्येधर्मइवापरः”
इत्यन्ता सार्धैकादशश्लोकी एकान्वया । इक्ष्वाकुर्नाम
वैवस्वतमनोज्येष्ठः पुत्रः तस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपरंपरा ।
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्थानम् । इक्ष्वाकुवं-
शः प्रभवो यस्य सः इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । जनकादिमहा-
कुलेषु विद्यमानेषु कुतोत्रैव भगवानवतीर्ण इत्यपेक्षायां इ-
क्ष्वाकुपदं प्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हि चिरं हरिमाराध्य तन्मू-
र्तिविशेषं रङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अत-
स्तत्पक्षपातेन तद्वंशेऽवतीर्ण इति सूचयितुमिक्ष्वाकुपदम् ।
वंशेत्यनेन गुणवान् इति पृष्ठं सौशील्यमुक्तम् । रमय-
तिसर्वान् गुणैरितिरामः “रामोरमयतांवरः” इत्यार्ष-
निर्वचनबलात् कर्तर्यपिकारके घञ् वर्ण्यते । यद्वा रम-
न्तेस्मिन् सर्वे जना गुणैरितिरामः । “अकर्तरि च कारके
संज्ञायां” इति घञ् । तथा चागस्त्यसंहितायामुक्तं “र-
मन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदे-
नासौ परं ब्रह्माभिधीयते” इति । नामेति प्रसिद्धौ । चित्र-
कूटवासिना त्वया विदितो हीत्यर्थः । न केवलं भवता
पामरैरपि विदित इत्याह—जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधृ-
तः । “श्रुतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः । ताटकाताटके य-
वधविश्रामित्राध्वरत्राणाहल्याशापविमोक्षहरधनुर्भङ्ग-
परशुरामनिग्रहसप्ततालवेधवालिबधसिन्धुबन्धमूलबल
निबर्हणादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । य एवं-
भूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्य इत्येवं प्रतिपदं व-
क्ष्यमाणं तत्पदमनुषज्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव

तनि० बहवः पृष्ठगुणानां दृष्टकृते पिप्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणविततितयाराशीकरणादसंख्याताः । दुर्लभाः अनीश्वरे ईश्वरे परमव्यो-
मवासिन्यवतारांतरे बुर्लभाः कीर्तिताः । वाचिकव्यापारप्रतिपन्ना अपि दुर्लभाः । एवं विधेः प्रश्ने अन्यस्य नाधिकार इत्याह—मुन इति ।
मुनिर्मननशीलः । तेन शशशृङ्गप्रश्रवतनरे उक्तगुणवैशिष्ट्यप्रशस्यदोषमूलत्वं व्युदस्तं । उत्तरेपि नान्यस्याधिकार इत्याह—अहमिति ।
ममापि सहसा वक्तुं न शक्यमित्याह—बुद्धेति । तीर्थी० बुद्ध्वावक्ष्यामि महापुरुषं निश्चित्य वक्ष्यामि । श्रूयतां प्राप्तकाले लोद । तस्य
श्रवणं ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तनि० इक्ष्वाकुवंशप्रभवः तपस्समासादित श्रीरङ्गनाथाराधनफलतया तद्वंशेऽवावतीर्ण इति इक्ष्वा-
कुप्रहणम् । “वैष्णवो नः कुले जातः स नः संतारयिष्यति” इत्येकवैष्णवजनिमात्रेण तद्वंशस्य सर्वस्याप्युत्तारः । यत्र तु सर्वे गृहा-
राधनीकृत श्रीरङ्गनाथाः तस्य वंशस्य महत्त्वे किंवक्तव्यमिति वंशपदाभिप्रायः । वशी गुणवशीकृत सर्वजनः । तीर्थी० नियतात्मा
शिक्षितमनाः । वशी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्जशत्रुनिबर्हणः । विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥
महोरस्कः महेष्वासो गूढजत्रुरिन्दमः । आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

वेदान्तोदिततत्तद्गुणकइति सर्वत्रतात्पर्यार्थः । आदौ-
स्वरूपनिरूपकधर्मानाह—नियतात्मेत्यादिना । निय-
तात्मा नियतस्वभावः । निर्विकारइतियावत् । “ ना-
स्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यते अपहतपाप्माविज-
रोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः ” इत्यादिश्रुतेः ।
महावीर्यः अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिकः । “ परा-
स्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच ”
इतिश्रुतेः । श्रुतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् स्वयंप्र-
काशः ज्ञानस्वरूपइतियावत् । “ विज्ञानघनएव प्र-
ज्ञानघनः ” इतिश्रुतेः । श्रुतिमान् निरतिशयानन्दः ।
“ श्रुतिस्तुष्टिः संतोषः ” इतिवैजयन्ती । “ आन-
न्दोब्रह्म ” इतिश्रुतेः । सर्वजगद्गशेऽस्यास्तीति वशी
सर्वस्वामीत्यर्थः । “ सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः ”
इतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ अथ सृष्ट्युपयोगिगुणानाह—बु-
द्धिमानित्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञः । “ यःसर्वज्ञः
सर्ववित् ” इतिश्रुतेः । नीतिमान् मर्यादावान् । श्रु-
तिरत्र “ धातायथापूर्वमकल्पयत् । एषसेतुर्विधरण-
एषालोकानामसंभेदाय ” इति । शोभनावागस्यास्तीति
वाग्मी । “ वाचोग्मिनिः ” इतिग्मिनिप्रत्ययः कुत्वे-
जश्त्वेचकृतेगकारलाभात् पुनर्गकार उक्तिशोभनत्व-
ज्ञापनायेतिन्यासकारः । सर्ववेदप्रवर्तकइत्यर्थः । “यो-
ब्रह्माणंविदधातिपूर्वयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै ” इति
श्रुतिः । श्रीमान् समृद्धोभयविभूत्यैश्वर्यः । “ श्रीः
कान्तिसंपदोर्लक्ष्म्यां ” इतिबाणः । “ सर्वमिदमभ्या-
त्तः ” इतिश्रुतिः । शत्रून् तद्विरोधिनोनिबर्हयतिनाश-
यतीति शत्रुनिबर्हणः । बर्हहिंसायामित्यस्माद्धातोः क-
र्तरिल्युट् । “ एषभूतपतिरेषभूतपालः ” इतिश्रुतेः ।
“ अथयएषोन्तरादित्येहिरण्मयः पुरुषोदृश्यते हिरण्य-
श्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथा-
कप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिनाम सएषसर्व-

भ्यःपाप्मभ्यउदित उदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवे-
द ” इत्यन्तरादित्यविद्योदितंसर्वाङ्गसुन्दरविग्रहं दर्शय-
ति—विपुलांसइत्यादिनासार्धश्लोकद्वयेन । विपुलांसः
उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वंचमहापुरुषलक्षणमिति
सामुद्रिकोक्तं—“ कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चप्राणःस्कन्धो-
ललाटिका । सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुसुखप्रदाः ” इ-
ति । महाबाहुः वृत्तपीवरबाहुः । आयतत्वंतुवक्ष्यति
“ आजानुबाहुः ” इति । “ आजानुलंबिनौबाहूवृ-
त्तपीनौमहीश्वरः ” इतिसामुद्रिकलक्षणम् । “ कंबुग्रीवः
शङ्खतुल्यकण्ठः । ” इन्दुमुखीवित्तशाकपार्थिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपीसमासः । “ कंबुग्रीवश्चनृपतिर्ल-
बकर्णोतिभूषणः ” इतिलक्षणम् । “ रेखात्रयान्वि-
ताग्रीवाकंबुग्रीवेतिकथ्यते ” इतिहलायुधः । मह-
लयौहनूयस्यासौ महाहनुः । “ स्त्रियाःपुंवत्—” इत्या-
दिनापुंवद्भावः । हनुःकपोलोपरिभागः । “ अधस्ता-
च्चिबुकंगण्डौकपोलौतत्परोहनुः ” इत्यमरः । “ मांस-
लौतुहनूयस्यभवतस्वीषदुन्नतौ । सनरोमृष्टमभ्रातिया-
वदायुःसुखान्वितः ” इतिलक्षणम् ॥ ९ ॥ महोरस्क-
इति । महद्विशालमुरोयस्यासौमहोरस्कः । “ उरःप्र-
भृतिभ्यःकप् ” इतिकप् । लक्षणंतु “ स्थिरंविशालं
कठिनमुन्नतंमांसलंसमम् । वक्षोयस्यमहीपालस्तत्समो
वाभवेन्नरः ” इति । मांसलत्वंतुवक्ष्यति पीनवक्षा-
इति । महान्इष्वासोधनुर्यस्यासौमहेश्वासः । अनेन
तदुचितसंहननविशेषोलक्ष्यते । अतोऽनप्रक्रमविरोधः ।
गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वयसन्धिगतास्थि-
नी यस्यासौ गूढजत्रुः । “ स्कन्धोभुजशिरोंसोस्त्री
सन्धीतस्यैवजत्रुणी ” इत्यमरः । “ विषमैर्जत्रुभिर्नि-
स्स्वातिसूक्ष्मैश्चमानवाः । उन्नतैर्भोगिनोनिर्भ्रानिस्स्वा-
पीनैर्नराधिपाः ” इतिलक्षणम् । अरीन्दमयतिनिवर्तय-
तीत्यरिन्दमः । “ संज्ञायामृत्तृजिधारिसहितपिदमः ”

तीर्थी० बुद्धिमान् प्रशस्तधीः । बुद्धेः प्राशस्त्यं नाम “ शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थं विज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानं च धीगुणाः ” इत्युक्तगुणविशिष्टत्वम् । श्रीमान् सर्वातिशायिन् । “ ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासताम् ” इत्यु-
क्तश्रौतश्रीरत्रविवक्षिता । तिल० नीतिमान् कामन्दकादिनीतिमान् । महाबाहुः अस्यसुलक्षणत्वमुक्तब्राह्मे—“ शिरोललाटश्रवणे
ग्रीवा वक्षश्च हतथा । उदरं पाणिपादं च पृष्ठं दश महत्सुखम् ” इति । महाहनुः मांसलकपोलापरभागः । “ पूर्णमांसलहनुस्तुभू-
पतिः ” इतिसंहिता ॥ ९ ॥ तीर्थी० अरीन्कामादीन्दमयतीति अरिन्दमः । तिल० निजमक्तानां अरीन्कामादीन्दमयतीति
अरिन्दमः ॥ १० ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ।
प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः ॥ १२ ॥

इति खच् असंज्ञायामप्यार्षः । अरिशब्देन पाप्मावि-
वक्षितः अपहृतपाप्मेत्यर्थः । अनेनायं विग्रहपरिग्रहो
न कर्ममूलः किन्त्वनुग्रहमूलः । “ इच्छागृहीताभि-
मनोरुदेहः ” इति स्मृतेः । अतो न प्रक्रमभङ्गः । जानु
ऊरुपर्वं तत्पर्यन्तं विलंबिबाहुः आजानुबाहुः । सुषुप्त-
मंवृत्तं च लाकारं शिरोयस्यासौ सुशिराः । “ समवृत्तशि-
राश्चैव च्छत्राकारशिरास्तथा । एकच्छत्रांमहीमुङ्केदीर्घ-
मायुश्च जीवति ” इति लक्षणम् । सुललाटः । लला-
टसौष्ठवं प्रोक्तम्—“ अर्धचन्द्रनिभं तुङ्गललाटं यस्य स प्र-
भुः ” इति । शोभनः विक्रमः पदविक्षेपो यस्यासौ सुवि-
क्रमः । शोभनत्वं च गजादितुल्यत्वम् । तथोक्तं जगद्रत्न-
भायाम् “ सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयो मनुजानुने ।
सर्वत्र सुखमेधन्ते सर्वत्र जयिनः सदा ” इति ॥ १० ॥
समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः । तथा त्वंचतत्रैवोक्तम्—
“ षण्णवत्यङ्गुलोच्छ्रायः सार्वभौमो भवेन्नृपः ” इति ।
समानि अन्यनाधिकपरिमाणानि विभक्तानि अश्लिष्टा-
नि अङ्गानि करचरणाद्यवयवायस्यसः समविभक्ताङ्गः ।
तानि चोक्तानि सामुद्रिकैः—“ भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे क-
र्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परौ मणिवन्धौ च जानुनी वृषणौ
कटी । करौ पादौ स्फिचौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ”
इति । स्निग्धः स्नेहयुक्तो वर्णो यस्यसः स्निग्धवर्णः ।
तत्रोक्तं वररुचिना—“ नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन-
भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शय्याचपादस्नेहेन वाहनम् ”
इति । प्रतापवान् तेजस्वी समुदायशोभासंपन्न इत्यर्थः ।
पीनवक्षाः मांसलवक्षाः । विशाले पद्मपत्रायते अक्षि-
णीयस्यसः विशालाक्षः । “ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः

स्वाङ्गात्—” इति षच् । अत्र सामुद्रिकम् । “ रक्तान्तैः
पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभोगिनः ” इति । लक्ष्मीवान्
अवयवशोभायुक्तः शुभलक्षणः अनुक्तसकललक्ष-
णसंपन्नः ॥ ११ ॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलवि-
ग्रहशालित्वमुक्त्वाऽऽश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह—
धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य च रक्षितेत्येतेन । धर्मशरणाग-
तरक्षणरूपं जानातीति धर्मज्ञः । वक्ष्यति “ मित्र-
भावेन संप्राप्तं न तज्येयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्या-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा
यस्य सत्यसन्धः । “ प्रतिज्ञानेऽवधौ सन्धा ” इति-
वैजयन्ती । “ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वासीते स लक्ष्म-
णम् । न हि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ” इति ।
प्रजानां प्राणिनां हिते हितकरणे रतः तत्परः । यशस्वी
आश्रितरक्षणैककीर्तिः । “ तस्य नाम महद्यशः ” इति श्रु-
तेः । ज्ञानसंपन्नः “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” इत्युक्त-
रीत्यास्वरूपतः स्वभावतश्च सर्वविषयज्ञानशीलः । शुचिः
पावनः परिशुद्धो वा ऋजुरितियावत् । वश्यः वशंगतः ।
“ वशंगतः ” इति निपातनाद्यत् । आश्रितपरतन्त्र-
इत्यर्थः । समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता
तद्वान् । प्रजापतिसमः “ मध्ये विरिञ्चिगिरि शं प्रथ-
मावतारः ” इत्युक्तरीत्या जगद्रक्षणाय प्रजापतितुल्य-
तयाऽवतीर्णः । श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अ-
विनाभूतः । धाता पोषकः । ङुधाब्धारणपोषणयो-
रिति धातोस्तृच् । रिपून् शत्रून् निषूदयति निरस्यती-
ति रिपुनिषूदनः । “ सुददीपदीक्षश्च ” इति प्रतिषे-
धस्यानित्यत्वात् “ अनुदात्तेतश्च हलादेः ” इति युच्

तीर्थी० प्रतापवान् श्रवणमात्रेण शत्रुहृदयविदारणेन प्रशस्तपौरुषः । तिल० स्निग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्ण इत्यर्थः । “ स्निग्धे-
न्द्रनीलवर्णस्तु भोगविन्दति पुष्कलम् ” इत्युक्तेः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीवान् ॥ ११ ॥ तीर्थी० शुचिः बाह्याभ्यन्तरशु-
द्धियुक्तः । वश्यः पित्राचार्यादि विनीतः । तिल० सत्यसन्धः सत्या अमोघासन्धा “ स कृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति व्रतं मम ” इत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञायस्यसः । ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः । अतएव जटायुषं प्रति
“ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ” इत्युक्तिः संगच्छते । ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशोऽधिकारात् । विना ब्रह्मोपदेशं अनु-
त्तमलोकावाप्त्यसंभवात् । न विद्यन्ते उत्तमायेभ्यस्ते अनुत्तमाः । “ आत्मानं मानुषं मन्येरामं दशरथात्मजम् ” इति वचस्तु मायामात्र-
मित्यन्यत्र विस्तृतम् । तीर्थी० श्रीमान् अखण्डतैश्चर्यसंपन्नः । रिपुनिषूदनः आश्रितजनानां ये रिपवस्तेषां नाशकः । तिल०
प्रजापतिसमः यद्यपि रामो ब्रह्मैव तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानां तत्र दर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः ।
भार्गवलोकप्रतिबन्धरूपा जटायुषो मोक्षप्रदानरूपात् स्नेहसहसर्वायोध्यावाप्तिजनस्य शरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपा चकारणात् तत्सम-
त्वम् । सर्वथा स्वतन्त्रस्यैव देशेषु योग्यत्वात् ॥ १२ ॥

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ १३ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ॥ १४ ॥

नन्द्यादिपाठाद्वा ल्युः । सुषामादित्वात्षत्वं । आश्रित-
विरोधिनिरसनशीलइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथावतारैकान्-
तान्गुणानाह—रक्षितेति । लोकेसर्वभौमः स्वकीय-
जनरक्षणएवयतते । अयंतुनतथा किंतुसर्वस्यप्राणिजा-
तस्य रक्षिता । ताच्छील्येतृच । शेषेषष्टी । ननु यदिस-
र्वेषांरक्षिता तर्हिदुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्य-
त्राह—धर्मस्यपरिरक्षितेति । आचरणप्रचारणाभ्यां
सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता । उच्छास्त्रप्रवर्तिनोपि चि-
कित्सकन्यायेन अनघयितेत्यर्थः । स्वस्य स्वकीयस्य
शरणागतरक्षणरूपस्यधर्मस्य विशेषधर्मस्य विशिष्य-
रक्षिता । यद्वा धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य समन्त-
तोरक्षिता । लोकेसर्वधर्मप्रवर्तकोपि “ धर्मोपदेशस-
मयेजनाःसर्वेपिपण्डिताः । तदनुष्ठानसमयेमुनयोपिन-
पण्डिताः ” इतिन्यायेनस्वधर्मानुष्ठानेस्खलति नत-
थाऽयमित्याह । स्वस्यधर्मस्यरक्षिता स्वासाधारणस्य
क्षत्रियधर्मस्यरक्षितेत्यर्थः । लोकेसर्वरक्षकोपिकश्चि-
त्स्वजनरक्षणकर्तुंनप्रगल्भते । “ दास्यमैश्वर्यभावेन
ज्ञातीनांचकरोम्यहम् । अर्धभोक्ताच भोगानां वाग्दु-
रुक्तानिचक्षमे ” इतिभगवताप्युक्तेः । तदपिकर्तुमी-
हतइत्याह—स्वजनस्यचरक्षितेति । स्वजनस्यच स्वज-
नस्यापीत्यर्थः । अनेनस्वजनरक्षणस्यदुर्घटत्वंसूचितं ।
यद्वा चस्त्वर्थः । स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषेणरक्षि-
ता । विशेषस्तु तदपराधसहिष्णुत्वं । वक्ष्यति “ मि-
त्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन । दोषोयद्यपितस्यस्या-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । यद्वा लोकेकश्चित्सर्वान्-
रक्षन् स्वजनंपीडयति । असौतु स्वजनस्यापिरक्षिते-
त्यर्थः । अथवा स्वावतारप्रयोजनमाह—रक्षितेति । गी-
तंहि “ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ” इति । स्वजन-
स्य स्वशेषभूतस्येति सर्वलोकविशेषणं रक्षणहेतुसंबन्ध-
द्योतनार्थम् । रक्षिताइष्टप्रापकः । अनेन साधुपरि-
त्राणमुक्तं । चशब्दोऽन्वाचये । रक्षिताच अनिष्टनिव-
र्तकः । अनेनानुषङ्गिकदुष्कृद्विनाशोक्तः । धर्मस्यसा-
मान्यविशेषरूपस्य स्थापनमाहेतरवाक्यद्वयेन । रक्षि-

तास्वस्यधर्मस्य सीतापरिणयमुखेन स्वाश्रमोचितधर्मा-
णामनुष्ठाता । यद्वा स्वस्यधर्मःपरत्वं तस्य रक्षिता ।
हरधनुर्भङ्गपरशुरामजयादिनाहि परत्वं स्थापितम् ।
यद्वा धर्मोधनुः । “ स्वाम्यस्वभावसुकृतेष्वस्त्रीधर्मतुका-
र्मुके ” इतिबाणः । सदाधनुर्धरः । स्वजनस्यचरक्षि-
ता स्वभूतोजनः स्वजनः ज्ञानी । “ ज्ञानीत्वास्वैवमे-
मतं ” इतिगीतत्वात् । तस्यरक्षिता । आत्मनइवस-
र्वयोगक्षेमावहइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथास्याष्टादशवि-
द्यास्थानाभिज्ञत्वमाह—वेदेति । विदन्त्यनेनधर्मादिक-
मितिवेदः । करणेघञ् । सचतुर्विधः । ऋग्यजुस्सा-
माथर्वणभेदात् । वेदस्यकिंचित्कराणिवेदाङ्गानि । ता-
निचषट् । तथोक्तं “ शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्यो-
तिषांगतिः । छन्दसांविचितिश्रेतिषडङ्गानिप्रचक्षते ”
इति । तत्रशिक्षानाम अकारादीनांवेदवर्णानां स्थान-
करणप्रयत्नस्वरादिबोधिका । यागक्रियाक्रमोपदेशः
कल्पः । साधुशब्दव्याख्यानं व्याकरणं । “ वर्णागमो
वर्णलोपोवर्णविपर्ययः ” इत्यादिना निश्चयेनोक्तंनिरु-
क्तं । कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकंशास्त्रंज्यौतिषम् ।
छन्दसांपद्यानांशास्त्रंछन्दोविचितिः । वेदाश्चवेदाङ्गा-
निच वेदवेदाङ्गानि तेषांतत्त्वं तत्त्वार्थः तंजानातीति-
तथोक्तः । “ इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः ” इतिकप्रत्ययः ।
धनुर्वेदोनामधनुर्हस्तमुष्टिस्थितिविशेषाकर्षणविमोक्षण-
दिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादकोग्रन्थः । चकारः इतरोपवे-
दसमुच्चयार्थः । क्षत्रियोधनुर्वेदप्रधान इतितस्यनिर्दे-
शः । तेचोपवेदाश्चत्वारः । तथाहि । “ आयुर्वेदोध-
नुर्वेदोवेदोगान्धर्वएवच । अर्थशास्त्रमितिप्रोक्तमुपवेद-
चतुष्टयम् ” इति । आयुर्वेदोबाहटं वैदिकधर्मानुष्ठान-
विरोधिरोगनिवर्तकौषधादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववे-
दोभरतशास्त्रं सामगानोपयोगि । अर्थशास्त्रं चाण-
क्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं कर्मानुष्ठानेपूषयोग्यार्थसाध-
नं तेषुनिष्ठितः निष्ठावान् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञइति ।
सर्वशास्त्राणि उपात्तव्यतिरिक्तानिउपाङ्गानि गोबलीव-
र्दन्यायात् । “ धर्मशास्त्रपुराणंचमीमांसाऽऽन्वीक्षिकी-
तथा । चत्वार्येतान्युपाङ्गानिशास्त्रज्ञाःसंप्रचक्षते ” इति ।

तिल० स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य । अवश्यभाविनोप्यनिष्ठस्यनिरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता । तच्च अंबरीषप्रह्लादध्रुवादी-
नारक्षणेनप्रसिद्धमेव ॥ १३ ॥

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः । सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १५ ॥
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः । स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ १६ ॥

तत्रधर्मशास्त्रपूर्वकाण्डोपबृंहणं पुराणवेदान्तोपबृंहणम् । न्यायमीमांसे सर्ववेदसाधारण्यौ तेषामर्थतत्वं अर्थया-
थात्म्यं निगूढाशयमित्यर्थः । तत्तज्जानातीतितथा । अ-
ष्टादशविद्यास्थानतत्त्वज्ञइत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थवि-
षयेविस्मरणलेशरहितः । प्रतिभानवान् व्यवहारकाले
श्रुतस्याश्रुतस्यवाज्ञादितिस्फुरणंप्रतिभानं तद्वान् ॥ १४ ॥
अथसर्वदासदुपास्यत्वमाह—सर्वेति । सर्वलोकाः प्रिया
यस्यसः सर्वलोकप्रियः । सर्वेषांलोकानांप्रियः सर्वलो-
कप्रियः । सर्वलोकप्रियत्वात्सद्भिरभिगन्तव्यइत्यर्थः ।
साधुः तत्कार्यसाधकः । उग्रप्रत्ययः । यद्वा साधुः उचितः
सदभिगमनोचितइत्यर्थः । “साधुस्त्रिषूचितेसौम्येसज्जने-
वार्धुषावपि ” इतिवैजयन्ती । अदीनात्मा अकार्पण्या-
त्मा । अतिगंभीरप्रकृतिरिति यावत् । विचष्टइतिवि-
चक्षणः । नन्द्यादित्वात्ल्युः “अस्युस्यनेचक्षिडः ख्या-
ञ्जेनेतिवाच्यं” इतिख्याब्देशाभावः । विविधंवक्ती-
त्यर्थः । अतएवसर्वदासदुपास्यमानत्वमाह—सर्वदे-
ति । सर्वदा अस्त्राभ्यासकालादिष्वपि सद्भिः सत्पुरु-
षैः अभिगतः परिगतः । परिवारितइत्यर्थः । कथमिव
समुद्रः सिन्धुमिरिव नदीमिरिव । “स्त्रीनद्यांनानदेसि-
न्धुर्वेशभेदेबुधौगजे” इतिवैजयन्ती । सर्वदाभिगतः
सद्भिः खुरलीकेलिश्रमविश्रान्तयेकांचिच्छायामवगाह-
मानेराभेसन्तः सर्वेत्तत्तदर्थविशेषश्रवणायपरिवृत्यस्थि-
ताइत्यर्थः । तथाचवक्ष्यति । “ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैः शी-
लवृद्धैश्चसज्जनैः । कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यान्तरे-
ष्वपि ” इति । अस्त्रयोग्यः अस्त्राभ्यासः । समुद्र-

इवसिन्धुभिः । एवंसद्भिरभिगमनंनरामस्याज्ञातज्ञा-
पनाय तस्यस्वतएवपूर्णत्वात् । किंतुस्वेषामेवापूर्वार्थवि-
शेषलाभाय गत्यन्तराभावादितिभावः । सिन्धवोहि
स्वसत्तालाभायैवसमुद्रमभियान्ति । ननुतस्यातिशया-
पादनाय ॥ १५ ॥ एवमभिगमनहेतुभूतंसौलभ्यादि-
कंविशदयति—आर्यइति । आङ्पूर्वाद्गतावित्यस्मा-
द्धातोः कर्मणिण्यत्प्रत्ययः । अभिगन्तुमर्हइत्यर्थः ।
किंसतामेव नेत्याह—सर्वसमः । जातिगुणवृत्त्यादि-
तारतम्यंविनासर्वेषामाश्रयणीयत्वेतुल्यः । अस्याकादा-
चित्कत्वंवारयत्येवकारः । चकारउक्तसमुच्चयार्थः ।
किंचिदुपदेशाभावेऽपिसौन्दर्यादभिगन्तव्यत्वमाह—
सदैकप्रियदर्शनइति । सदाऽनुभवेऽपि नवनवतयाभा-
समानइत्यर्थः । अथ “इषुक्षयान्निवर्तन्तेनान्तरिक्ष-
क्षितिक्षयात् । मतिक्षयान्निवर्तन्तेनगोविन्दगुणक्षया-
त् ” इतिभगवद्गुणानांवर्षायुतेनापिवर्णयितुमशक्य-
त्वेन संग्रहेणवदन्नुत्तरमुपसंहरति । सचेति । कौसल-
स्यराज्ञोपत्यंस्त्रीकौसल्या । “वृद्धेकोसलाजादाव्य-
ङ् ” इति व्यङ्ग्यप्रत्ययः । “यङश्चाप् ” इतिचाप् ।
तस्याआनन्दवर्धयतीति कौसल्यानन्दवर्धनः । चश-
ब्दएवकारार्थः । कौसल्यासुतत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववे-
दान्तोदितसकलगुणसंपन्नः परमात्मा नतुब्रह्मादिष्व-
न्यतमइत्यर्थः । दशरथनन्दनइत्यनुक्तिः पुत्रलाभफल-
स्य कौसल्ययैवलाभात् । अतएववक्ष्यति “कौसल्या
लोकभर्तारं सुषुवेयंमनस्विनी ” इति ॥ १६ ॥

तीर्थी० साधुः अपकारिष्वपिउपकारशीलः । अदीनात्मा अतिव्यसनपरंपरायामपिअश्रुभितान्तःकरणः । विचक्षणः तत्तत्काल-
कर्तव्यवैदिकलौकिकक्रियासुकुशलः । तनि० सिन्धुभिः अनर्गलप्रवाहाभिर्यथासमुद्रोक्षोभ्यः एवंजाबालिप्रभृतिभिः क्षोभितोपि
अक्षोभ्यइतिव्यञ्जितम् । सर्वदेत्यनेन कालविशेषेएकदासिन्धुभिः परिगतः समुद्रः अयंतु सर्वदेति वैलक्षण्यंद्योयते । सर्वदाभि-
गतइत्यनेन लोकेप्रयोजनवशेनसतामभिगमनेतैः सहजल्पवितण्डादिकरणेतेचासह्यतयापुनर्नाभिगच्छेयुः रामस्तुनतथेतिध्वन्यते ।
वक्ष्यतिच “नविगृह्यकथारुचिः” इति । राजाकराभिगतसिन्धूनांतदभिगमनदेशएवकतिपयरत्नसंबन्धः । एवं गुणाकररामसंब-
न्धादेवकतिपयगुणाः प्रकाश्यन्तइतिअभिगतपदव्यङ्ग्यं । लोके राजकुमाराः कदाचिद्विनोदार्थेएकान्तगोष्ठ्यां शृङ्गारहास्यरसविद्भिः
परिगताभवन्ति अयंतुनतथेतिसत्पदव्यङ्ग्यम् । सिन्धुभिः समुद्रइवेति सतांप्राप्यान्तरराहित्यंरामस्यसौलभ्यं चव्यज्यते । तीर्थी०
सर्वदेत्यनेन नदीनांसमुद्रसेवायामिवभक्तानांभगवत्सेवायांकालनियमोनास्तीत्युक्तंभवति । अभिगतइत्यनेन परमप्राप्यत्वं समुद्रइव
सिन्धुभिरित्यनेन सतांप्राप्यान्तरराहित्यं प्राप्तानांच सतांतेनैक्यंच प्रतीयते ॥ १५ ॥ ती० आर्यः पूज्यः । सर्वसमः शत्रुमित्रोदासीने-
षुवैषम्यरहितः । तिल० सर्वेषु सुखदुःखोदकेषु समः हर्षविषादरहितः । ति० शि (पा०) सदैवप्रियदर्शनः । सदैव सर्वावस्था-
सु । तिल० कौसल्यानन्दवर्धनइत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्यअभिषेकोचितधर्मस्यसत्तादर्शिता ॥ १६ ॥

समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव । विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥
 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः । धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ १८ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ १९ ॥

अथास्य निस्समाभ्यधिकत्वंवक्तुं लोकेप्रकृष्टवस्तूनांतदे-
 कैकगुणसाम्यमाह—समुद्रइवेत्यादिश्लोकद्वयेन । गां-
 भीर्येनाम स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वं । यथासमुद्रः-
 स्वान्तर्गतं तन्नादिकमप्रकाशयन्नेववर्तते तथाऽयमपि
 स्वीयंपरत्वमप्रकटयन्नेवास्तइत्यर्थः । वक्ष्यति “आत्मा-
 नमानुषमन्ये” इति । धैर्येनाम शोकहेतुसद्भावेपि नि-
 श्शोकत्वम् । तेन हिमवानिव हिमवत्सदृशः । “गिर-
 योवर्षधाराभिर्हन्यमानानविन्यथुः । अभिभूयमाना-
 व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः ” इतिबुक्तं । अत्रवस्तुतः
 समुद्रादेरुपमानत्वाभावेपिप्रतिपत्तृणामुपमानत्वंसंभ-
 वतीत्येवमुक्तं । यथा “इषुवद्रच्छतिसविता” इत्यत्र । वि-
 ष्णुनेति । वीर्येविषयेविष्णुनासदृशः । विष्णोरर्धत्वेन
 रामस्यविष्णुसादृश्यंमुवचमेव । “सउश्रेयान्भवति
 जायमानः ” इत्युक्तत्वेनतदंशस्यापितत्सदृशत्वंयुक्त-
 मेव । सोमवत्प्रियदर्शनः शोकनिवृत्तिपूर्वकमाह्लादकरः
 ॥ १७ ॥ क्रोधेकालाग्निसदृशः कालाग्निक्रोधसमक्रोध
 इत्यर्थः । स्वविषयापराधमेवस्वयंसहते । स्वाश्रितविषया-
 पराधकरणे तु ज्वलज्वलनइव शीतलतरेपिहृदये कोप-
 मावहतीत्यर्थः । जलेहि कालाग्निरुज्वलति । क्षमया क्षमा-
 रूपसदृशधर्मेण पृथिवीसमः पृथिवीतुल्यक्षमइत्यर्थः ।
 स्वस्मिन्नपकारकरणेअचेतनवद्वर्ततइत्यर्थः । “ नस्मर-
 त्यपकाराणांशतमप्यासवत्तया ” इतिवक्ष्यति । त्यागे त्या-
 गविषये धनदेनकुबेरेणसमः तद्वहातेत्यर्थः । कुबेरस्यत्या-
 गित्वं “त्यागेचधनदोयथा” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनश-
 तसिद्धं । नचतस्यलुब्धत्वंकुतश्चित्सिद्धं । त्यागेसत्यपिध-
 नदवदाह्यइतिव्याख्यानंतुप्रक्रमविरुद्धं । नह्याह्यत्वंक-
 श्चिद्गुणः । तथासति लुब्धत्वमेवास्यसिद्धंस्यात् । सत्ये-
 सत्यवचने अपरः उत्कृष्टवस्त्वन्तररहितः । धर्मः धर्मदे-
 वतेवस्थितः । धर्मदेवतेवनिरपायसत्यवचनइत्यर्थः ।
 सत्ये अपरोधर्मइवस्थितइतिव्याख्याने प्रकृतौपम्ये-

विरोधः । तस्योत्प्रेक्षारूपत्वात् । कचिदुपमाक-
 चिदुल्लेखः कचिदुत्प्रेक्षेतिविजातीयसंकरइत्यप्याहुः
 ॥ १८ ॥ एवंवेदान्तोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वश-
 क्तित्वसर्वान्तर्यामित्वप्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्म
 किंरामत्वेनावतीर्णोविष्णुरुतब्रह्मरूपादिष्वन्यतमइति-
 वाल्मीकिनावेदोपबृंहणायपृष्टे वेदान्तोदितगुणानांतद-
 न्येष्वसंभवात्तस्यैवसंभवाच्च सएववेदान्तोदितंपरंतत्-
 मित्युपदिष्टं । तत्रतत्रजगत्कारणप्रकरणेषुप्रयुक्ताःस्वयं-
 भूशिवादिशब्दाः सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवदपर्यवसान-
 वृत्त्यावयववृत्त्यावापरमात्मपराइत्यप्यर्थसिद्धम् । ए-
 वंवेदान्तसारार्थः संदर्शितः । ननु ब्रह्मस्वरूपमिवफल-
 स्वरूपं तदुपायस्वरूपमपि वेदार्थत्वादुपबृंहणीयं तदु-
 भयंकिमिति नपृष्टं नोपदिष्टं च । मैवं । परिपप्रच्छेत्तत्र
 परिणा तदुभयस्वरूपमपिपृष्टमेव । उत्तरेच “ प्रजा-
 नांचहितेरतः ” इत्यादिनोपायत्वं “ सदैकप्रियदर्श-
 नः ” इत्यादिनोपेयत्वं चतस्यैवेत्युक्तं । ननु सिद्धस्यै-
 वतस्योपायत्वे सर्वमुक्तिप्रसंगइतिचेन्न । यउपायोपे-
 याधिकारी तस्यैवफलंदिशति नानधिकारिणइतिव्यव-
 स्थापनात् । अधिकारश्च तत्प्राप्त्यपेक्षासाधनान्तरपरि-
 त्यागश्चेत्युत्तरग्रन्थेसुव्यक्तं । ननु वेदोपबृंहणमिदंरामा-
 यणमित्युक्तं धर्मोपि वेदार्थः सकथं नोपबृंहितः । किंचे-
 यताग्रन्थेनवेदान्तार्थोपबृंहितः किमतःपरेणग्रन्थेन ।
 उच्यते । उक्ताननुक्तांश्चकल्याणगुणांस्तच्चरित्रनिदर्श-
 नमुखेनप्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थः पूर्वभागोपबृंहणंच
 रामायणपुरुषाचारमुखेनहि सामान्यधर्मो विशेषधर्म-
 श्रोपबृंहितः । ननु तथापिकथंवालकाण्डकथानोपद-
 र्शिता । मैवं । तत्रप्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात् । नच
 साप्यत्यन्तमप्रदर्शिता । इक्ष्वाकुवंशप्रभवइत्यवतरणं
 महावीर्यइतिताटकाताटकेयादिवधः धनुर्वेदेचनिष्ठित-
 इतिकौशिकाधिगतनिखिलदिव्यास्त्वत्वं श्रीमानिति-

तीर्थी० यद्यपि अयमेव रामो विष्णुः । मानुषोपाधिभेदाद्विष्णुनेतिसादृश्यम् । यद्वा विष्णुनास्वेनैव वीर्ये सदृशः । उपमानान्तर-
 राहिल्यमनेनोक्तम् । तिल० सोमवत् व्यवहारनिरिक्षणकालेसौम्यदर्शनः ॥ १७ ॥ तिल० क्षमया प्रतीकारसामर्थ्येपि अप-
 कारसहिष्णुतया । विषमपदविवृतिः । धनं ददतीति धनदाः धनदातारः तेषां इना अधिपतयः चिन्तामणिकल्पवृक्षप्रभृतयः
 तैः समः ॥ १८ ॥

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । यौवराज्येन संयोजुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥
तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकयी । पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

वैदेहीलाभश्चेतिबालकाण्डकथासूचनात् । अथायोध्या-
काण्डकथाप्रस्तौति—तमेवमित्यादिना । आदौश्लोक-
द्वयमेकान्वयं । दशसु दिक्षुरथोयस्यसदशरथः । अ-
प्रतिहतरथत्वेन रामायराज्यंदत्तं । भीतिदत्तत्वाभावे-
न पुनरनादातव्यत्वमुक्तं । महीपतिः अस्वामिदत्तत्वा-
भावउच्यते । एवंदात्रदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा
संप्रदानगुणेनाप्याह—तमित्यादिना । तं प्रसिद्धं ।
एवंगुणसंपन्नं पूर्वोक्तसर्वगुणसमृद्धं । सर्वस्यस्वामिभू-
तमितियावत् सत्यपराक्रमं अमोघपराक्रमं । सर्वरक्षण-
शक्तमितियावत् । ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापिराज्याह । श्रेष्ठ-
गुणैर्युक्तं नीतिशास्त्रोक्तषाड्गुण्ययुक्तं । सन्धिविग्रह-
यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः कामन्दको-
क्ताः । प्रियं प्रीतिविषयं । अनेन तात्कालिकप्रीतिदान-
व्यावृत्तिः । सुतं जन्मनैवराज्याह ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां
प्रजानां हितैः हितकरणैर्युक्तं । अनेन सर्वानुकूल्यमु-
क्तं । एवंभूतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया अमात्यादीनां
प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायांकाम्यचप्रत्ययः । “ अ-
प्रत्ययात् ” इत्यप्रत्ययः । “ अजाद्यतष्टाप् ” । प्री-
त्या स्वप्रीत्याच । चकारोर्थसिद्धः । “ गामश्चपुरुषं जग-
त् ” इतिवत् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वकंकृतत्वादप्रत्याख्ये-
यत्वमुच्यते । “ प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावेमूलकारणे ।
छन्दः कारणगुह्येषुजन्मामात्यादिमातृषु ” इत्युभयत्र-
वैजयन्ती । युवाचासौराजाचयुवराजः तस्यभावः क-
र्मवायौवराज्यं । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । तेन पितरिरा-
ज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रोयुवराजः
तस्यभावेनेत्यर्थः । संयोजुं घटयितुं ऐच्छत् तत्संभा-
रान्समभरदित्यर्थः ॥ २० ॥ एवंपुनरादानायोग्यं
रामायराज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरभावि

कैकेय्यायाचनमाह—तस्येति । सार्धश्लोकएकान्वयः ।
अथ रामायराज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्यअभि-
षेकः कर्मविशेषः । तस्यसंभारान् उपकरणानि—“ औ-
दुंबर्यासन्दी तस्यैप्रादेशमात्राः पादाः स्युः ” इत्यादीनि ”
“ दधिमधुसर्पिरातपवर्ष्याआपः ” इत्यन्तानि ब्राह्मणो-
क्तानि दृष्ट्वा मन्थरामुखेनदर्शनइवज्ञात्वा । भार्या भर्तृयो-
ग्या नतु स्वातन्त्र्यार्हा । पूर्वपूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपक-
मन्वयं । तेन दशरथेन दत्तवरा शंभरासुरविजयका-
ले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा । याचनहे-
तुत्वेनेदमुक्तं । दीव्यतीतिदेवी । पचाद्यच् । देवडिति
टित्त्वेनपाठात् ङीप् । भोगोपकरणभूतेति व्यामोहमू-
लोक्तिः । कैकयी केकयानां राजा केकयः । “ क्ष-
त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवत् ” इत्य-
ञ् । “ जनपदेलुप् ” केकयस्यापत्यंस्त्रीकैकयी । “ ज-
नपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ” इत्यपत्यार्थेऽञ् “ टिड्ढाण-
ञ्— ” इत्यादिनाङीप् । नन्वञ्प्रत्यये “ केकयमित्र-
युप्रलयानांयादेरियः ” इतीयादेशः किंनस्यात् । उच्य-
ते । “ जरायाजरसन्यतरस्याम् ” इत्यतोऽन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेस्तस्यवैकल्पिकत्वात् । नचेयादेशाभावआ-
र्षइतिवाच्यं । कैकेयीकैकयीतिशब्दभेदप्रकाशिकाया-
मुक्तेः । “ प्राक्कैकयीतोभरतस्ततोभूत् ” इतिभट्टि-
प्रयोगात् । कैकयीतिपाठेतुकैकयानजन्मभूमित्वेनाचष्ट
इतिकैकयी । तदाचष्टइतिणिजन्तादौणादिकेस्त्रियासि-
कारप्रत्ययेटिलोपेणिलोपेचकृते “ कृदिकारादक्तिनः ”
इतिङीषित्याहुः । “ पुंयोगादाख्यायां ” इतिवाङीष्
तत्रयोगशब्देनाविशेषात् जन्यजनकभावोपिगृह्यते ।
कैकयशब्दोमूलप्रकृतिरेवोपचारात्तस्यपत्येवर्तते । शार्ङ्ग-
रवादिपाठात्ङीनितिन्यासकारः । कैकयी । एनंदश-

तिल० प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियंकर्तुमिच्छया । युवराजेनहि प्रजाकृत्येसंपादितेसति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रम-
निवृत्तिरूपंप्रियंस्वस्यापिभवति ॥ २० ॥ **तीर्थी०** पूर्वं पुरादत्तौवरौयस्यै इन्द्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथयुद्धकाले दशरथेपरप्रयुक्तामा-
सुरीमायां धवलाङ्गाख्यमुनिदत्तविद्ययावारयन्त्यैकैकेय्यै तुष्टेनदशरथेनदत्तंवरद्वयमितिपौराणिकीप्रसिद्धिः । **तिल०** कैकयी राज्ञः
कनीयसीभार्या । अत्रयद्यपिकैकयशब्दादपि “ केकयमित्रयु- ” इत्यादिनायादेरियादेशेगुणे आदिदृष्टौङीपियस्येतिलोपेकैकेय्यैले-
वसाधुः । तथापि “ अपिमार्षमर्षं कुर्याच्छन्दोभङ्गनकारयेत् ” इतिन्यायेन कैकयीतिप्रयोगः । पुंयोगलक्षणेङीषि कैकयीतिपाठइत्यन्ये ।
शिरो० (पा०) अथकैकयी । केकयस्य केकयजनपदाधिपतेः कन्या । “ पुंयोगादाख्यायाम् ” इतिङीष् । तत्रयोगशब्देन अविशे-
षाज्जन्यजनकभावोपिगृह्यते । कैकयीतिपाठे कंसुखमेव एकं केवलं कैकं तद्याति देवादीन्प्रापयतीति कैकयी । गौरादित्वं प्रज्ञा-
दित्वंवाकल्प्यमिति ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोनुजगामह । स्नेहादिनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ।

भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रथं । “ द्वितीयाटौस्वेनः ” इत्यन्वादेशेऽनादेशः । रामस्य विवासनं भरतस्याभिषेचनं च वरमयाचत अर्थितवती । याचिद्विकर्मकः ॥ २१ ॥ स इति । राजा सर्वशक्तः । “ राजाप्रकृतिरञ्जनात् ” इति प्रयोगात् । औणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्यपि “ रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं ” इति वचनादत्र नलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापि रजस्साहचर्यादौणादिकस्य तत्र ग्रहणं । स पूर्वरामाय दत्तराज्यः । मन्त्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकं प्रतिज्ञातरामाभिषेक इत्यर्थः । दशरथः । धर्मः पाश इव धर्मपाशः । “ उपमितं व्याघ्रादिभिः— ” इति समासः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । तेन संयतः बद्धः सन् सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोः । प्रियं सुतं विवासयामास । “ रामो विग्रहवान् धर्मः ” इत्युक्तरीत्या प्रथमं अङ्गीकृतं परमधर्मपरित्यज्यानन्तरं प्रवृत्तं स्त्रीविषयं क्षुद्रधर्ममवलंबितवानित्यर्थः । एतेन “ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधविनाशनं ” “ आकुश्यपुत्रमधवान्यदजामिलोपिनारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिं । ” “ कामाद्रोप्योभयात्कंसः ” इत्येवं यथाकथंचित् भगवन्नामवतां मुक्तिसिद्धौ सर्वदारामपरायणस्य दशरथस्य कथं न मुक्तिरिति शङ्का दूरोत्सारिता । सिद्धसाधनत्यागात् काशकुशावलंबनात् धर्मपाशप्रतिबन्धाच्च मुक्तिप्रसङ्गाभावात् । तथाच सुसुक्ष्मादशरथवन्नवार्तितव्यमित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ पितुर्वचनपरिपालनमवश्यं कर्तव्यमित्येतद्रामाचारमुखेन दर्शयति— स जगामेति । सरामः वीरोपि राज्यपरिपालनसमर्थोपि कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशात् वचनमेव निर्देशः आज्ञा । “ आज्ञायामपि निर्देशः ” इति बाणः । तस्माद्धेतोः प्रतिज्ञां कैकेयीसमक्षं कृतां प्रतिज्ञां अनुपालयन् । “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ”

इति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः । वक्ष्यति । “ तद्ब्रूहि वचनं देविराज्ञो यदभिष्ठाक्षितं । करिष्ये प्रतिज्ञाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ” इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितुर्वचनपालनार्थंचेत्यर्थः । वनं दण्डकावनमुद्दिश्य जगाम ॥ २३ ॥ “ इक्ष्वाकुवंश— ” इत्यादिना समस्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वोक्त्या परत्वमुक्तं “ तमेवम्— ” इत्यादिनाऽभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनात् सौलभ्यमुक्तं । अथ परत्वसौलभ्यानुगुणं समाश्रयणमाह— तं व्रजन्तमिति । यद्वा । अथ सिद्धसाधननिष्ठैः लक्ष्मणवत्कैङ्कर्यपरैर्भवितव्यमिति व्यञ्जयन्नाह । तं व्रजन्तमिति सार्धश्लोकएकान्वयः । प्रीणातीति प्रियः । रामे प्रीतिमान् । “ इगुपधज्ञा प्रीकिरः कः ” इति कः । अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता । भ्राता “ भ्राता स्वामूर्तिरात्मनः ” इति मूर्तिभूतः । विनयसंपन्नः कैङ्कर्यहेतुविनययुक्तः । विनयः शेषत्वज्ञानं रामकैङ्कर्यरूपाचारो वा । “ विनयो धर्मविद्यादि शिक्षाचारप्रशान्तिषु ” इति वैजयन्ती । सुमित्रायाः आनन्दवर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्धनः । “ सृष्टस्त्वं वनवासाय ” “ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छता तथ सुखं ” इति सुमित्रयैवोक्तत्वात् । दयितः रामस्येष्टतमः । “ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ” इत्युक्तरीत्या प्रियतमत्वेन वरणीय इत्यर्थः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्नो भविष्यतीति ज्ञात्वा लक्ष्मण इति वसिष्ठेन कृतनामधेयः “ स तु नागवरः श्रीमान् ” “ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् ” इत्युक्तेः । कैङ्कर्यलक्ष्मीवत्त्वं लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्न इति वक्ष्यति । “ लक्ष्म्या अञ्च ” इति पामादिगणसूत्रान्मत्वर्थीयोनप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । “ लक्ष्मीर्वा लक्ष्मणः श्रीमान् ” इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रं । भावे अणू अनुशक्तिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । रामं विना क्षणमपि जीवनाक्षमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्य-

शिरो० धर्मस्य पालनं तस्याशो व्याप्तिः तेन संयतः धार्मिकशिरोमणिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ शिरो० कैकेय्याः प्रिये विवासनेत्यकारणं ब्रह्मप्रार्थनास्वीकारसिद्ध्या भवितव्यं तस्माज्जातात्पितुर्वचननिर्देशाद्धेतोः प्रतिज्ञां स्वकृतप्रतिश्रवमनुपालयन्त वीरो रामो वनं जगाम ॥ २३ ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः । सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ।
 गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २७ ॥

ति । “नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराधव । मुहूर्तमपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ” इति रामस्यलक्ष्मणविरहासहत्वंसुभ्रातृत्वं । तच्चवक्ष्यति । “नचतेनविनानिद्रालभतेपुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमभ्राति नहि तंविना ” इति । तदनुदर्शयन्सन् । यद्वा एवं सुभ्रातृभिर्वर्तितव्यमिति दर्शयन्निवेति गम्योत्प्रेक्षा । ब्रजन्तं एकान्तेस्वामितसकलकैङ्कर्यप्रधानप्रवृत्तं भ्रातरं उपलक्षणमिदं । “मातापिताचभ्राताचनिवासः शरणं मुहूर्तं गतिर्नारायणः ” इत्युक्तसकलविधबन्धुः । वक्ष्यति । “ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्ष्ये । भ्राताभर्ताचबन्धुश्च पिताचममराधवः ” इति स्नेहात् “ बाल्यात्प्रभृतिमुखिगधोलक्ष्मणोलक्ष्मवर्धनः ” इत्युक्तरामभक्तेरेवहेतोः अनुजगाम । “ येनयेनधातागच्छति तेन तेन सह गच्छति ” इतिवदपूर्वोयंकश्चिद्वृत्तिविशेषइति ऋषिर्विस्मयते हेति । “ हविस्मयेविषादे च ” इतिबाणः । आशालेशमात्रेण स्वस्मिन्नेवाधिकप्रेमाणंभगवन्तंकुत्रचिदेकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूपविशिष्टविषयसकलकैङ्कर्यलाभायानुसरन्नधिकारी अत्रध्वन्यते ॥ २४ ॥ अथसीतायाः साधनदशायांपुरुषकारतया फलदशायांप्राप्यतयाचान्वयात् तयानित्ययोगंदर्शयति—रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रामस्य अभिरामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यंभार्या हृदिसंततंधार्या । बिभर्तेः “ ऋहलोर्ण्यत् ” इतिप्यत् । प्राणसमा उक्तार्थद्वयेहेतुरयं । हिता चेतनहितपरा । “ मित्रमौपयिकंकर्तुं ” इत्यादि वक्ष्यति । रामहितपरावा । वक्ष्यति “ स्मारयेत्वांनशिक्षये ” इति । जनकस्यकुलेजाता आचारप्रधानेत्यर्थः । देवमायेव निर्मिता अमृतमथनानन्तरमसुरमोहनार्थंनिर्मिताविष्णुमायेवस्थिता । “ माययामोहयित्वातान्विष्णुःस्त्रीरूपमास्थितः ” इत्युक्तेः । यद्वा निर्मिता कृतमूर्तिः ।

देवमाया विष्णोराश्रयशक्तिरिवस्थिता । अनेन सौन्दर्यस्यपराकाष्ठोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा देवमाया देवस्य विष्णोर्लक्ष्मीः । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे “ ऋतेमायांविशालाक्षीं तवपूर्वपरिग्रहाम् ” इति । इवशब्दोवाक्यालंकारे एवकारार्थेवा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना सामुद्रिकोक्तैःसर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैःसंपन्ना । नारीणामुत्तमा पूर्वोक्तसर्वप्रकारेणसर्वस्त्रीश्रेष्ठा । पुरुषोत्तमरामानुरूपनार्युत्तमेत्यर्थः । वधूः दशरथस्तुषा अचिरोढावा । “ अचिरोढावधूः ” इतिवैजयन्ती । सीता । “ सीतालाङ्गलपद्धतिः ” । तज्जन्यत्वात्तद्व्यपदेशः । अनेनायोनित्वोक्तेः दिव्यलोकावासकालिकसौन्दर्यान्मन्यूनतोक्ता । अपिशब्देनलक्ष्मणानुगतिःसमुच्चियते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टहृदयतयानुगतवती । रोहिणीयथा । यथाशब्दइवार्थः । “ यथातथैवंसाम्ये ” इत्यमरः । रोहिणीनामचन्द्रस्यासाधारणपत्नी । “ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिवि देवता । रोहिणीनविनाचन्द्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ” इति । नकेवलंरामसौन्दर्याकृष्टानुगता किंतु कलङ्किनं रोहिणीव पातित्रत्यस्वरूपप्रयुक्तागातेत्यर्थः । अयमर्थोऽनसूयासमक्षंव्यक्तीभविष्यति ॥ २६ ॥ रामभक्त्यविशेषाङ्गलक्ष्मणसीतावत्पौराणामप्यनुवृत्तिंदर्शयति—पौरैरिति । पुरेभवाः पौराः । अनेनस्त्रीबालवृद्धाविशेषउक्तः । दूरमनुगतइत्यनेन विरहासहिष्णुत्वोक्त्या पौराणांपरमाभक्तिरुक्ता । “ पुनर्विश्लेषभीरुत्वंपरमाभक्तिरुच्यते ” इतिवचनात् । पौरैरित्यनेन तद्देशवासएव रामभक्तिहेतुरित्युक्तं । पित्रादशरथेनच । चशब्दोऽन्वाचये अल्पमनुगतइत्यर्थः । आद्वारंहितेनानुगतं । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्यादनुगतइत्युक्तं । एवंपरत्वसौलभ्ये दर्शिते । अथवात्सल्यसौशील्ये दर्शयति—शृङ्गिवेरपुरइति । धर्मो आश्रितवात्सल्यसौशील्ये

तीर्थी० देवमायेव सुन्दोपसुन्दमोहनार्थं देवैरुत्पादिता सर्वोत्तमसौन्दर्यातिलोत्तमेव । तिल० जनकस्यकुले अन्वयेजाता । यद्यप्येषा अयोनित्वेन तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलाङ्गलपद्धतौ आविर्भूतत्वादेवमुक्तिः । अतएवाह—देवमायेवेति । सेव अचिन्त्योदयस्थितिलया देवैरेव स्वकार्यसिद्ध्याकाङ्क्षिभिः निर्मिता आविर्भाविता ॥ २५ ॥

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥

ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः । चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥

आत्मास्वभावोयस्यसतथा । आश्रितवात्सल्यसौशी-
ल्यस्वभावोरामः । शृङ्गिबेरपुरे शृङ्गिणः कृष्णसारा-
दयः तेषांबेराणि कृत्रिमशरीराणि । “ प्रतिछन्दः
प्रतिनिधिर्बेरंचप्रतिरूपकं ” इतिवैजयन्ती । वञ्चने-
नसजातीयमृगग्रहणार्थानियस्मिन् तत् शृङ्गिबेरं ।
तथात्वात् तदाख्येपुरेगङ्गाकूलेशृङ्गिबेरपुरसन्निहित-
गङ्गातीरइत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरत्वमात्रेणनोद्देश्यत्वं
किंतु भक्तसेवितत्वेनेत्युक्तं । “ साकाशीतिनचाकशी-
ति—” इतिवेदान्तदेशिकाद्यभियुक्तोक्तेः । निषादाः
प्रतिलोमजातिविशेषाः । “ निषादोमृगघातीस्यात् ”
इतिवैजयन्ती । तेषामधिपतिरितिजात्यपकर्षोक्तः ।
प्रीणातीतिप्रियःतं स्वस्मिन्प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गूहृति
गोपयतिवञ्चयतिपरस्वमितिगूहः । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । तं । जातितोवृत्तितोगुणतःकुलतश्चहीनम-
पि स्वस्मिन्नानुकूल्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्तं । निषादा-
धिपतिमासाद्येत्यनेन सौशील्यमुक्तम् । महतोमन्दै-
स्सह नीरन्ध्रसंश्लेषोहि सौशील्यं । धर्माख्येत्यनेन
महत्त्वमुक्तं । आसाद्येत्यत्राभिविधिवाचिनाआळाअर्था-
न्नैरन्ध्यमुक्तं । शृङ्गिबेरपुरेगुहमासाद्येत्यनेन दोषेपि
भोग्यत्वरूपंवात्सल्यमुक्तं । सूतं सुमन्त्रं । पारंपर्येणानु-
वर्तमानमपिव्यसर्जयत् व्यसृजत् । स्वार्थेणिच् । स-
द्यःप्रसूतवत्सवात्सल्यात् पूर्ववत्सपरिहरन्त्याधेनोरि-
व वात्सल्यातिशयउक्तः ॥ २७ ॥ स्वस्मिन्नाशा-
लेशमात्रेणजनितंगुहविषयप्रेमातिशयदर्शयति—गु-
हेनेति । रामः गुहेनसहितःसन् लक्ष्मणेनसीतयाच
सहितः । गुहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्यां
नित्यानपायिभ्यांसाहित्यमासीत् । ततःपूर्वसिद्धमपि
सदसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तार्थलक्ष्मणसी-
तासाहित्यकथनं तादृशसौहार्दगुहेप्यासीदितिभावः ।
सहितःसंहितः । “ समोवाहितततयोः ” इतिमलो-
पः । सःरामः । लक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितः
प्रहितः गङ्गांतारितइत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ तेवनेनेति
श्लोकद्वयमेकान्वयं । ते रामादयस्त्रयइत्यनेन गुहनि-
वर्तनद्योतितं । वनेनवनंगत्वा वनाद्वनंगत्वा । पञ्च-
म्यर्थेवृत्तीया हेतौवृत्तीयावा । अनेन नूतनवनावलोक-
नकुतूहलित्वं नगरप्रवेशस्यस्वाधिकारविरुद्धत्वंच द्यो-
वा. रा. ३

त्यते । यद्वा अवनेनवनंगत्वा अन्योन्यरक्षणेनवनंगत्वे-
त्यर्थः । वक्ष्यति “ अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनु-
गच्छतु । पृष्ठतोऽहंगमिष्यामित्वांचसीतांचपालयन् ।
अन्योन्यस्येहनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ ” इति । यद्वा
अवनेन पितृवचनपरिपालनेनहेतुना वनंगत्वा । अव-
नेन लोकरक्षणेनहेतुनावा । रावणादिदुष्टनिवर्हणमुखे-
न लोकरक्षणार्थं तेषां वनगमनं । यद्वा तेवृदेवनइ-
तिधातोर्भावेत्युद् । तेवनेन देवनेन लीलया अनाया-
सेनेत्यर्थः । मृगयाक्रीडनेनवा । अनयैवव्युत्पत्त्या ते-
वनंपादसंचारइतिलभ्यते । सूतविसर्जनानन्तरंरथाद-
वरुहपादसंचारेणवनंगत्वेत्यर्थः । यद्वा अवनेनसहव-
नंगत्वा मध्येमध्येस्थलप्रदेशंवचनंगत्वेत्यर्थः । वने-
न जलेन सहितंवचनं नतु मरुकान्तारमितिवार्थः ।
“ पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवचनं ” इत्यमरः ।
बहूदकाः विपुलोदकाः अधिकोदकावा । “ विपु-
लानेकयोर्बहुः ” इतिवैजयन्ती । नौतार्याइत्यर्थः ।
नदीःगङ्गा । तीर्त्वा उत्तीर्य “गङ्गानंदीनां” इतिन-
दीमुख्यत्वात् निरुपपदनदीशब्देनगङ्गोच्यते । “जा-
त्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां ” इतिबहुव-
चनं पूजायांबहुवचनंवा । “अदितिःपाशान् ” इति-
वदवयवबहुत्वाभिप्रायेणवा बहुवचनं । अत्र “अभिहो-
ज्रंजुहोति” “यवांगूपचति” इतिवत् अर्थक्रमेण नदी-
स्तीर्त्वावनंगत्वेतियोजनीयं । यद्वा अपूर्वकालेपिक्त्वा-
प्रत्ययः । “आस्यंव्यादायस्वपिति” इतिवत् । यद्यपि
“ आस्यंव्यादायस्वपितिंसमील्यहसतिइत्युपसंख्यानं”
इतिवार्तिकेस्थलद्वयमेवोपात्तं तथापिन्यासकृता “ प-
रावरयोगेच ” इतिपूर्वसूत्रे चकारात् सर्वत्रायंप्र-
योगःसंभवतीत्युक्तं । यद्वा तेवनेनेत्यनेन गङ्गातरणम-
र्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदीः गङ्गा-
यमुनामन्दाकिनीः । मन्दाकिनीनाम चित्रकूट-
परिसरेपरिसरन्तीस्त्रवन्ती । सौकर्याययुगपदुक्तं ।
यद्वा पूर्वार्धेसरामोलक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितः
प्रहितः । सीतालक्ष्मणरामाःगुहेनगङ्गांतारिताइत्यर्थः ।
अतः पादसंचारेणवनगमनमत्रोक्तम् ॥ २९ ॥
भरद्वाजस्यशासनात् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरण-
शीलोभरद्वाजः । इत्थंनिरुक्तमृगारण्यके । “ एषएव-

रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः । देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ३० ॥

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा । राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्सुतम् ॥ ३१ ॥

मृते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः । नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः ॥ ३२ ॥

विभ्रद्वाजः प्रजवैवाजः ताएषविभर्तियद्विभर्तितस्माद्
रद्वाजइत्याचक्षते” इति । यद्वा वाजं रेतः वाज-
करणमित्यादौ तथाप्रयोगात् । विभ्रद्वाजं भरद्वाजः ।
नित्यब्रह्मचारीत्यर्थः । “भरद्वाजोहोत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मच-
र्यमुवास” इति श्रुतेः । तस्यशासनात् नियमनात् चि-
त्रकूटेभवद्भिः स्थातव्यतस्तथायमेवमार्गइत्येवंरूपात् । अनु-
सदृशं । “पश्चात्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । राजकु-
माराणांस्वेषामुचितमित्यर्थः । “सुभगाश्चित्रकूटोसौगि-
रिराजोपमोगिरिः । यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थः कुबेरइव
नन्दने” इति वक्ष्यति । पश्चाद्वागेवा चित्राणि । आश्च-
र्यावहानि कूटानि शिखराण्यस्यासौ चित्रकूटः तं ।
“आश्चर्याल्लिख्ययोश्चित्र” इत्यमरः । प्राप्य मत्वा
रम्यं रमणीयं जलरामणीयकस्थलरामणीयकादियुक्तं
आवसथं पर्णशालारूपंगृहं । “धिण्यमोकोनिवसन्तं
स्थानावसथवास्तुच” इत्यमरः । कृत्वा निर्माच ।
अत्रपर्णशालानिर्माणेलक्ष्मणस्यसाक्षात्कर्तृत्वं । इतर-
योस्तु उचितदेशप्रदर्शनादिनाप्रयोजककर्तृत्वं । “समा-
नकर्तृकयोः पूर्वकाले” इत्यत्रसूत्रे गृहैकत्ववदुद्देश्यग-
तत्वेन द्वित्वस्याविश्वक्षितत्वादानेकक्रियास्वपि क्त्वाप्र-
त्ययसंभवतीति न्यासकारोक्तेः क्त्वाप्रत्ययबाहुल्यं ।
तत्रवने चित्रकूटोपान्तवने । रममाणाः लीलारसमनु-
भवन्तः सन्तः । सीतारामयोः पुष्पापचयसलिलक्रीडा-
दिकरतिः । “वैदेहिरमसेकश्चिच्चित्रकूटेमयासह । प-
श्यन्तीविविधान्भावान्मनोवाकायसंयुतान्” इति हि व-
क्ष्यति । लक्ष्मणस्यतुविशिष्टविषयकैर्द्वयैर्लाभजाप्रीतिः ।
वक्ष्यति “भवान्तुसहवैदेहागिरिसानुषुरस्यते । अहं
सर्वकरिष्यामिजाग्रतः स्वपतश्चते” इति । त्रयोरम-
माणाइत्यनेनानन्दहेतुमेदेऽपि आनन्दंशेतौत्यमु-
च्यते । “परमंसान्यमुपैति” “भोगमात्रसाम्यलि-
ङ्गाच्च” इति वत् । रममाणाइति वर्तमाननिर्देशेन नैर-
न्तर्यमुक्तं । वर्तमानार्थकस्याप्यस्यन्यवसन्नितिभूत-
प्रत्ययान्तविशेषणत्वं “धातुसंबन्धेप्रत्ययाः” इत्यनु-
शासनात् “अग्निष्टोमयाजीपुत्रस्तेभविता” इति वत्सं-
भवति । अतएवदेवगन्धर्वसंकाशाः सन्तः । देवगन्ध-

र्वामनुष्यगन्धर्वेभ्योऽधिकानन्दाः । यद्वा देवीचदेव-
श्चदेवौ लक्ष्मीनारायणौ । “पुमान्निष्कया” इत्येकशेषः ।
गानंधारयतीति गन्धर्वः । “एतत्सामगायत्रास्ते”
इत्युक्तः सर्वदासामगानधरोमुक्तः । देवौचगन्धर्वश्चदे-
वगन्धर्वाः । तत्सदृशाः देवगन्धर्वसंकाशाः । निभा-
दित्वाद्बुत्तरपदभूताएवसन्तः सदृशवचनाः । तथाहा-
मरः । “स्युत्तरपदेत्वमी” निभसंकाशनीकाज्ञप्रती-
काशोपमादयः” इति । ते तएवसन्तः साकेतवासिन
एवसन्तः । सुखंन्यवसन् । वक्ष्यति “सुरम्यमासाद्यतु
चित्रकूटंनदीचतामाल्यवतीसुतीर्था । ननन्दरामोमृ-
गपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासात्” इति । यद्वा
तएवसन्तः वनवासिनएवसन्तः । नागरिका अपि
चिरंवनचराइवावसन्नित्यर्थः । सुखलान्यादिभिस्तेषां
वैदेशिकत्वगन्धोपिनाज्ञायतेतिभावः । सुखंयथाभव-
तितथा न्यवसन् । कदाचिद्वपिदुःखलेक्षोपिनान्वभा-
वीत्यर्थः । अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयप्रयोगइत्य-
प्याहुः । देवीर्त्वाजमुदिरिति क्रियापदमध्याह्न्येकेचि-
द्योजयन्ति । अत्र देवगन्धर्वसंकाशा इति पदगतेनोप-
मालंकारेण किंचिद्वस्तुध्वन्यते । यस्तावत्स्वरूपज्ञानपू-
र्वकं भगवत्यनुरक्तोभवति तं भगवान्देव्यासमागत्य
दिव्यं विमानमारोप्य आतिवाहिकगणैः सत्कार्यं विरजां
तीर्त्वा तिल्यकान्तारमासाद्य अमानवेनानुज्ञाप्य दिव्य-
लोके महामणिमण्डपमुपेत्य दिव्यसिंहासनारूढः श्रिया-
सहमोदमानस्तद्रचितसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचित-
सकलविधकैङ्कर्योस्मैस्वानन्दसममानन्दं दत्त्वा तेन सह
यावत्कालमास्तइति ॥ ३० ॥ एवं लक्ष्मणस्य भगवच्छे-
षत्ववृत्तिप्रतिपाद्यभरतस्य पारतन्त्र्यवृत्तिर्दर्शयति—मृते
तु तस्मिन्नित्यादिना । तदुपोद्घातत्वेनाह—चित्रे-
ति । रामेचित्रकूटं तथा उक्तप्रकारेण गते सति । दश-
रथो राजा । पुत्रशोकेन पुत्रादर्शनजदुःखेनातुरः पीडि-
तः सन् । सुतमुद्दिश्य हासुतेत्येवं विलपन् प्रलापं कुर्वन् ।
स्वर्गं जगाम ॥ ३१ ॥ तस्मिन् दशरथे मृते सति । स्वर्ग-
प्राप्तिरपि नश्वरत्वेनानुपादेयेति मृते इत्युक्तं । महाबलः
राज्यभरणसमर्थः । अतएव भरतः “भरत इति राज्य-

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥

गत्वा तु सुमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्भातरं राममार्थभावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ।

न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनःपुनः । निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥

स्यभरणात्” इत्युक्तरीत्या भावज्ञेनवसिष्ठेनभरतइति-
कृतनामा । वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः ।
राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्यमानः । “क्रियार्थोपपदस्य
चकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । राज्यं राजत्वं ।
“येचाभावकर्मणोः” इतिप्रतिषेधादनोनप्रकृतिभावः ।
नैच्छत् नाभ्यलषत् । महाबलइत्यनेन सत्यामेवशक्तौ
स्वरूपविरुद्धत्वाद्राज्यं नाङ्गीचकारेत्यवगम्यते । अत-
एववक्ष्यति “राज्यं चाहं चरामस्यधर्मवक्तुमिहार्हसि ।
विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितं । कथं दशरथाज्जा-
तो भवेद्राज्यापहारकः” इति ॥ ३२ ॥ सजगामेत्यर्थ-
मेकंवाक्यं । वीर्येणयुक्तोवीरः । वीर्यमत्र शत्रुभूतरा-
गादिजेतृत्वं विषयानाकृष्टचित्तइत्यर्थः । यद्वा “एभि-
श्चसचिवैःसार्धंशिरसायाचितोमया । भ्रातुःशिष्य-
स्यदासस्यप्रसादं कर्तुमर्हसि” इत्युक्तरीत्या चतुरङ्गब-
लसहितः सभरतः रामपादप्रसादकः । पादशब्दः
पूज्यवाची । “पूज्येतुपादनामाङ्कः” इत्यमरशेषः ।
प्रसादकः “तुमुन्णुलौक्रियायांक्रियार्थीयां” इति
ण्वुल् । पूज्यंरामंप्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचर-
णयोःप्रसादकः रामस्यैवप्रसाद्यत्वेपिपादयोःप्रसाद्य-
त्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानंद्रष्टुमि-
तिवक्तव्येराजपादौद्रष्टुमितिहिभृत्यजनोव्यवहरति ।
वनंजगाम प्राप । वस्तुतो रामस्यकोपाभावेपि भरता-
यराज्यंदत्तमितिबुद्धिनिवर्तयितुमित्यर्थः । “पूजिता
मामिकामातादत्तराज्यमिदंमम । तद्दामिपुनस्तुभ्यं
यथात्वमददामम” इत्युत्तरत्रापिवक्ष्यति ॥ ३३ ॥
अत्र सइत्यनुषज्यते । सआर्यभावपुरस्कृतः पुरस्कृतः
आर्यभावःयेनसः । आहिताग्नि्यादित्वात् परनिपातः ।
यद्वा आर्यभावेन स्वस्यार्यभावेन पुरस्कृतः पूजितः
उचितमनेनक्रियतइतिश्लाघितइत्यर्थः । “पूजितःस्या-
त्पुरस्कृतः” इतिबाणः । तथाविधःसन् । सुमहान्
आत्मानन्तःकरणंयस्यतं सुमहात्मानं स्वतःप्रसन्नहृद-

यमित्यर्थः । सत्यपराक्रमं सत्येपराक्रमोऽप्रच्युतत्वं यस्य
तं रामं । गत्वातु प्राप्य तुविशेषोक्तिः । तस्याग्रेस्थि-
तिरेवालंयाचनमतिरिच्यतइतिभावः । भ्रातरं रामं ।
अयाचत् प्रार्थयामास । स्वामीष्टमितिशेषः । याचेद्वि-
कर्मकत्वात्स्वरितेत्त्वादुभयपदी । क्रियाभेदाद्रामश-
ब्दस्य नपुनरुक्तता ॥ ३४ ॥ स्वामीष्टमेवाह—त्वमेवेति ।
धर्मज्ञः ज्येष्ठेविद्यमाने नकनिष्ठोराज्यमर्हतीतिधर्म-
जानन् त्वमेवराजानान्यइतिरामंवचोब्रवीत् । “अक-
थितंच” इतिद्विकर्मकत्वं । ननुभरतकृताप्रपत्तिःकु-
तोनाफलत् अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ।
नाद्यः । अपेक्षातिरिक्तस्याभावात् । नान्यः । तस्य
सर्वगुणपरिपूर्णत्वादित्याशङ्क्यप्रबलप्रतिबन्धकस्यप्रार-
ब्धस्यसद्भावान्नसाफलितेत्याह—रामोपीति । अपि-
शब्दः प्रतिविशेषणमन्वेति । रामोपि रमयतीतिव्यु-
त्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जनस्वभावोपि ।
परमोदारोपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोपि । “यआत्म-
दाबलदा” इति श्रुतेः । सुमुखोपि अर्थिजनलाभेनप्र-
सन्नमुखोपि । सुमहायशाऽपि “नह्यर्थिनःकार्य-
वशादुपेताःककुत्स्थवंशेविमुखाःप्रयान्ति” इतिविष्णु-
पुराणोक्तरीत्या महाकीर्तिरपि । महाबलोपि आश्रित-
मनोरथपूरणेनिपुणोपि । रामः पितुरादेशात् बलव-
त्प्रतिबन्धकात् । नैच्छत् । चकारात्तदवसानेत्येच्छ-
दित्यर्थः । आदेशोऽनियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्ते-
र्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकानिवृत्ति फल-
प्रतिनिधिदिशतिस्मेत्याह—पादुकेचेति । चस्त्वर्थः ।
किंतु भरताग्रजः फलप्रदानोचितसंबन्धशीलः । रा-
ज्याय राज्यं कर्तुं । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्था-
निनः” इतिचतुर्थी । अस्य भरतस्य पादुके न्यासं
स्वप्रतिनिधिं दत्त्वा रामपादुकेराज्यंकुरुतः अहंतयोःप-
रिचारकइतिभावयेति दत्त्वेत्यर्थः । पुनःपुनर्भरतंतस्मा-
देशान्निवर्तयामास । पुनःपुनरित्यनेन भरतस्य राम-

तीर्थी० रामं अभिरामम् ॥ ३४ ॥ कतकम् सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनजन्यशोभन्नभियानैच्छत् ॥ ३५ ॥ तीर्थी०
अहल्यादृष्टवैभवपादसृष्टेपादुके न्यासरूपेणदत्त्वा । तिल० राज्याय राज्यलक्षणसामर्थ्यलंभयितुम् ॥ ३६ ॥

स काममनवाप्यैव रामपादाबुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥
 गते तु भरते श्रीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च
 तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ॥ ३८ ॥
 प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।
 सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

विरहासहिष्णुत्वंगोच्यते । स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
 त्वापादनरूपत्वाभावात् नचतुर्थी । किंतु संबन्धसा-
 मान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ अथप्रपन्नस्य यावत्पारब्धनि-
 वृत्ति शेषिणि वृत्तिर्दर्शयन्नाह—स इति । सभरतःकामं
 रामकैङ्कर्यमनोरथमप्राप्यैव । रामपादौ रामस्यपादुके ।
 पादशब्दः पादुकोपलक्षकः । उपस्पृशन् प्रत्यहंसेव-
 मानःसन् । रामागमनकाङ्क्षया कदारामआगमिष्य-
 तीतिप्रत्याशया । चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्य
 कदारामकैङ्कर्यैलप्यइतिमनोरथमभिवर्धयन्नित्यर्थः ।
 रामरहिततन्निवासस्यातिदुःखावहतयाऽयोध्याविहा-
 य । नन्दिग्रामे नन्दिग्रामाख्येअयोध्यासन्निहितेकुत्र-
 चित्ग्रामे । राज्यमकरोत् तदाज्ञाकैङ्कर्यमकरोत् ।
 परस्मैपदेन स्वस्यतस्मिन्फलत्वनिवृत्तिरवगम्यते ॥ ३७ ॥
 अयोध्याकाण्डप्रतिपाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिनिग-
 मयन्नुत्तरकाण्डार्थप्रस्तौति—गतेत्विति । अत्रार्धत्रयमे-
 कंवाक्यं । भरते गतेतुविशेषोस्तीतितमेवाह । श्रीमान्
 प्रतिज्ञाभङ्गभयजनितविषादविगमादुत्पन्नकान्तिविशे-
 षः । सत्यसन्धः भरतनिर्बन्धेनाप्यविचाल्यप्रतिज्ञः ।
 “सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा” इत्यमरः । जितेन्द्रियः मातृ-
 भरतादिप्रार्थनाव्याजेसत्यपिराज्यभोगलौल्यरहितः ।
 रामः । नगरेभवोनागरः । “तत्रभवः” इत्यण् । तस्य
 जनस्य । तत्र चित्रकूटे । पुनरागमनमालक्ष्य आलो-
 च्य । चकारादृषिविप्रकारदर्शनाच्च तत्प्रदेशंविहाय ।
 एकाग्रः पितृवचनपालनेदत्तावधानः विरोधिभूयिष्ठ-
 देशत्वेन सावधानोवा । दण्डकान्प्रविवेश । हेति
 विषादे । “एकसर्गोन्नयनवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि” इति-
 वैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्चप्रवेशोर्थसिद्धः । दण्ड-

कस्यराज्ञोजनपदोदण्डकः “तस्यनिवासः” इत्यण् ।
 जनपदेऽलुप्” इति लुप् । शुकशापेन वनतांप्राप्तः ।
 कुत्सायांकन् । अवान्तरवनबहुत्वादुवचनं । वक्ष्य-
 त्युत्तरकाण्डे । “शत्रोब्रह्मर्षिणातेनपुरावैदण्डकोहतः ।
 ततःप्रभृतिपाकुत्स्थदण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः
 स्थितायत्रजनस्थानमतोऽभवत्” इति । दण्डकामि-
 तिपाठे दण्डकोनामराजाऽस्यामटव्यामस्तीतिदण्डका
 “अर्शआदिभ्योचू” इत्यच्प्रत्ययः । ततश्चाप क्षिपकादि-
 त्वान्नेत्वं ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तसंग्रहेण
 पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः शेषभूतस्यशेषि-
 विषयकैङ्कर्यवृत्तिः प्रपन्नस्यभगवत्पारतन्त्र्यचप्रदर्शितं ।
 शत्रुघ्नवृत्तान्तप्रदर्शनेन तस्यभागवतपारतन्त्र्यचसूचितं ।
 अथब्राह्मणेषुविशिष्य सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरं आ-
 रण्यकाण्डवृत्तान्तसंगृह्णाति—प्रविश्येत्यादिना । रामो-
 महारण्यंदण्डकारण्यं । प्रविश्य । तुविशेषोक्ति त-
 माह । राजीवलोचनः अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकन-
 जनितकुतूहलेनविकसितनयनारविन्दःसन् । तेनैवो-
 त्साहेन विराधंराक्षसंहत्वा“रिक्तहस्तेननोपेयाद्राजानं
 दैवतंगुरुं” इतिस्मरणात् तद्धननमुपहारीकृत्य शरभङ्गं
 ददर्श । हेत्यैतिह्ये । तदनुज्ञया सुतीक्ष्णं चापीत्येकनि-
 पातः समुच्चयार्थकः । अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरंचददर्श ।
 तथेति समुच्चये । अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः । तदुक्तं
 सनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन । “यवीयानेषमेभ्राता
 सुदर्शनइतिस्मृतः” इति । कुंभसंभवस्यागस्त्यस्यभ्राता
 सहपोषणादिति बोध्यं । अगस्त्यंच अगस्त्यभ्रातरं
 इत्यत्रसन्धिकार्याभावोवाक्येसंहितायाअनित्यत्वात् ।
 तथोक्तं । “संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः ।
 नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते” इति ॥ ३९ ॥

तीर्थी० कामं अभिषेकार्थं रामप्रत्यानयनलक्षणमनोरथम् । विषम० एवंलक्षणस्य भरतस्य च क्रमेणश्रीरामकैङ्कर्यं तत्पारत-
 न्त्र्यचप्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेनतस्यभागवतपारतन्त्र्यसूचितम् ॥ ३७ ॥ तिल० आलक्ष्य संभाव्य तेषां प्रतिनिवर्तन-
 प्रयासात् वरमितोपिदूरगमनमितिसंचिन्त्येतियावत् । शिरो० एकां मुख्यां समाधिकरहितां अश्वं गतिं रातिददातीति एकाग्रः
 परमपुरुषार्थदाता ॥ ३८ ॥ तीर्थी० राजीवलोचनविशेषणं रामस्यमहावनप्रवेशसंभावितराक्षसयुद्धार्जितहर्षयोतयति ॥ ३९ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् । खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४० ॥

वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामभिकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्येति । अत्ररामइत्यनुषज्यते । रामः परमप्री-
तः सन् जगदेकवीरस्यस्वस्यसदृशायुधजाललाभात्भृ-
शंसंतुष्टः सन् । अगस्त्यवचनादेव नतुस्वाभ्यर्थनात् ।
ऐन्द्रं इन्द्रेणदत्तं । “तस्येदं” इति संबन्धसामान्येऽण् ।
“दत्तोभममहेन्द्रेण” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । इदंशरा-
सनादित्रयसाधारणंविशेषणं । शराअस्यन्ते क्षिप्य-
न्तेऽनेनेतिशरासनं धनुः । तच्च खड्गं च । अक्षयसा-
यकौ समरसीभिः सहस्रशोविनियोगेप्यक्षयशरौ । तूणी
निषङ्गौ । जग्राह स्वीकृतवान् । वचनाज्जग्राहेत्यनेन
खड्गादिकमगस्त्यो न स्पृष्टवान् किंतु निर्दिष्टवानित्युच्यते
॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरसनानुकूल्यदर्शनलब्धाव-
सरमुनिजनाभ्यर्थनमाह—वसतइति । वने शरभङ्ग-
वने । तस्यवसतः तस्मिन्वसतीत्यर्थः । “षष्ठीच”
इति योगविभागात् “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थे षष्ठी । यद्वा षष्ठ्यर्थसंबन्धसामान्यस्य उक्त-
विशेषपर्यवसानं । “शरभङ्गाश्रमेराममभिजग्मुश्च
तापसाः” इतिवक्ष्यमाणत्वाच्छरभङ्गवनइतिसिद्धं ।
सर्वे वैखानसवालखिल्यादयः । ऋषयः शरभङ्गाश्र-
मवासिनः । वनचरैः चित्रकूटपंपावनप्रभृतिवनवा-
सिभिः सह । वक्ष्यति “पंपावननिवासानामनुमन्दा-
किनीमपि । चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहत्”
इति । यद्वा वनचरैः सह वनेवसतस्तस्य । “षष्ठीचा-
नादरे” इत्यनादरेषष्ठी । “सविशेषणेहि—” इति-
न्यायेन तस्यवनेवासमनादृत्येत्यर्थः । वक्ष्यतिहि “ते
वयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवनस्थो
वात्वनोराजाजनेश्वरः” इति । यद्वा वनेवसतस्तस्य

समीपमित्युपस्कार्यं । आसुराणि असुरप्रकृतीनिरक्षां-
सि । अनेन “विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः”
इत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः । यद्वा असुराश्चरक्षांसिचे-
तिद्वन्द्वः । असुराः कबन्धादयः । तत्रदनुशब्दप्रयो-
गात् । यद्वा असून्प्राणान्प्रान्ति गृह्णन्तिइत्यसुराणि ।
असुराणिच तानिरक्षांसिचेतिकर्मधारयः । तेषां वधाय
वधंकारयितुं । प्रार्थयितुंवा । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्म-
णिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । अभ्यागमन् अमिमुख-
तयाआगताः । नह्यामिमुख्यादन्यत् शरणागतिर्ना-
मास्ति । “सत्सुकार्यवतांपुंसामलमेवाग्रतःस्थितिः” ।
यद्वा असुररक्षसांवेववसतस्तस्य असुररक्षसांवधाया-
भ्यागमन्नित्युभयत्राप्यन्वयः काकाक्षिन्यायात् म-
ध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनांदुर्दशमालोक्यत-
द्विरोधिनिरसनंप्रतिज्ञातमित्याह—सइति । सरामः ।
राक्षसानांवने दण्डकारण्ये । तेषां ऋषीणां । तथाप्र-
तिशुश्राव यथातैरार्थितं तथाप्रतिजज्ञइत्यर्थः । “आश्र-
वसंगरसन्धाःप्रतिश्रवःसंश्रवःप्रतिज्ञाच” इतिहलायु-
धः ॥ ४२ ॥ मुनिभिरार्थितोरामेणप्रतिज्ञातश्चक्रोर्थ
इत्यत्राह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेणप्रतिज्ञातोरर्थस्तु ।
अभिकल्पानां ईषन्न्यूनमभिसादृश्यंप्राप्तानां । “ईषद-
समाप्तौकल्पव्देश्यदेशीयरः” इतिकल्पप्रत्ययः । अत-
एवदण्डकारण्यवासिनामृषीणां । चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । संय-
ति युद्धे । “समुदायःस्त्रियांसंयत्समित्याजिसमिद्युधः”
इत्यमरः । रक्षसांवधः । “कर्तृकर्मणोःकृति” इति
कर्मण्यर्थेषष्ठी । प्रतिज्ञातंत्वितिपाठे सामान्येनपुंसकं ।

तीर्थी० इन्द्रः परमेश्वरोविष्णुः तस्येदमैन्द्रं । निजायुधलाभात्परमप्रीतः । तिल० पूर्वं भार्गवंजित्वा ततः प्राप्तयद्वैष्णवंधनु-
र्भगवतारामेणवरुणेन्यस्तं तदइन्द्रेणवरुणादानीय अगस्त्येस्थापितमित्यग्रेआरण्यकाण्डेस्फुटीभविष्यति ॥ ४० ॥ तीर्थी० वनेव-
सतइत्यनादरेषष्ठी । हिंसानर्हैरामस्यतापसरूपेणावस्थानंअनादृत्य । अभ्यागमन् सर्वैश्वरोयुद्धान्संहत्यअस्मात्रक्षिप्यतीतिनिश्चित्यरा-
घवंशरणमागताइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तीर्थी० सः रामः । राक्षसानांवने राक्षसावासभूतेवने । तेषां ऋषीणां । तथा प्रार्थनावचनं ।
प्रतिशुश्राव अङ्गीचकारेत्यर्थः । शिरो० (पा०) राक्षसानां तदावने । तदा तस्मिन्काले । अवनेसर्वरक्षणेप्रवृत्तः सरधुनाथः ।
राक्षसानांसंबन्धि तेषामृषीणांप्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अङ्गीचकार । यद्वा तेषामृषीणां प्रति प्रत्येतिप्रत्याययतिबोधयत्यर्थमिति
वचनं । प्रतिपूर्वकेणधातुप्रकृतिक्रिबन्तप्रयोगः । नपुंसकत्वाद्भ्रष्टत्वं । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावः । गत्यर्थकदीर्घप्रकृतिक-
क्रिबन्तोवा । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वं प्रसिद्धमेव । अतएवानेनप्रतिज्ञातश्चेत्यस्यनपौनरुक्त्यम् । अन्यथा प्रतिपूर्वकश्रुधातोः प्रतिज्ञा-
र्थकत्वेन तदुरुपपादंस्यात् ॥ ४२ ॥ तिल० अभिकल्पानां ऋषीणां संनिधावितिशेषः । अपेक्षितइतिवा शेषः ॥ ४३ ॥

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ।

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥

वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४६ ॥

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ । जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥

प्रतिज्ञातं वस्तु वध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथ प्रतिज्ञानिर्वा-
हबीजमुपक्षिपति—तेनेति । तत्रैव जनस्थाने । वसता
तेन रामेण । जनस्थाने निवसतीति जनस्थाननिवा-
सिनी । “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” इति णिनिः ।
कामेनेच्छया रूपमस्यास्तीति कामरूपिणी । शूर्प-
णखानखायस्याः सा शूर्पणखा । “पूर्वपदात्संज्ञा-
ग्रामगः” इति णत्वं । “नखमुखात्संज्ञायां” इति ङी-
ष्प्रतिषेधः । शूर्पणखाख्या राक्षसी । विरूपिता कर्णना-
सिका छेदेन वैरूप्यं प्रापिता । “रामस्य दक्षिणो बाहुः”
इति लक्ष्मणस्य रामबाहुत्वात् रामस्य विरूपकरणकर्तृ-
त्वोक्तिः । शूर्पणखीति पाठे न सा संज्ञा ॥ ४४ ॥ तत-
इत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । ततः शूर्पणखैरु-
प्यकरणानन्तरं । शूर्पणखावाक्यात् उद्युक्तान् युद्धार्थं
संनयान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकप्रधान-
राक्षसान् । तेष्वपि प्रधानं । खरं त्रिशिरसंचैव दूषणंचैव
राक्षसम् । चैवेति निपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः ।
तेषां पूर्वोक्तानां राक्षसानां खरादीनांच । पदानुगान्
अनुचरांश्च । रणे युद्धे । निजघान हतवान् । यद्वा खरा-
दीन् तेषां पदानुगान्सर्वराक्षसांश्च निजघानेति योजना
॥ ४५ ॥ हतान् राक्षसान् परिसंचष्टे—वन इति । तस्मि-
न्वने निवसता रामेणेत्यनेनासहायत्वं दर्शितं । जनस्थान-
निवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिघोरत्वमुक्तं । रक्ष-
सांचतुर्दशसहस्राणीति यौगपद्यमुक्तं । निहतानीति-
निश्शेषत्वमुच्यते । सहस्राणीति संख्यासंख्येययो रभे-
देन निर्देशः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकानि सैन्यानि वा
॥ ४६ ॥ एवं रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वे दर्शिते सीतायाः पुरु-
षकारत्वं वक्तुं बीजमुपक्षिपति—तत इति । ततः खरा-

दिवधानन्तरं । ज्ञातिवधं खरवधं । खरस्य ज्ञातित्वं
स्वमातृष्वसुर्विश्रवसोजातत्वादित्यारण्यपर्वणिष्यक्तम् ।
श्रुत्वा अकंपनशूर्पणखा मुखेन ज्ञात्वा । रावणः रौतिरा-
वयतीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे । “यस्मा-
ल्लोकत्रयं ह्येतद्रावितं भयमागतं । तस्मात्त्वं रावणो नाम
नाम्नाराजन् भविष्यसि” इति । यद्वा विश्रवसोपत्यं-
रावणः । शिवादिगणे “विश्रवसो विश्रवणरवण”
इति पाठात् रवणादेशः अणच् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधे-
न मूर्च्छितः मूढः । “मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रायौ” इति वैज-
यन्ती । नचायं प्रत्ययो मूर्च्छतोर्निष्ठा मूर्त इति तद्रूपत्वात् ।
किंतु मूर्च्छास्य संजातेति मूर्च्छितः तारकादित्वादितच् ।
मारीचं नाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ ४७ ॥ अत्र
अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं । सरावणः । हेरावणः । ते
तेन बलवता खरादिषु दृष्टापदानवताबलीयसा । रामे-
ण । विरोधो न क्षमः न युक्तः । “क्षमस्त्रिषु हिते योग्ये
युक्ते शक्ते पटावपि” इति शब्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो
सुहुर्मुहुः वार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ रावणः कालचो-
दितः कालेन मृत्युना प्रेरितः सन् । तद्वाक्यं मारीच-
वाक्यं अनादृत्य । सहमारीचः मारीचसहितः ।
“तेन सहेति तुल्ययोगे” इति समासः । “वोपसर्जनस्य”
इति सहशब्दस्य सभावाभावः । तदा तस्मिन्नेव काले ।
तस्य खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य । आश्र-
मपदं आश्रमस्थानं । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मा-
ङ्गिवस्तुषु” इत्यमरः । जगाम प्राप ॥ ४९ ॥ माया-
विना प्रशस्तमृगमायावता । “अस्मायामेधास्रजो वि-
निः” इति विनिप्रत्ययः । लोभनीयविचित्रकनकमृग-
वेषधारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोज्येन । नृपाल-

तीर्थी० जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् ॥ ४४ ॥ शिरो० रक्षसामित्यत्र षष्ठी राहोः शिर इति वद्वोध्य
॥ ४६ ॥ तिष्ठ० बलवता विश्वामित्राश्रमे मदनुभूतबलेन ॥ ४८ ॥

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसंतप्तो विललाषाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।

मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

जौ दशरथपुत्रौ । दूर्यथाभवतितथा । अपवाह्य अप-
सार्य । दृष्ट्वा दृश्यतयारामं रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्म-
णं च दूरनिस्सार्येत्यर्थः । मध्येसीताविमोचनाय प्राप्तं
जटायुषं जटायुर्नामकंगृध्रं । हत्वा मरणपर्यवसायि-
नीहिंसाकृत्वा । रामस्यभार्या नित्यानपायिनीसीतां ।
जहार हतवान् । अत्र “आस्यं व्यादाय स्वपिति” इति-
वदपूर्वकालेक्षत्वाप्रत्ययः । सीतांहत्वा जटायुषं जघाने-
त्यर्थः । अत्रमायानिर्मितासीतैवापहृता स्वयमभाव-
न्तर्हिता । अतएवमायासीतायामभिप्रविष्टायानिजसी-
तायाउत्थानं यथाकथंचिल्लोकापवादात्पुनः संत्याग-
श्चोपपद्यतइत्याहुः ॥ ५० ॥ मृगरूपमारीचहननं पर्ण-
शालायांसीतायाअदर्शनेनतदन्वेषणं च चकारेणसमु-
च्चीयते । निहतं समुपै । गृध्रं जटायुषं । दृष्ट्वा । तद्व-
चनान्मैथिलीं सीतां । हृतां रावणेनापहृतां । श्रुत्वा
राघवः । शोकेनसंतप्तः सम्यक्तप्तः सन् सीतायाअ-
दर्शनेनतप्तः जटायुर्मरणेनसुतरांतप्तः । अतएव आकु-
लेन्द्रियः कलुषितसर्वेन्द्रियस्सन् । विललाप परिदेव-
नमकरोत् । “विलापः परिदेवनं” इत्यमरः । “राज्या-
द्धंशोवनेवासः सीतानष्टाहतोद्विजः । ईदृशीयंममाल-
क्ष्मीर्मिदंहेदपिपावकं” इति । अत्र राघवमैथिलीश-
ब्दाभ्यां कुलद्वयावद्यकरमिदमपहरणमिति शोकाति-
शयहेतुरुच्यते । ननु विष्णवतारभूतस्यास्यकथंशो-
कमोहौसंभवतइति । संभवतएवपुरुषधौरेयस्य । यदि
हिलोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेपितौनस्यातां तर्हि
सकथंपुरुषधौरेयः स्यात् । तच्चकथमतिसुन्दरं स्यात् । तयो-
रुभयोर्नमस्कारएवस्यात् । वक्ष्यतिचमहापुरुषगुणम-
णिवर्णनप्रकरणे “व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुः-
खितः” इति । मारुतिश्चवक्ष्यति “दुष्करंकृतवान्
रामोहीनोयदनयाप्रभुः । धारयत्यात्मनोदेहंनशोकेना-
वसीदति” इति ॥ ५१ ॥ अर्धत्रयमेकंवाक्यं । तेनै-
वशोकेन गृध्रहननजनितेनैवशोकेन सीतापहरणजशो-
कादप्यधिकेनेत्यर्थः । ततः व्याप्नोतामः । गृध्रं तिर्य-
ग्विशेषमपिजटायुषं । पितृसखत्वात् शेषिकार्यायत्य-
क्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्ममेधेनसंसकृत्य । “यत्प्रेतस्य

मर्त्यस्यकथयन्तिद्विजातयः । तत्स्वर्गगमनंतस्यक्षिप्रं
रामोजजापह” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्त्यक्तशरीर-
त्वाच्च इदं ब्रह्ममेधमर्हतीति । तथोक्तं नृसिंहपुराणे
“मत्कृतेनिधनंयस्मात्त्वयाप्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मात्त्वं
मत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति । सामान्यत-
श्चोक्तं । यथाऽऽप्रेये “विष्णोः कार्यसमुद्दिश्यदेहत्या-
गोयतः कृतः । ततोवैकुण्ठमासाद्यमुक्तोभवतिमानवः”
इति । आश्वमेधिकेच “प्राणांस्त्यजतियोमर्त्योमां
प्रपन्नोपिमत्कृते । बालसूर्यप्रकाशेनब्रजेद्यानेनमद्बुद्धं”
इति । अत्रापिवक्ष्यति “यागतिर्यज्ञशीलानामाहिता-
ग्नेश्चयागतिः । अपरावर्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां ।
मयात्वंसमनुज्ञातो गच्छलोकाननुत्तमान्” इति । अत्रा-
परावृत्तिः “नचपुनरावर्तते” इत्युक्ता मुक्तिरेव ननु
युद्धे अपलायनं । तत्फलस्यस्वतः सिद्धत्वेन तदनुप्राप्ता-
त्वाभावात् । नच संस्काराभावेसुकृतफलस्यानुत्पत्त्या-
तत्करणेनतदनुप्राप्त्यत्वमेवेतिवाच्यं । तिरश्चो यज्ञान-
धिकारेण तस्यतदभावेनतस्यतदननुप्राप्त्यत्वात् । अङ्गि-
फलस्यैवाङ्गफलत्वेन उपासनाङ्गानांयज्ञदानादीनामपि
मुक्तिरेवफलमित्यभिप्रायेण “यागतिर्यज्ञशीलानां” इ-
त्याहुक्तम् । यद्वा “इमालोकान्कामात्रीकामरू-
प्यनुसंचरन्” इत्यादिश्रुत्युत्तरीत्या मुक्त्यस्यसर्वलोकसं-
चारसंभवात् यागतिरित्याहुक्तंक्रममुक्तिपरमिदंवचनं ।
ननु “आत्मानंमानुषंमन्ये” इति मनुष्यत्वंभावयतः
कथंपरत्वासाधारणचिह्नंमोक्षप्रदत्वमुच्यतइतिचेन्न ।
“सत्येनलोकाजयति” इत्युक्तस्यसर्वलोकजयस्यमा-
नुषत्वेप्यविरोधात् । एवं जटायुषंदग्ध्वा वने सीतां
मार्गमाणः अन्वेषणंकुर्वन् । मृगअन्वेषणइत्यस्माद्धा-
तोः शानच् । “आधृषाद्वा” इतिविकल्पाणिजभावः ।
रूपेण शरीरेण । विकृतं विकारयुक्तं “येनाङ्गविकारः”
इतिवृत्तीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः । घोरदर्शनं
भयंकरदर्शनं । कबन्धं कबन्धाकारत्वात्कबन्धना-
मकराक्षसं । ददर्श । हेतिखेदे । अमृतमन्वेषता काल-
कूटमलंभीत्यर्थः । यद्यप्ययं दानवएव तथापिराक्षसप्र-

तीर्थी० ततः प्रलापानन्तरं शोकेन उपलक्षितः । तिल० तेनैवशोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेनअभिभूयमानएवसन् ॥ ५२ ॥

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५३ ॥

स चाऽऽस्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् । श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥

सोभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः । शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५५ ॥

पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह । हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५६ ॥

सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः । आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥

कृतित्वात्तथोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥ महाबाहुः कबन्ध-
भुजनिर्कर्तनक्षमभुजोरामः । तं कबन्धं निहत्य । तत्प्रा-
र्थनया ददाह दग्धवान् । सच कबन्धो दाहेन हेतुना ।
स्वः स्वर्गतः । इदमर्थमेकं वाक्यम् ॥ ५३ ॥ सः स्वर्ग-
गच्छन् कबन्धोपि । आस्य उपकारस्मृत्या क्षणमा-
काशे स्थित्वा । धर्मचारिणीं गुरुशुश्रूषादिधर्माचरण-
शीलां आचार्याभिमानरूपचरमपर्वनिष्ठामित्यर्थः “पा-
दमूलंगमिष्यामियानहंपर्यचारिषं” इति वक्ष्यमाणत्वा-
त् । धर्मे अतिथिसत्काररूपे । निपुणां समर्थी धर्म-
सूक्ष्मज्ञामित्यर्थः । रामः समागमिष्यतीति स्वादूनि-
फलान्यास्वाद्यास्वाद्य परीक्ष्य निक्षिप्रवतीति प्रसिद्धिः ।
श्रमणीं परिव्राजिकां । “चतुर्थमाश्रमप्राप्ताः श्रमणा
नाम ते स्मृताः” इति स्मरणात् । शबरीं प्रति लोमस्त्रियं ।
तदुक्तं नारदीये । “नृपायावैश्यतो जातः शबरः परि-
कीर्तितः । मधूनि वृक्षादानीय विक्रीणीते स्ववृत्तये”
इति । “जातेरस्त्री विषयात्—” इति ङीष् । अभि-
गच्छ आभिमुख्येन गच्छेति राघवं कथयामास । राघ-
व इति पाठे तस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । यद्वा राघवेति-
पाठे हेराघवशबरीमभिगच्छेति अस्य रामस्य कथयामासे-
त्यर्थः । अत्र भागवतभक्तिमहिम्नाहीनजातेरप्यभिग-
न्तव्यत्वमुक्तम् ॥ ५४ ॥ महातेजाः चरमपर्वनिष्ठजन-
लिप्सयातिसंतुष्टः । सः राघवः । शत्रुसूदनः “गमि-
ष्याम्यक्षयाँल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिंदम” इत्युक्तरीत्या
तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकः । “सात्पदाद्योः” इति
षत्वाभावः । शबरीं नीचत्वसीमाभूमिभूतां अभ्यगच्छ-
दिति सौशील्यातिशयोक्तिः । दशरथात्मजः रामः ।
शबर्या सम्यक्पूजितः । षष्ठिवर्षसहस्राणिवन्ध्यस्य द-
शरथस्य प्रसादे अत्यन्तादरकृतभोजनादप्यतिशयितं त-
त्कालमात्रसमागतशबरीसमर्पितमृष्टान्नमिति भावः ।

शरभङ्गादिभिरगस्त्यान्तैः कृतं पूजामात्रं शबर्याकृतं
तु सम्यक्पूजा । तस्याश्चरमपर्वनिष्ठत्वादिति भावः ।
उक्तं हि “मममङ्गलभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत्” इति ।
यद्वा सम्यक्पूजनं परीक्षितरसैः फलैर्भोजनं । पूजि-
त इत्यत्र “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमानेक्तः ।
तथाच शबर्येत्यत्र “क्तस्य च वर्तमाने” इति कथं न षष्ठी-
ति चेत् अत्र केचिदाहुः । आर्षः षष्ठ्यभाव इति । अन्येतु
नायं वर्तमानेक्तः । किंतु भूते । तद्योगेच “नलोका-
व्यय—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्तृतीयैवेति । वस्तुतः
पूजास्य संजातेति पूजितः । तारकादित्वादितच प्रत्ययः ।
अनेन तृतीयाभवत्येव ॥ ५५ ॥ एवं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रधा-
नमारण्यकाण्डचरितं संगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां
किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति—पंपेति । पंपानाम
पद्मसरः तस्यास्तीरे तटकानने इत्युद्दीपकसंनिधानो-
क्तिः । हनुमता प्रशस्तहनुना वीरकिणाङ्कितमुखेने-
त्यर्थः । वानरेण संगतः संयुक्तोराम इति शेषः । हेति-
हर्षे । विरहिजनप्राणापहारिणि पंपोपवने स्वकामि-
नीघटकसमागमोऽयं चोरैर्वनेऽपहृतसर्वस्वस्य स्वज-
नमुखावलोकनवदतीवाश्वासनमिति मुनेर्हर्षः । हनुमता
कागतिरिहेदानीमिति अतिमात्रपर्याकुलतादशायां वि-
जयकिणाङ्कितवदनवता पुरुषेण संगमोयदृच्छया सं-
जातः । वानरेणेति विशेषणेन रावणवत्संन्यासिवेषर-
हिततया स्ववेषेण समागमाद्विश्वसनीयताद्योयते । हनु-
मद्वचनात्सुग्रीवेण समागतः । चैवेति निपातसमुदाय-
स्समुच्चयार्थः । अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रला-
भोजात इति भावः ॥ ५६ ॥ अथ सख्यहेतुं हस्योद्भेदं
दर्शयति—सुग्रीवायेति । महाबल इत्यनेन वृत्तस्मरण-
कालिककातर्यगोपनहेतुर्धैर्यमुच्यते । रामः आदितः
जन्मन आरभ्य । तत्प्रसिद्धं । सर्ववृत्तं । सुग्रीवाय

तिल० स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वकीयगन्धर्वरूपप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तिल० (पा०) ततोऽस्य कथयामास । ततः
तेन रूपेण । श्रमणीमिलत्रकर्तारित्युद तपसाश्राम्यतीत्यर्थात् ॥ ५४ ॥ शिरो० दशरथात्मजः दशरथनित्यसुतः दशरथस्य जन्मान्तरे
पिरामएव सुत इति यावत् ॥ ५५ ॥ तीर्थो० महाबल इति विशेषणसामर्थ्यात् सहायमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वेऽपि लोकरीतिमनुसृत्य सु-
ग्रीवसहायमुद्दिश्य सर्वमकथयदित्यवगम्यते ॥ ५७ ॥

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः । चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५८ ॥
 ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति । रामायावेदितं सर्वं प्रणयादुःखितेन च ॥ ५९ ॥
 प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति । वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६० ॥
 सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६१ ॥
 राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६२ ॥
 उत्सयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६३ ॥

शंसत् । अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । अकथ-
 यदित्यर्थः । सीतायाः तद्वृत्तं च रावणहृतत्वादिकं ।
 यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । पदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययी-
 भावः । तदन्वेषणस्यावश्यकर्तव्यतया विशेषेणाशं-
 सत् ॥ ५७ ॥ चापीतिनिपातसमुदायःसमुच्चयार्थः ।
 वानरःसुग्रीवोपि । रामस्य संबन्धि तत्सर्वं पूर्वो-
 क्तवृत्तान्तं । श्रुत्वा प्रीतः रामस्यप्रयोजनापेक्षि-
 त्वान्मामकमपिप्रयोजनंनिर्वर्तयिष्यतीतिसंतुष्टःसन् ।
 अग्निःसाक्षीसाक्षाद्वायस्यतत् अग्निसाक्षिकं । “शेषा-
 द्विभाषा” इतिकप्प्रत्ययः । रामेणसख्यं सखित्वं ।
 “सख्युर्यः” इतिभावार्थेयप्रत्ययः । चकार कृतवान् ।
 वानररामशब्दाभ्यां सख्यस्यासदृशत्वव्यञ्जितं ।
 तेनच रामस्यसौशील्यातिशयोव्यज्यते । गुह्यही-
 नमनुष्यजातितया तत्सख्यंसौशील्यहेतुः । तत्रापि
 स्त्रीत्वेनशर्बयभिगमनं ततस्तरांसौशील्यं । सुग्रीवस्य-
 तिर्यक्त्वेन ततस्तमांसौशील्यमितिभावः ॥ ५८ ॥
 ततः सख्यकरणानन्तरं । दुःखितेन परमसुहृद्भूतरा-
 मसन्निधानादुद्बुद्धपूर्ववृत्तान्ततया बाष्पमुञ्चतेत्यर्थः ।
 वानरराजेन सुग्रीवेण । “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इति
 कर्तरिवृतीया । वैरस्य वालिविरोधस्यानुकथनं अनु-
 कूलकथनं प्रश्नानुकूलमुत्तरमित्यर्थः । वालिनासहतव-
 कुतोवैरमासीदित्येवंप्रश्नः । तंप्रतिवक्तव्यं सर्वं रहस्य-
 प्रकाशरूपं । प्रणयात् स्नेहाद्विस्त्रंभाद्वा । “प्रणया-
 स्त्वमी । विस्त्रंभयाच्चाप्रेमाणः” इत्यमरः । रामा-
 यावेदितं आसमन्तादुक्तं कात्स्न्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥
 प्रतिज्ञातंचेतिचशब्दोभिन्नक्रमः । रामेणच तदा आवे-
 दनानन्तरकाले । वालिवधंप्रति प्रतिज्ञातं वालिवध-

प्रतिज्ञाकृतेत्यर्थः । भावेक्तः । वानरः सुग्रीवश्च । तत्र
 ऋश्यमूके । वालिनोबलं “समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वदक्षि-
 णादपिचोत्तरं । कामत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमः”
 इत्यादिनावक्ष्यमाणबलं । उत्साहवर्धनायकथयामास
 ॥ ६० ॥ सुग्रीवो राघवे विषये । वीर्येणहेतुना नित्यं
 दर्शनमारभ्यसालभेदनपर्यन्तं । सुहृदुः शङ्कितः
 आसीच्च । अयंवालितुल्यवीर्येनवेतिशङ्कितवानित्य-
 र्थः । नित्यशब्दस्यवीप्सापरत्वमहाभाष्ये “नित्यप्रह-
 सितोनित्यप्रजल्पितः” इति । “मतिबुद्धि—” इत्या-
 दिसूत्रेशङ्कितादयोप्यर्थसिद्धादितिसूचनात्कर्तरिनिष्ठा
 ॥ ६१ ॥ तुशब्दो विशेषवाची । नकेवलंशङ्कितोऽ-
 भूत् । किंतु प्रत्ययार्थमन्यद्दर्शयामासचेत्यर्थः । राघ-
 वप्रत्ययार्थं रामविषयज्ञानार्थं रामबलविज्ञानार्थमि-
 त्यर्थः । रामविषयविश्वासजननार्थमितिवा । “प्रत्य-
 योऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः । दुन्दुभेः
 दुन्दुभ्याख्यस्यवालिहृतस्यासुरस्य । उत्तमं अशिथि-
 लम् । अतएव महापर्वतसन्निभं । उत्तमं उन्नतंवा ।
 कायं कायाकारास्थि । दर्शयामास । रामायेतिशेषः ।
 वालीएतदस्थिपादाग्नेयस्यऊर्ध्वक्षिपतीत्युक्त्वा दर्शया-
 मासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाबलः अपरिमेयबलः । महा-
 बाहुः बलानुगुणकार्यकरणसमर्थभुजः रामः । अस्थि-
 प्रेक्ष्य । स्मयित्वा कियन्मात्रमेतदित्यनादृत्यस्मित्वा ।
 इडार्थः । पादाङ्गुष्ठेन । संपूर्णं अन्यूनं । दशयोजनं ।
 पात्रादित्वात्समाहारे ङीबभावः । अत्यन्तसंयोगे द्वि-
 तीया । उच्चिक्षेप उद्यम्यचिक्षेप । “व्यवहिताश्च”
 इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वालिनापादेनक्षिप्तं
 रामेणतुपादाङ्गुष्ठेनउत्क्षिप्यते । तेन द्वेधनुश्शते

तीर्थी० खसमानदुःखमहाबलसंबन्धलाभात् प्रीतःसन् ॥ ५८ ॥ तिल० वालिनोबलं अरुणोदयानन्तरसूर्योदयात्प्रागेव
 रावणगृहीत्वाचतुस्समुद्रलङ्घनादिरूपम् । शिरो० चोप्यर्थे । तत्रच तस्मिन्नपिसमये ॥ ६० ॥ शिरो० नित्यंशङ्कितश्चशङ्कितए-
 वासीदित्यनेनबलवद्बोहस्यदुर्निवारत्वंसूचितम् ॥ ६१ ॥ तीर्थी० महाबाहुः बाहोर्महत्त्वंनाम अङ्गुल्येकदेशेनलोकविरोधिसकल-
 दैत्यादिहननशक्तत्वम् । तथायुद्धकाण्डे “पिशाचान्दानवान्यक्षानृथिव्यांचैवराक्षसान् । अङ्गुल्यप्रेणतान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर”
 इति । ज्ञानिनोपिमुह्यन्ति किंवचनपिरित्युत्सयित्वा उदारमीषद्वाक्यं कृत्वा ॥ ६३ ॥

विभेदं च पुनस्सालान्सप्तैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६४ ॥
 ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६५ ॥
 ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जघाम हरीश्वरः ॥ ६६ ॥
 अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ॥ ६७ ॥
 ततः सुग्रीववचनाद्भत्वा वालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥
 स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥
 ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्वली । शतयोजनविस्तीर्णं पुषुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥

अनेन दशयोजनमिति विशेषः ॥ ६३ ॥ चिरंयुद्धपरि-
 श्रान्तेन वालिना आर्द्रशरीरं प्रक्षिप्तं त्वया तु स्वस्थेन शुष्क-
 मित्यनाश्वसन्तं प्रतिप्रत्ययान्तरमकरोदित्याह—विभे-
 देति । अत्र रामइत्यनुषज्यते । पुनश्च सप्तसालान्
 सर्जकतरुन् । तत्समीपस्थं गिरिं । रसातलं अधोलोकेषु
 षष्ठलोकं च । प्रत्ययं विश्वासं । जनयन् प्रत्ययजननार्थं ।
 “लक्षणहेत्वोः—” इति शतृप्रत्ययः । एकेन महेषुणा वि-
 भेदः । महेषुणेत्यनेन सुग्रीवकार्यसाधनाय रामेण तत्त-
 परशुधारणं कृतमिति ध्वन्यते ॥ ६४ ॥ ततः साला-
 दिभेदनानन्तरं । तेन अतिमानुषचरित्रेण । विश्वस्तः
 अयमवश्यं वालिहृन्नक्षमइति विश्वासं प्राप्तः । प्रीतम-
 नाः अचिरादेव राज्ञं लप्स्यइति संतुष्टचित्तः । महाकपिः
 आत्मानं कपिराजं मन्यमानः सः सुग्रीवः । रामसहि-
 तः सन् । तदा तस्मिन्नेव काले । किष्किन्धां किष्कि-
 न्धाख्यां । गुहां गुहावत्पर्वतमध्यवर्तिनीं पुरीं । जगाम ।
 चकारेण पुनर्गमनं समुच्चीयते ॥ ६५ ॥ ततः किष्कि-
 न्धागमनानन्तरं । हरिवरः आसनः कपिवरत्वनि-
 श्रयवान् । हेमपिङ्गलः स्वर्णवत्पिङ्गवर्णः । हर्षप्रकर्षेण
 निवृत्तवैवर्ण्यइत्यर्थः । सुग्रीवः गर्जितानुगुणकण्ठ-
 ध्वनिः । अगर्जत् घोषंचकार । महता पूर्वगर्जितवि-
 लक्षणेन । तेन नादेन हेतुना । हरिवरः वाली । गुहा-
 न्निर्जगाम ॥ ६६ ॥ वाली । तदा निर्गमनकाले ।
 तारां अद्यवनादागतेनाङ्गदेन सुग्रीवो रामसहायस्तिष्ठ-
 तीति कथितं । अद्य पराजितो निर्गतः पुनरागतः अत-
 स्त्वद्रमनमनुचितमिति वारयन्तीं तारां । अनुमान्य
 धार्मिकाग्रेसरो रामः कथं मामनपराधिनेह न्यादिति परि-

सान्त्वय । सुग्रीवेण समागतः अयुध्यतेत्यर्थः ।
 राघवः महाकुलप्रसूतत्वेन धर्मसूक्ष्मज्ञः । तत्र युद्ध-
 भूमौ । एनं परेण युद्धकृतमपि वालिनं । तदा परेण यु-
 द्धकाले । चोवधारणार्थः । एकेन शरेण निजघान ।
 द्वितीयशरप्रयोगे तदाभिमुख्येन तद्बोधोर्लभइति भावः ।
 युद्धेऽभिमुख्यबलं वालिनमेव गच्छतीति वरप्रसिद्धिः ।
 सुग्रीववचनात् “वालिनं जहिकुत्स्थमया बद्धोऽयम-
 ञ्जलिः” इति सुग्रीवप्रार्थनावचनात् । आहवे सुग्रीव-
 स्य युद्धे । वालिनं हत्वा । ततः वालिवधानन्तरं राघवः ।
 तद्राज्ये वालिराज्ये । सुग्रीवमेव । प्रत्यपादयत् स्थाप-
 यामासेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सुग्रीवस्य प्रत्युपकारं दर्श-
 यति—सचेति । वानरर्षभः वानरराजत्वेनाभिषिक्तः ।
 सच सुग्रीवोपि । जनकासजादिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन् ।
 सर्वान् नानादेशनिवासिनः । वानरान् समानीय
 आहूय । दिशश्चतस्रः प्रति । प्रस्थापयामास शीघ्रं सीतां-
 दृष्ट्वाऽऽगच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ततः
 सुन्दरकाण्डकथासंगृह्णाति—ततइति । ततः प्रस्थाना-
 नन्तरं । बली अपरिच्छेद्यबलः । भूमार्थं मत्वर्थायः ।
 हनुमान् प्रशस्तहनुः । अन्वर्थसंज्ञेयं । तथा चेन्द्रो व-
 क्ष्यति । “मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुस्तस्य तदाक्षतः ।
 नाग्नैष हरिशार्दूलो भविता हनुमानिति ” इति । आ-
 भ्यां पदाभ्यां पूर्वकथाप्रस्तावेन जांबवता कृतोत्साहत्वं
 तदुद्धूतनिरवधिकबलवत्त्वं च द्योत्यते । संपातेः संपा-
 तिनामकस्य जटायुर्ज्येष्ठस्य पक्षिणः । वचनात् इतः-
 शतयोजनात्परे समुद्रमध्ये लङ्कायां सीतावर्तते तर स-
 मुद्रं तां पश्यसीति वचनात् । शतयोजनविस्तीर्णलवणा-

तीर्थी० एकसालमात्रभेदेन अस्य वालिना साम्यशङ्का जायते तन्माभूदिति तन्निवृत्त्यर्थं अचोदितानामपि अन्यसालप्रस्थादीनां भे-
 दनमिति मन्तव्यम् । शिरो० जनयन् हेत्वर्थकः शतृप्रत्ययः ॥ ६४ ॥ शिरो० निजघान भक्तापकारजनितं वालिनो दोषं निवर्त-
 यामास । अतएव निशब्दप्रयोगः ॥ ६७ ॥ तिल० सुग्रीववचनादिलनेनानपकारिवालिवधस्यायुक्तत्वेपिमित्रापकारित्वेन तदु-
 क्त्याहननमिति ध्वनितम् । शिरो० एवकारेणाङ्गदव्यवच्छेदः ॥ ६८ ॥ तीर्थी० चकारात् अशोकवनंचमर्दयामास ॥ ६९ ॥

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७१ ॥
 निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥
 पञ्च सेनाग्रगान्हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७३ ॥
 अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन्नाक्षसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७४ ॥
 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्ट्वा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः । समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७७ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितांपतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७८ ॥

र्णवं । पुषुवे पुत्वाततारेत्यर्थः ॥ ७० ॥ हनुमान्
 रावणपालितांलङ्कांपुरींसमासाद्य । तत्र लङ्कायां । अशो-
 कवनिकां अन्तःपुरोद्यानं गतां । ध्यायन्तीं राममेव
 नैरन्तर्येणस्मरन्तीं । सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ ततोहनु-
 मान् । अभिज्ञानं अङ्गुलीयकरूपंरामचिह्नं । निवेद-
 यित्वा समर्प्य । अनित्यत्वात्समासेपित्यवभावाः । अ-
 तएवन्यासकारः “वाछन्दसीतिवक्तव्ये “क्त्वापि-
 च्छन्दसि” इतिवचनमसमासेपित्यवर्थं तेनार्च्यदेवा-
 नागतइतिसिद्धं”इति । अनेनव्यभिचारेण समासेत्य-
 व्विधेरनित्यत्वंसिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसे-
 नासमूहीकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तान्तं । “वार्ताप्रवृ-
 त्तिवृत्तान्तः” इत्यमरः । चकारात् “नैवदंशाभ्रमश-
 काभ्रकीटान्नसरीसृपान् । राघवोपनयेद्वात्रात्त्वद्गतेना-
 न्तरात्मना” इति रामस्यसीतैकपरायणत्वादिकंसमु-
 चीयते । निवेद्य उक्त्वाच । वैदेहींसमाश्वास्य सद्यस्ते
 कान्तःसमागमिष्यतीतिसान्त्वयित्वा । तोरणं अशो-
 कवनिकाबहिर्द्वारं । मर्दयामास । “तोरणोस्त्रीबहिर्द्वारं”
 इत्यमरः ॥ ७२ ॥ अग्रेगच्छन्तीत्यग्रगाः सेनायाअग्रगाः
 सेनाग्रगाः । अन्तादिष्वपाठेपि “अन्यत्रापिदृश्यते”
 इतिडप्रत्ययः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान् । जंबु-
 मालिप्रमुखान्सप्तमन्त्रिसुतानपिहत्वा । शूरं अक्षं अक्ष-
 कुमारं रावणद्वितीयपुत्रं । निष्पिष्य चूर्णीकृत्य । ग्रह-
 णं इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेणबन्धनं । समुपागमत् प्राप्तः
 ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । वीरः सु-
 रासुराप्रभृष्यरावणपालितलंकाप्रधर्षणादिना प्रख्यात-
 वीर्यः । महाकपिः स्वयमक्षतएवानेकराक्षसहननक्ष-

मइत्यर्थः । पैतामहात् पितामहदत्तात् वरात् । आ-
 त्मानं यदृच्छया प्रयत्नेविना । अस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण ।
 उन्मुक्तं परित्यक्तं । ज्ञात्वा यन्त्रिणः आत्मानंरज्जुय-
 त्रेणबद्धाद्वितस्ततःकृषतइत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन्
 तदपराधानक्षममाणइत्यर्थः । मैथिलीं मिथिलराज-
 सुतांसीतांकृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा ।
 लङ्कांपुरींदग्ध्वा । रामाय प्रियं सीतादर्शनप्रियं । आ-
 ख्यातुं वक्तुंपुनरायात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अमेयात्मा
 अपरिच्छेद्यबुद्धिः । सः हनुमान् । महात्मानं सीतावि-
 योगज्वरेण्यवार्यधैर्यं । रामं । अभिगम्य आभिमुख्ये-
 नप्राप्य । अनेन हनुमतःकृतकार्यत्वंद्योतितं । प्रद-
 क्षिणंचकृत्वा । सीता तत्वतो यथावत् । दृष्टेति ।
 न्यवेदयत् अकथयत् । सीतादृष्टेतिवक्तुंशक्यत्वेपि दृ-
 ष्टासीतेत्युक्तिः रामस्यसीतादर्शनजीवनादिविषयसंश-
 योमाभूदितीतिवदन्ति । अन्येतु अदृष्टेतिप्रतिभासेतेति
 दृष्टेत्युक्तमिति । अपरेतु संतोषातिशयप्रकटनाय प्रथ-
 मंकृतकार्यनिर्देशइति ॥ ७६ ॥ अथयुद्धकाण्डकथांसं-
 गृह्णाति—ततइत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यश्रवणानन्तरं ।
 सुग्रीवसहितः सन् । महोदधेः शतयोजनविस्तीर्ण-
 सिन्धोः तीरंगत्वा । आदित्यसंनिभैः शरैः । समुद्रं मार्ग-
 दानेउदासीनं क्षोभयामास आपातालमाकुलीचकार
 ॥ ७७ ॥ सरितां नदीनांपतिः । अनेन रामकोपशा-
 न्तये कालीयइवसमुद्रःसपत्नीकःसमागतइतिध्वन्य-
 ते । समुद्रः आत्मानं निजरूपं । दर्शयामास । रा-
 मायेतिशेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयच्च
 नलेनसेतुं कारयामास । “हृक्रोरन्यतरस्यां” इतिप्र-

तीर्थी० ब्रह्मास्त्रस्यअमोघतयाबन्धनमात्रंपञ्चघटिकानन्तरंतन्मोक्षश्चभवतीतिब्रह्मणाहनुमतेवरोदत्तः ॥ ७४ ॥ शिरो० चका-
 रात्स्वापराधक्षमापनवचनंसमुच्चारयामासेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

[पा०] १. क्ष. गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानंप्रवृत्तिविनिवेद्यच ।

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ७९ ॥
 तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥
 ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
 कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
 अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

योज्यकर्तुःकर्मत्वं ॥ ७८ ॥ रामस्तेन सेतुना लङ्का-
 पुरीं गत्वा । आहवे युद्धे । रावणंहत्वा सीतांप्राप्य ।
 अनुपश्चात् । परां अतिशयितां । व्रीडां लज्जां । उपाग-
 मत् । पौरुषनिर्वहणायरिपुहननपूर्वकंसीतापुनःप्राप्ता
 परगृहस्थितांकथंअङ्गीकरिष्यामीतिलोकापवादशङ्कया-
 लज्जितोभूदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ततः व्रीडाप्राप्तेहेतोः ।
 “यत्तद्यतस्ततोहेतौ” इत्यमरः । तां तादृशपातिव्रत्यां-
 सीतां । जनसंसदि देवादिसभायां । परुषं वचनमुवा-
 च । “अकथितं च” इति द्विकर्मकत्वं । जनसंसदीत्य-
 नेन प्रत्ययोत्पादनार्थं शपथं कुर्वितिसूचितं । सती
 पतिव्रतासीता । अमृष्यमाणा रामोक्तपरुषवचनमस-
 हमाना । ज्वलनं लक्ष्मणानीतमग्निं विवेश ॥ ८० ॥
 “ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां । बभौ रा-
 मः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः” इत्येवक्रमः । अन्यस्तु-
 लेखकप्रमादकृतः । ततः अग्निप्रवेशानन्तरं । अग्निव-
 चनात्सीतां विगतकल्मषां करणत्रयेपिदोषगन्धरहितां ।
 ज्ञात्वा रामः संप्रहृष्टः सन् । बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च-
 बभूव । अहोरामस्यधर्मापेक्षितेतिस्तुतोऽभूदित्यर्थः
 ॥ ८१ ॥ महात्मनो महास्वभावस्यराघवस्य । तेनक-

र्मणा रावणवधेन । सचराचरं स्थावरजंगमसहितं
 सदेवर्षिगणं । त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्वार्थेऽप्यञ् ।
 तुष्टं संतुष्टमासीत् । स्थावरस्यसंतोषः पल्लवोद्गमादि-
 नाऽवगम्यते । “अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते” इतिविष्णुपु-
 राणं ॥ ८२ ॥ यद्यपि सीतासमागमात्पूर्वविभीष-
 णाभिषेकः तथाप्यत्रक्रमोनविवक्षितइतिज्ञेयं । रामः ।
 विभीषयतीति विभीषणः । नन्द्यादिवाह्युः ।
 शत्रुभयंकरइत्यर्थः । तं लङ्कायांचाभिषिच्य । समुद्रती-
 रेभिषेकःसमुच्चीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभि-
 षिच्यैवकृतकृत्यः नतुरावणंहत्वैव । लङ्कायांविभीषण-
 मभिषिच्य स्नुहिवनंछित्त्वासहकारंस्थापयित्वेतिवत् ।
 यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयाऽपवर्गमनुगृह्य आनुष-
 ङ्गिकतयाराज्येभिषिच्येत्यर्थः । “शरीरारोग्यमर्थी-
 श्रभोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददातिध्यायतांपुंसामपवर्ग-
 प्रदोहरिः” इतिवचनात् । अभिषिच्य तदा रामः ।
 अभिषेकात्पूर्वकथंस्यादिति विवर्णोऽभूत् । अथ रम-
 णीयोभूत् तदारामोरामोऽभूत् । विज्वरः भरतोयथा-
 राज्यंनस्वीकृतवान् तथाऽयमपिचेत् किंकुर्यामितिपूर्व-
 ज्वरोऽभूत् । सइदानींनिवृत्तइत्यर्थः । यद्वा नागपाश-

शिरो० सती सतीभिःपतिव्रताभिःईयतेमनसाप्राप्यते स्वसतीत्वनिर्वाहार्थंनित्यंस्मर्यतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ **तिल०** ततः अग्नि-
 वचनात् “विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृह्णीष्वराघव” इत्येवंरूपात् । विगतकल्मषां निष्पापां । स्वयं ज्ञात्वा लोकस्यचतुर्थां प्रत्याप्य
 सीतामङ्गीचकारेतिशेषः । क्वचित्तु “अग्रहीदमलंरामोवचनाच्चगुरोस्तदा” इतिपठ्यते । तत्रामलमितिपुनरुक्तमापद्यते । तेनकर्मणा
 सीताप्रत्यायनान्तेनकर्मणा । ऋषिदेवगणसहितंचराचरप्रजासहितंत्रैलोक्यंतुष्टंतुतोष । तत्संतोषेणचप्रहृष्टः संतोषवशादेवसर्वदैवतैः
 पूजितश्चरामोबभौ । अत्रकेचित् अचराणांवृक्षादीनारावणकृतपीडापरिज्ञानाभावेनरावणवधजन्यसंतोषाभावात्एवंव्याचक्षते । देव-
 ऋषिगणं इतिपाठः “ऋत्यकः” इतिप्रकृतिभावः । तत्रदेवगणाइन्द्रादयः ऋषिगणाविश्वामित्रादयः एतद्रूपंयतत्रैलोक्यंसचराचरं ।
 अत्रचरप्रजाः गतिभक्षणमात्रप्रधानास्तिर्यक्क्षोतसः पशुपक्ष्यादयः ऐरावतादयः । अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नाः ज्ञानयुक्तप्रजा-
 अवाक्क्षोतसोमनुष्याः । एवंचस्वस्वशेषतिर्यग्वाक्क्षोतोयुतदेवऋषिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टं । रावणस्यमर्त्योपेक्षितत्वात्प्राधान्येनदेवर्षि-
 ग्रहणमिति । **शिरो०** विगतकल्मषां कल्मषसंबन्धशून्यांसीतां । ज्ञात्वा जनान्बोधयित्वा स्वीचकारेतिशेषः । श्लोकद्वयंसंमिलिता-
 न्वयि । विगतकल्मषांबोधयित्वेत्यनेन रामस्यलोकापवादभीष्टत्वंबोधितं । तेनरघुनाथेसौशील्यगुणोव्यक्तः । सर्वदैवतैः पूजितइत्यनेन
 यदिसर्वदैवतैःपूजितस्तर्हिमनुष्यादिभिःपूजितइतिकिंवक्तव्यमितिकाव्याख्यापत्तिरलंकारोव्यक्तः । ज्ञात्वेत्यत्रान्तर्भावितोऽणिच् ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥ **तनि०** प्रधानाभिलषितकैङ्कर्यसाम्राज्यलाभेनयदिलैङ्कर्यमनभ्युपगतस्यात्तदा “अहंहत्वा दशग्रीवंसप्रहस्तं सबाणधवम् ।
 राजानंत्वांकरिष्यामिलङ्कायांराक्षसेश्वरम् ।” इति कृतप्रतिज्ञाविफलास्यादिति महाज्वरः प्रवृत्तः सइदानींनिवृत्तइतिप्रमुमोद ॥ ८३ ॥

[पा०] १. झ. ट. कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरम् । सदेवर्षिगणंतुष्टं राघवस्यमहात्मनः । बभौरामःसंप्रहृष्टःपूजितः
 सर्वदैवतैः ।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्भुतः ॥८४॥
 भरद्वाजश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८५ ॥
 पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥
 नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥८७॥
 प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्मिक्षभयवर्जितः ॥ ८८ ॥

प्रभृतिषु “यन्मयानकृतोराजाराक्षसानांविभीषणः । तच्चमिथ्याप्रलम्भमांप्रधक्ष्यतिनसंशयः” इति योयमन्तस्तापः सइदानींनिवृत्तइत्यर्थः । नकेवलंविज्वरः प्रमुमोदच प्रकर्षेणमोदंप्राप्तश्च । चक्षिडोडित्करणादित्यमनुदात्तेतआत्नेपदत्वं । अतोऽत्रपरस्मैपदप्रयोगः । अनेनरामस्यरावणवधसीताप्राप्ती आनुषङ्गिकफले । स्वाश्रितविभीषणाभिषेचनमेव परमपुरुषार्थइत्यवगम्यते । यद्वा । वौ पक्षिणिजटायुषि ज्वरोयस्यसः । यथालोकेकस्यचित्पुत्रस्योत्सवे कथंचिन्मोदमानोपिपिता पूर्वातीतपुत्रस्मरणात्संतप्तएवभवति । एवंसर्वलोकपितास्वामीच विभीषणाभिषेकसमये विनाभिषेकमतीतंजटायुषंस्मरन् किंचिदन्तस्तापोपपन्नएवमुमुदइत्यर्थः । यद्वा । विज्वरइत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । प्रमुमोदेतीष्टप्राप्तिः । हेति प्रसिद्धौ विस्मयेवा । हन्त रामस्यसत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ रामः । देवताभ्यः रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरंप्राप्य तेनवरेण । वानरान् रणेमृतान् । समुत्थाप्य सुप्तानिवोत्थाप्य । सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिर्वृतःसन् । पुष्पकेण कुबेरंविजित्यरावणेनसमानितीनेनपुष्पकाख्यविमानेन । अयोध्यांप्रति प्रस्थितः ॥८४॥ सत्यपराक्रमः सत्यविषयपराक्रमवान् । रामइति क्रियाभेदात्द्विरुक्तिः । भरद्वाजश्रमंगत्वा । भरतस्यान्तिकं समीपंप्रति । हनूमन्तं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । हनूशब्दऊकारान्तोप्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमितिप्राथिते तदिवसेनचतुर्दशवर्षपूर्तेः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेआगमिष्यामीतिभरतंप्रत्युक्तेःसत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तंप्रेरितवानितिभावः ॥ ८५ ॥ रामस्तत्पुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहितःसन् ।

तदा गमनकाले । आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथां । “आख्यायिकोपलब्धार्था” इत्यमरः । पुनःपुनःजल्पन्कथयन् । अर्थात्भरतविषयाख्यायिकां सुग्रीवेणजल्पन्नितिगम्यते । नन्दिग्रामं भरतस्थानं । तदा तस्मिन्नेवकाले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥ अनघः सम्यगनुष्ठितपितृवचनः । यद्वा “शिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमया” इत्युक्तपापरहितइत्यर्थः । यद्वा । निरस्तसमस्तव्यसनः । “दुःखैर्नोव्यसनेष्वघं” इतिवैजयन्ती । रामः भ्रातृभिःसहितः । “कदान्वहंसमेष्यामिभरतेनमहात्मना । शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघुनन्दन” इत्युक्तमनोरथपूर्णइत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटा हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतत् । “विशोधितजटःस्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महाह्रवसनोरामस्तस्यौ तत्रश्रियाज्वलन्” इत्युक्तरूपः । सीतामनुप्राप्य समीपेप्राप्य । “रामंरत्नमयेपीठेसहसीतंन्यवेशयत्” इत्याद्युक्तरीत्यादिव्यसिंहासनेसीतयाभिषेकंप्राप्येत्यर्थः । राज्यंपुनरवाप्तवान् । पितुर्वचनात्पूर्वप्राप्तंविशिष्यपुनरद्यप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ रामस्यराज्यप्राप्तिकृतं लोकस्यातिशयंदर्शयति—प्रहृष्टेति । लोकः जनः । प्रहृष्टमुदितः तदानीमासीदितिशेषः । एवमुत्तरत्रापि । प्रहृष्टः संजातरोमाश्च । “हृषेलोमसु” इति अनिदत्वविधानात् । मुदितइतितन्मूलसंतुष्टान्तःकरणत्वमुच्यते । तुष्टः समस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः । यद्वा । “इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं । गजेनमहतायान्तरामंछत्रावृताननं” इत्यमिलषितलाभउच्यते । पुष्टः “विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्षिताः । अपिबुक्षाःपरिस्नानाःसपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इत्युक्तरामविर-

तिल० महत्यावानरसेनयासहअकस्माद्भ्रमनेभरतादेःशङ्कामाभूदितितद्विसर्जनम् । शिरो० सत्यपराक्रमः सत्योच्चंसाप्रतियोगीपराक्रमोयस्य । किंच सत्याअयोध्या साऽस्याधारत्वेनयेषांतेसत्याअयोध्यावासिनः तान्निव्यपिपतीतिसत्यपरः अतएवनक्रमते अयोध्यांपरित्यज्यनक्वचिद्गच्छतीत्यक्रमः सचासौसचेतिउभयपदविशेषणकर्मधारयः ॥ ८५ ॥ तिल० पुनरिति । पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्तत्पुष्पकंसमारुह्य ॥ ८६ ॥ तीर्थो० सीतामनुप्राप्य सीतासादृश्यंप्राप्य । मुनिवेषत्यागेनसीतामनुरूपः प्राप्येतियावत् ॥ शिरो० अनघः दूरीकृतदेवव्यसनः ॥ ८७ ॥ तीर्थो० एतदन्तर्चरितंवृत्तत्वेनोपदिश्यदेवर्षितःपरंउत्तरकाण्डविषयंभविष्यत्वेनोपदिशति—प्रहृष्टेति ॥ ८८ ॥

न पुत्रमरणं किञ्चिद्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥८९॥
 न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ।
 न चापि क्षुद्रयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ ९० ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च । नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥
 अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।
 असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९२ ॥

हजकार्यत्यागात्पुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्मः रामभक्ति-
 पूर्वकर्म तच्चरतीति सुधार्मिकः । “धर्मचरति” इति
 ठक् । “स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्च” इत्युक्तधर्मफलभागी-
 त्यर्थः । निरामयः शारीररोगरहितः । अरोगः मान-
 सव्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः । भिक्षाणां
 व्युद्धिः दुर्भिक्षं । व्युद्धावव्ययीभावः । दुर्भिक्षात्भयं
 दुर्भिक्षभयं तेनवर्जितः । अनेन पूर्वसीताविशिष्ट-
 रामवियोगे प्रजानामामयादिकमासीत् । तदिदानीं
 निवृत्तमित्युच्यते । प्रहृष्टेत्यादि रामाभिषेकदर्शनसंतो-
 षो नवर्णयितुं शक्य इत्याह कविः प्रहृष्टमुदितोलोकस्तु-
 ष्टः पुष्टः इति । अथ प्रीतिकारितकैङ्कर्यसिद्धिं दर्शय-
 ति—सुधार्मिक इति । शोभनो धर्मः विशिष्टविषयकै-
 ङ्कर्यमेव । अथकैङ्कर्यविरोधिनिवृत्तिमाह—निरामयो-
 हरोगश्चेति । कैङ्कर्योपकरणसमृद्धिमाह—दुर्भिक्षेति
 ॥ ८८ ॥ अथ वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानानुत्तर-
 काण्डकथां संगृह्णाति—नपुत्रेत्यादि । केचिदपि-
 पुरुषाः क्वचित् कुत्रापि देशे किञ्चित् कादाचित्कमपि ।
 पुत्रमरणं नद्रक्ष्यन्ति । नद्रक्ष्यन्तीत्यनेन ब्राह्मण-
 पुत्र इव कदाचित्प्राप्तमपि परिहरिष्यतीति भावः । ना-
 र्यश्चाविधवाः नित्यं पतिव्रताश्च भविष्यन्ति । यद्वा ।
 विविधाधवायासांताः विधवाव्यभिचारिण्यः । अव्य-
 भिचारित्वेपि पत्यावप्यननुरागः कासांचित्स्यात्सनेत्या-
 ह—पतिव्रता इति । कौसल्यादयस्तु पुत्रवत्तयावृद्ध-
 तयाचनविधवा इति भावः ॥ ८९ ॥ तत्र राज्ये ताप-
 त्रयगन्धोपिन भविष्यतीत्याह—नचेत्याद्यर्धत्रयं । अ-

ग्निजं भयं न किञ्चित् न भविष्यति । जन्तवः नाप्सु मज्ज-
 न्ति । मज्ज्त्वानमरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाधिदैविक-
 निवृत्तिरुक्ता अथाध्यात्मिकादिनिवृत्तिमाह—नापि-
 ज्वरकृतं तथानचापि क्षुद्रयमिति । न तस्करभयमित्या-
 धिभौतिकोपलक्षणं ॥ ९० ॥ तत्र रामराज्ये अनिष्टनि-
 वृत्तिमुक्त्वेष्वसिद्धिमाह—नगराणीति । नगराणि धन-
 युतानि राष्ट्राणि धान्ययुतानि च भविष्यन्ति । अतएव-
 सर्वे नागरिकाजानपदाश्च यथाकृतयुगे तथात्रेतायाम-
 पि नित्यं प्रमुदिता भविष्यन्ति । “गत्यर्थकर्मक—”
 इत्यादिना कर्तरिक्तः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियासाधारणं
 प्रजापालनरूपधर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्मानाह—अश्व-
 मेधेति । अर्धत्रयमेकान्वयम् । महायशाः प्रजापाल-
 नलब्धमहाकीर्तिः । अनेन द्रव्यशुद्धिरुक्ता । अश्वमेध-
 शतैः अनेकाश्वमेधैः । “दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधमु-
 पाकरोत्” इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा बहुसुवर्णकैः
 बहुसुवर्णकाल्यक्रतुविशेषैश्च । “सुबहूनि सुवर्णानिय-
 त्रोपकरणत्वतः । विन्दते सक्रतुः सद्भिः स्मृतौ बहुसुवर्ण-
 कः” इति वचनात् । एवमुत्तरक्रत्वनुष्ठानप्रदर्शनेन
 पूर्वकृतवोमिष्टोमादयोपि ह्यनुष्ठिता इति सिद्धम् । गवां-
 कोट्ययुतं दत्त्वा दशसहस्रकोटिपरिमिताः गाः ब्राह्मणे-
 भ्यो दत्त्वा । ब्रह्मलोकं ब्रह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्था-
 नं परमपदं प्रयास्यति । अत्र महायशा इत्यनेन यत्किं-
 चिदपवादश्रवणमात्रेण सीतात्यागः सूचितः । दशव-
 र्षसहस्राणि अश्वमेधानुष्ठानकाल इत्युक्त्या सीतां विनैव
 क्रत्वनुष्ठानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च अभिषेकात्परं स्वल्पएव-

तिल० अविधवाः भर्तृनुगमनात् धर्वांशपुत्रसद्भावाद्वा ॥ ८९ ॥ तीर्थी० असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीति योजना ।
 ब्रह्मैव लोकः तं परमात्मस्वरूपं सगुणस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं च प्रयास्यतीत्यर्थः । तिल० इष्टादत्वेत्यादि स्वरूपकथनं
 न तु तेषां रामस्य स्वलोकप्राप्तिप्रतिहेतुतेति बोध्यम् । यत्तु कृतकृता अश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्ता वज्र्याधशमनद्वारा ब्रह्मलो-
 कप्राप्तौ हेतुत्वमित्युक्तं तत्र । भगवदवताराणां पुण्यपापसंबन्धस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु लीलामात्रं लोकोपदेशा-
 येत्यन्यत्र विस्तरः । शिरो० विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः । विधिपूर्वकं यथाविधि । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा । विषम० गवां कोट्ययुतं दशस-
 हस्रोत्तरकोटिपरिमिता गाः विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः विधिपूर्वकं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९२ ॥

[पा०] १. झ. अ. ट. विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकं ।

राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वेस्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९३ ॥
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९४ ॥
इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥
एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९६ ॥

वर्षसहस्रकाले सीतावियोगइत्यवसीयते । अश्वमे-
धारंभश्च रावणवधरूपपापनिवर्हणार्थतयाप्रसक्तइत्य-
विलंबितः । ततःपूर्वमेवसीतावियोगः प्रथमाश्वमेधे-
सीताप्रतिरूपकरणात् । प्रतिकृत्यापियज्ञानुष्ठानस्यप्रा-
माणिकत्वंवक्ष्यतिदर्भशयनप्रकरणादौ ॥ ९२ ॥
एवं धर्मानुष्ठानत्वमुक्त्वा धर्मप्रवर्तकत्वमाह—राजे-
ति । अस्मिन्लोके राघवः राजवंशान् क्षत्रियवंशान्
शतगुणान् शतगुणितान् । स्थापयिष्यति । शतगुणं-
विवृद्धान् राजवंशान् प्रत्येकंराज्यप्रदानेनपालयिष्य-
तीत्यर्थः । चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्यं । स्वार्थेऽप्यब् ।
स्वेस्वे स्वस्ववर्णाश्रमोचिते । धर्मे । पूर्वादित्वात्सर्वना-
मत्वविकल्पः । नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यति ॥ ९३ ॥
धर्मसंस्थापनातिशयप्रदर्शनायराज्यपरिपालनकालबहु-
त्वंदर्शयति—दशेति । दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशता-
निच । एकादशसहस्रसंवत्सरानित्यर्थः । उपासित्वा
उपास्य । बालन्दसीतिवक्तव्ये “क्त्वापिच्छन्दसि”
इतिप्रयोगादनित्योक्त्यबादेशः । सान्त्वपूर्वजनानुवर्त-
नेनपरिपालयेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । राज्य-
पालनेव्यासङ्गाभावोदर्शितः । ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं । गमि-
ष्यति ॥ ९४ ॥ अथैतत्पठनस्यमोक्षसाधनत्वमाह—
इदमिति । पूयतेनेनेति पवित्रं । “कर्तरिचर्षिदेवत-
योः” इतिकरणेइत्रप्रत्ययः । परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः ।
नकेवलंशुद्ध्यापादकं किंतुपापघ्नं । “अमनुष्यकर्तृके-
च” इतिटक्प्रत्ययः । पुण्यं लाङ्गलंजीवनमितिवत्

पुण्यसाधनं । अनेनप्रायश्चित्तव्यावृत्तिरुक्ता । तद्वि-
पापमेवनिवर्तयति । उक्तार्थत्रयेहेतुमाह—वेदैश्चसंमि-
तमिति । सर्ववेदसदृशमित्यर्थः । इदंरामचरितं
संक्षेपरूपं । यःपठेत् वेदवत्संनियमंप्रतिदिनंपठेत् ।
ससर्वपापैः पूर्वोत्तराघैः । प्रमुच्यते । तदुक्तं रामोप-
निषदि “ब्रह्महत्यासहस्राणिवीरहत्याशतानिच ।
स्वर्गस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानिच । कोटिकोटिस-
हस्राणिउपपातकजान्यपि । सर्वाण्यपिप्रणश्यन्तिरा-
मचन्द्रस्यकीर्तनात्” इति ॥ ९५ ॥ एवं रामच-
रितपाठस्यमोक्षफलमुक्त्वा आनुषङ्गिकफलोक्तिपूर्वकं
तस्यसंबन्धिसंबन्धपर्यन्ततामाह—एतदिति । आयुः
प्रयोजनमस्य आयुष्यं । “स्वर्गादिभ्योयद्रक्तव्यः”
इति यत्प्रत्ययः । आख्यानं आख्यायिकारूपं । एत-
द्रामायणं बालरामायणं । रामस्यायनं रामायणं ।
अथगतावितिधातोर्भावेत्युद् । रामचरितमित्यर्थः ।
रामः अय्यते प्राप्यतेअनेनइतिवा रामायणं ।
रामः अयनं प्रतिपाद्योयस्येतिवा रामायणं । “पूर्वपदा-
त्संज्ञायामगः” इतिणत्वम् । पठन्नरः वर्णाश्रमादिनि-
यमंविना योपिकोपि । सपुत्रपौत्रः दशपूर्वापरसहित-
इत्यर्थः । सगणः सभृत्यबन्धुः । प्रेत्य आत्यन्तिक-
शरीरनाशंप्राप्य । स्वर्गे परमपदे । “तस्यां हिर-
ण्मयःकोशःस्वर्गोलोकोज्योतिषावृतः” इतितस्मिन्स्वर्ग-
शब्दप्रयोगात् । विमुक्तसर्वपापंप्रति स्वर्गमात्रस्या-
फलत्वाच्च । महीयते पूज्यते । “तंपञ्चशतान्यप्सर-

तनि० राज्येनखलुरामःस्वयमुपास्यःस्वयमत्यन्तानुकृत्याचरणेनराज्योपासनंचकारेतिशौशील्यमुक्तं । तिल० अवतारत्यागका-
लमाह—दशेति । उपासित्वा नित्यवदनुष्ठानेत्यर्थः । ब्रह्मलोकं मायिकंवैकुण्ठादिलोकं । अनेननिजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैवसाक्षात्प-
रंपरयावाब्रह्मलोकप्राप्तिरितिध्वनिः । शिरो० दशवर्षसहस्राणिदशसहस्रागुणितानिवर्षसहस्राणि त्रिसहस्रसहस्रासहस्रातवर्षाणि
त्रिंशत्सहस्रवर्षाणीत्यर्थः । दशवर्षशतानिच दशसहस्रागुणितानिवर्षशतानिशतत्रयवर्षाणि सहस्रत्रयवर्षाणीत्यर्थः । एवंचत्रयस्त्रि-
शत्सहस्रवर्षाणिराज्यंरामोनित्यरमणशीलः उपासित्वाकृत्वेत्यर्थः । त्यबभावआर्षः । आब्रह्मलोकं अःविष्णुः आःप्रजापतिः
ब्रह्मशिवः तैल्लोक्यतेहृदिनित्यस्मर्यतेतत् । किंच ब्रह्माभिन्नेलोकंआनन्दघनं अप्रकटयोध्यापुरंप्रयास्यतिप्राप्यति । अप्रकटतया-
तत्रैवस्थास्यतीत्यर्थः । अत्रप्रशब्दोपादानेनतत्परिकराणामपितादृक्स्थितिरितिब्यञ्जितम् । बहुवचनान्तसहस्रशब्देनबहुवचनान्तश-
तशब्देनच सहस्रत्रयशतत्रयलाभः कपिजलाधिकरणन्यायेनावगन्तव्यः । एकसहस्रैकशतार्थकत्वनोपपद्यते तयोर्बहुवचनान्त-
त्वात् । “विंशत्याद्याःसदैकत्वे ” इत्यनुशासनेनैकशेषमन्तराबहुवचनान्तत्वस्यदुर्लभत्वात् । अतएव “त्रयोदशशब्दाहसंब्रह्म-
चर्यमखण्डितं ” इति ॥ ९४ ॥

[पा०] १- च—ट. प्रयास्यति ।

पठन्दिजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीमद्रामायणकथासंक्षेपोनाम

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सांप्रतिधावन्तिशतंमालाहस्ताःशतंचूर्णहस्ताः” इति-
श्रुतेः ॥ ९६ ॥ अथ चातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्यनाधिकार-
इतिसूचयन्वर्णविशेषनियतानिफलानिदर्शयति—
पठन्निति । स्यादित्येतदव्ययंयद्यर्थे । इदंबालरामायणं
पठन् द्विजोयदि । वागृषभत्वं वाचिश्रैष्ठ्यं वेदवेदाङ्ग-
पारगत्वं । ईयात् प्राप्नुयात् । ईगतावित्यस्माद्धातोः-
लिङ् । पठन् क्षत्रियोयदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमी-
यात् । पठन् वणिग्जनोयदि पण्यफलत्वमीयात् ।
पणमूल्यंतदहर्हृतीतिपण्यं क्रयविक्रयार्हवस्तु तदेवफलं
लाभोयस्य स पण्यफलः । तस्यभावः पण्यफलत्वं ।
“पणोद्यूतादिषूत्सृष्टेभृतौमूल्येधनेपिच ” इत्यमरः ।
पणशब्दादहर्हृतीत्यत्रत्ययः । “अवद्यपण्य—” इत्या-
दिना पणतेर्यत्प्रत्ययान्तोनिपातोवा । पठन् शूद्रोपि
जनोयदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् । यद्वा ।
स्यादित्येतदल्पार्थेऽव्ययं । स्यात्क्षत्रियः अल्पनृपतिः ।
भूमिपतित्वं अखण्डभूमण्डलेश्वरत्वमीयात् । एवमल्प-
ब्राह्मणइत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथंचिद-
र्थेनिपातः । “स्यादस्तिस्यान्नास्ति—” इत्यादिसप्तभ-
ङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात् । तथाच कथंचित्पठन्
शास्त्रोक्तनियमंविनापिपठन्नित्यर्थः । एकदेशंपठन्नि-
तिवा । अथवा वागृषभत्वादिकमीयात् । स्याच्च
सत्तालभेतचेति सर्वसाधारणंसत्तालभरूपफलं ।
“अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद । सन्तमेनंततोविदुः” इतिश्रुतेः ।
कश्चित् “स्यात्प्रबन्धेचिरातीते” इतिवचनात् स्याच्छ-
ब्दःप्रबन्धपरइत्याह । तदज्ञानविजृम्भितं । “स्यात्प्रब-
न्धेचिरातीतेनिकटागामिकेपुरा” इति वाक्यशेषात्
पुराशब्दस्यनानार्थत्वंहितत्रोच्यतइति । यद्यपि “आ-
वयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः” इतिशूद्रस्येतिहा-

सपुराणयोःश्रवणमात्रंस्मृतिभिरनुज्ञातं नतु पठनं ।
तथापि “पठन्” इत्यादिऋषिवचनप्राप्ताम्यात् “वच-
नाद्रथकारस्य” इतिन्यायेनास्मिन्संक्षेपपाठमात्रेधि-
कारोस्तीतिसिद्धं । तथा सहस्रनामाध्यायान्तेचट्ट-
श्यते “यइदंशृणुयान्नित्यंश्चापिपरिकीर्तयेत्” इत्या-
रभ्य “वेदान्तगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ।
वैश्योधनसमृद्धःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात्” इति ।
यद्वा वेदोपबृंहणेशूद्रस्यसर्वथाऽनधिकारात् शूद्रइ-
त्यत्र पठन्नितिनानुषज्यते किंतु शृण्वन्नित्यध्याह्रियते ।
“शृण्वन्नामायणंभक्त्या” इतिश्रवणस्यापिमहाफल-
त्ववचनात् । अत्रसंक्षेपे तकारेणोपक्रम्य यादितिस-
मापनात् गायत्रीरूपत्वमस्यगम्यते । अत्रश्लोके उप-
जातिवृत्तं । “स्यादिन्द्रवज्राततजास्तोगौ” । “उपे-
न्द्रवज्राजतजास्तोगौ” । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभा-
जःपादायदीयाउपजातयस्ताः” इतिलक्षणात् ॥९७॥
प्रथमसर्गमुपसंहरति—इतीति । ऋषिणाप्रोक्तमर्षि
“तेनप्रोक्तं” इत्यण् । श्रीमद्रामायणे श्रीमद्रामाय-
णाख्ये । आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये । बालकाण्डे संक्षे-
पोनाम प्रथमःसर्गः । समाप्तइतिशेषः । काव्यलक्षणं-
सर्गलक्षणंचोक्तंदण्डिनाकाव्यादर्शे “नगरार्णवशैलर्तु
चन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानर-
तोत्सवैः । विप्रलंभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मन्त्र-
द्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं-
रसभावनिरन्तरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैः
सुसन्धिभिः । सर्वत्रभिन्नवृत्तान्तरूपेत् लोकरञ्जनं ।
काव्यंकल्पान्तरस्थायिजायतेसदलंकृति” इति ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥१॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वाल्मीकिना सादरपूजितेनारदे ब्रह्मलोकं प्रति प्रस्थिते शिष्येण भारद्वाजेन सह स्नानाय तमसातीरं गतेन तेन तत्र कौञ्चमि-
थुनदर्शनम् । १ ॥ व्याधेन कौञ्चमिथुने पुंसोवधे वाल्मीकिना तं प्रति मानिषादेत्यादिशापवचनोक्तिः । २ ॥ तथा पश्चाद्वि-
मर्शेन स्तोक्तशापवचनस्यानुष्टुप्छन्दोबद्धश्लोकरूपत्वावधारणम् । ३ ॥ तदनु सविस्मयं शिष्येतन्निवेद्य माध्याह्निकमज्जनादि-
करणपूर्वकं पुनस्स्वाश्रमं प्रत्यागमनम् । ४ ॥ तदनु वाल्मीक्याश्रममुपागतेन ब्रह्मणा तं प्रति रहस्यप्रकाशरूपश्रीरामादिनि-
खिलवृत्तान्तप्रतिभानरूपवरदानेन श्रीरामायणप्रणयनप्रेरणापूर्वकं स्वलोकगमनम् । ५ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥ १ ॥
यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा ॥ आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥
स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥ जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छठारिगुरुणागुरुणोपदिष्टं रामायणस्य हृदयं सर-
संगृहीत्वा ॥ श्रीकौशिकान्वयकुलेन्दुरशेषबन्धुर्गोवि-
न्दराजविवुधो विशदीकरोति ॥ १ ॥ अथ परमकारुणि-
को वाल्मीकिः “इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणं”
इत्युक्तरीत्या संक्षेपेणोक्तं रामचरित्रं पुनर्निर्वस्तरेण प्रतिपि-
पादयिषुः तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यं प्रबन्धवै-
लक्षण्यं प्रतिपाद्य वैलक्षण्यं चेति वैलक्षण्यत्रयं निदिदर्श-
यिषुः वक्तृवैलक्षण्यं तावदादौ दर्शयति नारदस्येत्यादि-
ना द्वितीयसर्गेण । वक्तृवैलक्षण्यं तु परमाप्तत्वं । आप्त-
त्वं च यथार्थदर्शित्वे सति यथार्थवादित्वं । तस्य परमत्वं
तु पितामहवरप्रसादलब्धत्वं तदेतदुपदर्शयितुमुपोद्धा-
तत्वेनाह—नारदस्येत्यादि । तुशब्दो वैलक्षण्यपरः ।
“तुः स्याद्देवधारेण” इत्यमरः । सचकाकाक्षिन्या-
येनोभयत्रान्वेति । त्रिलोकज्ञतयेतरविलक्षणस्य नारदस्य
शब्दतोर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षः । तत् पूर्वसंक्षेप-
रूपेणोक्तं । वाक्यं संपूर्णार्थप्रतिपादकपदसमूहं प्रभ्रा-
नुरूपोत्तरं । श्रुत्वा निश्चयः । वाक्ये विशारदो विद्वान् ।
“विद्वत्सु प्रगल्भौ विशारदौ” इत्यमरः । वाक्यविशेषज्ञ इ-
त्यर्थः । धर्मे आत्मानुद्धिर्यस्यासौ धर्मात्मा । धर्मस्वभावो
वा । अत्र प्रकरणाद्बुधनुवर्तनधर्मज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः

वेदान्तार्थनिर्णयसंपत्त्या सर्वोत्कृष्टमुनिर्वाल्मीकिः । सह-
शिष्यः शिष्यसहितः सन् । “वोपसर्जनस्य” इति
पक्षे सहशब्दस्य सभावाभावः । पूजयामास अहोवा-
क्यवैखरीतितद्वाक्यं श्लाघयामासेति वाक्यविशारदत्वो-
क्तिभङ्गाऽवगम्यते । महामुनिमिति पाठे वाल्मीकिप-
दाध्याहारः । तमिति प्रयोक्तव्ये अन्यत्वप्रतीतिकरम-
हामुनिपदप्रयोगास्वारस्य ॥ १ ॥ देवश्चासौ कृषिश्च
देवर्षिः नारदः । “नारदाद्याः सुरर्षयः” इत्युक्तेः ।
तेन वाल्मीकिना । यथावत् यथार्हं । पूजितः प्रदक्षि-
णनमस्कारादिभिरर्चितः सन् । तदा पूजावसाने । आ-
पृष्ट्वा आपृच्छथ । “क्त्वापिच्छन्दसि” इतिल्यबभावः ।
अभ्यनुज्ञातः गच्छत्वमिति वाल्मीकिना कृताभ्यनुज्ञा-
नः । विहायसं आकाशं जगाम ॥ २ ॥ तस्मिन्
नारदे । मुहूर्तं अल्पकालं । “मुहूर्तमल्पकाले स्यात्”
इति निघण्टुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । देवलोकं ब्रह्म-
लोकं । गते वाल्मीके रामभक्तिब्रह्मणेकथयितुं प्राप्ते स-
ति । समुनिः वाल्मीकिः । तदा नारदगमनोत्तरका-
ले । जाह्नव्याः गङ्गायाः । अविदूरतः समीपे । सप्त-
म्यर्थे तसि । स्थितमिति शेषः । तु गङ्गातोपिविलक्षणं ।
तमसातीरं जगाम माध्याह्निकमिषेकाय प्राप्तः ॥ ३ ॥

तिल० वाक्यविशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्थचशारदावाणीयस्यस्यः विशारदः । शिरो० धर्मात्मा
धर्मे आत्मायन्तो यस्य परमधर्मोपदेष्टेत्यर्थः । तत् वाङ्मनसागोचरेश्वरेश्वरबोधकं । वाक्यं । विषम० महामुनिं शतकोटिविस्तरा-
मायणमननशीलं । नारदं पूजयामास । १ ॥ तिल० मुहूर्तं स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्या अविदूरतः समीपे वर्तमानं
तमसातीरं जगाम । यत्तु मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गत इत्यन्वय इति तत्र । छान्दसलक्षणनेमानाभावात् अव्ययलक्षणस्यागतिग-
तिकलाच्च । ३ ॥

[पा०] १ घ. ड. धैर्म. २ ड. च. ज. मुनिम्. ३ ड. च. छ. ज. झ. व. पृच्छथै. ४ ग. जगामच. ५ च. हूर्ते.
वा. रा. ५

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥ शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
 न्यस्यतां कलशस्तातं दीयतां वल्कलं मम ॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
 स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ॥ विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥
 तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ॥ ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिस्खनम् ॥ ९ ॥
 तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
 तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥

समुनिः तमसायाविलक्षणंतीरमासाद्य । तदा आसा-
 दनकाले । अकर्दमं अपङ्कं । तीर्थं जलावतरणं ।
 “ तीर्थमन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वंबुनिपावने । पात्रोपा-
 यावतारेषु ” इतिवैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वेस्थितं शिष्यं
 आह ॥ ४ ॥ भरद्वाजइतिवाल्मीकेःप्रधानशिष्यस्यनाम ।
 हेभरद्वाज । अकर्दमं अपङ्कं । अधःप्रदेशेपङ्करहितमित्य-
 र्थः । अन्यत्र पापरहितं । प्रसन्नांबु प्रसन्नसलिलं ।
 लोकेकिंचिदधःपङ्करहितत्वेपिजलं कलुषमेवभवति ।
 किंचिन्निर्मलोदकत्वेप्यधःसपङ्कमेवदृश्यते नतथेदमि-
 तिभावः । अन्यत्रांबुवत्प्रसन्नं । अतएवरमणीयं ।
 सन्मनुष्यमनोयथा सत्पुरुषहृदयसदृशमिदंतीर्थं । नि-
 शामय पश्य । “ शमोऽदर्शने ” इतिमित्वाभावाददर्श-
 नार्थोऽयंशब्दः । सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नांविवा यो-
 जना ॥ ५ ॥ हेतात वत्स । कलशः उदपात्रं । न्य-
 स्यतां भूमौस्थाप्यतां । ममवल्कलं स्नानशास्त्रार्थावृक्ष-
 त्वक् । दीयतां । किमर्थमित्यत्राह—इदमेवेति । उत्तमं
 अकर्दमत्वादिगुणयोगेनजाह्नवीतीर्थात्श्रेष्ठं इदमेवतम-
 सातीर्थं अवगाहिष्ये अत्रैवस्नास्यामि । माध्याह्निक-
 कालातिक्रमादगात्वाजाह्नवीमितिशेषः । त्वमप्यत्रैव
 स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ महात्मना महामनसा । वाल्मी-
 केन वाल्मीकिना । “ तस्येदं ” इतिसंबन्धमात्रेऽण् ।
 संबन्धश्चात्रपुत्रत्वं । एवं पूर्वोक्तरीत्या । उक्तः । गुरो-
 र्नियतः परतन्त्रः भरद्वाजः । मुनेस्तस्य वाल्मीकेः ।
 वल्कलं । प्रायच्छत प्रादात् । दाणः यच्छादेशः । छ-

न्दसिबहुलग्रहणादात्मनेपदं संबन्धसामान्येषष्ठी तस्मा
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोपि ।
 सः वाल्मीकिः । शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय । विपुलं
 विशालं । वनं । सर्वतःपश्यन्सन् । विचचार । हेति-
 विस्मये । निगृहीतेन्द्रियस्यविपुलवनावलोकनं दैवकृ-
 तत्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भगवान् माहात्म्य-
 वान् । “ भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाक्रीर्तिषु ”
 इत्यमरः । शापानुग्रहसमर्थइत्यर्थः । वाल्मीकिः । तत्र
 वने । तस्य तीर्थस्य । अभ्याशे समीपे । चरन्तं वर्त-
 मानं । अनपायिनं अविनाभूतं । क्षणविरहासहिष्णु
 क्रौञ्चमिथुनमितिप्रसिद्धं । चारुनिस्खनमितिरतिका-
 लिकस्वरोक्त्या रतिद्योत्यते । क्रौञ्चयोर्मिथुनं द्वन्द्वं ।
 पुँल्लिङ्गत्वमार्थः । ददर्श ॥ ९ ॥ पापनिश्चयः रतिसम-
 येपिहननकरणात्क्रूरनिश्चयः । वैरनिलयः सर्वजन्तु-
 विषयसहजशात्रवयुक्तः । निषादः । तस्मान्मिथुनात्
 तन्मिथुनमासाद्य । ल्यब्लोपेपञ्चमी । पुमांसंएकं
 अवयवं । तस्यपश्यतः तंपश्यन्तंमुनिमनादृत्य“षष्ठीचा-
 नादरे ” इत्यनादरेषष्ठी । जघान हतवान् ॥ १० ॥
 भार्या क्रौञ्ची । निहतं व्याधहतं । अतएव । मही-
 तले भूतले । वेष्टमानं घूर्णमानं । शोणितपरीताङ्गं
 रुधिरव्याप्तशरीरं । तं क्रौञ्चं । दृष्ट्वा । करुणां श्रोतुः
 कारुण्यावहां । गिरं । रुराव करुणशब्दमकरोत् ।
 ओदनपाकंपचतीतिवत् । अरोदीत् ॥ ११ ॥

शिरो० तीर्थं ऋषिसेविततमसाजलं । “तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रमन्त्रोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टांभस्त्रीरजस्तुचविधुतं”
 इतिविश्वकोशात्तीर्थशब्दस्यऋषिजुष्टांभःपरलं । ४ शिरो० प्रायच्छत । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादात्मनेपदम् । ७ ॥

[पा०] १ छ. सन्तु. २. न्मातुष. ३ घ. स्तावही. ४ ख. च. लान्ति.

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥
 तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
 ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ॥ निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 मानिषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥ यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

पतिना पत्या । नाभावआर्षः । सहचारिणा सहचार-
 शीलेन । ताच्छील्येणिनिः । सहितेनेत्यनेन मनस्स-
 ज्जतिरुच्यतइति नतेनपुनरुक्तिः । ताम्रशीर्षेण रक्त-
 शिरसा । “उत्तमाङ्गशिरःशीर्ष” इत्यमरः । मत्तेन
 रतिपरवशेनेत्यर्थः । पत्रिणा प्रशस्तपक्षेण । तेनद्विजेन
 पक्षिणा । “दन्तविप्राण्डजाद्विजाः” इत्यमरः ।
 भार्या वियुक्ता विरहितासती । करुणांगिरं रुरावेति-
 पूर्वोणान्वयः । वै इतिपादपूरणे । “तुहिचस्महवैपाद-
 पूरणे” इत्यमरः । अत्रविशेषणानि भार्यायाः शोका-
 त्तिरेहेतुत्वेननिर्दिष्टानि ॥ १२ ॥ तथा शोणितपरी-
 ताङ्गमित्याद्युक्तरीत्या । निषादेन निपातितं हिंसित-
 मित्यर्थः । तंद्विजं दृष्ट्वा स्थितस्य । धर्मात्मनः धर्मस्व-
 भावस्य । ऋषेर्वाल्मीकेः । करुणैव कारुण्यं । स्वार्थे-
 ष्यञ् । दया । समपद्यत आसीत् ॥ १३ ॥ ततः
 क्रौञ्चीविषयकारुण्यसंपत्त्यनन्तरं । द्विजः सहजका-
 रुण्यस्वभावोमुनिः । रुदन्तींक्रौञ्चीं । निशाम्य दृष्ट्वा ।
 करुणवेदित्वात् कारुण्यभाक्त्वात् । विद्वलाभइत्य-
 स्मात्पुनिनिः । अयं रतिकालेहिंसनमधर्मइतिमत्वा इदं
 वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेववचनमाह—

मानिषादेति । हेनिषाद त्वं शश्वदेव शाश्वत्यः । स्वा-
 र्थेअण् । ततोङीप् । ताः अनारताइत्यर्थः । समाः संव-
 त्सरान् । “संवत्सरोवत्सरोब्दोहायनोस्त्रीशरत्समाः”
 इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । प्रतिष्ठां कचित्स्था-
 नं । “प्रतिष्ठास्थितिमाहात्म्य—” इतिवैजयन्ती ।
 मागमः माप्राप्नुहि । “आशंसायांभूतवच्च” इतिलुङ्-
 तिदेशात्तुलुङ् लदित्वादङ् । नायंमाङ् अपितुमाशब्द-
 इतिकाशिकाकारः तेनाडागमेपिनविरोधः । दुर्घटवृ-
 त्तिकारस्तु अमेतिपदच्छेदः हेअम हेअलक्ष्मीक इतिनि-
 षादविशेषणं ततो “नमाङ्योगे” इत्यङभावइत्याह ।
 एवंपूर्वार्धेनशापउक्तः तत्रहेतुरुत्तरार्धेनोच्यते । यद्यस्मा-
 त्कारणात् क्रौञ्चमिथुनात् क्रौञ्चमिथुनमासाद्य त्य-
 ब्लोपेपञ्चमी । एकंकाममोहितं कामेनमोहंप्रापितं र-
 तिक्रीडाविवशमित्यर्थः । एकमवयवमवधीः हिंसित-
 वानसि । तस्मात्तद्वदेवप्रतिष्ठांमागमइतियोजना ।
 चतुर्मुखप्रसादेनवाल्मीकिमुखात्प्रथमोदितोऽयंश्लोकः
 केवलंशापपरोनभवितुमर्हतीतिभगवन्मङ्गलाशासनप-
 रतयामङ्गलाचरणपरोऽयंप्राथमिकश्लोकइतिपूर्वाचा-
 र्यावर्णयन्ति । तथाहि । निषीदन्त्यास्मिन्नितिनिषादो

तनि० हेनिषाद, लंशाश्वतीःसमाःप्रतिष्ठांमागमः । नगतोसीतिकाकुः । भार्यासहितएकत्रनिवासेस्थित्वासांसारिकसुखंनानुभूतवा-
 नित्यर्थः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनादेकंकाममोहितमवधीः । एवंदुस्सहजीवनादपिस्वहृदनमेवश्रेयइतिभावः । तिल० ममतुप्रतिभाति ।
 नारदात्स्वगुणश्रवणानन्तरंमुनेःस्ववर्णनेच्छांज्ञात्वा स्वचरित्रस्यचकरुणारसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारादधेः
 करुणचित्तत्वजिज्ञासयेवपूर्वभृगुदत्तशापस्यपुनरुक्तत्वकरणेनदार्ढ्यसंपादनायमुनेरीक्षणायचभगवान्नामएवनिषादरूपेणपश्यतोमुनेःपु-
 रतस्तमनादृत्य क्रौञ्चंरक्षोविशेषरूपंजघान । ततस्तदिच्छावशादन्तर्यामितयातथाप्रेरणाञ्चमहानधर्मोऽयमनेनकृतइतिरुषा पापमते
 निषाद यत्त्वंकाममोहितंक्रौञ्चमिथुनात् मिथुनीभूतात्क्रौञ्चयुगाद्विभक्तमेकमवधीः तत्त्वमपिशश्वतीःसमाः आयुश्शेषभूतानिबद्ध-
 निवर्षाणि । प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहिल्येनस्थितिं । इहलोके मागमोमाप्राप्नुहि । किंतु अत्यल्पकालमेवतथावासः एकमिथुनीभावपर्यन्त-
 मितियावत् । इतिशप्तवान्मुनिः । एकमवधीरित्युक्तेः यथासत्स्वयास्त्रीविरहितःकृतः, साचनायकहीनाकृता तथात्वमपि प्रिययास्व-
 भार्यायाहीनोभव । साचत्वयाहीनाभवत्वितिपर्यवसानम् । अगमइत्यडागमस्तुमाङ्योगेप्यार्पत्वात् । तस्यरक्षोरूपत्वंतेतदुत्तरंब्रह्मणः
 सकाशात्सकलरामवृत्तान्तज्ञानवरलाभोत्तरकालकृतेतस्मात्तुमिथुनादेकमितिश्लोके वैरनिलयइतिविशेषणेनसूचितम् । रक्षस्वेवतस्य
 लोकदृष्ट्यावैरनिलयत्वप्रसिद्धेः । निषादस्यापिप्राणिषुनवैरं किंत्वाहाराद्यर्थमेवतद्धननमितिप्रसिद्धेः । अतएवारण्यकाण्डेभृगुवाक्यस-
 नमुपक्रम्य “विनावैरंचरौद्रः” इति “तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिर्हिंसनं । निवैरंक्रियतेमोहात्प्रचतेसमुपस्थितम्” इतिचवक्ष्यति ।
 “त्रीण्येवव्यसनान्ययकामजानिभवंतुते” इतिचोपक्रमेउक्तम् । नन्वीदृशोर्ध्वस्त्वयाकेनमानेननिर्णीतइतिचेच्छृणु । ऋष्यक्षरस्वार-

[पा०] १ घ, तथागतं. ड, च, छ, ज, तथाविधं.

निवासः । अधिकरणेघञ् । मालक्ष्मीः तस्यानिषादो-
मानिषादः श्रीनिवासः । तत्रसंबुद्धिः हे श्रीनिवास । त्वं
शाश्वतीः समाः सर्वकालप्रतिष्ठां माहात्म्यं अगमः गच्छ ।
लकारव्यत्ययः । यद्यस्मात्क्रौञ्चमिथुनात् राक्षसमि-
थुनाद्वावणमन्दोदरीरूपात् कामेनमन्मथेनमोहितंसी-
तापहर्तारमेकरावणमवधीः रावणं हत्वा कृतत्रैलोक्य-
त्राणस्त्वं यावत्कालं विजयी भवेत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुक-
काव्यलिङ्गमलंकारः । एवमनेन श्लोकेनेष्टदेवतास्मरण-
रूपं मङ्गलमाचरितं । “काव्यार्थसूचनं कैश्चिन्नान्धामे-
वनिरूप्यते” इति वचनादस्मिन्नेव श्लोके वक्ष्यमाणका-
व्यार्थः संक्षेपेण दर्शितः । तथाहि । मानिषादेत्यनेन
सीतापरिणयपर्यवसायिनी बालकाण्डकथोद्बोधिता ।
प्रतिष्ठां त्वमगम इत्यनेन पितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठाभि-
धायिन्ययोध्याकाण्डकथाऽऽवेदिता । शाश्वतीः समा-
इत्यनेन ऋषिगणविषयप्रतिज्ञानिर्वहणेन रामस्य प्रतिष्ठा-
नुवृत्तिमभिदधत्यारण्यकाण्डकथासूचिता । कुञ्चगति-
कौटिल्याल्पीभावयोरित्यस्माद्धातोः “ऋत्विक्” इत्या-
दिना किन्निपातनात् नलोपः संयोगान्तलोपश्च न भवति ।
कुञ्चैव क्रौञ्चः स्वार्थे अण् । तथाचक्रौञ्चयोः कुटिल-
योस्तिरश्चोस्तारावालिनोर्मिथुनादेकं काममोहितं सुग्री-
वभार्यापहर्तारं वालिनमवधीरिति किञ्चिन्धाकाण्डक-
थाऽभिहिता । क्रौञ्चौ अल्पीभूतौ कृशावितियावत् ।
तयोरन्योन्यविरहकुशकशीयसोः सीतारामयोरेकमव-
यवं सीतारूपं अवधीः भृशं पीडितवानसीति । सीतावि-
रहदुःखातिशयवर्णनपरामुन्दरकाण्डकथाबोधिता ।
क्रौञ्चौ कुटिलौ राक्षसौ तन्मिथुनादेकं काममोहितं रावण-
मवधीरितियुद्धकाण्डकथासूचिता । दण्डकारण्यवासि-

ऋषिपत्नीदर्शनाभिलाषमोहितसीतापीडाभिधानेनोत्त-
रकाण्डार्थोपसंक्षिप्तः । ननु मृगपक्ष्यादिवधस्य व्याध-
कुलधर्मत्वात् कथमनपराधिनमेनमुनिः शप्नुमर्हति ।
वक्ष्यति रामएववालिबधप्रस्तावे । “प्रमत्तानप्रमत्ता-
न्वानरामां सार्थिनो भृशं । वध्यन्ति विमुखांश्चापिनच-
दोषोत्रविद्यते” इति । सत्यं । तथापि रतिपरवशता-
दशायां तद्वधोदोषएवेति मुनेराशयः । सूचयति हिर-
तिपरवशतां काममोहितमिति पदेन । अतएव भारते पा-
ण्डुप्रतिमुनिः । “अस्वर्ग्यमयशस्यं त्वमनुतिष्ठसि भार-
त ॥ कोहिविद्वान्मृगंहन्याच्चरन्तं मैथुनं वने” इति ।
नन्विदं मलयंगच्छतो मन्दरपथोपवर्णनं । यद्यमास-
नो वै लक्ष्मण्यं परमाप्तं त्वं कुमारभ्य स्वचरित्रवर्णनं करो-
ति । ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेव तदर्थं वक्तव्यत्वात् । उ-
च्यते । श्रूयतामवधानेन । “अर्थतः शब्दतो वाऽपि
मनाक्काव्यार्थसूचनं” इति दर्शितरीत्याकाव्यार्थसूचन-
मियताग्रन्थसंदर्भेण क्रियते । तथाहि । अकर्ममित्या-
दिना पावनं समुद्रसेतुस्थलमुच्यते । तस्याभ्याश इत्या-
दिना तत्तीरे मन्दोदर्यासहचरन्तं भोगान् भुञ्जानं अन-
पायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेन लब्धचिरायुष्कं चारुनिस्व-
नं रम्यवीणादिविनोदं क्रौञ्चयोराक्षसयोर्मिथुनं ददर्श
धर्मबलेनालोकितवान् तस्मादित्यादिना पापनिश्चयो
निश्चितरावणपापः । वैरनिलयः हिरण्यकशिपुरावण-
शिशुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात्सहजशात्रवः । नि-
षीदन्त्यत्र सर्वाणि जगन्तीति निषादो विष्णुः । पुमांसं रा-
वणं जघानेत्युच्यते । भार्यात्वित्यादिना मन्दोदरीप्रला-
पः । द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वात् ब्राह्मणेन । ताम्रशीर्षेण
रत्नमुकुटधारित्वात् । पत्रिणा वाहनपरिच्छदादिमता ।

स्यात् । तच्चाग्रे स्फुटम् । तत्र संदेहश्चेत्स्वान्तर्यामिणं पृच्छ । तदुक्तं पाद्मे शिवाशिवसंवादे रामवैभववर्णने चतुर्विंशध्याये । “ततो जा-
नपदः कश्चित्पामरः काष्ठविक्रीय । स्ववधूगर्हणद्वारा रावणस्य गृहोषिताम् । गर्हया मासवैदेहीं दुर्वृत्तोलोकनिन्दकः । तच्छ्रुत्वा देविचारे-
भ्यो भीतो लोकापवादतः । आहूय लक्ष्मणं प्राहरामोराजीवलोचनः । शृणु मे वचनं गुह्यं सीतासंत्यागकारणम् । वाल्मीकिनाथभृगु-
णाशप्तोऽस्मि किल लक्ष्मण । तस्मादेनां त्यजाम्यद्यजो नैवात्र कारणम्” इति । कत० प्रत्यक्षसंहन्तुनिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव ।
किञ्चनितरां सदैव विषिगणत्रैलोक्यं सादयति पीडयतीति निषादः तस्य संबुद्धिर्हेनिषादरावण । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात् । अल्पीभावार्थक-
कुञ्चेः पचाद्यच् । कुञ्चं । तत्स्वार्थिकोऽण् । क्रौञ्चं राज्यक्षयनवासादिदुःखेनात्यल्पीभूतं परमकार्श्यं गतं यन्मिथुनं सीतारामरूपं
तस्मादेकं सीतारूपं यस्मादवधीः वधाभ्यधिकपीडां प्रापितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठां यालङ्घ्यापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा
प्रतिष्ठादत्ता तामतः परं मागम इति काव्यार्थसूचनम् ॥ शिरो० त्वमेति निषादविशेषणं त्वेन आत्मभिन्नेन रागादिना मः बन्धनं यस्य
अनात्मभूतरागादिवश इत्यर्थः । “माचमातरिमोमाने बन्धने च प्रकीर्तितः” इति मशब्दस्य बन्धनवाचकत्वं । त्वशब्दस्यान्यपरत्वं तु
सर्वादिगणे प्रसिद्धम् । अत्रपक्षे अद्विरहः भविष्यत्कालबोधकलुङ्चसिद्धइति बोध्यम् ॥ मानिषाद मानिनां गर्वविशिष्टानां षः श्रेष्ठः
परशुरामः तं आसमन्ताद्भावेन द्यतिखण्डयति वैष्णवधनुस्सज्जीकरणादिना तद्गर्वं निवर्तयतीति मानिषादः तत्संबुद्धिः । इति बाल-

तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥
शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १९ ॥

सहितेन कुम्भकर्णेन्द्रजिदादिसहायसंपन्नेन । कारुण्यं जु
गुप्ता “जुगुप्साकरुणाघृणा” इतिनिघण्टुः । अधर्मोय-
मितिरावणकृतोयमधर्मइति एतत्सर्वरावणवधवृत्तान्त-
मवलोक्यपौलस्त्यवधाभिधानं तद्विषयप्रबन्धनिरमिमी-
तेतिमानिषादेत्यस्यरामायणार्थसंग्रहपरत्वचोक्तं । अथ
वा । अकर्मममित्यादिना गोदावरीतीर्थमुच्यते । तत्तीरे
पञ्चवट्यांरामस्यसीतयासहवर्तनं तयोरेकस्याःसीता-
यारावणेनदुरात्मनाहिंसनंपीडनमित्येतत्सर्वसाक्षात्कृ-
त्य विधिचोदितोमुनिःसीतायाश्चरितमतिरतिविषयप्र-
बन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन्पक्षेअनपायिनमाद्यन्तशू-
न्यं । चारुनिस्स्वनंसर्ववेदान्तप्रवर्तकं । क्रौञ्चयोःकृश-
योःतपस्विनोःसीतारामयोःपापनिश्चयोवैरनिलयः नि-
षादोलोकहिंसको रावणःसीतामपजहार साचरुरोद ।
द्विजेनक्षत्रियेणताम्रशीर्षेणरत्नमुकुटारुणेन पत्रिणाश-
रेणोपलक्षितेन सहितेनलोकहितपरेण । अन्यत्सर्वस-
मानं । मानिषादेत्याद्यर्थःशापार्थेनदर्शितः ॥ १५ ॥
वीक्षतः तन्मिथुनंवीक्षमाणस्य । “संज्ञापूर्वकोविधिर-
नित्यः” इतिवा चक्षिडोनुदात्तस्यङ्किरणज्ञापितानि-
त्यत्वेनवा परस्मैपदं । एवं मानिषादेत्येवं । ब्रुवतः
क्रौञ्चीदृष्ट्वामानिषादेत्येवंवदतइत्यर्थः । तस्य वाल्मीकेः
हृदि।अस्यशकुनेः एतत्पक्षिनिमित्तंशोकार्तेनमया । व्या-

हृतमिदंवाक्यं किं किरूपमितिचिन्ताबभूव ॥ १६ ॥
प्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञःऊहापोहसमर्थः प्रज्ञएवप्राज्ञः ।
“प्राज्ञादिभ्यश्च” इतिस्वार्थेऽण् । यद्वा । प्राज्ञाधीः “धीः
प्राज्ञाशेषुषीमतिः इत्यमरः” । साऽस्यास्तीतिप्राज्ञः ।
“प्राज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः” इतिमत्वर्थीयोणः । महांश्चासौ
प्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । मतिमान् शास्त्रज्ञानवान् । सः
वाल्मीकिः । मति उत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणंनिश्चयं ।
चकार । समुनिपुङ्गवः । शिष्यमिदंवाक्यमब्रवीच्च ।
“ब्रूशासि” इत्यादिनाद्विकर्मकत्वं । अयोगव्यवच्छेद-
कएवकारः ॥ १७ ॥ शोकार्तस्य क्रौञ्चीशोकेनार्तस्य ।
मेप्रवृत्तः मत्तः प्रवृत्तः अयंसंदर्भइत्यर्थः । पादबद्धः ।
चतुर्भिःपादैर्युक्तः । अक्षरसमः प्रतिपादंसमाक्षरः ।
तन्त्री वीणागुणः । लयः तौर्यत्रिकस्यैककालविरामः ।
“नाशेसंश्लेषणेतौर्यत्रिकसाम्येभवेत्त्रयः” इतिरत्नमा-
ला । ताभ्यांसमन्वितः तत्रयामारोप्यवाद्यैःसहगातुं-
शक्यइत्यर्थः । श्लोकोभवतु श्लोकलक्षणलक्षितत्वात्-
श्लोकशब्दवाच्योभवतु । नान्यथा श्लोकादन्यः के-
वलपदसंदर्भोभवति । इतिमतिचकारेतिपूर्वेणान्वयः
॥ १८ ॥ शिष्यः भरद्वाजः । तस्यमुनेर्ब्रुवतः तस्मि-
न्मुनौब्रुवतिसति । “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थेऽपि । अनुत्तमं सर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन

काण्डकथासूचिता ॥ १५ ॥ तिल० मयासुनिनाशान्तेनतपस्विनाशकुनिशोकपीडितेनइदं ईदृशं क्रूरं तपोनाशकरं किंव्याहृतं
मितिवीक्षतोऽन्तर्यामिप्रेरणयानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभावनया दृश्यमानक्रौञ्चेतद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनिन्द्यमयशस्करंमहापातकेभ्यो-
प्यधिकंपार्ष्वत्तमितिचिन्ताबभूव । यद्यप्येतत्सर्वंवाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगेयतयाअस्यकाव्यस्यकरणात् तदुक्तितयैवमुक्तिः ।
अन्यथा स्वचिन्तायाःस्वापरोक्षत्वात् बभूवेतिलिङसंगतिःस्यात् । यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपंकस्यचिच्छिष्यस्य । वाल्मीकी-
योपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः । पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपि तथोक्तिरुपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये । विष० इदंवाक्यं किं किरूपं
गद्यपद्येतिचिन्ताबभूवेतिसंबन्धः ॥ १६ ॥ तिल० अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपिमेममश्लोकोयशोरूपोभवतु
अन्यथा अयशोरूपोमाभूदित्यर्थः । “श्लोकोयशसिपद्येव” इतिनिघण्टुः ॥ शिरो० तन्त्रीलयसमन्वितः तन्त्रिणांशास्त्राभिज्ञानां
इलंप्रतिष्ठातकृतमहत्त्वतस्य यः प्राप्तिः तेनसमन्वितःयुक्तः । पादबद्धोक्षरसमः पादेबद्धोयउक्षरः उक्षावृषभश्चासौ रश्चेति वृषभध्रे-
ष्ठइत्यर्थः । तत्समःतत्सदृशःशोकार्तस्यमेप्रवृत्तःश्लोकः अन्यथा अन्यपरकः नभवतु । यथाबद्धोवृषभःस्वस्थानादन्यत्रगन्तुंनशक्नो-
ति तथाऽयंश्लोकः तात्पर्यविषयीभूतरघुनाथादन्यत्रनगच्छत्वितिफलितोऽर्थः । “रश्चभूयेप्रकीर्तितः” इतिकोशात् रशब्दः
श्रेष्ठपरः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. स्येत्यं. २ घ. यन्मनसा प्रा. ३ ग. तोयं. ४ ड. च. झ. वन्मुनिः ।

सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि ॥ तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
 भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्मुनिः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ॥ प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥

स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितं । वाक्यं मानिषादेत्यादिकं ।
 संहृष्टः सन् । प्रतिजग्राह वाग्विधेयंचकारेत्यर्थः । गु-
 रुः । वाल्मीकिः तस्य तुष्टोऽभवत् स्वश्लोकधारणात्-
 स्मिन्प्रीतोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ततः शिष्यविषयसं-
 तोषानन्तरं । सः मुनिः । तस्मिन्तीर्थे अर्कदर्शमि-
 दंतीर्थमित्यादिनावर्णितेतीर्थे । यथाविधि विधिमनंति-
 क्रम्य । अभिषेकं माध्याह्निकस्नानं । कृत्वा । तमेवार्थं
 अवशात्श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थं । चिन्तयन्सन् । उपा-
 वर्तत आश्रममागच्छत् । अभिषेकविधिस्तुव्यासस्मृ-
 तौविशेषतोदर्शितः । “ततोमध्याह्नसमयेस्नानार्थमृद-
 माहरेत् । पुष्पाक्षतान्कुशतिलान्गोमयंगन्धमेवच ।
 नदीषुदेवखातेषुतटाकेषुसरस्सुच । स्नानं समाचरेन्नि-
 त्यनदीप्रस्नवणेषुच । मृदैकयाशिरःक्षाल्यद्वाभ्यानाभे-
 स्तथोपरि । अधश्चतसृभिःक्षाल्यंपादौषड्भिस्तथैवच ।
 मृत्तिकाचसमादिष्टात्वाद्रागमलकमात्रतः । गोमयस्यप्र-
 माणंतत्तेनाङ्गलेपयेत्ततः । लेपयेदथतीरस्थस्तलिङ्गेनै-
 वमन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्यविधिवत्ततःस्नानात्समाहितः ।
 अभिमन्त्रयजलंमन्त्रैरब्लिङ्गैर्वारुणैःशुभैः ॥ आपोनारा-
 यणोद्भूतास्ताएवास्यायनंपुनः । तस्मान्नारायणंदेवं-
 स्नानकालेस्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्यसोङ्कारमादित्यंत्रिनिर्मज्जे-
 जलाशये । अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वपुष्पंजलान्वितं ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमृग्यजुःसामरूपिणं” इत्यादि ॥ २० ॥
 ततः मुनेरुपावर्तनानन्तरं । विनीतः विनयसंपन्नः ।

श्रुतवान् शास्त्रवान् अवधृतवान्वा । “श्रुतंशास्त्रावधृ-
 तयोः” इत्यमरः । धृतगुरुश्लोकइत्यर्थः । मुनिः
 मननवान् । भरद्वाजः भरद्वाजाख्यः शिष्यः । पूर्णं ज-
 लपूर्णं । कलशमादाय । पृष्ठतः पश्चात् । अनुजगाम ।
 अनुगमनोक्तौपृष्ठतइत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्था ॥ २१ ॥
 सः वाल्मीकिः । शिष्येणसह । आश्रमपदं आश्रम-
 स्थानं । प्रविश्य । धर्मवित् कृतदेवपूजादिधर्मः । उप-
 विष्टः कृतसुखासनः सन् । ध्यानं अवशोत्पन्नश्लोकवि-
 षयचिन्तां । आस्थितः प्राप्तएवसन् । अन्याः कथाः
 पुराणपारायणानि । चकार ॥ २२ ॥ लोककर्ता लो-
 कस्रष्टा । प्रभुः स्वामी । चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चार-
 णोपयोगिमुखचतुष्कः । महातेजाः महाप्रभावः । ब्र-
 ह्मा । मुनिपुङ्गवं नारदोक्तवैभवंवाल्मीकिं । द्रष्टुंकुतू-
 हलात्स्वयमाजगाम स्वस्थानस्थितएवरामायणप्रवर्तन-
 समर्थोऽप्यादरातिशयेनस्वयमेवाजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 अथ ब्रह्मागमनानन्तरं । तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसाउत्था-
 य “ऊर्ध्वप्राणाह्युत्क्रमन्तेयूनःस्थविरागते । प्रत्युत्था-
 नाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यते” इतिवचनात् स्व-
 प्राणाउत्क्रामेयुरितिसहस्रोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः
 सन् । वाग्यतः यतवाक् । आहिताग्न्यादित्वात्परनि-
 पातः । प्रयतः नियतमनस्कः । प्रकृष्टः अञ्जलिर्यस्या-
 सौप्राञ्जलिः सचभूत्वा । तस्यौ स्थितवान् ॥ २४ ॥

तनि० तमेवार्थंशापापदेशेनप्रवृत्तस्यवाक्यस्यव्यञ्जितंलोकोत्तरचमत्कारंलक्ष्मीपतिप्रतिष्ठारूपं ॥ २० ॥ तिल० मुखतोऽन्याः
 कथाश्चकार मनसातुशापार्थक्यश्लोकविषयंध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ तिल० अथतच्चिन्तांनिवर्तयितुंब्रह्मागमनमाह—आजगा-
 मेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएव भूरादिलोकनिर्माता तं चिन्ता-
 क्रान्तं ॥ २३ ॥ तनि० परमविस्मितः । प्रथममतर्कितंनारदागमनं । ततोलोकोत्तरविषयप्रश्नः । तदनुपपत्तिरन्तरं । अतर्कित-
 मेवशकुनिमिथुनदर्शनं । तत्रच करुणरसोदयः । एतत्सर्वं दैवतन्त्रमिति विस्मितः । अनन्तरं अतर्कितचतुर्मुखागमनेनपरमवि-
 स्मितः ॥ तिल० प्रयतः अतिनम्रः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ज. तमेवं. २ ग. वान्मुनेः. ड. झ. ज. वान्गुरोः. ३ च. प्रष्टुं. ख. दृष्टवान्मुनि. ४ ग. प्रणतो.

पूजयामास तं देवं पाद्याध्यासनवन्दनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ठाऽनामयमव्ययम् ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥ वाल्मीक्ये महर्षये संदिदेशासनं ततः ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ २६ ॥

उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ तद्रतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥

पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८ ॥

शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुप श्लोकमिमं पुनः ॥ जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ॥ श्लोक एवं त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

मुनिः तदेवं ब्रह्माणं । पाद्याध्यासनवन्दनैः पाद्यं पा-
दोदकप्रदानं अर्घ्यं अर्घजलसमर्पणं वन्दनं स्तुतिः ए-
तैरुपचारैः पूजयामास । एतं ब्रह्माणं । अन्वादेशे इद-
मएनादेशः । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रणम्य । अ-
व्ययं अविच्छिन्नं । अनामयं कुशलं । पृष्ठा च पूज-
यामासेतियोजना । प्रणामशास्त्रं “मनोबुद्ध्याभिमा-
नेन सहन्यस्यधरातले । कूर्मवच्चतुरःपादाब्जिशरस्तत्रैव-
पञ्चमं । प्रदक्षिणसमेतेन ह्येवं रूपेण सर्वदा । अष्टाङ्गे-
न नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतः प्रभोः” इति । यद्वा तमे-
न देवं विधिवत् प्रणम्यानामयं पृष्ठा च पाद्याध्यासनवन्दनैः
पूजयामास । वदि अभिवादनस्तुत्योरिति धातुः ॥ २५ ॥
अथेति सार्धश्लोक एकः । अथ पूजानन्तरं । भगवान्
ब्रह्मा । परमार्चिते परमं यथाभवति तथा वाल्मीकिना-
र्चिते । ब्रह्मोपवेशार्थं पूजिते । आसने विष्टरे । उपवि-
श्य स्थित्वा । महर्षये वाल्मीक्ये । आसनं उपवेशनं ।
संदिदेश आज्ञापयामास । सोऽपि ब्रह्मणा समनुज्ञातः-
सन् । आसने उचितनीचासने । उपाविशत् । आस-
नानुज्ञानं लोकहितार्थमनेन काव्यं कारयितुं । वाल्मीक-
ये महर्षय इत्यत्रायुजिपादे पथ्यावक्तव्यगणनियमाभावा-
त्तथोक्तं । नन्वर्धत्रयकरणमीदृशैः करवाण्यहमित्यनेन

विरुध्यते । मैवं । लेखकदोषेणार्थान्तरपतनसंभवात्
॥ २६ ॥ लोकपितामहे तस्मिन् साक्षात् प्रत्यक्षतया ।
उपविष्टेऽपि तदा तद्रतेन क्रौञ्चहननगतेन मनसा ध्या-
नमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत् ॥ २७ ॥ वैरग्रह-
णबुद्धिना वैरेण क्रौञ्चग्रहणबुद्धिना । पापात्मना पाप-
स्वरूपेण व्याधेन । कष्टं कुत्सितं कर्म । कृतं । कथमि-
त्यत्राह—यइति । यो व्याधः । तादृशं रतिलालसमि-
त्यग्राह्यत्वोक्तिः । चारुरवं रम्यरतिकूजितं । क्रौञ्चं ।
अकारणात् निष्कारणं । “निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे-
सर्वासांप्रायदर्शनं” इत्युक्तेः पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं-
शक्नुयात् । शकिलिङ् ॥ २८ ॥ शोकपरायणः क्रौ-
ञ्चवधदर्शनेन दुःखपरवशः । पुनः क्रौञ्चीगतमना भू-
त्वा क्रौञ्चीविचिन्त्येत्यर्थः । मुहुः शोचन्नेव वाल्मीकिः
इमं मानिषादेत्यादिं श्लोकं । अन्तः मनसि । उपजगा-
वित्यन्वयः । “व्यवहिताश्च” इत्युपसर्गस्य व्यवहित-
प्रयोगः ॥ २९ ॥ ततः मनसि श्लोकपाठश्रवणानन्तरं ।
मुनिपुङ्गवं प्रहसन् मन्त्रियोगेन स्वजिह्वाप्रेऽवतीर्णो सर-
स्वतीमयं न जानातीति प्रहसन् । उवाच । मानिषादेत्य-
स्य श्लोकत्वनिश्चयं द्रढयति—श्लोक इति । त्वया बद्धः
मानिषादेत्यादिः । श्लोक एव । अत्र श्लोकविषये ।

तिल० एनमित्याद्युत्तरान्वयि । अनामयं आमयः पीडातद्रहितं । अव्ययं व्ययहीनं । तपइति शेषः । एतेन “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे-
त्क्षत्रबन्धुमनामयम्” इत्युक्तेः ब्राह्मणं प्रत्ययं प्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तदेवमित्यनेनैव सिद्धे एनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तम् ।
विषम० अनामयं अनामयोपलक्षितं अव्ययं नित्यसिद्धं कुशलं ॥ २५ ॥ शिरो० तद्रतेन रघुनाथचरितविष्टेनैव ॥ २७ ॥ तिल०
हन्यात् हतवानित्यर्थेऽन्वयः । पापात्मनेति । मयेति शेषः । तपोनाशसंपादकशापनिःसारणेन कष्टं कृतमिति वार्थः ॥ शिरो० यः
व्याधः चारुरवं मनोहरशब्दं तादृशं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं क्रौञ्चं अकारणाद्धन्यात् अहन् तस्य उपसर्गीपेइति उत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥
शिरो० उप व्याधस्य समीपे क्रौञ्चीं शोचन्नेव अहं इमं बर्धकमानिषादेति श्लोकं जगौ अवदम्, “बहुजगदपुरस्तात्तस्य मत्ताकिलाहम्”
इति वत् लिङ्प्रयोगः । अन्तर्गतमनाः अन्तः अन्तरङ्गाभ्यन्तरे निविष्टमनो यस्य तादृक् शोकपरायणः शोकात्परः सकारणशोकसंबन्ध-
श्च न्यः नारदोपदिष्टरघुनाथः तस्मिन् अयं न स्थितिर्यस्य सः आसमिति शेषः ॥ २९ ॥ तनि० श्लोक एव यशोभिव्यञ्जकं पद्यमेव न तु-
केवलपदसमुदायः नापिकेवलनिषादशापरूपार्थश्च ॥ ३० ॥

[पा०] १ घ. विधिवच्चैनमामयम्. २. ड. झ. पृष्ठाच्चैनिरामयम्. ३ ख. पविष्टो. ४ झ. कये च ऋषये. ५ ख. ग.
नं तदा. ६ घ. कृतमिदं. ७ ड. झ. एवास्त्वयं.

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
 रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
 वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
 न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ ३५ ॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥

विचारणा चिन्ता । नकार्या ॥ ३० ॥ अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयंवारयति—मदिति । हेब्रह्मन्, ते इयंसरस्वती मानिषादेत्यादिरूपा । मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव । ननुकारणान्तरात् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयोजनमाह—रामस्येति । हेऋषिसत्तम “नानृषिःकुरुतेकाव्यं” इत्युक्तरीत्याप्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिक । सर्वं रामस्यचरितं रामचरितविषयप्रबन्धं । कुरु । ईदृशैःश्लोकैरितिशेषः । ईदृशैःकरवाण्यहमित्यनुवादात् ॥ ३१ ॥ एवंसामान्येनरामचरितविषयप्रबन्धनिर्माणमनुज्ञायसंक्षेपकरणमादिशति—धर्मेति । अत्र विशेषणैःप्रबन्धनायकस्यरामस्य नायकगुणादर्शिताः । नायकगुणवर्णनेनहिकाव्यप्रथते । उक्तं हि भोजेन “कवेरल्पापिवाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसति” । नायकोयदिवर्ण्येतलोकोत्तरगुणोत्तरः” इति । नायकगुणास्तु “महाकुलीनतौज्ज्वल्यमहाभाग्यमुदारता । तेजस्विताविदग्धत्वंधार्मिकत्वादयोगुणाः” इत्युक्ताः । तत्रधर्मात्मनइत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तं । लोके लोकमध्ये । गुणवतः बहुगुणकस्य । अनेनउदारतोक्ता । रामस्येत्यनेन तेजस्वित्वमौज्ज्वल्यं च । धीमतइत्यनेन पण्डितत्वं । धीरस्येत्यनेन वसुंधराधुरंधरत्वरूपमहाभाग्यं । अन्यद्गुणशब्देनज्ञेयं । एवंभूतस्यरामस्य वृत्तं चरित्रं । “वृत्तं पद्येचरित्रे” इत्यमरः । यथा येनप्रकारेण । नारदात् ते त्वया । श्रुतं । तेनप्रकारेण । कथय संक्षेपेणकथये-

त्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेणरामचरित्रवर्णनंनियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकवाक्यं । धीमतइतिरहस्यवृत्तसंभवहेतुतयोक्तं । सुमित्रायाअपत्यंपुमान्सौमित्रिः । बाह्वादित्वादिव् । सहसौमित्रेः सौमित्रिसहितस्य । धीमतस्तस्य रामस्य । रहस्यं अनितरविदितं च । प्रकाशं सर्वविदितं च । यद्वृत्तं । राक्षसानां रावणादीनां च । सर्वशः सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपंयद्वृत्तंतत् । वैदेह्याः सीतायाश्च । अपिशब्दाद्भरतादीनां च । प्रकाशं । यदिवा रहो रहस्यं वा । यद्वृत्तं तच्चसर्वमविदितमपिनारदमुखेनाज्ञातमपि । तेविदितंभविष्यतीतियोजना ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ एवंयथार्थदर्शित्वमनुगृह्ययथार्थवादित्वमनुगृह्णाति—नेति । अत्र करिष्यमाणेकाव्ये ते वाक्काचिदपि किञ्चिदपिवाक्यमित्यर्थः । अनृता बाधितार्था । नभविष्यति । यद्वा । वाक् पदं । कदाचिदपि । अनृता दुष्टा । नभविष्यति । तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपदवाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तं । अतः रामकथां रामविषयप्रबन्धकल्पनां । कुरु । काव्यनिर्माणप्रयोजनमाह । पुण्यां पापहरां । प्रयोजनान्तरमाह । मनोरमां शब्दश्रवणसमन्तरमेवविगलितवेद्यान्तरमानन्दजनयन्तीमित्यर्थः । श्लोकबद्धामित्यनेन गद्यप्रबन्धेभ्योर्हर्षचरितजातीयेभ्योमिश्रप्रबन्धेभ्योनाटकादिभ्यश्चव्यावृत्तिरुक्ता ॥ ३५ ॥ यशोपिकाव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह—

तनि० मच्छन्दात् भगवच्छन्दानुवृत्तमत्संकल्पादेव ननु धुणाक्षरन्यायात् । प्रवृत्ता “स्वयमेवागतावरा” इतिस्वारसिकतया प्रवृत्ता । इयं रसभावालंकारवस्तुभेदभिन्नध्वनिसमुदायाश्रयतयाप्रवृत्ता । सरस्वती स्रगतावितिधातोरुत्पन्नःसरश्शब्दःप्रवाहेवर्तते । सरोस्यास्तीतिसरस्वती । तेनानर्गलप्रवाहतयासर्वतोमुखत्वमुक्तं । रुढ्यादेवताविशेषोक्तिः । वागधिष्ठानदेवतैवजिह्वाप्रेवर्ततइति भावः । सरस्वतीत्यन्तर्वाहिनीत्वप्रतीत्याकाव्यस्यानेकध्वनिगमित्वंद्योत्यते । रामस्य रमतइति रमन्तेऽत्रेतिच स्वयमानन्दपूर्णतयास्वेतररमयितृत्वेनप्रसिद्धस्य । एतेन “नायकोयदिवर्ण्येतलोकोत्तरगुणोत्तरः” इतिप्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वंद्योत्यते । कृत्स्नं चरितं रहस्यप्रकाशात्मकं सर्वचरितंत्वंकुरु राममन्त्रानुसंधानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेवकुर्वित्यर्थः । ऋषिसत्तम जन्मान्तरसहस्रतपोध्यानादिपरिपक्वकषायतयानिष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेन चिकीर्षितप्रबन्धेसामर्थ्यं तवैवास्तीतिभावः ॥ ३१ ॥ शिरो० यद्वा अलोकेषुप्राकृतलोकविलक्षणेपुर्वैकुण्ठादिपुगीयमाना रामायणकथा यावत्कालं गिरयःपर्वताः सरितो नद्यश्चास्यास्यन्ति तावत्कालंमहीतलेप्रचरिष्यतित्वन्नामप्राचारं प्राप्स्यति अतएवमहीतलेइत्यस्यनवैयर्थ्यम् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ख. श्रीरामचरितं. २ ज. लोकनाथस्य. ३ ख. वीरस्य. घ. तत्त्वेन. ड. रामस्य. ४ घ. ह्याश्वापि.

यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गतिं महर्षिणा ॥ सोनुव्याहरणाद्भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥
 उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुद्गारधीर्मुनिः ॥ ४२ ॥

यावदिति । गिरयः सरितश्च । महीतले भूतले । याव-
 त्थास्यन्ति । तावत् । रामायणकथा रामायणरूपा क-
 था । लोकेषु सप्तसु । प्रचरिष्यति । यावत्त्वत्प्रबन्ध-
 प्रचारस्तावत्तव यशो भविष्यतीतिहृदयं ॥ ३६ ॥ यश-
 सः स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्तत्फलमाह—यावद्रामेति । किंच
 त्वत्कृता रामस्यकथा । यावत्प्रचरिष्यति तावत् ।
 मल्लोकेषुमध्ये यावच्छरीरपातं अधः भूमौ । तदुपरि
 ऊर्ध्वं च । निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥ तत्रैव आसनएव
 ॥ ३८ ॥ ततः मुनिर्विस्मयानन्तरं । सर्वे तस्य वा-
 ल्मीकेः । शिष्याः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः सन्तः । इमं
 मानिषादेतिश्लोकं । पुनर्जगुः । भृशंविस्मिताः अत्य-
 न्तंविस्मिताः सन्तः । “अव्ययमात्रस्यसमासेतुलोपः”
 इतिमलोपः । प्राहुश्च अन्योन्यमिदमद्भुतमितिप्रा-
 हुश्चेत्यर्थः । आश्रमएवस्थिताभ्यां कुशलवाभ्यां भर-
 द्वाजेनचात्रबहुवचनं ॥ ३९ ॥ यः । समाक्षरैरिति
 विषमवृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिरित्यर्धसमवृत्तव्यावृत्तिः ।
 पादैश्चतुर्थैः । महर्षिणा गीतः उक्तः । सः
 श्लोकः । अनुव्याहरणात् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवहिय-
 मानत्वात् । भूयः श्लोकत्वमागत इति । पूर्वश्लोक-
 क्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वंगतः संप्रतिश्लोक्यमानत्वात्

पुनः श्लोकत्वंगतइत्यर्थः । श्लोकः श्लोकत्वमागत इतिपा-
 ठे श्लोककृतश्लोकएवश्लोकइत्युच्यतइतिज्ञेयं । यः श्लोकः
 महर्षिणासमाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बद्धः श्लोकः क्रौञ्चीविष-
 यः तादृशश्लोकत्वमागतः सश्लोकवेगादुत्पन्नइत्यर्थः ।
 कथमवगम्यते । अनुव्याहरणात् । अनु पश्चात् शो-
 कानन्तरं उच्चारणात् श्लोकसतिजातत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥
 अथमुनेः कृतिप्रणयनविषयसंकल्पमाह—तस्येति । भा-
 वितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । अनेनारंभकर्तव्यं
 विघ्नविघातकंमङ्गलंमुनिनाआचरितमित्युक्तं । तस्य
 वाल्मीकेः । इयंबुद्धिर्जाता ॥ इदंशब्दार्थमाह—कृत्स्न-
 मित्यादिना । सर्वरामायणाख्यंकाव्यं । ईदृशैः मानि-
 षादेतिश्लोकप्रकारैः श्लोकैः । करवाणि इतिइयंबुद्धिरि-
 त्यन्वयः । ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतत् । वृत्तान्त-
 राणामपितत्रतत्रप्रयोगात् ॥ ४१ ॥ अथयथासंकल्पं
 काव्यरचनामाह—उदारेति । कीर्तिरस्यास्तीति कीर्ति-
 मान् । अनेन “काव्यंयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेत-
 रक्षतये । सद्यः परनिर्वृतयेकान्तासंमिततयोपदेशयुजे”
 इत्यालंकारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्ययशएवप्रधानं प्र-
 योजनमितिदर्शितं । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो-
 यशसः पूर्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तिरुक्ता । उदारामहती

शिरो० मल्लोकेषु ममलोकोदर्शनं येषुतेषुस्थानेषु निवत्स्यसि । मत्समीपएव त्वां निवासयिष्यामीत्यर्थः । एतेन वाल्मीकि-
 स्खनिस्सुतरामायणकथातिशुश्रूषा ब्रह्मणोस्तीति ध्वनितम् ॥ ३७ ॥ तिल० अनु अतिशयितश्लोकोत्पत्त्यनन्तरं व्याहरणात् भूयः
 श्लोकोविपुलः श्लोकएवश्लोकलं प्राप्तइति वयमन्यामहे इति प्राहुरिति पूर्वैष संबन्धः । उत्प्रेक्षाचेयं । तेनास्य श्लोकस्य करुणरसमयत्वं
 ध्वनितम् । अत्र नष्टक्रौञ्चालंबनकः क्रौञ्चीविरावानुदीपितः निषादविषयक्रोधव्यभिचारिकः “मानिषाद” इत्यादिवाक्यानुभाषिकः
 करुणोरसइति बोध्यम् ॥ ४० ॥ तिल० ईदृशैः “मानिषाद” इतिवत् करुणरसप्रधानैरित्यर्थः । अनेनान्येरसाः अत्रगुणीभूता
 इति ध्वनितम् । शिरो० ईदृशैः “मानिषाद” इतिवद्भानयोग्यैः पदैः ॥ ४१ ॥ तिल० उदारस्ययद्वत् चरितं उदारंवायचरितं
 तद्रूपार्थबोधकैः पदैः । मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनोरामस्यदाशरथेरामस्यनारदोपदिष्टस्य । श्लोकशतैरिति-
 शतशब्दोऽनन्तवाची । शिरो० उदारवृत्तार्थपदैः उदाराः अभीष्टार्थदातारः वृत्तार्थाः रघुनाथचरितरूपार्थाः येषु तान्येव
 पदानितैः “उदारोदातमहतोः” इति कोशः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ घ. मम लोके. २ क.—झ. भगवान्मुनिः. ३ क.—झ. श्लोकः श्लोकत्वं. ४ ड. च. ज. झ. महर्षेर्भा. ५ घ.
 च. छ. तदस्य. ६ ड. झ. मुदारदर्शनः.
 वा. रा. ६

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

धीर्यस्यासौ उदारधीः । “उदारोदात्तमहतोः” इत्यमरः । तेन कवित्वबीजभूता निपुणतोक्ता । तदुक्तंकाव्यप्रकाशे “शक्तिर्निपुणतालोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवे” इति । मुनिः मननशीलः । अनेन विविक्तसेवित्वमरोचकित्वंचोक्तं । तदुक्तंवामनेन “द्वयेहिकवयःअरोचकिनःसतृणाऽभ्यवहारिणश्च” इत्यादि । तदा ब्रह्मवरप्रदानानन्तरकाले । अनेनकवित्वहेतुभूताशक्तिरुक्ता । यशस्विनोपिरामस्य यशस्करं । तदुक्तंदण्डिना “आदिराजयशोबिंबमादर्शप्राप्यवाङ्मयं । तेषामसन्निधानेपिनस्वयंपश्यनश्यति” इति । इतरकीर्त्यपेक्षयाकाव्यनायकत्वकृताकीर्तिरनुपमेत्यर्थः । काव्यं । कविलोकोत्तरवर्णननिपुणः । कवेःकर्मकाव्यं शब्दार्थयुगलं । तथोक्तं “सगुणौसालंकारौशब्दार्थौदोषवर्जितौकाव्यं” इति । अत्रकाव्यशब्देनकाव्यसंदर्भरूपमहाकाव्यमुच्यते । तल्लक्षणमुक्तंकाव्यादर्शे “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यतेतत्सलक्षणं । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवाऽपितन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वारसंश्रयं । चतुर्वर्गफलायत्तंचतुरोदात्तनायकं । नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलंभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रद्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तरसभावनिरन्तरं । सर्गेरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैःसुसन्धिभिः । सर्वत्रभिन्नसर्गान्तरूपेतंलोकरञ्जनं । काव्यंकल्पान्तरस्थायिजायतेसदलंकृति” इति । एवंभूतंकाव्यंश्लोकशतैरवयवैश्चकार । श्लोकशब्देनगद्यपद्यमिश्रप्रबन्धेषुस्वग्रन्थस्यपद्यरूपतादर्शिता । शतैरित्यनेन शतकादिक्षुद्रप्रबन्धव्यावृत्तिरुक्ता । बहुवचनार्थचस्वयमेवविवरिष्यति “चतुर्विंशत्सहस्राणि” इति ।

कीदृशैःश्लोकशतैः । उदारवृत्तार्थपदैः उदाराणिमहान्ति वृत्तार्थपदानियेषांतैः । वृत्तानिपध्यावक्रोपजातिवशस्थवसन्ततिलकादीनि । तेषामुदारत्वंनामतत्तद्रसाभिव्यञ्जकत्वं । अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषामुदारत्वंद्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषुद्राक्षापाकवत्त्वं । एतल्लक्षणमुक्तंरुद्रटेन “द्राक्षापाकःसकथितोबहिरंतःस्फुरद्रसः” इति । पदानि वाचकलक्षकव्यञ्जकानि । तेषामुदारत्वं “यापदानांपरान्योन्यमैत्रीशय्येतिकथ्यते” इत्युक्तलक्षणशय्यावत्त्वं । पुनःकीदृशैः । मनोरमैः रमणीयैः । अनेन वैदर्भीगौड़ीपाञ्चालीचेत्युक्तासुरीतिषुवैदर्भीरीतिमन्त्रमुक्तं । तल्लक्षणंचोक्तं “बन्धपारुष्यरहिताशब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासाचवैदर्भीरीतिरिष्यते” इति । समाक्षरैः प्रतिपादंसमानाक्षरैः । अनेन विषमवृत्तादिरूपताव्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवंप्रबन्धनिर्माणमभिधायकुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनंसंग्रहेणदर्शयति—तदिति । स्वग्रन्थस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनायनिर्दोषत्वमाह—उपगतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः । सन्धयःसंहिताः । योगःपदव्युत्पत्तिः । उपगताः शास्त्रानुरूपेणप्राप्ताः समाससन्धियोगायस्मिन्तत्तथोक्तं । अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तं । प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणं । अथकाव्यगुणान्प्राधान्येनदर्शयति—समेति । समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्बद्धंरचितं । तत्रसमतालक्षणमुक्तंदण्डिना “समंबन्धेष्वविषमंतेमृदुस्फुटमध्यमाः” इति । माधुर्यलक्षणंचतेनैवोक्तं । “मधुरंरसवद्वाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिः । येनमाद्यन्तिधीमन्तोमधुनेवमधुव्रताः” इति । उपनतार्थत्वं अर्थव्यक्तिः । तत्स्वरूपंचतेनैवोक्तं “अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थ-

तीर्थी० सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धं समः सर्वोपादानत्वेनसर्वानुरागः मधुरः आनन्दैकरसः उपनतः नित्यापरोक्षतयाप्राप्तः । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेः । अर्थः श्रीरामब्रह्मरूपार्थो येषांतैर्वाक्यैर्बद्धम् ॥ तिल० एवंकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रश्रोतृनभिसुखीकरोति—तदिति ॥ ईदृशस्यापिमिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादत्तआह । मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवागृधिप्रणीतम् । पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव । दशशिरसश्चवधमित्यनेन वनान्तमिदं श्रोतव्यमिति सूचितम् । तेनैवसूचितफललाभात् । उत्तरकाण्डंलखिलं भारतस्यहरिवंशवत् । अतएवाग्रिमसर्गे वनसंचरणपर्यन्तवृत्तान्त्वेषणमेवसमाधिनाऋषेर्वक्ष्यतीतिप्राग्बः । परेतुदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः । चेनसीतात्यागादिरूपोत्तरकाण्डोऽव्युत्पन्नान्तसंग्रहइत्याहुः ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

वाल्मीकिना ब्रह्मप्रसादाद्योगेन यावदार्थापरोक्षीकरणपूर्वकं काण्डसप्तकात्मकश्रीरामायणप्रणयनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मोत्तमा धर्मसंहितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यञ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च ॥ सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्या यच्च चेष्टितम् ॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

स्य ” इति । रघुर्वश्यारघवस्तेषु वरोरामस्तच्चरितं तच्च-
रितविषयकं । मुनिनावाल्मीकिनामयाप्रणीतं । मुनि-
नानारदेनवाप्रणीतं । दशशिरसः रावणस्य वधमधिकृ-
त्यकृतं ग्रन्थं । “ अधिकृत्यकृतेग्रन्थे ” इतिविहितस्या-
णोलुप् । निशामयध्वं निशामयध्वं निशामयध्वमिति
न्यशामयतेत्यर्थः । “ क्रियासमभिहारे लोदलोदोहि-
स्वौवाचतध्वमोः ” इति तध्वमोर्हिस्वादेशस्य वैकल्पिक-
त्वात् ध्वमः पाक्षिकस्वादेशाभावः । “ मितां ह्रस्वः ”
इतिविहितस्य ह्रस्वस्य “ संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः ”
इति अनित्यत्वात् तदभावः । किं तु णिचिदीर्घेव ।
अश्रावयदित्यर्थः । शिष्यानितिशेषः । “ णिचश्च ”
इत्यात्मनेपदं । यद्वा । मुनिः रघुवरचरितं चकार ।
तन्निशामयध्वमिति शिष्यान्प्रतिपरोक्षतयोच्यते । श्र-
वणेपि चरितस्य दर्शनसमतया भानान्निशामयध्वमित्यु-
च्यते । “ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितं ” इति हि
वक्ष्यते । पूर्वश्लोके वंशस्थवृत्तं । “ जतौ तु वंशस्थमुदीरि-
तं जरौ ” इति लक्षणात् । अत्र पुष्पिताग्रावृत्तं । “ अयु-
जिनयुगरे फतोयकारोयुजिचनजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ”
इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वालकाण्ड-
व्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्सर्गे स्वग्रन्थस्यात्यन्तादरणीयत्वद्योतनाय प-
रमाप्तत्वरूपवक्तृवैलक्षण्यं प्राधान्येनोक्तं । संप्रतितद-
र्थमेव विषयवैलक्षण्यं दर्शयति । विषयस्य वैलक्षण्यं नाम

सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं
च । तत्र प्रथमं सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं विवक्षंस्तद्धेतुत्वन्वेषण-
माह—श्रुत्वेति । धर्मे आत्मास्वभावोयस्यासौ धर्मात्मा
इत्यन्वेषणहेतुक्तिः । धर्मसंहितं धर्मसंहितं “समो-
वाहितततयोः” इति विकल्पितत्वान्मकारलोपाभावः ।
समग्रं कृत्स्नं । तत् नारदोक्तं । वस्तु कथाशरीरं ।
श्रुत्वा भूयः ततोधिकं । धीमतोरामस्य यद्वृत्तं चरि-
त्रमस्ति तद्व्यक्तं यथाभवतितथा । अन्वेषते पर्यालोच-
यतिस्म । “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति लट्
॥ १ ॥ धर्मात्मेत्यनेन सूचितमन्वेषणप्रकारमाह—
उपेति । मुनिः सम्यक्कथाशास्त्रं उदकं उपस्पृश्य
आचम्येत्यर्थः । “ उपस्पृशस्त्वाचमनं ” इत्यमरः ।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा निजगुरुमुदिश्य कृताञ्जलिः-
सन् । धर्मेण ब्रह्मप्रसादरूपश्रेयस्साधनेन । गतिं
रामादिवृत्तं । अन्वेषते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थविवृण्वन्धर्मे-
ण अन्वेषणफलमाह—रामेति । रामादिभिर्नित्याप्तं तत्र
विषये । तत्त्वतः तत्त्वेन । संप्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षे-
ण पश्यति । तत्सर्वं विशदतरं पश्यतीत्यनुषज्यते ॥ ३ ॥
किंप्राप्तं तत्राह—हसितमिति । पूर्वोक्तं रामादीनां यत्
हसितं हासः । यच्च भाषितं भाषणं भावेक्तः । याच-
गतिः गमनं । यच्च चेष्टितं चेष्टा शुद्धादिकमिति यावत् ।
तत्सर्वं । धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या । यथावत्
तत्त्वेन । संप्रपश्यति । अत्र योगजधर्मस्थानीयत्वात्
ब्रह्मप्रसादो धर्मशब्देनोच्यते । सच साक्षात्कारहेतुश्च-

विषयः अत्र रघुर्वश्यारघवस्तेषु वरोरामस्तच्चरितं तच्च-
रितविषयकं । ४३ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तिल० धर्मार्थसंहितं धर्मार्थेति त्रिवर्गोपलक्षणम् । फलत्वेन तत्संहितम् । हितं मोक्षफलकम् । अन्वेषते स्मृतिशेषः ॥ १ ॥
तिल० धर्मेण योगजेन । अन्वेषते अतियत्नेन पश्यति स्म । **शिरो०** कृताञ्जलिः प्रार्थनासूचकबद्धकरयुगलः ॥ २ ॥ **तीर्थी०**
तत्र राष्ट्रे । **तिल०** तत्र समाधौ पश्यति स्म ॥ ३ ॥ **शिरो०** धर्मवीर्येण रघुनाथस्मरणरूपबलेन ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ड. छ. झ. मर्थसंहितं हितं. घ. ज. मर्थसमसम्मितं. २ ख. सभार्येण च यत्प्राप्तं तत्र तत्र च तत्त्वतः
३ घ. ड. च. छ. झ. यावच्च.

स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं चान्वेक्षितम् ॥ ५ ॥
 ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निवृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥
 तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥
 कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
 स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ ९ ॥
 जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥
 नानाचित्रकथाश्चान्या विश्वामित्रसमागमे ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥

क्षुरादिवदितिप्रमाणतोऽध्यवसीयते ॥ ४ ॥ नगरनि-
 वासकालिकचरितावलोकनमभिधायवनवासकालिक-
 वृत्तान्तनिरीक्षणमाचष्टे—स्त्रीति । स्त्रीतृतीयायस्यतेन
 सीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः । वने दण्डकारण्ये । चर-
 ता । सत्यसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन । रामेण । यत्प्राप्तं तत्स-
 र्वं च । अन्वेक्षितं साक्षात्कृतं । वाल्मीकेनेतिशेषः ।
 धर्मवीर्येणेतिस्त्रिंशद् ॥ ५ ॥ एवंरामादिवृत्तान्तदर्शनस्य-
 विशदतमत्वमाह—ततइति । ततः अवैक्षणानन्तरं ।
 धर्मात्मा वाल्मीकिः । योगं ब्रह्मप्रसादरूपोपायं ।
 आस्थितः सन् । “ योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियु-
 क्तिषु ” इत्यमरः । तत्र रामादौ । पुरा यन्निवृत्तं
 निष्पन्नं । तत्सर्ववृत्तं पाणौ आमलकमिवपश्यतिस्य
 ॥ ६ ॥ अथदर्शनफलग्रन्थनिर्माणोद्योगमाह—तदि-
 त्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महाद्युतिः रामगुणानु-
 भवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तः । सः वाल्मीकिः ।
 तत्सर्वं रामवृत्तान्तं । तत्त्वतो धर्मेण पूर्वोक्तेन दृष्ट्वा ।
 अभिरामस्य निरवधिकभोग्यस्य । चरितं चरितविष-
 यप्रबन्धं । कर्तुमुद्यतः उद्युक्तोऽभूत् । कीदृशंचरित्रमि-
 त्यत्राह—कामार्थेति । कामश्चाथैवकामार्थौ गुणश-
 ब्देनाप्राधान्यमुच्यते । अप्रधानाभ्यामर्थकामाभ्यांसं-
 युक्तं त्याज्यताप्रदर्शनार्थतत्रतत्रार्थकामप्रतिपादकमि-
 त्यर्थः । धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोर्गुणोतिशयस्तंविस्तृणाती-
 ति धर्मार्थगुणविस्तरं । पचाद्यच् । प्राधान्येनधर्माप-

वर्गप्रतिपादकमित्यर्थः । “ अर्थः स्याद्विषयेमोक्षेशब्द-
 वाच्येप्रयोजने ” इतिवैजयन्ती । अतएव रत्नाढ्यं-
 समुद्रमिवस्थितं । समुद्रोयथाशङ्खशुक्त्यादियुक्तोपि
 प्राधान्येनरत्नानिवहति तथास्थितमित्यर्थः । सर्वेषांज-
 नानां । श्रुतिमनसीश्रोत्रहृदये हरतीति सर्वश्रुतिमनो-
 हरं । शब्दमाधुर्याच्छ्रोत्राकर्षकं अर्थसौष्टवाच्चित्ताक-
 र्षकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथोद्योगप्रबन्धनिर्माणमा-
 ह—सइति । भगवान्सत्वरुषिः । रघुवंशस्य रघुवंशो-
 द्भवस्यरामस्य । चरितं । पूर्वनारदेनमहर्षिणा । यथा
 कथितं येनप्रकारेणोक्तं । तथा चकार ॥ ९ ॥ अथ
 विस्तरेणब्रह्मोपदिष्टरीत्यारामचरितनिर्माणदर्शयति—
 जन्मेत्यादिनासर्गशेषेण । द्वितीयान्तानांतत्प्रतिपादक-
 परत्वंबोध्यं । वाल्मीकिर्भगवानृषिश्चकारेतिवक्ष्य-
 माणेकर्तृक्रिये अनुषजनीये । जन्मनःसुमहत्त्वं दशर-
 थमहातपोबललभ्यत्वं विष्णोरवतारत्वं च । वीर्यं ता-
 टकाताटकेयादिहननक्षमंबलं । सर्वानुकूलतां सर्वानु-
 वर्तित्वं आर्जवमितियावत् । लोकस्यप्रियतां प्रेमास्पद-
 त्वं । क्षान्तिं अपराधसहिष्णुतां । सौम्यतां रम्यताम-
 नुम्रतांवा । “ सौम्यः पुमान्बुधेविप्रेत्रिषुस्यात्सोमदैव-
 ते । रम्येनुप्रेच ” इतिरत्नमाला । सत्यशीलतां सत्य-
 स्वभावतां “ शीलंस्वभावेसद्वृत्ते ” इत्यमरः ॥ १० ॥
 विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेणरामलक्ष्मणयोःसंयो-
 गेसति । अन्याः रामचरितादन्याः । नाना नानाप्र-

तिल० तत्सर्वंचेतिचस्यतदुत्तरकालिकमुत्तरकाण्डस्थचेत्यर्थइत्यपरे ॥ ५ ॥ तीर्थी० रत्नाढ्यं रत्नतुल्यैःपदैरर्थैः आढ्यं
 संपूर्णम् । सर्वश्रुतिमनोहरम् सर्वाभिः षड्जादिसर्वसंबन्धिनीभिः कान्ताप्रभावतीप्रभृतिभिः द्वाविंशतिश्रुतिभिः मनोहरम् ।
 श्रुतिशब्देन नाडीसमुद्रवःसुखहेतुर्ध्वनिविशेषउच्यते ॥ यद्वा सर्वासांश्रुतीनामुपनिषदांमनोहृदयतात्पर्यहरतिगृह्णातिप्रतिपादय
 तीतितथा । तिल० रत्नाढ्यंरत्नैः काव्यगुणालंकारव्यङ्ग्यैः आढ्यंपूर्णम् ॥ ८ ॥ तिल० विश्वामित्रसहायनेविश्वामित्रेण सहगमने
 [पा०] १ क. ख. ग. घ. च. छ. तदा. २ ड. ज. झ. चान्वेक्षित. ३ क. ग. ड. झ. महामतिः. ज. महामुनिः.
 ४ क. ग. ड. च. छ. झ. तत्सर्वकर्तु. ५ ख. संपन्नं. ६ घ. तद्यथा. ७ ड—झ. महात्मना. ख. सुरर्षिणा. ८ क. ख.
 रघुनाथस्य. ९ ड. च. छ. झ. वान्मुनिः. ख. सुमहानृषिः. १० ग—छ. झ. चित्राः कथाः. क. विधाः कथाः. ११ ड. च.
 छ. झ. सहायने. ज. समागमं.

रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तर्थाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
विधातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥
गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
वास्तुकर्म विवेशं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
पादुकाग्र्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् ॥ दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥
दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनाभिसंगमम् ॥ अनसूयासह्यामप्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
अगस्त्यदर्शनंचैवजटायोरभिसंगमम् ॥ पञ्चवद्व्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ १९ ॥
शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ २० ॥
मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिवर्हणम् ॥ २१ ॥
कबन्धदर्शनं चापि पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ शर्वर्यां दर्शनं चैव हनूमदर्शनं तथा ॥
विलापं चैव पंपायां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

काराः चित्रकथाः आश्चर्यावहकथाश्च । जानक्याश्चे-
तिचकारेणोर्मिलादयः समुच्चयन्ते । धनुषः हरचा-
पस्य । विभेदनं भङ्गं च ॥ ११ ॥ रामेण परशुरामेण ।
रामस्य राघवस्यविवादं । रामेणरामविवादमित्यत्रतृती-
येतियोगविभागात्समासः । अतो नैकशेषप्रसक्तिः ।
दाशरथेर्गुणान् अयोध्याकाण्डादौवक्ष्यमाणान् । तथे-
ति समुच्चयार्थः सर्वत्रद्रष्टव्यः । रामस्यअभिषेकं अभि-
षेकोद्योगं कैकेय्यादुष्टभावतां दुष्टहृदयत्वं च ॥ १२ ॥
अभिषेकस्य रामाभिषेकस्य । विधातं कैकेयीदुष्टहृद-
यत्वकृतं विघ्नं च । रामस्यविवासनं च राज्ञः दशरथस्य ।
शोकेनविलापं प्रलापं च । राज्ञः परलोकस्य स्वर्गस्य ।
आश्रयं आश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां प्रजानां ।
विषादं दुःखं । प्रकृतीनांविसर्जनं वञ्चनेननिर्यापणं-
च । निषादाधिपसंवादं गुहेनसहसंभाषणं । सूतस्यो-
पावर्तनं पुनरागमनं च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म

शास्त्रोक्तप्रकारेणयथोचितमन्दिरनिर्माणं । विवेशं
शास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकंगृहेप्रविश्यावस्थानं । राम-
स्यप्रसादनं भरतेनेतिशेषः । सलिलक्रियां सलिलदानं
॥ १६ ॥ पादुकाग्रयोः पादुकाश्रेष्ठयोः । श्रेष्ठं धृत-
त्वात् । अभिषेकं राज्यनियंतृतयास्थापनं । नन्दिग्रामे
निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । पादुकयोःस्थापनं वा
॥ १७ ॥ अनसूयया अत्रिपत्न्या । सहास्यां सहास-
नं । सीतायाइतिशेषः । “आस्यात्वासनमासीनं—”
इत्यमरः । यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेवतथापि अत्र-
सर्वत्रक्रमोनविवक्षितः । रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमा-
त्रेतात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥ १८ ॥ शूर्प-
णख्याइतिडीवत्रार्थः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसो-
रितिदूषणादीनामुपलक्षणं । उत्थानं निर्गमनं
॥ २० ॥ एवकारः पादपूरणार्थः । एवमुत्तरत्रस-
र्वत्रद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ चापीत्येकनिपातः समुच्चयार्थः

तदुपस्थितिकालेसभायां मार्गेगमनकाले च । चित्रानानाकथाः अन्याश्चकथाः योगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथाः अत्रप्र-
थेउक्तागङ्गादिकथाश्चेत्यर्थः । एतेनात्र श्लोके नानेति अन्याइतिचव्यर्थमित्यपास्तम् ॥ ११ ॥ शिरो० दुष्टभावतां प्रातिभासिकदु-
ष्टस्वभावत्वं ॥ १२ ॥ शिरो० शोकं प्रकटीभूतरामवियोगजनितशोचनम् । विलापं तच्छोकजनितहारामेत्यायुच्चारणं च ।
परलोकस्य अग्रकटायोऽध्यापुरस्य आश्रयस्थितिं च ॥ १३ ॥ तिल० अभ्युज्ञानात् संमतेः ॥ १५ ॥ तीर्थी० निवेशं तत्रगृहे-
ऽवस्थानम् ॥ १६ ॥ तिल० नन्दिग्रामनिवासनं नन्दिग्रामस्य नितरां अतिशयेनवासनम् । भरते तत्रगते सर्वप्रजास्तत्रैव
वासंकृतवत्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तिल० धनुषोग्रहणं अगस्त्यसकाशादितिशेषः ॥ १९ ॥ विषम० उत्थानं जानकीहरणोद्यो-
गम् ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. तथारामाभिषेकं च. २ ख. ग. घ. ज. व्याधातं. ३ ड-झ. ट. शोकविलापं. ४ प्रकृतेः सामवादं च.
५ ख. सूतस्यपरिवर्तनं. ६ क-झ. निवेशं. ७ क-झ. क्षणेनसमागमं. ८ क. ग-छ. झ. समास्यां च अङ्ग. ख.
सपर्याच. ९ क. ख. छ. झ. दर्शनं चाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा. १० घ-छ. झ. शबरीदर्शनं. ड. झ. शबरीदर्शनंचै-
वफलमूलाशनंतथा. प्रलापंचैवपंपायांहनूमदर्शनंतथा. कद्रय०.

ऋश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
 वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
 कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
 अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चैव दर्शनम् ॥ २६ ॥
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥
 रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८ ॥
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निवर्हणम् ॥ पञ्चसेनाग्र्यनिधनं सप्तमन्त्रिनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥
 तथाऽक्षस्यापि निधनं तोरणस्य विभञ्जनं ॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३४ ॥
 संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३५ ॥
 विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ कुंभकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम् ॥ ३६ ॥

॥ २२ ॥ ऋश्यमूकस्येतिकर्मणिषष्ठी । प्रत्ययोत्पादनं
 सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं । वालिसुग्री-
 वविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं । वालिसुग्रीवयोर्वैरानुकथनं-
 वा ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं वालिवधं । सुग्रीवप्रतिपा-
 दनं सुग्रीवायराज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं तारा-
 प्रलापं । समयं शरदिसीतान्वेष्टव्येतिरामसुग्रीवयोः-
 सकेतं । “ समयः कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशपथेषु च ।
 सकेताचारयोश्च ” इतिरत्नमाला । ताराविलापसम-
 यमिति पाठे “ सर्वोद्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ” इत्येक-
 वद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षवृष्टिः तद्युक्तरात्र-
 योवर्षरात्राः “ रात्राह्वाहाः पुंसि ” इति पुंलिङ्गत्वं ।
 तेषु निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । वर्षदिनेष्वित्यर्थः ।
 रात्रिशब्दस्य दिवसपरत्वं त्रिरात्रादौ दृष्टं ॥ २४ ॥
 राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य । कोपं सुग्रीवविषय-
 कोपं । बलानां सेनानां । उपसंग्रहं संमेलनं । दिशः
 प्रति वानराणां प्रस्थापनं । पृथिव्याश्च निवेदनं पृथिव्याः
 द्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनं ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानं
 हनुमतइतिशेषः । ऋक्षस्य बिलं स्वयंप्रभाबिलं । तस्य-
 तथासंज्ञा । प्रायोपवेशनं प्रायायमरणाय उपवेशनं
 शयनं । संपातेः जटाय्वभ्रजस्य ॥ २६ ॥ पर्वतारो-

हणं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणं । समुद्रवचना-
 च्चेति चकारेण देवानुज्ञासमुच्चीयते । मैनाकस्य हिमव-
 त्पुत्रस्य गिरेः ॥ २७ ॥ सिंहिकायाः असुरस्त्रियः ।
 लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य । “ मलयः पर्वता-
 न्तरे । पर्वतांशे प्रियोद्याने ” इतिरत्नमाला । एकस्य
 हनुमतः ॥ २८ ॥ आपानभूमिः मद्यपानभूमिः ।
 अवरोधस्य अन्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकवनिकाया-
 नं हनुमतोऽशोकवनिकागमनं । अभिज्ञानप्रदानं सी-
 तायै अङ्गुलीयकदानं ॥ ३० ॥ राक्षसीनां तर्जनं सी-
 तांप्रतीतिशेषः । त्रिजटाविभीषणपुत्री । तस्याः स्वप्नदर्शनं
 रामश्रेयोविषयस्वप्नदर्शनं । मणिप्रदानं हनुमते चूडाम-
 णिप्रदानं । वृक्षभङ्गं अशोकवनिकावृक्षभङ्गं ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं एकाक्ष्येककर्णप्रभृतिराक्षसीनां पलायनं
 हनुमद्भयादितिशेषः । किङ्कराणां रावणभटानां ॥ ३२ ॥
 वायुसूनोः हनुमतः । ग्रहणं इन्द्रजितेतिशेषः । लङ्का-
 दाहेनाभिगर्जनं राक्षसानामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रतिप्लवनं
 पुनः समुद्रलङ्घनं । मधूनां मधुवनस्थमधूनां हरणं
 ग्रहणं । वानरैरितिशेषः । मणिनिर्यातनं रामायचूडाम-
 णिप्रदानं ॥ ३४ ॥ नलसेतोः नलेन बन्धनीयसेतोः ।
 प्रतारं प्रतरणं ॥ ३५ ॥ वधोपायनिवेदनं इन्द्रजितादि-

विषम० प्रायोपवेशनं प्रायेण अनशनेन वानराणां उपवेशनं समुद्रसमीपेवासः ॥ २६ ॥ तिल० लङ्कादाहाभिगर्जनं
 लङ्कादाहे हनुमद्गर्जनमित्यर्थो वा । अभिमर्दनमिति पाठे लङ्कायादाहेनाभितोमर्दनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३७ ॥

अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥

स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामायणघटककाण्डसर्गश्लोकसङ्ख्यानिर्धारणम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिनास्वप्रणीतरामायणप्रचारणाय समुचितशिष्यलाभ-
चिन्तने कुशलवाभ्यां शिष्यतयास्वपरिग्रहाय तत्पादाभिवादनम् ॥ २ ॥ कुशलवाभ्यां कदाचनमुनिमण्डलमध्ये वाल्मी-
किनोपदिष्टरामायणस्य गान्धर्वशास्त्रानुसारेण तन्त्रीस्वनसाहिल्येन गानम् ॥ ३ ॥ मुनिभिस्ताभ्यां पारितोषिकदानम् ॥ ४ ॥
भरतमुखेन कुशलवौदृष्टवता श्रीरामेण तयोः स्वावासानयनेन सत्कारपूर्वकं रामायणगानचोदना ॥ ५ ॥ ततस्ताभ्यां सपरि-
वारं श्रोतुकामेरामे रामायणगानोपक्रमः ॥ ६ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥

बोधोपायदर्शनं ॥ ३६ ॥ अरेः पुर इति शौर्यातिशयोक्तिः
उत्तरत्रचान्वयः ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभि-
षेकमहोत्सवं । स्वराष्ट्रैर्लघुमधिकं । वैदेह्याश्च विसर्जन-
मित्यन्तं “चकार भगवानृषिः” इति पूर्वोक्तसम्बन्धनीयं
॥ ३८ ॥ सीताभूषणप्रभृत्युत्तरकाण्डकथामाह—अ-
नागतं चेति । वाल्मीकिनामा भगवानृषिः रामस्य वसु-
धातले । अनागतं भावियत्किंचिच्चरितमस्ति ब्राह्मणपु-
त्रजीवनाश्रमेधादिकं । तत् उत्तरेकाव्ये उत्तरकाण्डे ।
चकार प्रतिपादितवान् । यत्किंचिदित्यनेन सीताविस-
र्जनात्पूर्वकालस्य भूयस्त्वं अनन्तरकालस्याल्पत्वं च द्यो-
त्यत इत्याहुः । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥ ३९ ॥
॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ।

पूर्वस्मिन्सर्गे प्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तं । संप्रति प्रब-
न्धवैलक्षण्यं कथ्यते । प्रबन्धस्य वैलक्षण्यं नाम पर-
माप्तप्रणीतत्वं । पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृ-
हीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमा-
प्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वं चानेनोच्यते ॥ प्राप्त-
राज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्य-

क्षप्रत्ययः । लोकरक्षणाय रघुकुलेवतीर्णस्येत्यर्थः । रा-
मस्य सकलगुणामिरामस्य । अनेन प्रतिपाद्यमहिम्ना
काव्यस्य आदरणीयतातिशयउक्तः । तदुक्तं वामनेन
“उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुज्ज्वलाः काव्यसंपदः” इति ।
विचित्रपदं आश्चर्य्यपदसंनिवेशं । अनेन काव्यस्यात्म-
भूतारीतिरुक्ता । तदुक्तं वामनेन “रीतिरासाकाव्य-
स्य विशिष्टपदरचनारीतिः । समग्रैरोजःप्रसादप्रभृति-
भिर्गुणैरुदिता वैदर्भीनामरीतिः” इत्यादिना । यद्वा ।
विविधानां विचित्राणां शब्दार्थालंकाराणां पदस्थानं ।
कृत्स्नं चरितं प्रतिपादकग्रन्थसंदर्भम् । अनेन विज्ञाना-
द्यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तं ॥ तथोक्तं [प्राकृतं]
“ परिवर्द्धुं विष्णुणं संभाविज्जइ जसो विसप्पन्दि
गुणा । सुव्वइसुपुरिसचरिअं किंतज्जेण गहरन्ति क-
व्वालावा ” ॥ [छा०] “ परिवर्धते विज्ञानं संभा-
व्यते यशो विसर्पन्ति गुणाः ॥ श्रूयते सुपुरुषचरितं किंत-
येन नहरंति काव्यालापाः ” इति ॥ भगवान् ब्रह्मप्र-
सादलब्धदिव्यज्ञानवान् । आत्मवान् प्रबन्धरचनानु-
कूलयत्नवान् । ऋषिः “ नानृषिः कुरुते काव्यं ” इत्यु-
क्तीत्या काव्यनिर्माणपटुः वाल्मीकिः । चकार परोप-
काराय कृतवान् । उदारधीरिति पूर्वमुक्तं । प्राप्तराज्य-

तिल० अयोध्यायाश्च गमनं तदुद्देश्यकं गमनम् ॥ शिरो० भरतेन समागमं हनुमद्द्वारा साक्षाच्च भरतसंमेलनम् ॥ ३८ ॥
इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ तीर्थी० “ते वयं भवतारक्ष्या भवद्विषयवासिनः” इति ऋभिरेवोक्तात् रामस्य विषये वसन् वाल्मीकिरि-
त्यर्थाद्भ्यते । चरितं चरित्रप्रतिपादकं काव्यं ॥ तिल० अर्थवत् ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं । आत्मवानिति पाठे अवहितान्तः-
करणः । प्राशस्त्येमतुप् । आत्मशब्दश्चान्तःकरणवाची ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमं, प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमं, २ ड. पदमर्थवत्,

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथा सर्गशतान्पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

स्येत्यनेन रामराज्यकरणकालेरामायणकरणमिति गम्यते । एतज्ज्ञापनायैव पुनरारंभः ॥ १ ॥ अथ प्रक्षेपभ्रंशसंभावनापरिहाराय नातिसंकोचविस्तरश्लोकसर्गाकाण्डवक्तव्याऽत्यन्तादरणीयत्वाय चाह—चतुर्विंशदिति । ऋषिः वाल्मीकिः । “तपःस्वाध्याय—” इत्यारभ्य “तद्ब्रह्माप्यन्यमन्यत” इत्यन्तेन चिकीर्षिते रामायणाख्ये प्रबन्धे श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्राण्युक्तवान् । इकारलोपश्छान्दसः । “पङ्क्तिर्विंशति—” इति सूत्रे विंशतीत्येव निपातनात् । “आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येयैवर्तन्ते । ततः परं संख्यानि संख्येयैश्च वर्तन्ते” इति नियमात्सहस्रशब्दोत्रसंख्यापरः । चतुर्विंशतिसहस्रसङ्ख्याकश्लोकाश्चकारेत्यर्थः । तथेति समुच्चये । पञ्चसर्गशतान्श्च कृतवान् । “शतायुतप्रयुताः पुंसिच” इति लिङ्गानुशासनवचनात्पुल्लिङ्गत्वं । सर्गशतं पञ्चेति पाठे शतमित्येतत्पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं” इति सूत्रेशतमिति बहुत्वे निपातनात्साधु । षट्काण्डानि उत्तरं च षट्भ्यः उत्तरं । सप्तमकाण्डं च कृतवान् । परत्वमोक्षप्रदत्वादीनां व्यक्तया प्रतिपादनेन सर्वोत्तरत्वादुत्तरमिति पृथगुक्तिः । यद्यप्याधुनिके पाठे श्लोकानां सर्गाणां च विपर्ययो दृश्यते तथापि बहुचतुर्युगान्तरितत्वेन विप्लवो युक्तः । यद्वा । संकल्पमात्रपरोयं श्लोकः । कृतवान् कर्तुमुद्युक्त इत्यर्थः । ग्रन्थसमाप्तिदशायां कापि वृद्धिरुपजातेति न कोपि विरोधः । यद्वा । अन्यूनभिप्रायमिदं वचनं । पञ्चशतसर्गेषु चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषु च नन्यूनतेत्यर्थः । यद्वा । अल्पीयसीमधिकसंख्यामनादृत्य प्रकृष्टसंख्याया व्यपदेशोऽयं । यथा “मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः” इत्यमरः । “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तब्रह्मदिनस्य चतुर्दशमन्वनुसारेण चतुर्दशधा विभागे मन्वन्तरस्य एकसप्तत्याधिक्यात् । वर्तमानसं-

ख्यातु “बालकाण्डे तु सर्गाणां सप्तसप्ततिरीरिता । अयोध्याकाण्डगास्सर्गाश्चतुर्दशतंचैकोनविंशतिः । आरण्यकाण्डे सर्गाणां पञ्चसप्ततिरीरिता । किष्किन्धाकाण्डगास्सर्गास्सप्तषष्टिरुदीरिता । सर्गाणां सुन्दरेकाण्डे त्वष्ट्रषष्टिरुदीरिता । एकत्रिंशच्छतं सर्गादृश्यन्ते युद्धकाण्डगाः । दशोत्तरशतं सर्गा उत्तरेकाण्डे ईरिताः [६४७] ॥ अत्र सर्गशतान्पञ्चेत्येतत् षट्काण्डानामेव न तु सौत्तराणां । षट्काण्डानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकता तु सप्तकाण्डापेक्षेयत्वाद्वाहुः । बालकाण्डगताः श्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः [२२५६] । अयोध्याकाण्डगाः श्लोकाश्चशुकभावाः प्रभाषिताः [४४१५] आरण्यकाण्डगाः श्लोकाः खगसाराः प्रदर्शिताः [२७-३२] । किष्किन्धाकाण्डगाः श्लोकानीरचाराः प्रकीर्तिताः [२६२०] श्लोकास्तु सुन्दरेकाण्डेताननागाः प्रभाषिताः [३००६] युद्धकाण्डगताः श्लोकानि धीशाः प्रवेदिताः [५९९०] । श्लोकाः स्युरुत्तरेकाण्डे वलरागाः प्रभाषिताः [३२३४] । श्लोकाः २४२५३ तत्रैवमवधातव्यं । बालकाण्डे त्रिंशे सर्गे “सतेन परमाख्येण मानवेन समाहतः” इत्यतः पूर्वमेकं सहस्रं । त्रिषष्टितमे “विश्वामित्रो महतेजा भूयस्तेपे महत्तपः” इत्यतः पूर्वद्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतुर्दशे “चतुरश्वोरथः श्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमं” इत्यतः पूर्वं त्रीणिसहस्राणि । चतुश्चत्वारिंशे “वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्य सदानघः” इत्यतः पूर्वं चत्वारिसहस्राणि । एकसप्ततितमे “द्वारेण वै जयन्ते न प्राविशच्छ्रान्तवाहनः” इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोनशततमे “उदजे राममासीनं जटामण्डलधारिणं” इत्यतः पूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे “तेवयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्” इत्यतः पूर्वं सप्तसहस्राणि । सप्तचत्वारिंशे “मम भर्ता महातेजा वयसा-

तीर्थी० । श्रीमद्बालकाण्डे द्विसहस्रादुपरि द्विशतं चाशीतिर्ग्रन्थाः [२२८०] । श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुस्सहस्राणि चतुश्शतानि पञ्चदशग्रन्थाः [४४१५] । श्रीमदारण्यकाण्डे द्विसहस्रादुपरिसप्तशतानि द्वात्रिंशद्ग्रन्थाः [२७३२] । श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विसहस्रादुपरि षट्शतानि विंशतिर्ग्रन्थाः [२६२०] । श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिसहस्रादुपरि षट्ग्रन्थाः [३००६] । श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसहस्राणि नवशतानि नवतिश्च ग्रन्थाः [५९९०] । श्रीमदुत्तरकाण्डे त्रिसहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिश्च ग्रन्थाः [३२७७] । अत्र यदेतदधिकं सप्तसप्तत्युत्तरद्विशतं तन्निष्ठुब्जगत्यादिच्छन्दोवृत्तानामक्षराधिक्येन जनितं । उत्तरकाण्डस्य काण्डेऽस्सहाकथनमादरातिशयेन । तथा हि । यद्यप्यत्र काण्डेपुराणस्य परत्वात्तु ननु सन्धानं । तथाप्युत्तरकाण्डे प्राचुर्येण परत्वाभिप्रेत्युक्तिः । कोसलानां सर्वेषामपि भगवता सह तल्लोकप्राप्तिश्चापरोतिशयोगम्यते । अतएव सर्वोत्तरत्वात्तत्सोत्तरकाण्डत्वसंज्ञा । कतक० । उक्तसङ्ख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसङ्ख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसङ्ख्याया अप्याधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकाण्डेयसर्गसङ्ख्यायुक्तेष्वप्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः न लार्घः ॥ २ ॥

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुजीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेधौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
 कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥
 स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशकः” इत्यतःपूर्व चाष्टौसहस्राणि । किष्किन्धा-
 काण्डेचतुर्थे “ततःपरमसंहृष्टोहनुमान्प्लवगर्षभः”
 इत्यतः पूर्व नवसहस्राणि । एकत्रिंशे “नरेन्द्रसूनुर्न-
 रदेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाच” इत्यतःपूर्व दशस-
 हस्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि ।
 सुन्दरकाण्डेसप्तविंशे “ततस्तस्यनगस्याग्रे” इत्यतः
 पूर्व द्वादशसहस्राणि । षट्चत्वारिंशे “नावमान्योभ-
 वद्विभ्रहरिर्धीरपराक्रमः” इत्यतःपूर्व त्रयोदशसहस्रा-
 णि । सुन्दरकाण्डसमाप्तौचतुर्दशसहस्राणि । युद्धका-
 ण्डेअष्टाविंशे “रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाह्येषविभीषणः”
 इत्यतःप्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चाशे “प्रदर्शनं
 चबुद्धिश्चस्मृतिश्चद्विगुणंतयोः” इत्यतः प्राक् षोडश-
 सहस्राणि । उत्तरभागारंभे “कुंभकर्णहंतद्वाराघवे-
 णमहात्मना” इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशी-
 त्यन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशशततमे “मर-
 णान्तानिवैराणि” इत्यतःप्राक् एकोनविंशतिस्सहस्रा-
 णि । युद्धकाण्डसमाप्तौ विंशतिस्सहस्राणि । उत्तरका-
 ण्डेद्वाविंशे “ततःप्राचोदयत्सूतस्तान्ह्यात्रुचिरप्रभा-
 न्” इत्यतःपूर्व एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्स-
 माप्त्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । षट्सप्ततितमे “ब्राह्म-
 णस्यचधर्मेणत्वयावैरक्षितस्सुतः” इत्यतःपूर्व त्रयोविंश-
 तिस्सहस्राणि । ततःप्रबन्धसमाप्त्याचतुर्विंशतिस्सह-
 स्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्यकाव्यस्यमहाजनपरिग्र-
 हंवक्तुं पीठिकामारचयति—कृत्वेति । महाप्राज्ञः प्रक-
 षेणजानातीतिप्रज्ञः प्रज्ञएवप्राज्ञः । “प्रज्ञादिभ्यश्च”
 इतिस्वार्थेऽणप्रत्ययः । यद्वा । प्रज्ञा धीः । “धीःप्र-
 ज्ञाशेमुषीमतिः” इत्यमरः । साऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।

“प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः” इतिमत्वर्थीयोणप्रत्ययः । म-
 हांश्चासौप्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । निरतिशयज्ञानसंयुतो
 वाल्मीकिः । सहोत्तरं रामाभिषेकादुत्तरेणवृत्तान्तेन
 सहितं विकल्पात्सहशब्दस्यसभावाभावः । सभवि-
 ष्यं अश्वमेधोत्तरभाविवृत्तान्तसहितं । अश्वमेधपूर्वका-
 लेअस्यकाव्यस्यप्रवृत्तत्वात् । तत् काव्यं कृत्वापि ।
 एतत् काव्यं । प्रभुः समर्थः । “प्रभुःशक्ताधिपौ”
 इतिभास्करः । कः पुरुषः । प्रयुजीयात् वाग्विधेयं
 कुर्यात् इतिचिन्तयामास । प्रयुजीयादित्यत्रात्मनेप-
 दाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र औणादिकेस्य-
 प्रत्यये इण्निमित्तंषत्वं ॥ ३ ॥ ततः वाल्मीकिचिन्ता-
 नन्तरं । मुनिवेधौ वस्तुतोराजकुमारौ । कुशीलवौ
 कुशलवौ । ईकारश्छान्दसः । चिन्तयमानस्य ।
 भावितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । तदनुकूलशिष्य-
 लाभायकृतपरमात्मनमस्कारस्येत्यर्थः । तस्य महर्षेः ।
 पादौ अगृहीतां रामायणग्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः
 ॥ ४ ॥ धर्मज्ञौ गुरुश्रूषाधर्मज्ञौ राजपुत्रौ आसमा-
 प्तेः वीर्यवन्तौ । यशस्विनौ विद्यान्तराभ्यासजकीर्ति-
 युक्तौ भ्रातरौ तुल्यस्वरौ स्वरसंपन्नौ शारीरवन्तौ ।
 आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेनस्नेहविषयभूतौ । कु-
 शीलवौ कुशलवौ ददर्श उपदेशयोग्यावाकल्याचका-
 रेत्यर्थः । अनेनरामाभिषेकानन्तरकालेरामायणकरणं
 “प्राप्तराज्यस्यरामस्य” इतिसर्गादावुक्तं । अनन्तरंकु-
 शलवोत्पत्तिरितिसूचितं । एतज्ज्ञात्वेववाल्मीक्याश्रमे
 सीतात्यक्तारामेण ॥ ५ ॥ वेदेषु ऋग्यजुःसामाथर्वण-
 लक्षणेषु चतुर्षुविषये मेधाविनौ मेधाधारणक्षमाबुद्धिः
 “मेधाधीर्धारणक्षमा” इत्यादवः । तद्वन्तौ “अ-

तिल० सहोत्तरमित्यत्र उत्तरपदार्थस्य स भविष्यमिति सविशेषणत्वेपि आर्षःसमासः । भविष्यंचसीताविसर्जनमारभ्येत्येके ।
 तस्याभूत्प्रवेशोत्तरकालिकमित्यपरे । प्रयुजीयादितिच्छान्दसं । वि० भविष्येणसहितंयदुत्तरं तेनसहितं ॥ ३ ॥ तिल० अगृ-
 हीतामितिच्छान्दसं । कुशीलवौ कुशलवौ । कुशलशब्दस्यकुशीभावःपृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ तनि० तुशब्देनइतरवैलक्षण्यमुक्तं ।
 वेदेषुपरिनिष्ठितौ एतेनस्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वंसामगानवेदित्वं तदादरेणैवगान्धर्वशास्त्राभ्यासश्चावगम्यते । वेदोपबृंहणंवेदार्थव्य-
 ञ्चीकरणं । तिल० उपबृंहणं वेदस्यतत्तदर्थेतात्पर्यग्रहणं । तद्रूपायार्थायप्रयोजनाय । अनेनश्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादक-
 तयाप्रामाण्यमस्योपादेयत्वंसूचितं ॥ शिरो० प्रभुः दुर्बोधवस्तुबोधनसमर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. कृत्वात्. २ झ. सभविष्यसहोत्तरं. ३ झ. अगृहीतां.

वा. रा. ७

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

स्वामेधास्रजोविनिः ”इतिमत्वर्थीयोविनिप्रत्ययः । अनेनाक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमुक्तं । परितोनिष्ठापरिनिष्ठा साङ्गाध्ययनं साऽनयोःसंजातेतिपरिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेनविशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तं । तौ कुशलवौ । प्रभुः स्वतन्त्रोवाल्मीकिः । वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम नानाशाखानुसारेण निर्णीतवेदार्थप्रतिपादकोग्रन्थः । अग्राह्यत अगृह्णात् । स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ चरितव्रतः चरितव्रतत्वेननिरतिशयज्ञानोवाल्मीकिः । काव्यं कवेःकर्म । कवयतेवर्णयतीतिकविः । कविवर्णनइत्यस्माद्धातोरौणादिकइप्रत्ययः । लोकोत्तरवर्णननिपुणइत्यर्थः । यद्यपि “इगन्ताच्चलधुपूर्वात्” इतिअणाभवितव्यं तथापिब्राह्मणादित्वात्प्यञ्इतिकाशिकाकारः । यद्वा तस्मादेवधातोः “ऋहलोर्ण्यत्” इतिण्यत्प्रत्ययेआदिवृद्धौचकाव्यमितिरूपं । दोषवर्जितं गुणालंकारसहितंशब्दार्थयुगलमित्यर्थः । तदुक्तंकाव्यप्रकाशे “तददोषौशब्दार्थौसंगुणावनलंकृतीपुनःकापि” इति । वेदोपबृंहणत्वेपिकान्तासंमितत्वादस्यकाव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि । त्रिविधःसंदर्भः प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति । शब्दप्रधानोवेदः प्रभुसंमितः । अर्थप्रधानइतिहासादिः सुहृत्संमितः । व्यङ्ग्यप्रधानंकाव्यं कान्तासंमितं । महदितिकाव्यविशेषणं । तस्यमहत्त्वमुत्तमकाव्यत्वं । तदप्युक्तंतत्रैव “इदमुत्तममतिशयिनिव्यङ्ग्येवाच्याङ्गुनिर्बुधैःकथितः” इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यं । तल्लक्षणमुक्तंदण्डिना । “सर्गबन्धोमहाकाव्यमुच्यतेतत्स्यलक्षणं”

इत्यादिना । ननुकाव्यंनारंभणीयं काव्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधादित्याशङ्क्याह—रामायणमिति । रमयतीतिरामः । “रामोरमयतांवरः” इत्यार्षेनिर्वचनात् । यद्वा । रमन्तेस्मिन्सर्वेजना इतिरामः । “अकर्तरिचकारकेसंज्ञायां” इति घञ् । सःअच्यतेप्रतिपाद्यतेऽनेनेतिरामायणं । अयगतावितिधातोः कर्मणिल्युद् । “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इतिणत्वं । समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वान्नास्यनिषिद्धत्वं किंतूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तंभामहेन । “उपश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुत्तमाः काव्यसंपदः” इति । प्रतिपादितंचोद्धटेन “गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलं । काव्यमाश्रयसंपत्त्यामेरुणवामरुद्रमः” इति । रुद्रटेनाप्युक्तं “उदारचरितनिबन्धनात्प्रबन्धप्रतिष्ठा” इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषयइतिभावः । इदंचरामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येन प्राधान्येनतु सीताचरितमेवप्रतिपाद्यतइत्याह । कृत्स्नंसीतायाश्चरितमिति कृत्स्नंरामायणंसीताचरितपरं । अतएवोक्तं श्रीगुणरत्नकोशे “श्रीमद्वाल्मीकिमपिपरंप्राणितिवच्चरित्रे” इति । आभाणकश्च । “प्रातर्द्यूतप्रसङ्गेनमध्याह्नेस्त्रीप्रसङ्गतः । रात्रौचोरप्रसङ्गेनकालोगच्छतिधीमतां” इति । “उपायपुरुषकारयोर्मध्येउपायस्वरूपंभारतेदर्शितं । पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायण” इतिरहस्यपदवी । अतएव “कृपावानविकत्थनः” इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपोरामः कुशलवाभ्यांरामायणंश्रुतवान् । रामायणस्यरामैकपरत्वेस्वेनैवसदसिश्रवणंसंगच्छते सीतापरत्वेतुसंगच्छते । विरहिणः कामिनीकथाचरितश्रवणस्यस्वाभाव्यात् । एवंव्यञ्जनावृत्त्यासीतारामयोःप्रतिपादनमुक्त्वाशब्दवृत्त्यासिद्धमितिवृत्तमाह—पौलस्त्येति । पु-

तनि० कृत्स्नंसीतायाश्चरितमितिसीतायाःप्रबन्धनाधिकालमुक्तं । तस्यैवोपपादकं रामायणमिति । कृत्स्नस्यसीताचरितत्वेपिरामायणव्यपदेशः रामचरितस्यतदुपयुक्तार्थलज्जापनार्थः । रमायाइदंचरितंरामं तस्यायनमितिवाव्युत्पत्तिः । रामशब्दस्यलक्ष्मीपत्यादिशब्दवत्क्षीपुरस्सरनिर्देशःप्रबन्धस्यलक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः । तेनसीतायाश्चरितमितिमुद्रुक्तं । हारिद्रमाक्षिकादिशब्दवदणप्रत्ययपत्तिर्दृष्टव्या । “हारिद्रमङ्गायवित्तीर्णभङ्ग” इतिश्रीहर्षः । महत् नारायणकथापेक्षयामहत् । सापराधेयविरक्षणप्रवणलप्रतिपादान्महत्त्वं । “मातमैथिलिराक्षसीस्त्वयितदैवार्द्रापरधास्त्वयारक्षन्त्यापवनात्मजाह्वुतरारामस्यगोष्ठीकृता । काकं तंचविभीषणंशरणमित्युक्कक्षमौरक्षतःसानःसान्द्रमहागसःसुखयतुक्षान्तिस्तवाकस्मिकी” इत्यभियुक्तोक्तेः । अनेनशरणागतिमन्त्रोपबृंहणलमस्यप्रबन्धस्यव्यञ्जितम् । अष्टाक्षरोपबृंहकश्रीभागवतादिषुहिमगवत्प्राधान्यं । अतएव “नारायणकथामिमां” इति तत्रोक्तं । शिरो० चरितव्रतः चरितं आचरितं व्रतं रघुनाथोपासनं येन स मुनिः । कृत्स्नं कृतां सुकृतिनां न्नः स्नानं सादरावलोकनादि यस्मिन् सुकृद्भिराहतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. खेवं.

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥
रसैः शृङ्गारकौरुण्यहासवीरभयानकैः ॥ रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

लस्यस्यगोत्रापत्यं पौलस्यः । गर्गादिवाद्यञ् । तस्य वधः । वधस्यफलत्वात्तेनव्यपदेशः । पौलस्यवधमधिकृत्यकृतोग्रन्थः पौलस्यवधः “अधिकृत्यकृतोग्रन्थे” इत्यण् । “लुबाख्यायिकाभ्यःप्रत्ययस्यबहुलं” इतितस्य लुप् । यद्वा अणिपुनरादिवृद्धौतदेवरूपं । वधप्रधानत्वादितिवृत्तस्यफलेनव्यपदेशः । तथाहि । पञ्चकाव्यप्रतिपाद्यानि । तदुक्तं “बीजबिन्दुपताकाख्याःप्रकरीकार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयःपञ्चपञ्चावस्थासमन्विताः” इति । “आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताग्निःफलागमः” इतिपञ्चावस्थाः । तत्र “स्वल्पोद्दिष्टःकार्यहेतुर्बीजंविस्तार्यतेतथा” । तच्चबालकाण्डोक्तंविष्णववतरणसीतापरिणयादि । “वस्तुनःसतिविच्छेदेबिन्दुरच्छेदकारणं” इति । यथाऽयोध्याकाण्डेअभिषेकवृत्तान्तेन रावणवधरूपकार्यविच्छेदेप्राप्तेवनवासकरणमच्छेदकारणं । “यदन्तरानुवृत्तस्यात्सापताकेतिकीर्त्यते” । यथासुग्रीववृत्तान्तः । कथान्तरप्रसङ्गेनप्रकरीस्यात्प्रदेशभाक् । यथाविभीषणादिवृत्तान्तः । “समग्रफलसंपत्तिःफलयोगोयथोचितः” । यथारावणवधः । एवंफलत्वात्पौलस्यवधमितिनिर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः पौलस्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितंप्रधानसीताचरितंकृतवानिति । यच्चकारतद्वापयामासेतियोजना उत्तरश्लोकेऽगायतामित्यनुवादात् ॥ ७ ॥ यथोपदेशमगायतामित्याह—पाठ्ये इत्यादिश्लोकद्वयेन । पाठ्यं पाठः भावेण्यत् । केवलोच्चारणविशेषः । तदुक्तंभरतेन “षडलङ्कारसंयुक्तंकलाकालसमन्वितं । यत्पठ्यतेनाटकादौतत्पाठ्यमभिधीयते” इति । गेयं स्वरविशेषसमन्वितंगानं । भावेयत् । तत्रोभयत्र मधुरं श्राव्यं । लोकेकानिचित्पद्यानिपाठदशायांमधुराणि नगानदशायां अपराणिपुनर्गानदशायामेव नपाठदशायां इदंतूभयत्रापीत्यर्थः । इतःपरंत्रीणिक्रियाविशेषणानि । त्रिभिःप्रमाणैः गानध्वनिपरिच्छेदकैः त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञकैः द्रुतमध्यविलंबितैर्वा । अन्वितं विशिष्टं । सप्तभिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसंकीर्णादिष्वष्टादशमुजातिषुप्रधानभूताभिःसप्तभिर्बद्धं । तदुक्तंशाण्डिल्येन “स-

वर्गीतसमाधारोजातिरित्यभिधीयते । षाड्जीचैवाथनैषादीधैवतीपाञ्चमीतथा । माध्यमीचैवगान्धारीसप्तमीत्वार्षभीमता” इति । तन्त्रीलयसमन्वितं । तन्त्रीशब्देनतन्त्रीयुक्तवीणालक्ष्यते । लयशब्देनतालवेणुमृदङ्गादीनामेककालविरामउच्यते । ताभ्यांसमन्वितम् ॥ ८ ॥ पुनःकाव्यविशेषणमाह—रसैरिति । आदिशब्देनबीभत्साद्भुतशान्तागृह्यन्ते । रसोनाम स्थायिभावरूपचित्तवृत्त्यभिव्यक्तिः । स्थायिभावश्चनवविधः । तदुक्तं “रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा । जुगुप्साविस्मयशमाःस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः” इति । तदभिव्यक्तिश्चविभावादिभिः । तदुक्तं “विभावैरनुभावैश्चसाल्कैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानःस्वादुर्लभस्थायीभावोरसःस्मृतः” इति । विभावादिस्वरूपसंग्रहेणोक्तम् । “कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच । रत्यादेःस्थायिनोलेकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः । विभावानुभावाश्चकथ्यन्तेव्यभिचारिणः । व्यक्तःशतैर्विभावानैःस्थायीभावोरसःस्मृतः” इति । तत्र शृङ्गारोद्विविधः संभोगोविप्रलंभश्चेति । “संयुक्तयोस्तुसंभोगोविप्रलंभोवियुक्तयोः” इत्युक्तेः । अस्यशृङ्गारादिसर्वरससंयुक्तत्वंप्रदर्श्यते । तत्र “रामस्तुसीतयासार्धं” इत्यारभ्यसीतापहरणवृत्तान्तपर्यन्तेनसंभोगोदर्शितः । ततःपरेणविप्रलंभः । विकृताचारवाक्याङ्गविकारवैषैर्धूर्तप्रलापैश्चहास्यरसोव्यज्यते । सच्च शूर्पणखादिवृत्तान्तेन सुगमः । इष्टवियोगादनिष्टसंबन्धाद्वाकरुणः । सचदशरथादिवृत्तान्तेन । व्यवसायाऽविषादाऽसंमोहादिभिर्वीरः । यथालक्ष्मणादिवृत्तान्ते । पाटनताडनादिभीरौद्रः । यथारावणादिवृत्तान्ते । विकृतक्रूरदर्शनादिभिर्भीयानकः । यथामारीचवृत्तान्ते । कुत्सितदर्शनादिभिर्बीभत्सः । यथाविराधकबन्धादिवृत्तान्ते । विचित्रशिल्पवाक्यादिभिरद्भुतः । यथारामरावणयुद्धादिषु । शान्तरसः श्रमणादिवृत्तान्तादौ । अलंविस्तरेण । अत्रकेचित् “शोकःश्लोकत्वमागतः” इत्युक्त्याऽस्मिन्प्रबन्धेशोकरसएवप्राधान्येनोच्यते अन्येतदङ्गतयेत्याहुः । अन्येतु वीरएवप्रधानभूतः । पौल-

तीर्थी० पाठ्येगेयेचेत्यारभ्य रामदेहात्तथापराविलयनंकुलकं ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. भिर्युक्तं. २ ड. झ. करुण.

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानकोविदौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥
 रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिवोत्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथाऽपरो ॥ ११ ॥
 तौ राजपुत्रौ कात्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥
 ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तुस्तौ समाहितौ ॥
 महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥

स्वयवधइतिकार्यनामकरणादित्याहुः । वयंतुब्रूमः शृ-
 ङ्गारएवप्रधानरसः “सीतायाश्चरितमहत्” इत्युक्तेः ।
 तथोक्तं “एकोरसोभवेदङ्गीवीरशृङ्गारयोर्द्वयोः । अ-
 ङ्गान्यन्येरसाःसर्वेतस्यनिर्वहणोद्यताः” इति ॥ ९ ॥
 अथकुशलवयोर्गानसामर्थ्यमाह—तौत्वित्यादिश्लोक-
 द्वयेन । अस्यागायतामितिपूर्वेणसंबन्धः । गान्धर्व
 गानशास्त्रम् “गान्धर्वगानशासनं” इतिवैजयन्ती ।
 तस्यतत्त्वतात्पर्यार्थः । तत्जानीतइतिगान्धर्वतत्त्वज्ञौ ।
 मूर्च्छना वीणादिवादनं । “वादनेमूर्च्छनानना” इति
 वैजयन्ती । स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्ति-
 स्थानानि । यथोक्तंशाण्डिल्येन “यदूर्ध्वहृदयग्रन्थेः
 कपालफलकादधः । प्राणसंचरणस्थानंस्थानमित्यभि-
 धीयते । उरःकण्ठशिरश्चेतितत्स्वरास्त्रिविधाःस्मृताः ।
 मन्द्रमध्यचतारंचनामतेषांयथाक्रमम्” इति । तेषुको-
 विदौ तद्विषयसमीचीनज्ञानयुक्तौ । एतेन गानशास्त्र-
 ज्ञानतदनुगुणवीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणा-
 वितिदर्शितं । भ्रातरावित्यनेन श्राव्यताहेतुसमस्वर-
 त्वमुक्तं । स्वरसंपन्नौ शारीरयुक्तौ । अतएव रूपिणौ
 मनुष्यवेषधारिणौ । गन्धर्वाविवस्थितौ । रूपलक्षणसं-
 पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ । गत्यर्थाज्ञानार्थाः । “रूपस्व-
 भावेशुक्तादौसौन्दर्येनाटकेपशौ” इतिभास्करः । गान-
 कालिकाभिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरंयथाभव-
 तितथाभाषितुंशीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ ।

ताच्छील्येणिनिः । केवलभाषणकालेपिमधुरस्वरौ कि-
 मुतगानकालइतिभावः । उक्तसकलगुणसंपत्तिमूलंरा-
 मपुत्रत्वमाह—बिंबादिति । रामदेहरूपाद्विंबात् तथा
 उत्थितौ उद्भूतौ । बिंबौ प्रतिबिंबाविवस्थितौ । यद्वा
 प्रतिमानिर्माणार्थंचातुर्येणनिर्मिताप्रतिकृतिविंबः राम-
 देहाख्यात्तस्मात्तथाउत्थितौउत्कीर्णौ । अपरौ बिंबा-
 विवस्थितौ । “प्रतिबिंबेतत्कृतौचप्रतिकृत्यांचमण्डले ।
 लाञ्छनेपिचबिंबोस्त्री” इतिभास्करः । एवंभूतौकुशल-
 वावेतत्काव्यमगायतामितिसंबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥
 नकेवलंतस्याध्ययनं धारणंप्रकाशनंचकृतमित्याह—
 तावित्यादि । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रियाभेदात्त-
 च्छब्दावृत्तिः । यद्वा राजपुत्रौसन्तौ । तौ मुनिपुत्रौ
 मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः । अनिन्दितौ यथोपदेशंगाने-
 ननिन्दानहौ । यथोपदेशं गुरुपदेशमनतिक्रम्य तत्त्व-
 ज्ञौ पाठशुद्धिज्ञौ । समाहितौ सावधानौ । कुत्राप्यं-
 शेविस्मृतिरहितावित्यर्थः । महात्मानौ महाबुद्धी ।
 महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । “भागा-
 भाग्यांशतुल्यांशाः” इतिवैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ
 लक्षितसर्वलक्षणौ ज्ञातसर्वशब्दलक्षणावित्यर्थः । तौ
 कुशलवौ । कात्स्न्येन धर्म्यं धर्मादनपेतं । उत्तममा-
 ख्यानं पुरावृत्तकथनरूपं । तद्रामायणाख्यंसर्वकाव्यं ।
 वाचोविधेयं आवृत्तिबाहुल्येनवाग्वशवर्ति कृत्वा ।
 ऋषीणांच साधूनां द्विजातीनांच समागमे सदसि ।

तिल० स्थानं च मूर्च्छनाचतयोस्समाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्रकोविदौ ॥ तीर्थी० गान्धर्वतत्त्वज्ञौ गान्धर्वनाम पदावस्थितता-
 लपरिच्छेदयुक्ताविधानेन प्रयुक्तषड्वादिस्रसंमुच्चयः । तदाह दत्तिलः । “पदस्थस्वरसंवातस्तालेनसुमितस्तथा । प्रयुक्तश्चावधाने-
 नगान्धर्वमभिधीयते” इति । मूर्च्छनास्थानकोविदाविति । मूर्च्छनाषड्वादिस्रसंपूर्णता । तदुक्तंशाण्डिल्येन “यत्रैवस्युःस्वराःपूर्णा
 मूर्च्छनासेत्युदाहृता ।” इति ॥ १० ॥ तिल० बिम्बात्सूर्यादेरुत्थितौबिंबाविवप्रतिबिम्बाविव तथारामदेहादुत्थितौ परौरामदे-
 हावित्यर्थः ॥ ११ ॥ तिल० लक्ष्यलक्षणेतिपाठेसामुद्रिकविद्भिः लक्ष्यंपरीक्ष्यंलक्षणंसुलक्षणं तेन लक्षितौयुतौ । अतएवमहात्मा
 नौ महाभागौ च । ऋषीणांद्विजातीनामितिगोबलीवर्दन्यायेन । साधूनांद्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगत्तुः शिरो० तौ अमृत-
 वदास्वानदीयगानविशिष्टौ । “तश्चोरामृतपुच्छेषु” इति मेदिनी ॥ १३ ॥

[पा०] १ झ. स्थानमूर्च्छनकोविदौ. २ अ. नावक्षिणावित्र. ३ क. घ. बोद्धृतौ. ४ क. च. छ. धर्माख्यानमनुत्तमम्.
 ५ झ. स्तुसमाहितौ.

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ साधुसाध्विति तावुचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥
 ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६ ॥
 अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥
 प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तदौ भावमगायताम् ॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥
 एवं प्रशस्यमानौ तौ तपश्श्लाघ्यैर्महात्मभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥
 प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ प्रसन्नो वल्कले कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः ॥ २० ॥
 [अन्यः कृष्णाजिनं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः ॥ कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः ॥ २१ ॥
 बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ २२ ॥
 काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदाऽन्वितः ॥ २३ ॥
 यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथाऽपरः ॥ औदुम्बरीं बृसीमन्ये स्वस्ति केचित्तदाऽवदन् ॥ २४ ॥
 आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ ददुश्चैव वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २५ ॥]
 आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

जगतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथतस्यकाव्यस्यमहाजन-
 परिगृहीतत्वं दर्शयितुमाह—तावित्यादि । तौ कुशील-
 वौ । कदाचित् रामाश्रमेधकाले । भावितात्मनां निश्चि-
 तधियां । समेतानां अश्रमेधेसंमिलितानां । आसीनानां
 क्रियाकलापावसानेसुखमासीनानां । ऋषीणां । समी-
 पस्थौ सन्तौ । इदं काव्यं अगायताम् ॥ १४ ॥ सामा-
 न्यतः काव्यप्रशंसा माह—तदिति । तत् काव्यं । श्रुत्वा ।
 परं विस्मयं आगताः बाष्पपर्याकुलेक्षणाः सर्वे मुनयः ।
 तौ साधुसाध्विति । ऊचुः प्रशशंसुरित्यर्थः ॥ १५ ॥
 गातृप्रशंसा माह—तइति । धर्मवत्सलाः निर्मत्सराइ-
 त्यर्थः । ते सर्वे मुनयः प्रीतमनसः सन्तः । गायमानौ
 अतएव प्रशस्तव्यौ प्रशंसितुमर्हौ । कुशलवौ प्रशशंसुः
 ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह—अहोइति । गीतस्य
 गानस्य । माधुर्यं अहो आश्चर्यं । श्लोकानां तु माधुर्यं
 विशेषतः अहो आश्चर्यं । गानतोपिश्लोकमाधुर्यं अति-
 शयितमित्यर्थः । तमेव विशेषमाह—चिरेति । एतत्
 काव्यप्रतिपाद्यं कथाशरीरं । चिरनिर्वृत्तमपि बहुकाला-
 न्निष्पन्नमपि । प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतयानुभूयमानमिव ।
 दर्शितं अनेन काव्येन बोधितं । पाकविशेषात्सद्यः सर्वा-

र्थविशदतरं अवगमयतीदं काव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 गातृप्रशंसाप्रकारमाह—प्रविश्येति । सहितौ समल-
 यादियुक्तावित्यर्थः । तावुभौ कुशीलवौ । तदा मुनि-
 जनश्रवणकाले । भावं सुष्ठु प्रविश्य रतिहासादिभावो-
 यथाप्रकाशितो भवति तथावगाह्येत्यर्थः । स्वरसंपदा ष-
 ड्जादिस्वरसंपदा । संपन्नं । अतएव मधुरं रमणीयं । रक्तं
 रागयुक्तं च यथाभवति तथा । अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशं-
 साजनितोत्साहो पुनरतिशयेनागायतामित्याह—एव-
 मिति । तपश्श्लाघ्यैः श्लाघ्यतपस्कैः । अनसूयकैरितिया-
 वत् । महात्मभिः महाबुद्धिभिः । विशेषज्ञैरिति भावः ।
 तादृशैरेव मुक्तरीत्या । प्रशस्यमानौ । श्लाघ्यमानौ तौ ।
 संरक्ततरं अतिशयेन समीचीनरागयुक्तं । अत्यर्थं भृशं ।
 मधुरं च यथाभवति तथा तावगायतां । क्रियाभेदान्त-
 च्छब्दावृत्तिः ॥ १९ ॥ अथ प्रीतिकारितयथोचितपारि-
 तोषिकप्रदानमाह—प्रीतइति । संस्थितः उत्थितः । “सं-
 स्थास्थितौ व्यवस्थायां” इति भास्करः । कलशं जलाहरण-
 पात्रं प्रीत्यतिशयेनोत्थाय ददावित्यर्थः । महायशाः गान-
 शास्त्रविषयकीर्तिमान् गीतितारतम्यज्ञइत्यर्थः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवं मुनिजनप्रशंसा-

शिरो० भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मनां ॥ १४ ॥ तीर्थी० तत् गानम् ॥ १५ ॥ तिल० प्रशस्तव्याविति इडभावन-
 लोपौ छान्दसौ । शिरो० धर्मवत्सलाः धर्माः धर्मस्वरूपाः वत्सलाः वात्सल्यरसवन्तः ॥ १६ ॥ तीर्थी० भावं प्रविश्य सुष्ठु गा-
 यतामितिसंबन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुरभिप्रायं हृदि निधाय शृङ्गारादिरसाविर्भावो यथाभवति तथा अगायतामित्यर्थः । मधुरं
 पाठतोगानतश्च ॥ १८ ॥ शिरो० तपश्श्लाघ्यैः ज्ञानजनितप्रशंसाविशिष्टैः ॥ १९ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. मध्ये सभंसमीपस्थौ. २ ग. गानन्तौ तौ कुशीलवौ. ३ क. ख. ड. चिरनिर्वृत्त. ४ ड. झ. तथा.
 ५ क. ग. ड. च. छ. ज. झ. अन्यः कृष्णाजिनमित्यादिपञ्चश्लोकाः. ६ ग. ज. औदुम्बरीं बृसीमन्यो जपमालां तथाऽपरः.

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २७ ॥
 प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ २८ ॥
 स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ पूजयामास पूजाहौ रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ २९ ॥
 आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ तावुभौ नियतस्तदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ ३१ ॥
 श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनौ तावचोदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ चापि मधुरं रक्तं स्वञ्चितायतनिःस्वनम् ॥ तन्नीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ३३ ॥
 ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्वभौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥

मुक्त्वा तदितरसकलजनप्रशंसामाह—आश्चर्यमित्यादिना । श्लोकत्रयमेकवाक्यं । आख्यानं प्रबन्धविशेषः । “कथात्वाख्यायिकाख्यानं” इत्यादवः । इतिहास इत्यर्थः । मुनिना वाल्मीकिना । संप्रकीर्तितं सम्यक्लक्षणवत्तथाप्रकर्षणविस्तरेणकीर्तितं कथितं । कवीनांपरं आधारं । “काव्यं काव्यस्य लक्षणं” इत्युक्तरीत्या कवीनां काव्यनिर्माणमूलमित्यर्थः । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य समाप्तं मध्ये अविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमिति पाठे यथाकर्तुमारब्धं तथासमाप्तमित्यर्थः । इदमाश्चर्यं आश्चर्यावहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रबन्धप्रशस्यगातारौ प्रशंसति—अभिगीतमिति । हे सर्वगीतेषु कोविदौ समर्थौ । युवाभ्यां । आयुष्यं आयुर्वर्धकं । पुष्टिजनकं संत्यपि आयुषिकाश्चर्ये तस्या किंचित्करत्वात्पुष्टिकरं । सर्वाभिः श्रुतिभिः स्वरारंभकावयवैर्मनोहरं । तदुक्तं “प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेयः स्वमात्रतः । साश्रुतिः संपरिज्ञेयास्वरावयवलक्षणा” इति । इदंगीतं अभिगीतं शोभनं गीतं । अभिः पूजायां । यद्वा इदंगीतं सर्वगीतेषु अभिगीतमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ प्रशस्यमानाविति । अस्यादाविति शब्दोऽध्याहार्यः । तत्र यज्ञवाटे । रथ्यासुराजमार्गेषु च सर्वत्रेत्थं प्रशस्यमानौ तौ । कदाचित् । भरताग्रजः रामः । ददर्श भरतमुखेन ददर्शेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः दर्शनानन्तरं शत्रुनिबर्हणोरामः । पूजाहौ स्वप्रबन्धगातृत्वेन श्लाघाहौ । भ्रातरौ कुशीलवौ । तुल्यवयोरूपादिमत्त्वेनाश्चर्यकरौ । स्ववेश्म स्वशालागृहं आनीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास

श्लाघयामास ॥ २९ ॥ अथास्यप्रबन्धस्य प्रबन्धनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह—आसीन इत्यादिना । द्वयोरेकान्वयः । प्रभुः स्वामी । तदनु रूपतया काञ्चने सौवर्णे । दिव्ये स्वर्गादशरथेनानीते । सिंहासने आसीनः सचिवैर्मन्त्रिभ्रातृभिश्च उपोपविष्टः परिवृत इत्यर्थः । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति द्विरुक्तिः । परं शत्रुतापयतीति परंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खच् “खचिह्नस्वः” इत्युपधाह्रस्वः । “अरुद्विषदजन्तस्य मुमु” इति सुमागमः । अनेन व्यासङ्गरहितत्वं सूचितं । नियतः अश्वमेधेदीक्षितः । स रामः । रूपसंपन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा । लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः । रूपसंपत्तिरपि गीतिरस्यतासामग्रीतिभावः । अनयोः कुशीलवयोः संबन्धि । विचित्रार्थपदं इदमाख्यानं । श्रूयतां इत्युक्त्वेत्युपस्कार्यं । सम्यग्गायिनौ । अचोदयत् गानाय प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणिक्रियाविशेषणानि । मधुरं पाठतोगानतश्च मनोहरं । रक्तं रागवत् । स्वञ्चितः सुतरांपूजितः आयतो दीर्घः निस्वन आलापोयस्मिन् । तन्नीलयवत् तन्मारोपलयाभ्यां रक्तं । अत्यर्थं भृशं । विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थं ॥ ३३ ॥ श्लाघागात्राणि सर्वावयवान् । हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनि मनोधिष्ठानानि । मनांसि च ह्लादयत् सुखयत् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रकर्णशङ्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखंतत्सुखकरं । तत् कुशलवकृतं । गेयं गानं । भावेयत् । जनसंसदि सभायां । जनशब्दो मण्डपव्यावृत्त्यर्थः । बभौ प्रच-

तिल० अविगीतमिति पाठे अनवयं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तिल० “उपोपविष्टसचिवः” इति पाठे उपसमीपे उपविष्टाः सचिवावयवस्येत्यर्थः । “उपोपविष्टैः सचिवैः” इति पाठे समीपस्थैः मन्त्रिभ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीर्थी० आत्मरूपसंपन्नौ आत्मसदृशौ । तिल० दृष्ट्वातुरूपसंपन्नाविति प्रचुरः पाठः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ गायनौ. २ ग. ड. उपोपविष्टैः. क. सुखोपविष्टः. ३ ज. दृष्ट्वात्म-. ४ घ-झ. पन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ. ५ अ. गायन्तौ समचोद-. ड. झ. गायकौ सम-. ६ ज. व्यक्तं. ७ ख. ड-. झ. स्वचितायत. ८ घ. श्रोतुः सुखकरं.

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥
 ममापि तद्भूतिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥
 ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥
 स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

काशे अजृम्भतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवार्थवृत्तान्तरेणस-
 र्गान्तेसंगृह्णाति—इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवे-
 षावपि पार्थिवलक्षणान्वितौ । कुशीलवावपि गायका-
 वपि महातपस्विनौ महान्तौतपस्विनौ भवतः । तत्
 तस्मात् । ममापि प्रियाविरहकृशस्यापि । भूतिकरं श्रेय-
 स्करं धारकमित्यर्थः । महाननुभावोयस्यतत् महानुभा-
 वं । चरितं सीताचरित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते आभ्यान्वयकं
 पठिष्यते । तन्निबोधत तच्छृणुतेत्यर्थः । अत्रपौराणि-
 काः । वक्तारौमहात्मानौवक्ष्यमाणं चमच्चरितंमहानु-
 भावं । अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवंह्यात्मप्रशंसास्या-
 त्साचनयुक्ता अयंहिरामोधीरोदात्तः तस्यचाविकल्थन-
 इतिलक्षणं । तस्यचस्वविषयप्रबन्धश्रवणंमहानुभाव-
 त्वोक्तिश्चनकथमप्युपपन्नं । लोकेहिक्षुद्रोपिकश्चित्स्ववि-
 षयप्रबन्धश्रवणे लज्जेत । अतोऽन्यथायोजयन्त्याचा-
 र्याः । नायंप्रबन्धोरामचरित्रपरः किंतुसीताचरित्रपरः
 “सीतायाश्चरितंमहत्” इतिपूर्वमुक्तत्वात् । “श्रीमद्रा-
 मायणमपिपरंप्राणितित्वच्चरित्रे” इत्यभियुक्तवचनात्
 स्त्रीप्रसङ्गइत्याभाणकश्च । तद्विषयस्तुप्रबन्धोरामेणश्रा-
 व्यएव । विरहिणोहिकान्ताचरित्रगाथाः शृण्वन्तिश्रा-
 वयन्तिच । अतएव ममापिभूतिकरमित्युक्तं । विर-
 हिणोपिमेसत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा “अप्रमेयंहितत्तेजो
 यस्यसाजनकात्मजा” इत्युक्तीत्याममाप्यतिशयावह-
 मित्यर्थः । महानुभावमित्यस्यचप्रणयिन्यसन्निधानद-
 शायामपिधारकमित्यर्थः । यद्वा महानुभावं । “लघु-
 तरारामस्यगोष्ठीकृता” इत्युक्तीत्यास्वविषयेनिरवधि-
 कापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वस्मादप्यतिशयितवैभ-

वमित्यर्थः । यद्वा । “दोषोयद्यपितस्यस्यात्सत्तामेतदगर्हि-
 तं” इतिमयोक्तं । अनयातु नकश्चिन्नापराध्यति” इति ।
 अतोमत्तोप्युत्कृष्टचरितमित्यर्थः । यद्वा । स्वचरणेनि-
 गडंबद्धादेवस्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितयामत्तोप्या-
 श्रितरक्षणेऽतिशयितत्वरायुक्तमित्यर्थः । यद्वा पितृत्व-
 प्रयुक्तहितपरतयामयिसापराधविषयेकलुषधियि मातृ-
 त्वप्रयुक्तवात्सल्येन मामपिक्षमापयन्त्याश्चरितत्वेन म-
 हानुभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततः श्रोतृप्रोत्साहनान-
 न्तरं । रामस्यवचसाप्रचोदितौ ननुचेष्टयेत्यादरातिश-
 योक्तिः । तौ कुशीलवौ । मार्गविधानसंपदा देशी
 मार्गश्चेतिद्वौगानप्रकारौ । तत्रमार्गः सार्वत्रिकः ।
 देशीकाचित्कः । तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामग्र्या ।
 अगायतां । स रामोपि । शनैः परिषद्गतः झटित्युत्था-
 यगमनेपरिषदोप्युत्थानाद्रसभंगोभविष्यतीति मन्दंम-
 न्दंसिंहासनादवतीर्य परिषदंप्राप्तः । “एकःस्वाहुनभु-
 ञ्जीत” इतिन्यायादुन्नतसिंहासनावस्थानेनस्वात्मानमे-
 काकिनंमन्यमानःसभामध्यगतः । बुभूषया अनुबुभू-
 षया श्रोत्रमुखानुभवेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । बुभूषया
 भवितुमिच्छया कान्ताकथाश्रवणेनस्वसत्तालाभेच्छये-
 त्यर्थः । सक्तमनाः गानश्रवणासक्तचित्तः । बभूवह
 स्वशिष्योक्तप्रबन्धश्रवणेरामः स्वयमेवसादरंप्रसक्तइति
 मुनिस्तुष्यति । अत्रश्लोकद्वयेवंशस्थवृत्तं । “जतौतुवं-
 शस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जी-
 राख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तनि० मुनीमननशीलौ । पृथिव्याःपतिःपार्थिवः । तस्य लक्षणानि असाधारणावयवसंस्थानविशेषाः तैरन्वितौ । कुशीलवौ
 गायकौ । इमौअतिबालौ । क्रमुनिलं क्राज्याहता क्रमहातपस्वित्वं क्रायकलं केमेगुणाः क्रातिबालाविमाविति विरोधालंकार-
 ध्वनिः । गायमानौ चापि महातपस्विनावित्याश्रयालंकारध्वनिश्च । तपस्विनौ कुशीलवावित्यनेन गानस्य वंशपरंपरागतत्वाभावेन
 तत्प्रयुक्ताहंकाराद्यभावः केवलेश्वरप्रसादसिद्धत्वंचव्यञ्जितम् । ममापिभूतिकरं उभयविभूतिनायकस्यापि भूतिकरं संपत्करं
 किमुतान्येषां । यद्वा तदभावेममापिसत्ताननिर्वहतीत्यर्थः । महानुभावं महामहिमवत् ममापि महानुभावमिति “सोअङ्गवेदय-
 दिवानवेद” इत्युक्तीत्यादुर्विज्ञेयमहिमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ विषम० प्राकृतावलंबिगानं देशी संस्कृतावलंबितु मार्गः । स्वयं
 श्रवणेचोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणेप्रवृत्तौतस्यस्थिरत्वंभवतीतितदाशयः ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इदंच तपस्वाध्यायेत्यारभ्यसर्गचतुष्टयमहत्परिग्रहसिद्धयेऽक्तवैलक्षण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेन प्रबन्धोपोद्धातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथाशरीरानुप्रविष्टप्रस्तावनाप्रन्थवत् । ननु रामायणनिर्माणानन्तरभाविनः कथाशरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावइति चेन्न । अनन्तरभावित्वेऽपि त्रिकालज्ञेन महर्षिणा प्रथमतः निर्माणसंभवात् । नन्वात्मप्रशंसापरमिदं सर्गत्रयं कथमृषिः स्वयमेष वक्तुमर्हतीति चेन्न । अन्यापरिज्ञातस्यैतस्य वृत्तान्तस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमादाववश्यं वक्तव्यत्वात् । यद्वा । सर्गत्रयमिदं केनचिद्वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिवृत्त्यनन्तरं निर्माय वैभवप्रकटनाय संगमितं । यथा याज्ञवल्क्यस्मृत्यादौ तथैव तत्र विज्ञानेश्वरेण व्याकृतं । नन्वेतस्य सर्गत्रयस्य रामायणादित्वे कुशलवाभ्यां एतद्दाने प्रथमं क्रियमाणे तौरामेणादावेव स्वपुत्राविति परिज्ञातौ स्यातां । तथाच । तदैव सीतानयनापत्तिः । “बिंबादिवोत्थितौ बिंबौरामदेहात्तथापरौ । तौराजपुत्रौ” इत्यादिना हि रामपुत्रत्वमनयोऽसूच्यते तस्मादिदमसंगतमिति चेन्न । सीतापुत्रत्वादेरत्राकथनात् । रामसादृश्यमात्रस्य राजपुत्रान्तरेष्वपि संभवात् । अयंच प्रबन्धो वेदोपबृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपबृंहयति । “प्रायेण पूर्वभार्गार्थो धर्मशास्त्रेण कथ्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्तार्थः प्रकाश्यते” इति वचनात् । तत्र “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति श्रुतं । तत्किं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म विष्णुरुत ब्रह्म रुद्रादिष्वन्यतम इत्यपेक्षायां रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्युच्यते । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं । अथैवाद्योपपत्तीचलिङ्गतात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तषड्विधा तत्पर्यलिङ्गसंभवात् । तथाहि । उपक्रमेतावत् “कोन्वस्मिन्—” इत्यादिनावेदान्तोदितसकलगुणसंपन्नः किं विष्णुरुतान्यो ब्रह्मादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना पृष्टे “इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामः—” इत्यादिनारामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति नारदेनोक्तं । उपसंहारे च चतुर्मुखः प्राह । “तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुत्रं जय । संक्षिप्य च पुरालोकान्मायया स्वयमेव हि । महर्षिं वेश्यानोऽप्युमां त्वं पूर्वमजीजनः । पद्मे दिव्ये र्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्ममयि सर्वं निवेशितं” इत्यादिना सर्वजगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकलजगत्कारणं ब्रह्म विष्णुरेवेत्युक्तं । अभ्यासश्च तस्यैव दृश्यते बालकाण्डे ।

“एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपजातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः” इति जगत्कारणत्वमुक्तं । तत उत्तरत्र देवाः । “त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परं तप” इत्याहुः । तेन परत्वासाधारणं सर्वशरण्यत्वमुक्तं । तत उत्तरत्र । “ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुर्मुधुसूदनं” इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तं । ततो विश्वामित्रः “अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमं । वसिष्ठश्च महते जाये चान्ये तपसि स्थिताः” इति । “वेदाहमेतं पुरुषं महातं तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” इति श्रुत्युत्तरीत्या महापुरुषत्वं तपोबलं विना तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । सीताविवाहे वसिष्ठोपि “अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचैः काश्यपः सुतः” इति सर्वमूलकारणत्वं प्राचीकशत् । परशुरामोपि “अधिकं मे निरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा” इति सर्वाधिकत्वं निर्दिष्टवान् । अयोध्याकाण्डे । “सहिदेवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः” इति सनातनत्वमुक्तं । उत्तरत्र “आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः” इत्याकाशशब्देन स्वयंप्रकाशत्वं व्यापकत्वं चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन “अप्रमेयं हितत्तेजो यस्य साजनकात्मजा” इति परिच्छेदातीतमहिमत्वमुक्तं । किष्किन्धाकाण्डे तारावचनं । “निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परागतिः । आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनं । ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशो निरतः पितुः । धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्” इति । “त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावानक्षतजोपमाक्ष” इति च । अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणाकरत्वमुक्तं । सुन्दरकाण्डे “ब्रह्मा स्वयं भूश्चतुराननो वारुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधिरामवध्यं” इति सर्वसंहर्तृत्वं द्योतितं । उत्तरत्र । “किं वै षण्णवं वाकपिरूपमेत्यरक्षो विनाशाय परं सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं स्वमायया सांप्रतमागतं वा । द्वितीयो वाकारोऽवधारणार्थः । अनेनानन्तरूपत्वमुक्तं । युद्धकाण्डे विष्णुरेव कथं जगत्कारणं अन्येषामपि “हिरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे” “यदा तमस्तन्न दिवानरात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः” । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादिना तत्त्वश्रवणादि-

त्याशङ्क्य तेभ्यःसर्वेभ्यःश्रेष्ठत्वप्रतिपादनाद्विरण्यगर्भ-
 शिवेन्द्रादिशब्दाःसद्ब्रह्मात्मशब्दवद्विष्णुपराएवेत्याशये-
 नोच्यते । “व्यक्तमेषमहायोगीपरमात्मासनातनः ।
 अनादिमध्यनिधनोमहत्परमोमहान् । तमसःपरमो
 धाताशङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षानित्यश्रीरजय्यः
 शाश्वतोध्रुवः” इति । अनेनचपरमात्मत्वश्रीपतित्वा-
 दिकमुक्तं । उत्तरत्र “भवान्नारायणोदेवःश्रीमांश्चक्रायु-
 धोविभुः । एकशृङ्गोवराहस्त्वंभूतभव्यसपत्नजित्”
 इत्यादि । अनेनतत्परमात्मत्वशब्दवाच्यत्वमुक्तं । अपू-
 र्वताचप्रमाणान्तराप्राम्तिः । नहि परतत्त्वस्यविष्णुत्वं
 प्रमाणान्तरादवगन्तुंशक्यं । फलंच भगवत्सालोक्या-
 दिकमित्यन्तेसुव्यक्तं । अर्थवादोपपत्तीच बालकाण्डेद-
 र्शिते । “इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठे” इत्यादिनाऽर्थवादमुक्त्वा
 जृम्भिततद्वनुर्द्वैशैवविष्णुपराक्रमैः । अधिकंमेनिरेवि-
 ष्णुदेवाःसर्षिगणास्तदा” इत्यादिनाब्रह्मप्रमुखैस्सर्षिग-
 णैर्देवैर्मांसापूर्वकविष्णुरुद्रयोर्मध्येविष्णोराधिक्यनि-
 र्णयोक्तेरुपपत्तिरुक्ता । नचवाच्यं मेनिरइतिवचनात्
 “महाशूरतरस्तथा” इतिवरदानकृतमिदमाधिक्यमि-
 ति । तथात्वे तस्यरोषानुपपत्तेः । “धनूरुद्रस्यसंकुद्रः”
 इतिह्युक्तं । किंचागस्याश्रमे “सतत्रब्रह्मणःस्थानंवि-
 ष्णोःस्थानंतथैवच । अग्नेःस्थानंमहेन्द्रस्यस्थानंचैववि-
 स्वतः । सोमस्थानंभगस्थानंस्थानंकौबेरमेवच” इत्यादि-
 नाब्रह्मादीनांगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्यतदकथना-
 दपूज्यत्वमुच्यते । नचेमान्यगस्त्यपूजकब्रह्मादिस्थाना-
 नीतिवाच्यं । असंभवात् । “अत्रदेवाःसगन्धर्वासि-
 द्धाश्चपरमर्षयः । अगस्त्यंनियताहारंसततंपर्युपासते”
 इतिवचनंब्रह्मादिव्यतिरिक्तकेवलदेवविषयं । किंच ।
 यथा गृहस्थस्यगृहदेवगृहसत्त्वेगृहस्थस्यैवपूजकत्वंस्वर-
 सतःप्रतीयते । एवमेवात्रापि नापलापावकाशः ।
 किंच । दक्षयज्ञवधे “यस्माद्वागार्थिनोभागःकल्पितो
 नैवमेसुराः । वराङ्गानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः”
 इतिरुद्रस्ययज्ञभागकल्पनादपूज्यत्वादत्रतस्यस्थानानि-
 र्देशः । ननु यदिविष्णुःपरादेवता कथं तर्हितस्यराम-
 त्वेनजन्मेतिचेन्न । “अजायमानोबहुधाविजायते”
 इत्युक्तीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतंतदितिचोद्यानवका-
 शात् । मोक्षप्रदत्वंचपरदेवताऽसाधारणमत्रोच्यते ।
 “यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः । अपराव-
 र्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां । मयात्वंसमनुज्ञातो
 गच्छलोकाननुत्तमान्” इति । अत्रापरावर्तित्वंपुनरा-

वृत्तिशून्यत्वं । मुक्तिरितियावत् । “नचंपुनरावर्तते”
 इतिश्रुतेः । नच रणादपलायनमुच्यतइतिवक्तुंशक्यते
 तस्यस्वतस्सिद्धत्वेनतत्फलस्याननुप्राप्तत्वात् । तथाच
 यज्ञादिफलावधिभूतांमुक्तिंप्राप्नुहीत्यर्थः । अतएववृत्ति-
 हपुराणे “मत्कृतेनिधनंयस्मात्त्वयाप्राप्तंद्विजोत्तम ।
 तस्मात्त्वंमत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति ।
 एवमुपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैर्वेदान्तवेद्यंपरतत्त्वं-
 विष्णुरेवेतिश्रीरामायणेनोपबृंह्यते । एवमेवान्तेब्रह्मा-
 प्याह “अस्याःपरिषदोमध्येयद्ववीमिनिबोधतत् । एत-
 देवहिकाव्यंतेकाव्यानामुत्तमंश्रुतं । सर्वविस्तरतोरा-
 जन्व्याख्यास्यतिनसंशयः । आदिकाव्यमिदंरामत्व-
 यिसर्वप्रतिष्ठितं । नह्यन्योऽर्हतिकाव्यानांयशोभाप्राध-
 वादते” इति । एवंस्थितेयत्केनचित्रवीनेनजल्पितं
 व्यञ्जनावृत्त्याशिवपरंरामायणमितितदपहास्यमेव ।
 नह्यन्योर्हतीतिप्रतिषिद्धरुद्रस्यप्रतिपाद्यकोट्यन्तर्भाव-
 वचनस्यकेवलबालिशप्रलपितत्वात् । यच्चरामेणादित्यो-
 पस्थानादिकंकृतंतत्सर्वविश्वामित्राद्युपासनवन्मनुष्य-
 भावनानुसारेणेतिविज्ञेयं । विशेषतश्चतत्रतत्रवक्ष्यामः ।
 “श्रीविष्णोःप्रथमेकाण्डेजगज्जननहेतुता । द्वितीयेस्थि-
 तिहेतुत्वंतृतीयेमोक्षदायिता । चतुर्थेगुणसंपत्तिःपञ्च-
 मेसर्वहन्तृता । षष्ठेवेदान्तवेद्यत्वंसप्तमेस्रष्टृहेतुता ।
 एवंविष्णुःपरंतत्त्वंरामास्तेसुनिश्चितम् । श्रीशैलपू-
 र्णाद्यतिशेखरेणश्रुतानपुराष्टादशधाप्रभिन्नान् । रामा-
 यणार्थान्क्रमशःकरोमिव्यक्ताच्छठारातिगुरूपदिष्टा-
 न्” । गतएकोर्थः । द्वितीयस्तु एवंभूतंपरतत्त्वंकेनप्रा-
 प्यतइत्याकाङ्क्षायांतत्प्राप्त्युपायभूताशरणागतिं “योब्र-
 ह्माणंविदधातिपूर्वयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै । तंहदेव-
 मात्मबुद्धिप्रसादंसुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये” इतिश्रुतिमुप-
 बृंहयन् वाल्मीकिर्ह्यस्मिन्नरामायणे उपक्रमप्रभृत्युपसं-
 हारान्तमनेकाधिकारिफलविशेषादिप्रदर्शनमुखेनाखि-
 लफलसाधनतयाप्रतिपादयति । तथाहि । उपक्र-
 मेतावत् “एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिः” इति सर्वशे-
 षीसर्वेश्वरोरक्षापेक्षाप्रतीक्षोरक्षणसमयोलब्धइतिसमु-
 द्भूतौज्वल्योरक्षणोपकरणैःसहसन्नद्धोभ्येत्यतस्थौ । त-
 दा । “देवगन्धर्वयक्षाश्चतत्स्वांशरणंगताः” इति
 रावणवधरूपफलार्थब्रह्मरुद्रादिदेवगणशरणागतिरु-
 क्ता । ततस्त्रिशंकुशुनःशेफादिवृत्तान्तेषुविश्वामित्रादि-
 व्यापारविशेषानुदीर्य शरणागतोरक्षणंपरमोधर्मः सम-

र्थकारुणिकविषयाशरणागतिः फलाविनाभूतेतिप्रदर्शितं । ततश्च “सभ्रातृश्वरणौगाढं निपीड्यरघुनन्दनः । सीतामुवाचातियशाराधवंचमहाव्रतं” इति पुरुषकार-पुरस्करणपुरस्सराशरणागतिः कार्येत्युदीरितं । ततोभरतः “श्रेष्ठेपुरस्ताच्छालायायावन्मेनप्रसीदति” इतिरामामिषेकफलायशरणवरणमकरोत् । अत्र रावणवधायकृतदेवगणप्रपत्तिफलदानायनिर्गमनात् तदानींरामस्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलंकृत्वापश्चाद्देवगणमनोरथपूर्णानन्तरमात्मानंअभ्यषिञ्चत् । अतोऽनशरणागतिवैफल्यंचोद्यं । अथदण्डकारण्यवासिभिर्विरोधिनिरसनायशरणागतिरनुष्ठिता । “तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवनस्थोवात्वनोराजाजनेश्वरः” इति । अत्रकोसलजनपदवासिनामिवभगवद्विषयवासएवशरणागतिः । तदनन्तरं “सपित्राचपरित्यक्तः सुरैश्चसमहर्षिभिः । त्रींलोकान्संपरिक्रम्यतमेवशरणंगतः । सतंनिपतितंभूमौशरण्यःशरणागतं । वधाहमपिकाकुत्स्थः कृपयापर्यपालयत्” इति काकवृत्तान्तेनाग्रतःपतनमेवशरणागतिरित्यदर्शितं । तदनुसुग्रीववृत्तान्तेन “कृतापराधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमं । अन्तरेणाञ्जलिबद्धालक्ष्मणस्यप्रसादनात्” इतिशरणागतिरञ्जलिरूपोक्ता । अथसीतावचनेन । “मित्रमौपयिकंकर्तुंरामःस्थानंपरीप्सता । वधंचानिच्छताघोरंलयासौपुरुषर्षभः । विदितःसहिधर्मज्ञःशरणागतवत्सलः । तेनमैत्रीभवतु तेयदिजीवितुमिच्छसि” इत्यनेनानुकूल्यमेवशरणागतिरित्यबोधि । उपरि “सोहंपरुषितस्तेनदासवच्चावमानितः । त्यक्त्वापुत्रांश्चदाराश्वराधवंशरणंगतः” इति विभीषणशरणागत्याविरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तं । “ततःसागरवेलायांदर्भानास्तीर्यराघवः । अञ्जलिप्राञ्जुखःकृत्वाप्रतिशिश्येमहोदधेः” इतिरामशरणागत्यायोग्यस्यनायोग्यताऽन्वेष्टव्या । अयोग्यस्यचनयोग्यतेत्युक्तं । अशुचिभूतलङ्का निर्गतमात्रएवहिविभीषणशरणमवृणोत् । रामशरणागतेःफलभावः समर्थकारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र “अभियाचामवैदेहीमेतद्विममरोचते । राघवाद्धिभयंघोरं राक्षसानामुपस्थितं” इतित्रिजटावचनानुमतिमात्रेणहनुमद्भयात् सर्वासांरक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्येनापिकृताशरणागतिः फलवतीतिनिर्दिष्टं । विभीषणशरणागत्यैवतत्सचिवानांरक्षणात् शरणागतसंबन्धि-

नोपिभगवत्कटाक्षपात्रभूताएवेतिनिरणायि । एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं । एवमुपक्रमप्रभृत्योपसंहारात् प्रतिपादिताशरणागतिरेवसर्वफलप्रदा सैवमुक्तेरपिहेतुरित्युक्तं । विशेषस्तुतत्रप्रकरणेप्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ अस्यचोपायस्यप्राप्यंभगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैङ्कर्यमेवेतिरामायणेनप्रतिपाद्यते । तथाहि । उपक्रमेदेवजातीयशरणागतेरामकैङ्कर्यप्रधानफलमित्युच्यते । अप्सरःप्रभृतिष्ववतीर्यतैस्तदनुवर्तनोपदेशात् । रावणवधस्त्वानुषङ्गिकः । लक्ष्मणोपिप्रपद्याह “अहंसर्वकरिष्यामि जाग्रतःस्वपतश्चते । भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानुपुरंस्यते” इति । तेनसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वकैङ्कर्यफलमिति व्यञ्जितं । भरतोपिरामकैङ्कर्यायैवतदभिषेकंप्राथम्यपादुकाविषयकैङ्कर्यक्रमेणमनीषितमलभत । दण्डकारण्यवासिनांशरणागतेरपिवाचिकादिरूपमेवकैङ्कर्यफलमित्यवगम्यते । “तेतंसोममिवोद्यन्तद्ववैधर्मचारिणः । मङ्गलानिप्रयुज्जानाःप्रत्यगृह्णन्तद्वव्रताः” इत्युक्तेः । सुग्रीवविभीषणादिप्रपत्तेरपिसुख्यं फलंकैङ्कर्यमन्यदानुषङ्गिकमितिस्पष्टं । “अथहरिवरनाथःप्राप्यसंप्रामकीर्तिंनिशिचरपतिमाजौयोजयित्वाश्रमेण । गगनमतिविशालंलङ्घयित्वाऽकसुनुर्हरिवरगणमध्येरामपार्श्वजगाम । परित्यक्तामयालङ्कामित्राणिचधनानिच । भवद्वतंमेराज्यंचजीवितंचसुखानिच” इत्यादिना । एवंप्राणार्थिनःकाकस्यप्राणप्रदानेनतत्प्रपत्तिःसफला । असत्प्रकृतेरस्यपुनरप्येवंदुरितप्रवृत्तिर्माभूदिति शिक्षणरूपानुग्रहायैकाक्षिनिरसनेनास्त्रनिवर्तयामास । यथा परशुरामंप्रतिप्रयुक्तमस्त्रं तस्मिन्प्रातिकूल्यान्निवृत्तेतन्मनीषितविरोधिसुकृतेषुप्रायुक्त्वा । यथाच समुद्रंप्रत्युपात्तमस्त्रम् तस्मिन्सानुतापेशरणागते द्विषत्सु आश्रितानांपापकृत्याप्रवेशनन्यायेनतद्विरोध्यसुरेषुप्रयुज्यते । रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यगतित्वरूपाधिकाररहितेनकृतत्वादल्पज्ञाल्पशक्तिकविषयत्वाच्चविफलेतिध्येयम् । “समुद्रंराघवोराजाशरणं गन्तुमर्हति” इतिविभीषणोक्तिस्तुस्वप्रपत्तेःफलदर्शनकृता । तस्मादनेनप्रकारेणशरणागतेर्देशकालाधिकारिफलनियमाभावेपि विषयनियमोस्तीत्युक्तं । इयंचप्रपत्तिरस्मिन्प्रबन्धेप्रधानतयाप्रतिपाद्यते । अतएव “श्रीरामायणमदीर्घशरणागतिः” इत्याभाणकः । तदुपयुक्ततयेतरेषामर्थानांप्रतिपादनम् । तथाहि । समर्थकारुणिकसुशीलविषयिणीशरणागतिःफलदा-

यिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमु-
द्रबन्धनादिभिर्भक्तपरत्वप्रतिपादनैश्चसामर्थ्यं सर्वज्ञ-
त्वादिकंचोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषैः
परमकारुणिकत्वम् । गृहशबरीसुग्रीवादिभिर्नीरन्ध्रसं-
श्लेषेणसौशील्यम् । विश्वामित्राध्वरत्राणदण्डकारण्य-
वासिमुनिजनरक्षणरावणबाधितेन्द्रादिसकलदेवगण-
परिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादि-
भिःप्रीतिमुत्पाद्यस्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजन-
भूतमोक्षप्रदानैश्चसर्वरक्षकत्वम् । अतःसमर्थपरम-
कारुणिकसुशीलभगवत्प्रपत्तेःसकलफलसाधनत्वेपि
अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्याभगवत्प्राप्तिपूर्वकत-
त्कैङ्कर्यरूपमोक्षएवमुख्यफलम् । आनुषङ्गिकफलान्त-
रमितिमुस्पष्टम् । एवंसर्वत्रद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ इयंचप्रप-
त्तिःपुरुषकारेणविनानफलायभवतीत्यर्थोस्मिन्प्रबन्धे
प्रधानतयाप्रतिपाद्यते । “सीतायाश्चरितंमहत्” इति-
ह्युक्तं । तस्याश्चविश्लेषत्रयेणकृपापारतन्त्र्यानन्याहर्तृरूप-
पपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् । तत्संनिधानेनकाकः
शिरोलेभेतदभावान्नरावणः । विभीषणोपि “निवेद-
यतमांक्षिप्रंविभीषणमुपस्थितं” इतिघटकमुखेनैव रामं-
शरणमवृणुत । रामोपि । “आनयैनंहरिश्च्रेष्ठ” इति-
घटकमुखेनैवविभीषणंविषयीचकार । एवंसुग्रीवोपि
रामभक्तहनुमन्मुखेनरामंशरणंययौइत्येवंज्ञातव्यं॥४॥
एवंभूतोपायाधिकारिस्वरूपंशेषत्वंपारतन्त्र्यंच । तत्र-
शेषत्वंलक्ष्मणाचारेणप्राचीकशत् । “अहमस्यावरो
भ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः । कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्येन-
हविद्यते । कृतार्थोऽहंभविष्यामितवचार्थःप्रकल्पते”
इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेनपारतन्त्र्यंप्रकटीकृतं
“विललापसभामध्येजगर्हचपुरोहितं । राज्यंचाहंच
रामस्यधर्मवक्तुमिहार्हसि” इत्यादिना “सर्वासनापथ्यु-
नुनीयमानोयदानसौमित्रिरूपैतियोगं । नियुज्यमानो
भुवियौवराज्येततोभ्यषिञ्चद्भरतंमहात्मा ” इत्यन्तेन
॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेणभगवत्पारतन्त्र्यंप्राचीक-
शत् । “गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः । शत्रुघ्नो
नित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः” इत्यादिना ॥ ७ ॥
अस्यचाधिकारिणोज्ञातव्यमर्थपञ्चकमत्रोच्यते । त-
थोक्तं । “प्राप्यस्यब्रह्मणोरूपंप्राप्तुश्चप्रत्यगात्मनः ।
प्राप्त्युपायंफलप्राप्तेस्तथाप्राप्तिविरोधिच । वदन्तिसक-
लावेदाःसेतिहासपुराणकाः । मुनयश्चमहात्मानोवेदवे-
दाङ्गपारगाः” इति । तत्र रामप्रस्तावेनपरस्वरूपं ।

लक्ष्मणादिवृत्तान्तेनप्रत्यगात्मस्वरूपं । शरणागतिवर्ण-
नेनोपायस्वरूपं । विभीषणादिकथयाफलस्वरूपं
भगवत्कैङ्कर्यरूपम् । रावणादिवृत्तान्तेनविरोधिस्वरूप-
पंचोक्तमितिज्ञेयं ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिणआकिञ्च-
न्यंअनन्यगतित्वंचापेक्षितमितिवक्तुंब्रह्मरुद्रादिवृत्तवर-
स्यरावणस्यवधेनब्रह्मरुद्रादिदेवतान्तराणां । दशरथच-
रितेनपितुः । कैकेय्यादिवृत्तान्तेनमात्रादेः । विभी-
षणमेघनादादिवृत्तान्तेनभ्रातृपुत्रादेश्वररक्षकत्वोक्तिः
॥ ९ ॥ अस्यचभगवज्ज्ञानलाभाचार्यमूलइतिहनुम-
च्चरितेनदर्शितं । तदेवसुन्दरकाण्डेवक्ष्यामः ॥ १० ॥
अनेनचाधिकारिणा “कृतकृत्याःप्रतीक्षन्तेमृत्युंप्रिय-
मिवातिथिम्” इत्युक्तरीत्याशरीरपातावधिकालःप्रती-
क्षणीयइतिसीताध्यवसायेनोच्यते । “शरैस्तुसंकुलांकृ-
त्वालङ्कांपरबलार्दनः । मानयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यस-
दृशंभवेत्” इतिह्युक्तं । लङ्कानामशरीरं । रावणकुंभक-
र्णावहंकारममकारौ । इन्द्रजिदादयःकामक्रोधादयः ।
विभीषणोविवेकः । तत्ररुद्रासीताचेतनः । तस्यचभ-
गवज्ज्ञानंहनुमताऽऽचार्येण । तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं
तदन्तर्निरुद्धचेतनोद्धरणम् भगवतैवेतिविस्तरोभवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अस्यचयावच्छरीरंकर्तव्यविषयेरा-
मादिवद्वर्तितव्यं नरावणादिवदित्युपदेशश्चयथायोग-
क्रियते ॥ १२ ॥ अस्यचवासयोग्योदेशोभगवत्संनि-
धिमान्देशएवेतिकोसलजनपदस्थजनवृत्तान्तेनोक्तं
॥ १३ ॥ अस्यचकालक्षेपोपिरामायणेनैव । द्वयविव-
रणरूपत्वात् । अतएव “रामायणंदीर्घशरणागतिः”
इत्यभियुक्तैरुक्तं । “द्वयमर्थानुसंधानेनसहसदैवंवक्ता”
इतिचभाष्यकारः । तत्रबालकाण्डेन श्रीमच्छब्दा-
र्थोक्तः । अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः । क-
ल्याणगुणानामुपवर्णनात् । आरण्यकाण्डेन “तेतंसो-
ममिवोद्यन्तं” इत्यादिनादिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनात् ।
चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डसुन्दरकाण्डाभ्यां
शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्यइत्यस्यार्थः । उत्त-
रकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखण्डार्थः ॥ १४ ॥
अस्यचाधिकारिणःसदाजप्यंरामायणमेवेतिदर्शयितुं
गायत्र्यर्थोत्रप्रतिपाद्यते । तथाहि । बालकाण्डेवेदप्र-
सिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात् तत्सवि-
तृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डकिष्किन्धाकाण्डयोःगुण-
गणवर्णनात् वरेण्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डेतेजोमय-
शरीरवर्णनात् भर्गशब्दार्थः । सुन्दरकाण्डेदिव्यघ-

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अयोध्यावर्णनम् ॥ १ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥
 येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

ङ्गलविग्रहलक्षणवर्णनात् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे धीमहिशब्दार्थः । शरणागत्युक्तेः । उत्तरकाण्डे मुक्ति-फलकीर्तनात्तृतीयपादार्थइति ॥ १५ ॥ एतेनचाधिकारिणा चार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसच्छास्त्रस्पर्शोपि न कार्यइतिजाबालिलक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिना निर्णयते ॥ १६ ॥ महतामपिव्यसनंभवति । अतःसंसारे-जिहासाकार्येतिवैराग्यसंपत्तये नागपाशब्रह्मास्त्रबन्ध-सीतापहरणराव्यभ्रंशादिना व्यक्तमुक्तं । विस्तरस्तुतत्रतत्र प्रदर्शयिष्यते । दिङ्मात्रमत्रप्रदर्शितं ॥ १७ ॥ लोकव्यवहाराय चतुष्पष्टिकलार्थोपि संग्रहेणात्रप्रतिपाद्यते । “यदिहास्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनतत्कचित्” इतिन्यायात् । तथाहि । प्रतिपादितयादिशावेदार्थोदर्शितः । हनुमद्वचनश्लाघायां “अनयाचित्रयावाचा-त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया” इत्यादौ शीक्षार्थः । अश्वमेधादिप्रकरणे कल्पसूत्रार्थः । “नूनंव्याकरणंकृत्स्नमेनेन बहुधाश्रुतं” इत्यादौव्याकरणार्थः । एवमन्यत्सर्वेअत्र सूक्ष्मबुद्ध्याज्ञातव्यं । एवमेतेष्टादशार्थाआचार्योपदिष्टाः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमंरावणनिबर्हणफलंगीर्वाणगणशरणागतिदर्शयितुंपीठिकामारचयति । वाजि-मेघपर्यन्तवृत्तान्तेन । अग्निपुरुषोत्थानमारभ्यरावणवधपर्यन्तोवृत्तान्तस्तत्फलम् । उत्तरकाण्डेस्वावतारप्रयोजनम् धर्मस्थापनंमुक्तिप्रदानंच । “वक्तव्यमन्य-त्तात्पर्यतत्रत्रामिधीयते ॥ सन्तोत्युक्तमनुक्तंचसमाधातुमिहार्हं । नमःशठारिगुरवेनमोवल्मीकज-न्मने । नमोनारायणायेदंनमो रामायविष्णवे” ॥

इत्थंसंक्षेपेण “आचार्यवान् पुरुषोवेद । आचार्याद्वै-

वविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापत्” इतिश्रुत्युत्तरीत्याऽऽचा-र्यादेवविद्याप्राप्तव्येत्यमुमर्थमभिव्यञ्जयन्स्वेननारदा-द्विदितमर्थंप्राचीकशत् । अथसर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्यं सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यचाभिहितं । अथपरमकारुणिकोभगवान्वाल्मीकिः रामाय-णाख्यंकाव्यमारभमाणः प्रारिप्सितप्रबन्धस्यनिर्विघ्नपरि-समाप्त्यर्थंप्रचयगमनार्थं च “आशीर्नमस्क्रियावस्तु-निर्देशोवापितन्मुखं” इत्युत्तरीत्याकाव्यमुखत्वेनादौक-र्तव्यंवस्तुनिर्देशंकुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजनेचदर्शयन् क-र्तव्यंप्रतिजानानः सत्परिग्रहमर्थयते—सर्वापूर्वमित्या-दिश्लोकचतुष्टयेन । कृत्स्ना सप्तद्वीपास्त्रिका इयंवसुंधरा भूमिः । जयेनशालन्ते भासन्तइति जयशालिनः तेषां येषानृपाणां प्रजापतिं मनुं “मनुःप्रजापतिःपूर्व-मिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । उपादाय आरभ्य सर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषांराज्ञांअपूर्वदुर्लभं यथाभवतितथा आसीत् स्वमासीदित्यर्थः ॥१॥ जयशा-लित्वंकुत्रचिदुदाहृत्यदर्शयति—येषामिति । येषां नृपा-णांमध्ये सः प्रसिद्धः सगरः । प्रसिद्धिमेवाह—सागरः समुद्रः स्वनामाङ्कितः येन सगरेण खानितः षष्ठ्यापु-त्रसहस्रैरवदारितः । नामप्रसिद्धौ । किंच यान्तं दण्डया-त्रयागच्छन्तं यं षष्टिःपुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितो-ऽगच्छन् । इक्ष्वाकुप्रभृतिषुविद्यमानेषुसगरमात्रकीर्त-नं तेनाखिलायाःभूमेः पुनरुद्धृतत्वात् । षष्टिरिति पङ्क्ति-सूत्रेनिपातितः । अतएकवचनस्यापिबहुवचनविशेषण-त्वं ॥२॥ महात्मनां महाप्रभावानां । इक्ष्वाकूणांइक्ष्वाकु-वंश्यानां । “तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियां” इतितद्राज-

तीर्थी० अविद्यमानःपूर्वो यस्मादपूर्वसर्वेषांराज्ञां अपूर्वप्रथममितियावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तिल० सर्वापूर्वैरेहिकामुष्मि-कसर्वापूर्वसाधनं यथाभवतितथाआसीत् । सर्वापूर्वशब्दोद्युपादेयपरोनियतनपुंसकलिङ्गइतिकेचित् ॥ १ ॥ तिल० येषांवंशे ससगरोनामाभूत् । षष्टिपुणितानिपुत्रसहस्राणिषष्टिपुत्रसहस्राणि । अनेनतदुद्धारार्थं तद्वंशेनजगत्पवित्रीकरणसमर्थागङ्गायद्वंशेऽव-तारितेतिव्यज्यते । तेनचातिशयितंतद्वंशमाहात्म्यंसूचितं । तद्वंशस्यगङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यताचतेनसूचिता ॥ २ ॥ शिरो० इक्ष्वाकूणांवंशेरामायणमुत्पन्नमित्यनेन रामरामायणयोस्तादात्म्यंसूचितम् । प्रसिद्धंचप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तादात्म्यं “रामेतिव्यक्षरंनाम” इत्यादौ ॥ ३ ॥

[पा०] १ च यशस्विनां, २ इ. षष्टिपुत्रसहस्राणि,

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥
 कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥
 अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥
 आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
 तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

प्रत्ययस्यबह्वर्थत्वाद्भुक् । तेषां राज्ञां वंशे वंश्ये रामे विषये
 रामायणमिति श्रुतं प्रसिद्धं महत् पूजनीयं इदमा-
 ख्यानं कथाप्रबन्धः । उत्पन्नं ब्रह्मणः प्रसादादिति शेषः ।
 तत्र निमित्तमात्रमहमिति विनयोक्तिः । अत्र वर्णनीयस्य
 नायकस्य सर्वापूर्वमित्यनेन महाभाग्यत्वं नाम गुणोक्तः ।
 येषामित्यादि श्लोकद्वयेन महाकुलीनत्वम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मप्रसा-
 दादेवोत्पन्नत्वे तव किं कृत्यं तत्राह—तदिति । तत् ब्रह्मप्र-
 सादोत्पन्नं इदं रामायणं वर्तयिष्यामि प्रवर्तयिष्यामि ।
 धर्मकामार्थसहितं तत्प्रतिपादकं तत्फलकं वा सर्वं रा-
 मायणं आदितः तदवतारदेशात्प्रभृति निखिलं अन्य-
 न्यथाभवतितथा अनसूयया असूयामिन्नया श्रद्धये-
 त्यर्थः । श्रोतव्यं ननु स्वयं लिखितपाठेन निरीक्षितव्यं
 ब्रह्मण एवोत्पन्नमिदं मम तु तत्प्रवर्तन एवाधिकारः । अतः
 प्रेक्षावद्भिरत्रासूयानकर्तव्या किंतु भक्त्यैव श्रोतव्यमिति
 भावः । अत्र तेषां वंशइत्यनेन विषयोक्तः । धर्मकामार्थ-
 सहितमित्यनेन प्रयोजनमुक्तं । अनसूययेत्यनेन अन-
 सूयवोऽधिकारिणः । कार्यकारणभावः संबन्धइत्यादि-
 बोध्यं । अत्र मोक्षस्यापि प्रयोजनत्वं सिद्धं “सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥ अथ रामचरित्रं प्रतिज्ञा-
 तं वक्तुं तदवतरणयोग्यदेशवैभवं दर्शयति—कोसल इति ।
 मुदितः संतुष्टजनः । “मञ्चाः क्रोशन्ति” इति वल्लक्षणा ।
 स्फीतः समृद्धः “स्फायः स्फीनिष्ठायां” इति स्फीभावः ।
 प्रभूतानि बहु निचतानि धनधान्यानि चतद्वान् । कर्मधा-

रयादपि मत्वर्थो यो हृष्टः । यथा “कोकप्रीतिचकोरपार-
 णपटुज्योतिष्मतीलोचने” इत्यादि । प्रभूतधनश्चासौ धा-
 न्यवांश्चेति कर्मधारयो वा । अत्र धनधान्यसमृद्धेरुक्तत्वा-
 त्स्फीत इति जनसमृद्धिरुच्यते । कोसलो नाम कोसल-
 इति प्रसिद्धः । महान् विस्तीर्णः जनपदो देशः । “नीवृ-
 ज्जनपदो देशविषयौ” इत्यमरः । सरयूतीरे सरयूनाम-
 कनद्या उभयतीरे । निविष्टः स्थितः ॥ ५ ॥ तत्रावतारयो-
 ग्यनगरं वर्णयति—अयोध्येति । श्लोकत्रयमेकं वाक्यं ।
 अयोध्येति नगरी तत्र कोसले आसीत् अस्ति । लकार-
 व्यत्ययः । लोके विश्रुता प्रसिद्धा । यापुरी मानवानां
 मनुष्याणां इन्द्रेण स्वामिना मनुना स्वयं स्वसंकल्पेन
 निर्मितानाम् ॥ ६ ॥ दशचद्वेच योजनानि द्वादशयोज-
 नानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आयता दीर्घा । मण्ड-
 लप्रमाणमिदं । महापुरी मूलनगरं । उपनगरसाहित्ये त्व-
 नेकयोजनाऽस्तीति भावः । श्रीमती कान्तिमती । त्री-
 णियोजनानि विस्तीर्णा योजनत्रयवैपुल्यवती । सुविभ-
 क्ताः उभयपार्श्ववृक्षावलीमत्तया कृताः महापथाः नाना-
 जनपदगामिमार्गाः यस्यास्सा ॥ ७ ॥ महता आनग-
 रान्तेन सुविभक्तेन ऋजुतया कृप्तेन मुक्तपुष्पावकीर्णेन ।
 मुक्तैः असूत्रप्रथितैः पुष्पैरवकीर्णेन नित्यशः सर्वकालेपि ।
 सप्तम्यर्थे शसप्रत्ययः । जलसिक्तेन वर्षासु स्वतएव अन्य-
 दामनुष्यैः । राजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेन मार्गेण
 शोभिता ॥ ८ ॥ अथ नगर्यां महाराजाधिष्ठितत्वरूपं

तीर्थी० धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रतिपादकं । इदं त्ववान्तरफलमिष्टप्रयत्नेणोक्तं । वस्तुतो मोक्ष एव परमफलं । सर्वनि-
 खिलं काव्यं प्रतिपादार्थे बुद्ध्युक्तार्थानुक्तावपि सर्वशब्दप्रयोगसंभवात् निखिलमित्युक्तं । वर्तयिष्यामि । श्रोतव्यमितितव्यप्रत्ययेन रामा-
 यणस्य श्रवणविधिः । श्रूयमाणत्वेनाश्रवणे प्रत्यवायसंभवात् । धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रदमित्यनेनास्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वा-
 च्छान्त्यसर्वपरित्यज्येदमेवात्यादरेण श्रोतव्यमिति तात्पर्यम् । विषम० तदिदं बुद्धिस्थं । आदित आदिमारभ्य निखिलं उत्तरका-
 ण्डान्तं । सर्ववर्णपदच्युतिरहितं । धर्मकामार्थाः सहितायस्मात्तत् । सहिता इत्यत्र केनेत्याकाङ्क्षायां मोक्षेणेति गम्यते । तेन पुरुषार्थ-
 चतुष्टयसाधनं वर्तयिष्यावः गास्यावः । तत् अनसूयता असूयतीत्यसूयन् अनसूयन् स्वस्यान्यस्य चोपतापमकुर्वन् तेना-
 नसूयता श्रोतव्यमित्यर्थः । असु उपतापे इति कण्डादियगन्तस्य शतरूपम् ॥ ४ ॥ शिरो० कोसलस्य मुदितत्वोक्त्या तद्देशस्य-
 चेतनत्वं सूचितं तेन तस्या प्राकृतत्वं ध्वनितम् ॥ ५ ॥ तिल० पुरी “अयोध्यामधुरा” इत्याद्युक्तसप्तपुर्यन्तर्गता ॥ ६ ॥
 विष० स्वर्गं अमरावतीमिन्द्र इव ॥ ९ ॥

[पा०] १ ड. झ. अ. वर्तयिष्यावः. २ ड. झ. अ. मनसूयता. ३ क. ड. झ. अ. दिविदेवपतिः.

कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ॥ सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
 सूतमागधसंवाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाटालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥
 वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
 दुर्गगंभीरपरिधां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
 सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
 प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतरूपशोभिताम् ॥ कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥
 चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥

गुणमाह—तांत्विति। महश्चतद्राष्ट्रं च महाराष्ट्रं “आन्मह-
 तः—” इत्यात्वं । तद्विवर्धयति धर्मेणपालयतीति महाराष्ट्र-
 विवर्धनः । कर्तरि ल्युट् । महान् आसौ राष्ट्राविवर्धनश्चेति वा ।
 पूर्वराजेभ्यो धिक इत्यर्थः । दशरथाख्यो राजा दिवं स्वर्गं
 अमरावतीं देवपतिर्यथा इन्द्र इव तां पुरीं तु पूर्ववत्पुन-
 रलक्ष्येन आवासयामास स्थापयामास । “हेतुमति च”
 इति णिच् ॥ ९ ॥ वैलक्ष्यमेव दर्शयन्नयोर्ध्वान्वयति
 सर्गशेषेण । तोरणो बहिर्द्वारालंकारदारुबन्धः । प्रशस्त-
 कवाटतोरणयुक्तां । प्रशंसायामतुप् । सुविभक्तं परस्पर-
 संश्लिष्टं अन्तरं मध्यप्रदेशेषां तादृशाः आपणाः निषद्याः
 यस्यांसा तां । “आपणस्तु निषद्यायां” इत्यमरः । स-
 र्वानि सर्वविधानि यन्त्राणि शिलाक्षेपणीप्रभृतीनि आयु-
 धानि बाणादयः लोकैरनियानियन्त्रायुधानि सन्ति तद्व-
 तीमित्यर्थः । शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां
 युक्तां ॥ १० ॥ सूताः वन्दिनः “सूतो नातक्षिणसारथौ ।
 क्षत्राद्विप्रासुते व्यासशिष्यपारदवन्दिनोः” इति भास्कर-
 रः । मागधाः राजप्रबोधकाः “मागधः स्याद्वाग्मीरा-
 जप्रबोधकः” इति यादवः । तैः संवाधानिरन्तरां श्रीम-
 तीं धनधान्यसमृद्धिमतीं । अतुलप्रभां निरुपमकान्तिं
 अट्टाटालशब्दौपर्यायौ । “स्यादट्टः क्षौममस्त्रियां”
 इत्यमरः । मण्डपोपरि निर्मितगृहाणीत्यर्थः । उन्नतै-
 रट्टालध्वजैर्युतां । शतघ्नी प्राकारस्थयन्त्रविशेषः “शत-
 घ्नी तु चतुस्तालालोहकण्टकसंचिता” इति यादवः ।
 शतशब्दोऽनन्तवचनः “शतसहस्रमयुतं सर्वमानन्य-

वाचकं” इत्युक्तेः । अनेकशतघ्नीसंवृताम् ॥ ११ ॥
 सर्वतः पुरीमिति “उभसर्वतसोः—” इति द्वितीया ।
 सर्वत्रपुर्यां वधूनां येनाटकाः नर्तयितारस्तत्सङ्घैः संयुक्तां ।
 आम्राणां चूतानां वनमाम्रवणं । “प्रनिरन्तः—” इत्या-
 दिनाणत्वं । आहिताभ्यादित्वात्परनिपातः । आम्रवणरू-
 पोद्यानोपेतां । सालः प्राकारः मेखला मेखलावदावर-
 णभूतायस्यास्तां । “प्राकारोवरणः सालः” इत्यमरः ।
 महतीमिति सालद्वारानगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ अत्र
 दुर्गशब्देन विशालतोच्यते । विशालागाधपरिधां दुर्गां
 स्थलदुर्गभूतां अतएव अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां
 दुराक्रमां वाजिभिर्वारणैश्च संपन्नां समृद्धां गोभिरुष्टैः
 खरैः खरविशेषैश्च तथा संपन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥
 समन्ताद्भवाः सामन्ताः “सामन्ताराज्यसन्धिस्थाः”
 इति वैजयन्ती । तादृशराजसङ्घैः । कीदृशैः बलिकर्मभिः ।
 बलिः करः “भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः । बलि-
 शब्देन बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्मण्येषां तैः नानादेशनिवा-
 सैः क्रयविक्रयार्थमागतैः वणिग्भिश्च उपशोभिताम्
 ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्नैः विकृतैः विशेषेण कृतैः प्रा-
 सादैः राजगृहैः पर्वतैः क्रीडापर्वतैः कूटागारैः बल-
 मिभिः “कूटागारं तु बलिभिः” इत्यमरः । संपूर्णा अत-
 एव इन्द्रस्येवामरावतीं इन्द्रपालिताममरावतीमिव
 स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रां नानाराजगृहवतीं ।
 अष्टौपदानि स्थानानि यस्य तदष्टापदं । “अष्टनः संज्ञायां”
 इति दीर्घः । “अष्टापदं शारिफलं” इत्यमरः । तदाकारां

तिल० । सर्वयन्त्रायुधवतीं । प्राकारोपरीतिशेषः । उषितां कृतवासां ॥ १० ॥ तीर्थी० उद्यानाम्रवणोपेतां क्रीडार्थमसा-
 धारणत्वेन निर्मितान्युद्यानानि । आम्रवणानितुसर्वजनोपभोग्यत्वेन कल्पितानि । तिल० वधूनां नाटकशालासमुदायैः । शिरो०
 सर्वतश्चतुर्दिक्षुपुर्यः वाराणस्यादयो यस्यास्सा सर्वतः पुरी तां । तथा च स्मृतिः “साकेतपश्चिमद्वारिवृन्दावनमदूरतः” इत्यादि । समा-
 सान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥ १२ ॥ तिल० कूटाख्यैरगारैर्गृहैः स्त्रीणां क्रीडागृहैरितियावत् ॥ १५ ॥ तिल० वरनारीगणैः
 आयुतां व्यासां । अष्टापदं सुवर्णतज्जलेन कृतआकारोऽलंकारो यस्यास्सा ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. झ. वतीमुषितां. २ घ. सर्वतश्चोपशोभितां. ड. च. छ. ज. झ. पर्वतैरिवशोभितां. ३ घ. वरनारी.
 ४ ड. च. छ. झ. ट. गणायुताम्. ५ घ. विमानवरशोभितां.

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥
 दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाऽधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने ॥ हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ॥ पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः ॥

सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्येराजगृहंचतुर्दिक्षुराज-
 वीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चेत्येवंविधसंस्थानामित्यर्थः ।
 वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः । युतां युक्तां । सर्वरत्नैः स-
 माकीर्णा व्याप्ता । तानितु “गारुसतमरकतमश्मगर्भोह-
 रिन्मणिः । शोणरत्नरोहितकंपद्मरागोरुणोपलः । वि-
 द्मुमोनाप्रवालोस्त्रीवज्रोस्त्रीहीरकः पुमान् । इन्द्रनीलम-
 हानीलंवैडूर्यवालवायजं । कुरुविन्दास्तुकल्माषारत्न-
 भेदास्तुमौक्तिकं । माणिक्यंपौष्पकंशङ्खः—”इत्यादिनि-
 घण्टुपर्यायोक्तानि । विमानाख्यगृहैः शोभितां । “विमा-
 नोस्त्रीदेवयानेसार्वभौमिकसद्धानि” इति भास्करः ॥ १६ ॥
 गृहैः कुटुंबिगृहैः गाढानि विडां । अविच्छिद्रां निर्दूषणां ।
 “छिद्रं रन्ध्रे दूषणेपि” इति भास्करः । समभूमौ अनिम्नो-
 भ्रतप्रदेशे । निवेशितां निर्मितां । शालयः श्वेततण्डुलाव्री-
 हयः । “शालयः श्वेततण्डुलाः” इति वैजयन्ती । तेषां
 तण्डुलैः संपूर्णा । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य योरसः तत्तु-
 ल्यमुदकं यस्यांताम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभीभिः भेरीभिः ।
 ईकारान्तत्वमार्ष । मृदङ्गैः मृत् अङ्गयेषां तैः । पणवैः म-
 र्दलैः । तथेति समुच्चये । भृशं नादितां । पृथिव्यां अत्यर्थम-
 नुत्तमां श्रेष्ठां । तां प्रसिद्धाम् ॥ १८ ॥ सिद्धानां तप-
 सिद्धानां पुरुषाणां । दिवि स्वर्गे । तपसाऽधिगतं लब्धं
 विमानमिव देवयानसमूहमिव स्थितां । जातावेकवचनं ।
 सुनिवेशिताः सुष्ठु निर्मिताः । वेश्मान्ताः गृहप्रान्तायस्यां
 सा । सर्वतः सम्यक् निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमैः वि-
 द्भिरिति समावृतां ॥ १९ ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । लघुह-

स्ताः शिक्षितास्त्राः । “लघुहस्तः सुहस्तश्च कृतास्त्रः कृत-
 पुङ्गवः” इति वैजयन्ती । विशारदाः समर्थाः उपाय-
 ज्ञा इति यावत् । तथा भूता अपि ये राजानः । विविक्तं
 विजनमसहायमिति यावत् । “विविक्तौ पूतविजनौ” इ-
 त्यमरः । अपरापरं अविद्यमानपरापरं परे पित्रादयः
 अपरे पुत्रादयः तैर्हानं । वंशस्यैकतन्तुमिति यावत् ।
 शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यं । एतेन प्रच्छन्नवेधेन सुप-
 लक्ष्यते । विततं पलायितं च बाणैश्च न विध्यन्ति न ग्रह-
 रन्ति । किंपुनर्यत्रादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ मत्तानां
 वने स्वदेशे नर्दतां गर्वेण गर्जतां । सिंहव्याघ्रवराहाणां
 बलात् मनोबलेन । बाहुबलैरपि सहकारिभिः । निशि-
 तैः तीक्ष्णैः । शस्त्रैः आयुधैः करणैः हन्तारः । “शस्त्र-
 मायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ २१ ॥ महारथैः “आ-
 लानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्धे तयो नरः । समहारथसं-
 न्नः स्यात्” इत्युक्तलक्षणैः । तादृशानां तेषां सहस्रैः
 अभिपूर्णा । तां तथात्वेन प्रसिद्धां पुरीं आवासयामा-
 स ॥ २२ ॥ अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिः
 शमदमादिगुणवद्भिः । वेदानां षडङ्गानां च पारमन्तम-
 ध्ययनेन गच्छन्तीति तथा । “अन्तात्यन्त—” इत्यादिना
 ङप्रत्ययः । सहस्रदैः बहुप्रदैः । सत्ये सत्यवचने रतैः
 निरतैः । महात्मभिः महामतिभिः । केवलैः ऋषिभिर-
 पि महर्षिकल्पैः वसिष्ठादिमहर्षितुल्यैः । ईषदसमाप्तौ
 कल्पप्रत्ययः । द्विजोत्तमैः आवृतांतामावासयामासेत्य-
 नुषज्यते । अत्र वंशस्थवृत्ते प्रथमचरणे जगणाभावेनोपजा-

शिरो० गृहगाढामविच्छिद्रां गृहगाढां कुटुंबिगृहनिविडां अमां अपरिमितप्रभावां विच्छिद्रांदोषरहितां ज्योतिष्शास्त्रानुकूलाभि-
 त्यर्थः । त्रयाणां कर्मधारयः ॥ १७ ॥ तिल० शब्दवेध्यं शब्दमात्रानुमितसत्तया वेधयोग्यं । प्रच्छन्नमिति यावत् । शिरो० विततं
 विगतततः युद्धविस्तारो यस्य । नष्टसामर्थ्यादिना भ्रष्टयुद्धकमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ग. मवरावरम्. घ. मपरावरम्. २ ख. ड. छ. झ. नर्दतां.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अयोध्यायादशरथेनपरिपालनसमयेस्थितिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
 बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ॥ धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
 यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा वैसञ्जगदपालयत् ॥ ४ ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणवामरावती ॥ ५ ॥
 तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैःस्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥

तिवृत्तमितिबोध्यं । आचार्याःप्राहुः “तमेतंवेदानुवच-
 नेनब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेन ”
 इतिश्रुतिरनेनोपबृंह्यते । द्विजोत्तमैः “अष्टवर्षब्राह्मणमु-
 पनयीत” इत्युक्तीत्याकृतोपनयनैः । वेदषडङ्गपारगैः
 अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदैः । अग्निमद्भिः अनुष्ठितयज्ञैः ।
 सहस्रदैः यथाशक्तिब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः । महासभिः
 महायज्ञैः कृततपस्कैरित्यर्थः । गुणवद्भिः “शमदमा-
 द्युपेतः स्यात् । शान्तोदान्तउपरतस्तिक्षुस्समाहितो
 भूत्वा” इत्युक्तशमादिमद्भिः । सत्यरतैः “सत्यस्यस-
 त्यं” इत्युक्तेब्रह्मणिभक्तिरूपापन्नज्ञानवद्भिः । केवलैः
 “तस्माद्ब्राह्मणःपाण्डित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेत्” इ-
 त्युक्तीत्यानाविष्कृतस्वरूपैः । ऋषिभिः “बाल्यं
 चपाण्डित्यंचनिर्विद्याथमुनिः” इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षि-
 कल्पैः “यत्रर्षयःप्रथमजायेपुराणाः” इत्युक्तीत्यासू-
 रिसदृशैः । आवृतां अवतरिष्यतिभगवानत्रेतिसमाग-
 म्यसंसेवितां । तामावासयामास । यद्वा हेकेवल परि-
 शुद्धचित्त एः त्वमपिवासायगच्छेति कविराह “तदु-
 पगत” इतिवत् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीम
 द्रामायभू० मणिमञ्जीराख्याने बाल० पञ्चमः सर्गः ५

एवंभगवद्वतारयोग्यदेशोदर्शितः अथतद्योग्यंपुरु-
 षंदर्शयति सर्गेष्वे । तस्यामित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्व-
 यं । दशरथः तस्यांवसन्सन्जगत्अपालयत् । सकीदृशः ।
 वेदवेदार्थं वेत्तीति वेदवित् । संगृह्णातिधनप्रदानादिना
 स्वीकरोतीतिसंग्रहः पचाद्यच् । सर्वेषांशूराणांविदुषांच
 संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घचिरकालभाविप-

दार्थद्रष्टुंशीलमस्यास्तीतितथा । ताच्छील्येणिनिः ।
 महातेजाः महाप्रतापः “तेजःपराक्रमेप्राणैवर्चस्यचि-
 षिरेतसि” इति रत्नमाला । पुरेभवाजनाः पौराः ।
 जनपदेभवाजानपदाः । तेप्रियायस्यसतथा ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः बहुभिर्महार्थैरेकोयोद्धार-
 थी । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकखननाराम-
 प्रवर्तनादिषु रतः । वशी स्वाधीनसर्वजनः । “त्रि-
 ष्वधीनेवशोवाञ्छाप्रभुत्वाधीनतासुना” इतिभास्करः ।
 महर्षिकल्पः महर्षितुल्यः । राजर्षिः राजरूपऋषिः ।
 त्रिषुलोकेषु भूर्भुवस्स्वर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ २ ॥
 बलवान् चतुरङ्गसेनायुक्तः । अतएव निहतामित्रः
 निहतशत्रवः । मित्रवान् प्रशस्तमित्रयुक्तः । विजि-
 तेन्द्रियः निषिद्धेषुशब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रियः । धनैः
 हिरण्यरत्नदिव्यांबराभरणादिभिः । अन्यैः तदपेक्ष्या-
 न्यैः । संग्रहैः संचयैः । निधिभिरिति यावत् । शक्र-
 वैश्रवणोपमः यथाक्रमं इन्द्रकुबेरोपमः ॥ ३ ॥ यथा
 मनुः वैवस्वतमनुः लोकस्यपरिरक्षिता तथा दशरथो
 राजा तस्यांवसन् जगत् भूलोकं अपालयत् ॥ ४ ॥
 एवंराजगुणाउक्ताः लोकपालनंचोक्तं संप्रतिपुरपरि-
 पालनमाह—तेनेति । सत्ये अभिसन्धा अभिप्रायोयस्य
 तेन त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् अनुतिष्ठता अनुसरता ।
 पालिता सत्यादिपुरस्सरं त्रिवर्गार्थपालितेत्यर्थः ॥ ५ ॥
 पालनफलंदर्शयति—“तस्मिन्” इत्यादिना “मानवे-
 न्द्रेणधीमता” इत्यन्तेन । हृष्टाः वाससौख्येनप्रीताः ।
 धर्मात्मानः । बहु श्रुतंशास्त्रश्रवणं येषांते बहुश्रुताः ।
 स्वैःस्वैः धनैस्तुष्टाः परधनानभिलाषिणइत्यर्थः । वी-

तिल० अतिरथः दशसहस्रमहारथैः असहायेनयोद्धा ॥ २ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. धर्मपरो. २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. संचयैश्चान्यैः. ३ ङ. च. छ. झ. राजालोकस्यपरिरक्षिता.

नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्चधनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥ ८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो नानुलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वाऽपि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां न च निर्वृत्तसंकरः ॥ १२ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रीतिग्रहे ॥ १३ ॥
 न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयको न वाऽशक्तो नाविद्वान्विद्यते तदा ॥ १४ ॥
 नाषडङ्गविद्वत्प्रासीन्नात्रतो नासहस्रदः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥

पस्या स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहः सूच्यते । अ-
 लुब्धाः दानेप्राप्तलोभरहिताः । सत्यवादिनः सत्यवच-
 नशीलाः । आसन्नितिशेषः ॥ ६ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे
 पुरश्चेष्टे । अल्पसन्निचयः अल्पकोशवान् । अगवाश्चधन-
 धान्यवान् असिद्धार्थः धनादिभिरप्राप्तधर्मार्थकामरूप-
 पुरुषार्थः । यः कुटुंबी सकश्चिन्नासीत् । “मातापि-
 तारूपेपुत्रौपुत्रीपत्न्यतिथिः स्वयं । दशसङ्ख्यः कुटुंबीति
 विष्णुनोक्तं द्विजोत्तम” ॥ ७ ॥ कामी कामैकपरः ।
 पुरुषः अयोध्यायां कश्चित् कोणेपि द्रष्टुं शक्यं । शक्य-
 मितिनिपातः “शक्यमरविन्दसुरभिः” इतिकालि-
 दासेनापिप्रयुक्तः । कदर्यो वा द्रष्टुं शक्यं । “आत्मा-
 नंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातृ-
 न्सकदर्यइतिस्मृतः” । नृशंसः क्रूरोपि नद्रष्टुं शक्यं ।
 “नृशंसोघातुकः क्रूरः” इत्यमरः । अविद्वान् विद्या-
 रहितः । परलोकोनास्तीतियोमन्यते सनास्तिकः ।
 “अस्तिनास्तिदिष्टमतिः” इतिठक् ॥ ८ ॥ अयो-
 ध्यायां सर्वे नराः सर्वा नार्यश्च धर्मशीलत्वादिविशि-
 ष्टाभवन्ति । सुसंयताः सुष्ठुनियतेन्द्रियाः । शीलवृत्ता-
 भ्यां उदिताः उत्पन्नाः । सहजशीलवृत्ताइत्यर्थः । शीलं
 सत्स्वभावः । वृत्तं आचारः । “शीलं स्वभावे सद्वृत्ते”
 “वृत्तंपद्येचरित्रे” इत्युभयत्राप्यमरः । अमलाः निर्म-
 लमनस्काः ॥ ९ ॥ अकुण्डली अयोध्यायां नविद्यते
 एवंमुत्तरत्राप्यन्वयः । अल्पभोगवान् अल्पसुखवान् ।

“भोगः सुखेह्यादिभृतावहेश्चफणकाययोः” इत्यमरः ।
 मृष्टः अभ्यङ्गस्नानशुद्धः । नानुलिप्ताङ्गइत्यत्रसुप्तेति
 समासः । चन्दनाद्यननुलिप्ताङ्गइत्यर्थः । अत्रापिनञनु-
 षज्यते । सुगन्धशब्देनकुङ्कुमकस्तूर्यादिकमुच्यते ॥ १० ॥
 मृष्टपूर्णं अन्नाभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायांनदृ-
 श्यते । एवमुत्तरत्रापियोज्यं दाता प्रकरणादन्नदाता । अ-
 ङ्गदं बाहुभूषणं । निष्कं उरोभूषणं । “साष्टशतेसुव-
 र्णानां हेमयुरोभूषणेपले । दीनारेपिचनिष्कोऽस्त्री” इत्यम-
 रः । तेधरतीतिअङ्गदनिष्कधृक् । धृगित्येवपाठः । ह-
 स्ताभरणं कटकाङ्गुलीयकादि । अनासवान् अजिता-
 न्तःकरणः ॥ ११ ॥ आहिताग्निः अजस्राग्निहोत्री ।
 यज्वापिहि कश्चिद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा सोम-
 यागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यवान् । तिरस्कारार्हइ-
 तियावत् । निर्वृत्तः अनुष्ठितः संकरः परक्षेत्रेबीजा-
 वापादिर्येनसः ॥ १२ ॥ अध्ययनं जपरूपाध्ययनं ।
 संयताः संकुचिताः ॥ १३ ॥ अनृतं असत्यं कायति
 वक्तीत्यनृतकः । कैशब्दइत्यस्मादात्वे “आतोनुपसर्गे-
 कः” इतिकप्रत्ययः । श्रुतं श्रवणं भावेनिष्ठा । बहुप्रकार-
 शास्त्रश्रवणरहितइत्यर्थः । असूयतीत्यसूयकः । “क-
 ण्डादिभ्योयक्” इतियक् । धातुसंज्ञायांबुञ् । अशक्तः
 ऐहिकामुष्मिकार्थसाधनाशक्तः । तदा दशरथराज्यपाल-
 नकाले । अनेनायंश्लोकोजानपदविषयइतिगम्यते । ते-
 नात्रनपौनरुक्त्योशङ्का ॥ १४ ॥ षडङ्गानि शिक्षाक-

तीर्थी० सतामुत्कृष्टधनानां निचयस्सन्निचयः । अल्पस्सन्निचययोस्मात्तथासनास्ति ॥ ७ ॥ तीर्थी० शक्यमितिवस्तुसामा-
 न्येननपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ ८ ॥ नलिप्ताङ्गइतिमुष्पुपेतिसमासः । शोभनोगन्धः स्वाभाविकशरीरामोदोयस्य ॥ १० ॥ तिल०
 अशुक्तः सदाचाररहितः । संकरः कुण्डगोलकादिः ॥ १२ ॥ परिग्रहेस्वभार्यायां संयताः नियताः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क-झ. ट. मुदिताः. २ झ. ननलिप्ताङ्गः. ३ ट. नासुगन्धश्च. ४ घ. ज. विप्रोवाप्यसहस्रदः. ५ झ. नचा-
 वृत्तोनसंकरः. ६ च. परिग्रहे. ७ इ. ज. झ. नाबहुश्रुतः. च. छ. नासहस्रवान्. ८ च. छ. निन्दितः. ९ ज. व्याधितोवापि
 स्व. व्याधितोवानकश्चन.

कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥
वर्णेष्वय्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥
दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥ यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ॥ संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥
कांभोजविषये जातैर्बाह्वीकैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णा हैमवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ।
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५ ॥

लोप्यकारणं निरुक्तिश्छन्दोविचितिर्ज्योतिषामयनं च ।
अत्रतः चान्द्रायणादिव्रतरहितः । असहस्रदः अवहु-
प्रदः । दानाध्ययनेत्यत्रविद्यादानमुक्तं । अत्रहिरण्यादि-
दानं । क्षिप्रचित्तः व्याकुलमनस्कः । व्यथितः व्या-
ध्यादिनापीडितः ॥ १५ ॥ अश्रीमान् कान्तिरहितः ।
अरूपवान् सौन्दर्यरहितः । नारीपक्षे अश्रीमती अरू-
पवती अभक्तिमती चेत्यूहः । राजनि दशरथे अभक्ति-
मान् भक्तिरहितः । भक्तिः अधिकमान्यविषयस्तेहः
॥ १६ ॥ अग्रेभवोऽय्यः “अग्राद्यत्” । ब्राह्मणः ।
सचतुर्थेऽंशेषु वर्णेषु वर्तमानाः नराः । देवताति-
थिपूजकाः । शूद्राणां देवतापूजा तान्त्रिकमन्त्रेण । अ-
तिथिपूजनं हिरण्यादिदानेन । कृतज्ञाः उपकारज्ञाः ।
वदान्याः दानशौण्डाः । “वदान्योदानशौण्डः स्यात्”
इति विश्वः । शूराः ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वं । विक्रमसं-
युताः पराक्रमसंयुताः । ब्राह्मणानां पराक्रमोवाद्क-
थासु । आसन्नितिशेषः ॥ १७ ॥ तस्मिन् पुरोत्तमे सर्वे-
नराः धर्मं सत्यं च संश्रिताः । अतएव हेतोः दीर्घायुषः ।
स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुताः । आसन् ॥ १८ ॥
क्षत्रं क्षत्रियजातिः । ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं आसीत् ।
तदाज्ञानुवर्तीति यावत् । “मुखं निस्तरणवक्त्रे द्वायुपा-
यप्रधानयोः” इति यादवः । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः क्ष-
त्रस्यानुवर्तिनः । शूद्रास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः त्रयाणां
वर्णानामुपचारशीलाः सन्तः स्वधर्मनिरता आसन्

॥ १९ ॥ एतत्सर्वदशरथपालनकृतमित्याह—सेति
॥ २० ॥ अग्निकल्पानां शौर्यातिशयादग्नितुल्यानां
पेशलानां अकुटिलानां । अमर्षिणां पराभिभवासहि-
ष्णूनां । कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानां । यो-
धानां भटानां । “पूरणगुण—” इत्यादिनाषष्ठी । सा
पुरी । योधैः संपूर्णा । गुहा केसरिभिः सिंहैरिव ।
तथादुर्धर्षाभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं चतुरङ्गसंपत्तिषु
पदातिसंपत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसंपत्तिमाह—कांभोजेति ।
कांभोजविषये कांभोजाख्यदेशे जातैः । बाह्वीकैः
बाह्वीकदेशभवैः । “तत्रभवः” इत्यण् । वनायुजैः व-
नायुदेशजातैः । नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः । हरेरिन्द्र-
स्य हयोहरिहयः उच्चैश्चवाः तद्वदुत्तमैः हरिहयोत्तमै-
रश्वश्रेष्ठैः । सा पूर्णाऽभवत् ॥ २२ ॥ गजसंपत्तिमाह—
विन्ध्येत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयं । मत्तैर्विन्ध्य-
पर्वतजैर्मातङ्गैः । हैमवतैः हिमवतिजातैः । “तत्रजा-
तः” इति शैषिकोण् । मदान्वितैः अतिबलैः मातङ्गैः
गजैरपि पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैः ऐराव-
तकुलोद्भवैः । “कुलात्खः” । द्विपैश्च महापद्मः
पुण्डरीकाख्यो दिग्गजः तस्य कुलं येषांतैः । द्विपैश्च
अञ्जनात् वरुणदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि वामनात्
यमदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि सा पूर्णाऽऽसीत्
॥ २४ ॥ भद्रैरित्यादिसार्धश्लोकैकान्वयः । भद्राः
मन्द्राः मृगाश्चेति गजजातित्रयं । “भद्रो मन्द्रो-

मुनिभा० “भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयस्त्रिविधा गजाः” । तल्लक्षणं “पञ्चोन्नतं सप्तमृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानं । एकद्वि-

[पा०] १ घ. छ. झ. स्वकर्म. ख. श्वधर्म. २ ख. ननुयायिनः. ३ ग. च. नांभुवर्चसाम्. ज. नामनीषिणाम्. ४ ख. घ. संवैः पूर्णा सुशूराणां. ५ घ. हयोपमैः. ६ ड. च. छ. झ. निष्कान्तैः.

सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ यस्यां दशरथो राजा वसञ्जगदपालयत् ॥ २६ ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥
तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

दशरथस्य प्रधानामात्यानां प्रधानत्विजोश्च नामधेयनिर्देशः ॥ १ ॥ तथाऽन्येषाममात्यानां सामर्थ्यकथनम् ॥ २ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निष्वाकोस्तु महात्मनः ॥ मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥
अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३ ॥

मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ” इति हलायुधः । भद्र-
मन्द्रो भद्रमृगो मृगमन्द्रश्चेति द्विप्रकृतिकाः संकीर्णजातय-
स्तिष्ठः । भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः संकीर्णगजाः ।
तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्यां “ अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्र-
लक्षणं । पृथुत्वं श्रुततास्यौल्यं संक्षिप्तं मन्द्रलक्षणं । तनु-
प्रत्यङ्गदीर्घश्च प्रायो मृगगुणो मतः । भद्रमन्द्रो भद्रमृगो
भद्रमन्द्रमृगोऽपि च । मृगमन्द्रादयोऽप्येवमिति संकरजा-
तयः ” इति । एवं भूतैर्नित्यमन्तैरचलसंनिभैः नागैः ।
सासदा पूर्णाऽभवत् ॥ २५ ॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः
रथसंपत्तिरपि सूचिता । एवं चतुरङ्गबलसंपत्त्या नन-
गरमात्रमप्रवृष्य किंतु अभितो द्वेयोजने दुर्गमे इत्याह—
सेति । सा नगरी भूयः नगराद्बहिरपि द्वेयोजने
द्वयोर्योजनयोः । अत्यन्तसंयोगो द्वितीया । सत्यनामा
यथार्थनामा अयोध्यानामा । “ डाबुभाभ्यामन्यतर-
स्यां ” इति डाप् । अत्र हेतुमाह—यस्यामिति । योजनत्र-
यविस्तारवत्यां तस्यां मध्ये योजनद्वयमत्यन्तं योऽद्रुमश-
क्येत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ २६ ॥ पालनं चाह्लादनपूर्वक-
मित्याशयेनाह—तामिति ॥ २७ ॥ सर्गोक्तमर्थसं-
क्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति । अर्गलं नाम

कवाटनिश्चलत्वायतिर्यङ्निबद्धोदारविशेषः । “ तद्वि-
ष्कंभोर्गलं नना ” इत्यमरः । शिवां मङ्गलवतीं । वंश-
स्थोपजातिवृत्तं ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसंपन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसहायसा-
धिष्ठसचिवसंपत्तिर्दर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि । महा-
त्मनः महामतेः । तस्य इक्ष्वाकोः । दशरथस्य तद्वंशज-
त्वात्तच्छब्दः । मन्त्रज्ञाः कार्यविचारज्ञाः । इङ्गितं
पराभिप्रायः तं मुखविकाससंकोचव्यङ्ग्यवचनादिभि-
र्जानन्तीति इङ्गितज्ञाः । अमात्याः अमा राज्ञः सर्वरा-
ज्यव्यापारेषु सहभवन्तीत्यमात्याः । “ अव्ययात्त्यप् ”
गुणैः वक्ष्यमाणमन्त्रिगुणैः । उपेता आसन् ॥ १ ॥
“ मन्त्रिणः सप्तवाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ” इति मनुनो-
क्तीत्याह—अष्टाविति । शुचयः सर्वासनास्वामिद्रोह-
चिन्तारहिताः । नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु ।
अनुरक्ताः तत्पराः । अष्टावमात्याः बभूवुः ॥ २ ॥
तेषां नामानि दर्शयति—धृष्टिरिति । धृष्टिः प्रथमोऽभ-

वृद्धावथमन्द्रभद्रौ संकीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ” । अत्र पूर्वार्धे मृगाख्यगजस्य लक्षणमुक्तं । मृगाख्यगजप्रमाणादेकहस्तमात्रवृद्धौ मन्द्रा-
ख्यगजइत्युच्यते । मन्द्राख्यगजात् द्विहस्तवृद्धौ भद्राख्यगजइत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तवृद्धौ भद्रमन्द्रमृगाख्यगजइत्युच्यते ।
भद्रमन्द्रैः भद्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणैः मन्द्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणैश्च युक्ता गजाः भद्रमन्द्रास्तैः । भ-
द्रमृगैः भद्राख्यमृगाख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता भद्रमृगास्तैः । मृगमन्द्रैः मृगाख्यमन्द्राख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता गजाः मृगमन्द्रास्तैः ।
संकीर्णनागाः इतरगजा अनियतप्रमाणाः ॥ २५ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शिरो० तु शब्दद्वयार्थे । किंच इक्ष्वाको रेवामात्यास्तस्य दशरथस्यामात्या आसन्नित्यन्वयः । अत्रार्थे तु रेवार्थे ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. इदमर्थं न दृश्यते. २ ट. नृपसिंहसंकुलां. ३ ड. झ. सुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः. अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्.

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥

[सुयज्ञोप्यथ जाबालिः काश्यपोप्यथ गौतमः ॥ मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ।

एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ ५ ॥]

विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ [परस्परानुरक्ताश्च नीतिमन्तो बहुश्रुताः ॥]

श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ ६ ॥

कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ ७ ॥

क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ८ ॥

तेषामविदितं किञ्चित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वाऽपि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥

कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥

कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं वाऽपि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम् ॥ ११ ॥

वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥

वत् । जयन्तोद्वितीयोऽभूत् । इति क्रमेणयोजयित्वा सुमन्त्रोष्टमोऽभवदिति योज्यं ॥ ३ ॥ वसिष्ठः वामदे-
वश्च द्वौ ऋषिसत्तमौ ऋत्विजौ पुरोहितौ । अभिमतौ प्रधानौआस्तां । तथा अभिमताः अपरेमन्त्रिणः । ऋ-
त्विजः जाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥ ४-५ ॥ अथमन्त्रिगु-
णान् प्रपञ्चयति सर्गशेषेण । विद्यासुआन्वीक्षिकीप्र-
भृतिषु विनीताःशिक्षिताः । ह्रीमन्तः अकृत्यकरणेषु
लज्जान्तः । कुशलाः नीतौसमर्थाः । नियतेन्द्रियाः
अविहितविषयेभ्योनिवृत्ताः । श्रीमन्तः लक्ष्मीसमृद्धाः ।
महात्मानः महाबुद्धयः । शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः ।
दृढविक्रमाः अप्रतिहतपराक्रमाः ॥ ६ ॥ प्रणिहिताः
राजकृत्येष्वप्रमत्ताः । यथावचनकारिणः यथोक्तवन्त-
स्तथैवकुर्वन्ति । नतु “मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्य-
त्” इतिन्यायतइतिभावः । तेजःक्षमायशांसिप्राप्ताः ।
“द्वितीयाश्रित—” इत्यादिनासमासः । अत्रयशः प्रता-
पक्षमाजन्याप्रथा । कीर्तिमन्तइत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञता-
कृताप्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिणइत्यनेन निर्मत्सरत्वमु-
च्यते । आसन्मन्त्रिणइति श्लोकद्वयशेषः ॥ ७ ॥ अर्ध-

मेकान्वयं । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतंअसत्यं
वचोनब्रूयुः ॥ ८ ॥ तेषां मन्त्रिणां । स्वेषु स्वराष्ट्रीयवृ-
त्तान्तेषु । परेषु परराष्ट्रीयवृत्तान्तेषुच । कृतं क्रियमाणं
चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं । करिष्यमाणमितियावत् । यत्कि-
ञ्चिदपिवावृत्तं । चारेण चारमुखेन । अविदितंनास्ति ।
सर्वोपिस्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तभेदस्तैर्ज्ञातइत्यर्थः ॥ ९ ॥
व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु । कुशलाः समर्थाः ।
सौहृदेषुविषयेषु । परीक्षिताः राज्ञाबहुधापरीक्षिताः ।
ते मन्त्रिणः । सुतेष्वपि । प्राप्तकालं प्राप्तसापराधत्वलक्ष-
णकालं । दण्डं । धारयेयुः प्रवर्तयेयुः ॥ १० ॥ कोशस्य
अर्थनिचयस्य । संग्रहणे संपादने । बलस्य चतुर्विधसैन्य-
स्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेनसंरक्षणेच । युक्ताः अवहिताः
सन्तः । अहितं शत्रुमपि । अदूषकं अनपराधिनं । नवि-
हिंस्युः नपीडयेयुः । शकिलिङ् ॥ ११ ॥ वीराः शत्रु-
निवारणक्षमाः । नियतोत्साहाः शत्रुजयेनित्योत्साहाः ।
राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ।
अतएव विषयवासिनां स्वराज्यवासिनां । शुचीनां सा-
धूनां । नित्यंरक्षितारः । अशुचीनांतुनिहन्तारइतिचसि-

तीर्थी० प्रधानर्त्विजोर्वसिष्ठवामदेवयोरपिमन्त्रिमध्येपाठान्मन्त्रपर्यालोचनायामप्यन्तर्भावोद्योत्यते । तिल० अमात्याः देशा-
दिकार्यनिर्वाहकाः । मन्त्रिणोव्यवहारद्वयारइतिभेदः ॥ ४ ॥ तिल० परानेवाह—सुयज्ञइत्यादि । सुयज्ञःऋषिविशेषः । एतैर्ब्र-
ह्मर्षिभिर्नित्यंसहितास्तस्यऋत्विजइत्यनेनसर्वथाकर्मसाधुप्यंदिशितं । पौर्वकाःपरंपरागताइत्यर्थकममात्यर्त्विजांविशेषणम् ॥ ५ ॥
तिल० शास्त्रज्ञाःशस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. सार्धश्लोकोधिकोदश्यते. २ घ. कुलीनाविजितेन्द्रियाः. ३ ग. इदमर्धमधिकं दृश्यते.
४ घ. शास्त्रेष्वबहुबुद्धयः. ड. झ. शास्त्रज्ञादृढविक्रमाः. ५ छ. पुच. ६ ख. घ. नीतिज्ञाः सत्यवादिनः. ७ क. ख. घ. ज.
कालंचयेदण्डं. च. छ. कालेयथादण्डं. ड. झ. ट. कालंयथादण्डं. ८ ख. साधयेयुः. ९ ख. संरक्षणे. क. ग्रहणसंयुक्तः.
१० ख. स्वपरिसंग्रहे. ११ ड-झ. नहिंस्युरविदूषकं. १२ ख. रक्षितारश्चवर्णानां.

ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
 शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥
 कश्चिन्ने दुष्टस्तत्रासीत्परदाररतो नरः ॥ प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥
 सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः ॥ हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥
 गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १७ ॥
 [अभितो गुणवन्तश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥]

सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदाऽन्विताः ॥ मन्त्रसंवरणे शक्ताः श्रद्धांस्सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १८ ॥

द्वं । ते आसन्नित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् ।
 क्षत्रं क्षत्रियांश्च । अहिंसन्तः विनाऽपराधतत्त्वमनपह-
 रन्तः । सत्यप्यपराधे । पुरुषस्य अपराधिनः । बलाबलं
 अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यं वा । संप्रेक्ष्य । अपराध-
 गुरुत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अपराधाल्पत्वे मृदुदण्डाश्च ।
 शक्तत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च । कोशं
 समपूरयन् ॥ १३ ॥ अथमन्त्रिगुणसंपत्तिफलदर्शयति—
 शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीनां एकरूपकरण-
 त्रयवतां । एकबुद्धीनां एककण्ठानां सर्वेषां । मन्त्रिणां ।
 संप्रजानतां राज्यतन्त्रविचारयतां । भावलक्षणसप्तम्य-
 र्थेष्वपि । “षष्ठीचानादरे” इत्यत्रयोगविभागेन । सर्व-
 शुभमन्त्रिपुराज्यतन्त्रविचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा ।
 क्वचित्कोणेपि । मृषावादी असत्यवादी । नरः नासीत्
 ॥ १४ ॥ किंच तत्र पुरराष्ट्रेषु । कश्चिन्नरः । दुष्टः
 कुटिलः । परदाररतश्च नासीत् । प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरव-
 रं च तत्सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासि-
 नःसर्वेप्यन्यायाधर्मरहिताएवासन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पुनस्तान्विशेषयति—सुवाससः इत्यादिनासार्धश्लोक-
 त्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः । सुवेषाः शोभनालं-

काराः । सुशीलिनः सुसदृत्ताः । नरेन्द्रस्य स्वामिनः ।
 हितार्थं नयचक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः । सर्वदानी-
 तिषुदत्तावधानादित्यर्थः ॥ १६ ॥ गुरौ गुरुषु । जा-
 ल्येकवचनं । गुणगृहीताः गृहीतगुणाः । गुणमात्रग्राहि-
 णोदोषमपश्यन्तइत्यर्थः । पराक्रमेविषये प्रख्याताः ।
 विदेशेषु देशान्तरेष्वपि । सर्वतः सर्वत्रातीतानागतवि-
 षयेषु । बुद्धिनिश्चयात् निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोः । विज्ञा-
 ताः विख्याताः ॥ १७ ॥ सन्धिः सामन्तैःसमाधानं
 विग्रहः तैः कलहः तयोस्तत्त्वं देशकालाद्युचितत्वं ।
 तज्जानन्तीतितथा । उक्तंचमनुना “यदात्वेवाल्लिकापी-
 डातदासन्धिसमाश्रयेत् । अभ्युच्छययोदात्मानंतदा
 मन्येतविग्रहं” इति । प्रकृत्या स्वभावेन । संपदा ऐश्वर्ये-
 ण । अन्विताः । संपदभावे तच्चापलेनान्यथाकुर्युरिति
 भावः । मन्त्रोराष्ट्रकार्यचिन्ता तस्यसंवरणे बहिरप्रक-
 टने शक्ताः । संपत्कार्यमिदं । सूक्ष्मासुबुद्धिषु सूक्ष्मा-
 र्थविशेषविचारेषु । श्रद्धाः अपरुषाः । सद्यःप्रति-
 भावन्तइत्यर्थः । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्याशासन-
 विशेषज्ञाः । “ग्रन्थशासनयोःशास्त्रं” इतिभास्करः ।
 सततं राज्ञःप्रियवादिनः । हितवचनस्यैवराज्ञःप्रिय-

तिल० । अभिपूरयन्नितिपाठेअडभावार्थः । शिरो० ब्रह्मक्षत्रं ब्रह्मणोवेदस्यक्षत् अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेनहिंसनंयेषांतेना-
 स्तिकास्तेभ्यश्चायतेवेदाप्रामाण्यवादनिवर्तनपूर्वकं वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वेनजनान्प्रक्षतीतिब्रह्मक्षत्रं ब्राह्मणकुलमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 तिल० हितार्थाः हितप्रयोजनाः ॥ १६ ॥ ती० गुणागुणगृहीताः गृहीतगुणदोषाः । अयंगुणवानयंदोषवानितिज्ञानवन्तः ।
 आहिताभ्यादिलात्परनिपातोनिष्ठान्तस्य । ति० गुरोः संबन्धसामान्येष्वपि । गुरुणा स्वाचार्येणराज्ञाच । अर्शआद्यजन्तुगुणशब्दे-
 नगुणवत्तयागृहीताइत्यर्थः । तेनगुर्वनुग्रहाप्तसर्वैश्वर्यलंसूचितं । विदेशेष्वपिसर्वतोविज्ञातत्वेहेतुः बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः ।
 ॥ १७ ॥ तिल० अभितोगुणवन्तः सर्वदेशेसर्वकालेचगुणवन्तः । प्रकृत्या त्रिगुणयासंपदाऽन्विताः । तत्रसालिक्यासंपदाशि-
 ष्ठपालने । तामस्यासंपदादुष्टनिग्रहकाले । भोगकालेराजस्यासंपदाधनधान्यदासीदासशिविकाश्वगजादिरूपया ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग. तेकोशंसमवर्धयन्. घ. तेचकोशमपूरयन्. २ ग. व्रमन्दः. ३ ख. ड.—झ. रतिर्नरः. ४ ड. च.—झ.
 शुचिव्रताः. ५ ग. घ. ड. झ. हितार्थाश्च. ६ घ. चक्षुषः. ७ ड. च. झ. गुरोर्गुण. ख. छ. ज. गुणागुण. ८ ड. च. छ. झ.
 पराक्रमैः. ९ ख. ग. विख्याताः. १० ड. निश्चिताः. ज. झ. निश्चयाः. घ. निश्चये. ११ ड. झ. इदमर्थदशते. १२ ट. संग्रहणे.
 १३ ग. घ. च. युक्ताः. १४ ग. घ. च. शाक्ताः. ड. सक्ताः. क. छ. ज. झ. शक्ताः.

नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १९ ॥

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ २० ॥

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २१ ॥

नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥ २२ ॥

स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ॥

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

पुत्राभावात्परिखिद्यतादशरथेनतदर्थमश्वमेधयजननिर्धारणेन सुमन्त्रमुखादाहूतेषु वसिष्ठादिषु स्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥ १ ॥
तैस्तदनुमोदनेन सरयूत्तरतीरेयज्ञशालानिर्माणविधानपूर्वकं भूसंचारणायाश्वमोचनचोदना ॥ २ ॥ दशरथेन मन्त्रिषु यज्ञसंभार-
संभरणादिनियोजनपूर्वकं पत्नीनां तन्निवेदनेन दीक्षाविधानम् ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥

त्वात् । आसन्निति पूरणीयं ॥ १८ ॥ ईदृशैः उक्तगुण-
विशिष्टैः । गुणोपेतैः उक्तगुणातिरिक्तगुणोपेतैः । तैः
अमात्यैः । उपपन्नः । अनघः व्यसनरहितः । उक्त-
मनुना “दशकामसमुत्थानितथाष्टौक्रोधजानिच ।
व्यसनानिदुरन्तानिप्रयत्नेनविवर्जयेत्” इति । व्यसन-
स्वरूपंचोक्तं “मृगयाक्षोदिवास्वापःपरिवादःस्त्रियोम-
दः । तौर्यत्रिकंवृथाट्याचकामजोदशकोगुणः । पैशु-
न्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणे । वाग्दण्डनंचपारु-
ष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकः” इति । दशरथो राजा । वसुं-
धरां भूमिं । अन्वशासदिति लुङ् । “सर्तिशास्त्यर्ति-
भ्यश्च” इत्यङ् ॥ १९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
चारेण चक्षुःस्थानीयेन । अवेक्षमाणः स्वपरराष्ट्रवृत्ता-
न्तान्पश्यन् । जालेकवचनमिदं । अनेकचारैर्ज्ञेयत्व-
वचनात् । यथाहमनुः “वनेवनचराःकार्याःश्रमणाट-
विकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थशीघ्राश्चारपरंपराः”
इति । धर्मेण दण्ड्यदण्डनादिना । प्रजाः । रञ्जयन्
आह्लादयन् । पालनमनिष्टनिवृत्तिपूर्वकं प्रप्रापणं । अ-
धर्मं अदण्ड्यदण्डनादि । विश्रुतः दानविक्रमादिभिः
प्रसिद्धः । वदान्यः दानशीलः । सत्यसंगरः सत्यप्रति-

ज्ञः । “संगरोनाक्रियाकालेप्रतिज्ञाविपदोर्युधि” इति
यादवः । सः । पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः । तत्र अयो-
ध्यायां । वसन्निति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ विशिष्टं
अधिकं । तुल्यं वा । आत्मनः शत्रुं नाध्यगच्छत्
न ज्ञातवान् । तत्र हेतुमाह । मित्रवान् । नतसामन्तः
पादान्तसमानसीमाधिपतिकः । प्रतापेन हताः कण्ट-
काः शत्रवो यस्य स तथा “वेणौदुमाङ्गेरोमाश्चेक्षुद्रशत्रौ
चकण्टकः” इति यादवः । स इति शेषः ॥ २२ ॥ उक्त-
मर्थसदृष्टान्तमाह—स इति । अर्थमेकं ॥ २३ ॥ सर्गा-
र्थसंग्रहेण दर्शयति—तैरिति । मन्त्रिहिते मन्त्रे हिते च ।
नियुक्तैः । कुशलैः बुद्धिकुशलैः । समर्थैः कार्यकरण-
समर्थैः । मन्त्रिभिः । वृतः नृपः । तेजोमयैः । स्वार्थे-
मयद् । गोभिः किरणैः । युक्तः । उदितोऽर्कः बाल-
सूर्य इव । दीप्तिमवाप । त्रिषु बुपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवंधार्मिकत्वेन दशरथस्य भगवदवतारयोग्यत्वमु-
क्त्वा अथतदुपयुक्तदाराधनोपक्रमं दर्शयत्यष्टमे—

ति० प्रजाः धर्मेण युक्ता यथाभवन्ति तथा पुरुषैः रक्षयन् । सर्वत्र हेतौ शता ॥ २० ॥ ती० प्रतापहतकण्टक इति पाठे
प्रतापेन समन्तानिहतकण्टक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ति० एवं समग्रगुणस्याप्युत्तरेणाजितपितृलोकात्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. नीतिशास्त्रे. २ च. छ. उपपन्न. ३ ड. छ. झ. रक्षयन्. ४ ख. ड. झ. दिवि. ५ क. झ. निविष्टैः.
६ ख. घ. समर्थैः. ७ च. छ. मयोगोभि.

चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः ॥ सुतार्थी वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥
 स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ॥ मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरेवं कृतात्मभिः ॥ ३ ॥
 ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ शीघ्रमानय मे सर्वान्गुरुंस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥
 ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥
 सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥
 तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ इदं धर्मार्थसहितं वाक्यं श्लक्ष्णमथाऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाञ्च्युतम् ॥
 ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ १० ॥
 संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ॥ [सर्वस्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥

तस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिन्ता युक्तेतिसूचयितुं राज्ञोविशेषणानि । तप्यमानस्य तपश्चरतः । यद्वा । पुत्रोत्पादनानुगुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेपि पुत्राभावात् परितप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायमार्गमाणस्य । सुगभावआर्षः । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । नयजामि नायाक्षिषं ॥ २ ॥ सइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । “ह्रीवेकृतंयुगेपिस्थात्फलपर्याप्तयोरपि” इति भास्करः ॥ ३ ॥ तान् प्रसिद्धान् ॥ ४ ॥ त्वरितं तत्क्षणएव । त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः । समस्तान् संमिलितान् । समानयत् । राजगृहमितिशेषः ॥ ५ ॥ गुरुनेवाह—सुयज्ञमिति । समानयदिति पूर्वेषणान्वयः । सुयज्ञादीनांगुरुत्वमात्वि-

ज्यकरणात् ॥ ६ ॥ अथ गुर्वागमनानन्तरं । श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥ लालप्यमानस्य भृशं विलपतः । लापेर्यङन्ताच्छानच् ॥ ८ ॥ तत् पुत्रेच्छुत्वात् । यष्टुं दीक्षितुं । शास्त्रदृष्टेन कर्मणा विधिना । प्रकारेणेति यावत् । कर्मणा क्रियाकलापेनेति वा । कामं काम्यमानं यज्ञं । कथंप्राप्स्यामि विघ्नभूयस्त्वादिति भावः । अत्र निर्विघ्नयागकरणे । बुद्धिः उपायः । विचार्यताम् ॥ ९ ॥ प्रत्यपूजयन् तुष्टुवुः । पार्थिवस्य मुखाञ्च्युतं साक्षाद्वाज्ञोक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥ ऊचुरित्यर्थमेकं । दशरथं वच ऊचुः । “ब्रूशासि” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । ते प्रसिद्धाः । संभाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि । संभ्रियन्तां संपाद्यन्तां । तुरङ्गः अश्वमेधीयोऽश्वः ॥ ११ ॥

शिरो० बुद्धिमान् परमबुद्धिविशिष्टः । धर्मात्मा वेदोक्तकर्मप्रवृत्तिविषयकयत्नवान् । कृतात्मभिः सकलकर्मफलीभूतरघुनाथविषयकबुद्धिभिः ॥ ३ ॥ **शिरो०** पुरोहितशब्दस्य वृत्तिघटकीभूतत्वेपि नित्यसापेक्षत्वात्तत्रमेशब्दान्वयः ॥ ४ ॥ **शि०** तान् राजबोधितान् ॥ ५ ॥ **तिल०** सुयज्ञादयो विद्यागुरवः । वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेनोपनेतृतया उपनेतुरेवाध्यापकतया गुरत्वेपि स्वसमशिष्याणां स्वतपोव्याक्षेपभियातेनाध्यापनेनियोगात्तेषामपि विद्यागुरुत्वमक्षतं । अन्ये अश्वमेधाखिलज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥ **तिल०** तातप्यमानस्येति पाठे पुनः पुनर्भृशंचतपः कुर्वत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ **शिरो०** बुद्धिरत्र बुद्धिरतः विचाररतान् त्रायते निश्चितवस्तूपदेशेनरक्षतीति तत्संबोधनं हेवसिष्टैत्यर्थः । तत् बाह्यनसगोचरातीतं वस्तु । यष्टुं प्रत्यक्षतः मेलयितुमिच्छामि । तत् शास्त्रदृष्टेन वेदबोधितेन । कर्मणा अहं कथं किंप्राप्स्यामि बाह्यनसगोचरातीतं वस्तु प्रत्यक्षतः किंलब्धास्मीत्यर्थः । इतिकामनितरां विचार्यतां । एतेन “न कर्मणान् प्रजयाधनेन” इति श्रुत्या कर्मणां तत्प्रापकत्वाभावे निश्चयात् बाह्यनसगोचरातीतवस्तुनः प्रत्यक्षत्वे सर्वप्रमाणविरुद्धत्वाच्च तत्प्राप्तिर्दुर्धृतेति प्रश्नकर्तुराशयो ध्वनितः ॥ ९ ॥ **शि०** परमप्रीताः । राजकृतगूढप्रश्नस्य सूत्रप्रस्फूर्त्या परमहर्षप्राप्ता एव सर्वे वसिष्ठप्रमुखाः । दशरथं वचः सूत्रवचनमूचुः । एतेन प्राकृतबाह्यनसगोचरातीतवस्तुस्य । भवन्तस्त्वप्राकृतकरणा इति भवत्करणविषयत्वं तस्य सिद्धमेव । एतावत्कालं भवत्करणाविषयत्वं तु वात्सल्यरसप्रभृतये “न कर्मणान् प्रजयाधनेन—” इत्यादीनि प्राकृतजनपराणि । तत्रापि काम्यकर्मजनिततत्त्वाभावावप्रतिपादकानीति काम्यनिषिद्धवर्जितानि कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्युत्तरं सूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—झ. सुतार्थी. २ क. च. छ. ज. सुनि. ३ ड. च. झ. सर्वैरपि. ४ ड. झ. ब्रवीन्महातेजाः. ५ क. घ. छ. सर्वान्गुरुंस्तान्सपुरोहितान्. ६ झ. श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्. ७ क. झ. मुखेरितं. ८ इदमर्थं क.—ट. पुस्तकेष्वधिकं दृश्यते.

सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वैतद्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥
 संभाराः संभ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९ ॥
 तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥
 विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं यथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महद्युतिः ॥ २२ ॥
 ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः ॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ २३ ॥

एकपुत्रस्यापुत्रप्रायत्वात् । “एष्टव्यावहवःपुत्राः” इति वचनाच्च पुत्रानिति बहुवचनं । प्राप्स्यसइति कर्मकर्तृ-
 यात्मनेपदं । धार्मिकी “धर्मचरति” इतिठक् । धर्माच-
 रणविषयिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हर्षेण हर्षाश्रुणा पर्याकु-
 लेव्यामेईक्षणेयस्यसः हर्षेणव्याकुलदृष्टिमान् । क्रिया-
 भेदाद्राजपदद्वयमितिनविरोधः ॥ १३ ॥ मे गुरूणा-
 मित्यन्वयः । इह इदानीं । समर्थैः । “चतुःशतारक्षन्ति
 यज्ञस्याघाताय” इत्युक्तरीत्यारक्षणसमर्थैः अधिष्ठितः
 रक्षितः । सोपाध्यायः अध्वर्युप्रभृतिः ऋत्विक्सहितः
 ॥ १४ ॥ सरय्वाइति । अनेन सरयूदक्षिणतीरे अ-
 योध्येतिगम्यते । शान्तयः विघ्ननिवारकाणिकर्माणि ।
 अभिवर्धन्तां अभिवर्धयन्तां । अन्तर्भावितप्यन्तोयं-
 शब्दः । यथाकल्पं यथाक्रमं । “क्रमस्तुकथ्यतेकल्पे”
 इतिभागुरिः । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ अयं-
 यज्ञः अश्वमेधः । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीक्षय-
 तीतिमहीक्षित् । क्षि निवासगल्योरित्यस्मात्किप् । तेन ।
 प्राप्तुंशक्यः । कष्टः क्लेशकरः अनर्थकरोवा । अपराधः
 अपचारः । यदि नभवेत् प्रमादेसत्यनर्थः सिद्धएवेति-
 भीत्याक्षुद्राराजानोनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्वांसः
 अश्वमेधस्वरूपामिज्ञाः । ब्रह्मराक्षसाः अकृतप्रायश्चि-

त्ताप्रतिग्राह्यप्रतिग्राहायाज्ययाजनादिपापैः राक्षसत्वं प्रा-
 प्ताः ब्राह्मणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वात् अत्र अश्व-
 मेधे । छिद्रं अपराधं । मृगयन्ते अन्वेषयन्ते । मृगअन्वे-
 षण इतिधातुः । “छिद्रंन्ध्रापराधयोः” इतिवैजयन्ती ।
 अपराधदर्शने यज्ञमात्मसात्कृत्यनाशयन्तीतिभावः ।
 किंततइत्यतआह—निहतस्यचेति ॥ १७ ॥ फलित-
 माह—तदिति । विधिपूर्वं अनपराधयथाभवतितथा
 यथासमाप्यते । तथा विधानं यत्नः । क्रियतां । इह-
 करणेषु यज्ञानुष्ठानेषु । समर्थाः । यूयमितिशेषः । यू-
 यंसमर्थाः खल्वितिस्तुतिः ॥ १८ ॥ ते सर्वे मन्त्रिणः ।
 पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निशम्य । यथा आज्ञप्तं आज्ञा-
 पितं । “वादान्त—” इत्यादिना वैकल्पिकइडभावो
 निपातितः । तथा कुर्मइत्यब्रुवन् । समीचीनोमहारा-
 जस्याध्यवसायइति प्रत्यपूजयंश्च ॥ १९ ॥ वर्धयन्तः
 आशीर्भिरितिशेषः । द्विजाः ऋत्विजः । भाविन्यां
 चैत्रपौर्णमास्यांतथैवकरिष्यामइत्युक्त्वाजग्मुरित्यर्थः
 ॥ २० ॥ क्रतुः क्रतुसंभारः । आप्यतां संपाद्यतां
 ॥ २१ ॥ महाद्युतिरितिप्रीत्यतिशयद्योतनं ॥ २२ ॥
 ताः प्रसिद्धाः कौसल्याद्याः । पत्नीः यज्ञार्हाः । “पत्यु-
 नोयज्ञसंयोगे” इतिपतिशब्दस्ययज्ञफलभोक्तृत्वरूप-

शि० सोपाध्यायः मुख्यऋत्विक्सहितः । उपाध्यायप्रयोजनं तु “पदेपदेजुहोति” इतिश्रुतिबोधितकर्मनिर्वहणं ॥ १४ ॥
 तीर्थी० यज्ञादिषुमन्त्रलोपक्रियालोपादिनाराक्षसत्वंप्राप्ताब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसाइत्युच्यन्ते । तिल० उप सं द्रष्ट इति त्रिपदं ।
 समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोगार्थः ॥ २१ ॥ इत्यष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥

[पा०] १ झ. स्तुष्टो. २ झ. व्याकुललोचनः. ३ ड. छ. झ. विधिहीनस्य. ४ झ. साधनेष्विति. ५ च. छ. प्विति.
 ६ ड. झ. प्रतिपूजिताः. ७ झ. यथापूर्वं. ८ ख. तान्सर्वान्. ९ क. ड. च. झ. रूपसंदिष्टो. १० ड.—झ. महामतिः. ११ ड..
 च. छ. झ. हृदयंगमाः.

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रेणदशरथंप्रतितस्य अङ्गराजेनअनावृष्टिनिवारणार्थमानीतस्यऋश्यशृङ्गस्यानुग्रहेणपुत्रोत्पत्तिप्रतिपादकसनत्कुमारवचसो
रहसिसंग्रहेणविनिवेदनम् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ [श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ।]

ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ १ ॥

सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥

कश्यपस्य तु पुत्रोस्ति विभण्डक इति श्रुतः ॥ ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥

स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ ४ ॥

द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ ५ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य कालःसमभिवर्तत ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥

तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥

यज्ञसंयोगे नकारादेशविधानात् । दीक्षां दीक्षाध्यवसा-
यं । विशत गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणात् सुतार्थः ।
“निमित्तकारणहेतूनांप्रयोगेसर्वासामिष्टिः” इतिपञ्च-
मी ॥ २३ ॥ अतिकान्तेन अत्यन्तमिष्टेन । मुखपद्मानि
सुन्दराणिमुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीभोविन्दरा-
जविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्यानेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥

अथभगवदवतारासाधारणकारणंपुत्रेष्टिमुपक्षिपति-
सर्गत्रयेण । सूतः सारथित्वेनमन्त्रित्वेनचस्थितःसु-
मन्त्रः । रहः एकान्ते । इदमब्रवीत् अन्तःपुरमागत्यो-
क्तवानित्यर्थः । अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूपःपुत्रार्थोपायः ।
ऋत्विग्भिः वसिष्ठादिभिः । उपदिष्टः । मयातु पुरावृ-
त्तः इतिहासरूपः यः श्रुतः ॥ १ ॥ कथमित्यत्राह—
सनत्कुमारइत्यादि । भगवान् भविष्यज्ज्ञानवत्त्वरूप-
माहात्म्यवान् । कथां भविष्यद्विषयिणीं ॥ २ ॥
ख्यातोभविष्यतीत्यत्र “धातुसंबन्धेप्रत्ययाः” इति-

भूतभविष्यतोःसाधुत्वं ॥ ३ ॥ अन्यं ग्रामग्रामीणा-
दिकं । नजानाति नज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यं द्वैधी-
भावः । स्त्रीसङ्गकृतोभङ्गइत्यर्थः । लोकेषुप्रथितमित्य-
त्रब्रह्मचर्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा । मेखलाजिनदण्डादि-
ना लोकेषुप्रथितं । विप्रैः स्मर्तृभिः । कथितं ऋतुग-
मनलक्षणंच । ब्रह्मचर्यस्यद्वैविध्यंभविष्यति । आह्या-
ज्ञवल्क्यः । “षोडशर्तुर्निशःस्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसं-
विशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्रतस्त्रवर्जयेत्” इति
॥ ५ ॥ तथाविधस्य द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तिर्दर्शय-
ति—तस्येत्यादिना । तस्य । अग्निं । यशस्विनंपितरं ।
चातुरं च । शुश्रूषमाणस्य । प्रथमेब्रह्मचर्येवर्तमानस्येत्य-
र्थः । कालः कतिपयकालः । समभिवर्तत । भविष्य-
दर्थे लङ् । “छन्दसिलुङ्लङ्लिटः” इतिसर्वलकाराप-
वादत्वेनलङोपिविधानात् । अडभावश्चापः ॥ ६ ॥
एतस्मिन्काले तस्यब्रह्मचर्यदशायां । अङ्गेषु अङ्गदेशे-
षु ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात् । सुदारुणा
बहुकालव्यापिनी । सुघोरा तदीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी ।

ति० पितुः नकापिलयागन्तव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वं ॥ ४ ॥

[पा०] १ च. ज. यत्पुरा. ख. ड.—झ. इदमर्थमधिकं. २ ख. ग. ड. विभाण्डक. ३ ट. वचनरैः सह. ४ ग. ज.
मर्त्य. ५ ख. समतिवर्तत. ग. समभिवर्तते. ६ ख. घ. ड. झ. सर्वलोक.

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥

[ईत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः] ॥ १० ॥

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥

आनोदय च महीपाल ऋश्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ॥ [विभण्डकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥]

प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥

ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥

ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिरुपैः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १७ ॥

ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्वाहृतं मया ॥ १८ ॥

अतएवसर्वभूतभयावहा ॥८॥ श्रुतेनवृद्धाःश्रुतवृद्धाः । बहुभ्योबहुधाश्रुतशास्त्रादित्यर्थः । प्रवक्ष्यतिचेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ श्रुतधर्माणः । “धर्मादनिच्छकेवलात्”इत्यनिच् । लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः । अतः अनावृष्टिमूलस्यमत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथाभवेत् तादृशं नियमं अनुष्ठेयधर्मं आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचारिणेकन्याप्रदानमेवपरमंप्रायश्चित्तमितिवक्ष्यन्तीत्याह—वक्ष्यन्तीत्यादिना । सर्वोपायैः नानाविधोपायैः ॥ ११ ॥ ऋश्यशृङ्गंइत्यत्र “ऋत्यकः” इतिप्रकृतिभावः । आनाय्येति आङुपसृष्टाण्णीच्प्राभणइत्यस्माद्धेतुमण्यन्ताह्यप् । प्रयच्छ देहि । ऋश्यशृङ्गायेतिशेषः । सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणं । सुसमाहितः निर्विचारइतियावत् ॥ १२ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—केनेति । वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यः ॥ १३ ॥ विनिश्चित्य ब्राह्मणंब्राह्मणाएवानेष्प्यन्तीतिनिश्चित्य । ततः तस्माद्देशात् । प्रेष्यति प्रेषयिष्यति । भविष्यदर्थेऽलट् । “कालसामान्येलड्वक्तव्यः” इतिवचनात् ॥ १४ ॥ व्यथिताः खिन्नाः । अतएव विनताननाः नम्रमुखाः ।

ऋषेःविभण्डकात् । भीताइत्यनन्तरमितिकरणबोध्यं । अनुनेष्यन्ति नवयंगन्तुंशक्ताः । किंतु तदानयनउपायंविचिन्त्यवक्ष्यामइति सान्त्वयिष्यन्ति ॥ १५ ॥ तत्क्षमान् ऋश्यशृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयित्वा । तान् तस्य राज्ञोवक्ष्यन्ति । एतैरुपायैर्वयंविप्रमानेष्यामः । नचदोषोभविष्यति । ऋश्यशृङ्गस्यब्रह्मचर्यवैकल्यदोषश्चनभविष्यति । तत्रभवतानशङ्कनीयं । यथागणिकासंपर्कोनभवेत्तथाऽऽनेष्यामइत्यर्थः । ऋषिशापदोषोनभविष्यतीतिवार्थः । अनावृष्टिदोषोनभविष्यतीतिवा । इतिवक्ष्यन्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ सनत्कुमारोक्तंसमाप्य स्वयमाह—एवमिति । यथा—आनयिष्यामइत्युक्तं एवमानीतः । देवः पर्जन्यश्च अवर्षयत् । शान्ता रोमपादकन्याच । अस्मै ऋश्यशृङ्गाय । प्रदीयते प्रादीयत । कालसामान्येलट् ॥ १७ ॥ जामाता रोमपादस्यदशरथस्यापिवा । दशरथस्यौरसी । शान्ता दत्तारोमपादस्य । सनत्कुमारकथितमेतावत् । एवमङ्गाधिपेनेत्यादितु मयाव्याहृतमित्यर्थः । यद्वा सर्वसनत्कुमारवचनमेव । अवर्षयत्

ति० श्रुतधर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः ॥ १० ॥ ति० वीर्यं जितेन्द्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १३ ॥ तिल० वनताननाः नम्रमुखाः । अवस्यआदेर्लोपः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. श्रुतसंपन्नान्. ड. झ. श्रुतसंवृद्धान्. क. श्रुतवृत्तांश्च. २ ड. झ. श्रुतधर्माणो. ३ क. ख. ग. लोकेचारित्र. ४ ड. च. छ. झ. ज. इदमर्थमधिकंदृश्यते. ५ ख. ग. ज. आनीयच. क. च. छ. आनयित्वा. घ. आनाय्यत्वं. ६ ड. झ. इदमर्थमधिकंदृश्यते. ७ क. ख. ग. ज. शक्यइहा. ८ झ. ज. त्यांश्चप्रेषयिष्यति. ट. ततःप्रेष्यतिधर्मवित्. ९ क. ड. च. छ. झ. वनताननाः ।

अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत ॥ यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे नमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्त्रेण दशरथं प्रति ऋश्यशृङ्गस्य रोमपादेन स्वनगरं प्रत्यानयनप्रकारादेर्विस्तरेण प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा स नकुमारोक्त-
कथाशेषस्य विस्तरेण कथनपूर्वकं अङ्गदेशादृश्यशृङ्गानयनचोदना ॥ २ ॥

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तथा ॥ यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥
[तन्मे निगदितं सर्वं विस्तरेण शृणुष्वह] ॥ १ ॥

रोमपादमुवाचेदं संहामात्यपुरोहितः ॥ उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥

ऋश्यशृङ्गो वनचरस्तपस्स्वाध्यायने रतः ॥ अनभिज्ञः सैनारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाथैरभिमतैर्नरचितप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः खलंकृताः ॥ प्रलोभ्य विविधोपायैरानयिष्यन्ति संस्कृताः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ॥ पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा चक्रुश्च ते तदा ॥

वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविशिशुर्महत् ॥ ६ ॥

वर्षयिष्यति । प्रदीयते प्रदास्यते ॥ १८ ॥ अथेत्युत्त-
रशेषः श्लोकः । अत्र सर्गविच्छेदोलेखकदोषकृतइति-
प्रतिभाति ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मे मन्त्रः । सः ऋश्यशृङ्गः । यथामन्त्रिभिरानीतः
तथा शृणु । हेतिप्रसिद्धौ ॥ १ ॥ निरपायः अव्यभि-
चारिफलः ॥ २ ॥ तपस्स्वाध्यायने तपस्स्वाध्याययोः
“सर्वोद्विष्टो विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावः ।
“अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । तेन पुराणेतिहा-
सादिमुखेनापि नस्त्रीस्वरूपं जानातीति भावः । नारी-

णामनभिज्ञइतिकर्मणिषष्ठी । विषयाणां शब्दस्पर्शरू-
परसगन्धानां संबन्धिनः सुखस्य चानभिज्ञश्च भवति
॥ ३ ॥ नरचितप्रमाथिभिः नरचित्तार्कषकैः । तस्मि-
तिशेषः । क्षिप्रं शीघ्रं आनाययिष्यामः । अध्यवसीय-
तां निश्चीयतां । अस्मदुक्तप्रकारइतिशेषः ॥ ४ ॥
केइन्द्रियार्थाः कथं तैरानयनं तत्राह—गणिकाइति । ग-
णिकाः वेश्याः । प्रलोभ्य वञ्चयित्वा । संस्कृताः
अस्माभिः कृतबहुमानाः ऋश्यशृङ्गेण वा ॥ ५ ॥
राजापुरोहितं तथेतिप्रत्युवाच । पुरोहितोपि मन्त्रिण-
स्तथेतिप्रत्युवाच । ते च मन्त्रिणस्तथाचक्रुः । तेषामे-
वाधिकारात् । वारमुख्याः प्रेषयामासुरित्यर्थः । वारेति
अर्धमेकं । वारशब्देन वारस्त्रिय उच्यन्ते नामैकदेशे-

ति० सोच्यतां सः उच्यतामित्यर्थः । सन्धिरार्षः । यद्वा सा तद्विषयका कथा उच्यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

ति० मन्त्रिभिस्सहसं मन्त्र्य रोमपादेन यथा ऋश्यशृङ्गानीतः येन बोपायेनानीतः तन्मयानिगदितं सर्वप्रकारं मे मन्त्रः
मन्त्रिभिस्सहशृण्वितियोजना ॥ १ ॥ शिरो० तपस्स्वाध्यायतत्परः तपस्स्वाध्याययोनिरतः ॥ ३ ॥ ति० अध्यवसीयतां
अस्मदुक्तकरणायत्यतां ॥ ४ ॥ ति० राजा पुरोहितं । तथेति । त्वयैव तथाकर्तव्यमित्युवाच । अल्पविषयत्वाद्वाज्ञा एव वादः ।
अथ पुरोहितस्य प्रत्याङ्गणिकाभिस्सहसं वा दोऽनुचितइतिसोपि मन्त्रिणः प्रत्युवाच ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. येनोपायेन सोच्यताम्. २ क—झ. स्तदा. ३ ख. ड. झ. स्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः । तन्मे नि-
गदितं सर्वशृणुमे. ४ इदमर्थं क. ख. ड. झ. दृश्यते. ५ क. च. संहामात्यं. ६ ड. च. झ. स्वाध्यायसंयुतः. घ. ट. स्वाध्यायत-
त्परः. ७ ड. झ. सुनारीणां. ८ च. साध्ववसीयताम्. ९ क—ड. ज. झ. रानेप्यन्तीह संस्कृताः. १०. च. हसत्कृतम्.
११ ख. श्वतेमतिम्.

आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन्यत्नं कुर्वन्ति दर्शने ॥ ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥
 पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥
 न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यचान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
 ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः ॥ १० ॥
 ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥
 कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ्जातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने घोरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥
 अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दात्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥
 पिता विभण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥
 इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः ॥ १६ ॥
 आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्ह्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भातास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥

नामग्रहणात् ॥ ६ ॥ अस्मिन् वने आश्रमस्याविदूरे । दर्शने ऋष्यशृङ्गदर्शने । यत्नं अवधानं । कुर्वन्ति अ-
 कुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येत्यादिविशेषणत्रयं यत्नस्य कर्तव्य-
 त्वेहेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुं विवृणोति—पितुरित्यर्थेन ।
 पितुः सकाशात् । नित्यसंतुष्टः पितृशुश्रूषणैकरतइत्यर्थः
 ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—न तेनेति । जन्मप्रभृति ज-
 न्मारभ्य । नगरजं अश्वादि । राष्ट्रजं कुकुटादि ॥ ९ ॥
 यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ चित्रवेषाः नानालं-
 काराः ॥ ११ ॥ कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रइत्यर्थः । किं
 किमर्थं । वर्तसे । इच्छामहे इत्यात्मनेपदमार्थं । भवान्
 किंजातिः किं नामधेयः कस्यपुत्रः त्वं घोरेस्मिन्वने
 किमर्थं वर्तसे । किमर्थमेकश्चरसीति योजना ॥ १२ ॥
 यस्मात्कारणात् । काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः ताः
 स्त्रियः । वने तेन अदृष्टरूपाः तस्मात् । हार्दात्
 दर्शनजज्ञेहात् । स्वकंपितरं पित्रादिकं । आख्यातुं
 मतिर्जाता ॥ १३ ॥ अस्माकमिति मृगाद्यपेक्षयावहु-

वचनं । किंतुद्रद्वौणः पुत्रोऽसि । नेत्याह—औरसइति ।
 पुराकिल महाभूततटाकाख्येसरसि उपस्पृशतोविभ-
 ण्डकस्य उर्वशीदृष्ट्वा रेसी स्फुलत् । तन्मृगी जलेन सह-
 पीत्वा गर्भिण्यासीत् । तस्यां भूतः ऋश्यमृगतुल्यशृङ्ग-
 त्वात् ऋश्यशृङ्गाख्योऽभूदिति पौराणिकी कथा । मे
 ऋश्यशृङ्गेति नाम ख्यातं । मे तपोरूपं कर्मच ।
 भुवि वनभुवि । ख्यातं ॥ १४ ॥ इह वनसमीपे प्रदे-
 शे । अस्माकं आश्रमपदः । पुंस्त्वमार्थं । अत्र वः पूजां
 करिष्ये । आगन्तव्यमिति भावः । सर्वेषामिति पुल्लिङ्ग-
 निर्देशः स्त्रीस्वरूपाऽपरिज्ञानकृतः ॥ १५ ॥ द्रष्टुं म-
 तिः । आस अभूत् । अस्तेर्भूमावाभावार्थः । तेन-
 सह । तदाश्रमपदं जग्मुश्च ॥ १६ ॥ आगतानां
 आश्रमपदं आगतानां । अन्ते इति करणं द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥
 समुत्सुकाः तत्संलापसाभिलाषाः । ताः सर्वाः । तां-
 पूजां ऋषिपुत्रदत्तांपूजाम् । प्रतिगृह्य । ऋषेः विभ-
 ण्डकात् । भीतास्तस्यः । शीघ्रंगमनाय मतिं दधुः

तीर्थी० अस्मिन् दर्शने । ऋश्यशृङ्गदर्शनस्य बुद्धिस्थित्वा दस्मिन्निति निर्देशः ॥ ७ ॥ ति० रूपादिकं जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वमभवति
 यथा तावथा व्यवहियते इति शेषः ॥ ९ ॥ ति० कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रः किं नामाच किं वर्तसे किं कर्मासि । अपि च । एकस्सं-
 स्त्वं विजनेदूरे जनवासरूपग्रामादिभ्योदूरे वने किमर्थं चरसीति प्रश्नत्रयं ॥ १२ ॥ ति० द्वियइत्यस्य दृष्टा इति शेषः । अनेन हार्द-
 मूलभूता “चलस्य चेतसो यास्यादुदासीनेषु वस्तुषु । अवारणीया वृत्तिस्तदादृष्टिशब्देन कथ्यते” इत्युक्तलक्षणाददृष्टिरुक्ता । तत्तत्सर्वांशो-
 ऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोपि मध्ये ज्ञेयः । अतस्तासु हार्दात् दर्शनजज्ञेहात् । “दोषानालोकिनी प्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्द” इत्युक्तेः
 ॥ १३ ॥ ति० नामेत्यन्तं आद्यप्रश्नोत्तरं । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्मचमदीयं भुवि प्रसिद्धं ॥ १४ ॥ ति० तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ।
 इहेति ॥ १५ ॥ ति० नः अस्माकं भक्ष्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. स्याविदूरस्य. २ ड. च. झ. ऋषेः पुत्रस्य. ३ क—च. झ. तत्स्त्वं नगर. ४ ड. मधुरस्वरम्. ख. मधुर-
 स्वनम्. ग. स्वनैः. ५ ड. झ. दूरे वने. ६ घ. तासां प्रीतिरजायत. ७ क. च. सर्वाश्च तेन हि. ड. ज. झ. सर्वास्तोङ्गनाः. ८ क.
 ख. घ. ड. ज. झ. गतानां तुततः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. मूलफलं वनः. १० ड. झ. ऋषेर्भाताश्च शीघ्रं तु.

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज ॥ गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च माचिरम् ॥१९॥
ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मै भिक्षांश्च विविधाञ्शुभान् ॥ २० ॥
तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥२१॥
आपृच्छय तु तैदा विप्रं व्रतचर्या निवेद्य च ॥ गच्छन्ति स्नापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥२२॥
गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखं स्म परिवर्तते ॥ २३ ॥
ततो परेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ [विभण्डकमुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥]
मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः खलङ्कताः ॥ २४ ॥

दृष्ट्वैव च तंदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ॥ २५ ॥
एह्याश्रमपदं सौम्य ह्यस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ [चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च ।]
तत्राप्येष विधिः श्रीमान्विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥२७॥
तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ॥ ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २८ ॥
हर्षेणैवागतं विप्रं विषयं स्वं नराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः ॥ २९ ॥
अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः ॥ वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मैन्युराविशत् ॥३०॥

॥ १८ ॥ प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । “छन्दसिपरेपि” इति प्रतीयस्योपसर्गस्वधातोरुपरिष्ठात्प्रयोगः । “छन्दोव-
त्पुराणानिभवन्ति” इतिन्यायात् । माचिरं विलंबं-
माकुरु ॥ १९ ॥ अत्र आदावित्युक्त्वेत्युपस्कार्य ।
स्नेहिजनवद्वशीकारार्थमालिङ्ग्य ॥ २० ॥ वनेनित्य-
निवासिनां अनास्वादितपूर्वाणि । तैः पूर्वमनास्वादितानि
फलानीमानीति मन्यतेस्म । अपूर्वरसत्वात् ।
“पूरणगुण—” इतिसमासप्रतिषेधादेवज्ञापकात्तृती-
यार्थेषष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यानिवेद्य अस्माभिः किंचि-
द्रतमनुष्ठेयमस्तीति व्रतानुष्ठानं निवेद्य । तस्मादपदे-
शात् व्याजात् । तस्यपितुर्भीतास्सत्योगच्छन्तिस्म
॥ २२ ॥ काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्यविभण्डकस्य ।
अस्वस्थहृदयः कर्षितचित्तः । दुःखं यथाभवतितथा

परिवर्ततेस्म संचरतिस्म ॥ २३ ॥ ततः अस्वस्थचि-
त्तत्वाद्धेतोः ॥ २४ ॥ अस्माकमाश्रमपदमेहीतिपूर्वेणा-
न्वयः । तत्रापि श्रीमान् समृद्धिमान् । एषविधिः
सत्कारः । स्वदेशत्वादिशेषेणभविष्यति । इतिचाब्रुव-
न्नितियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ हृदयंगमं मनोज्ञं ।
“खशप्रकरणेगमेःस्युपसंख्यानं” इतिखश । निन्युः
नावमारोप्यगङ्गाप्रवाहेणेतिशेषः । तथैवभारतेप्रति-
पादनात् ॥ २७ ॥ तत्र अङ्गदेशइत्यर्थः ॥ २८ ॥
स्वंविषयं स्वदेशं । प्रह्वः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यः
पूजा तदर्थमुदकमर्घ्यं । “पादार्घ्याभ्यां च” इति यत्प्र-
त्ययः । न्यायतः शास्त्रकमेण । विप्रेन्द्रात् ऋश्यश्रु-
ङ्गात् । प्रसादं गणिकाभिः प्रलोभ्यानयनकृतकोपनि-
वृत्तिं । वव्रे । कथंवव्रे । विप्रं त्वां मन्युः कोपो मा-

ति० माचिरं । ऋषेरागमनात्पूर्वमेवभक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ति० हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारितोगाढतरालिङ्गनप्रा-
प्त्या । स्वकार्यानुकूलस्पर्शाद्या च । शिरो० भक्षयान् भक्षयितुंयोग्यान्मोदकान् ॥ २० ॥ ति० अस्वस्थहृदयः अप्रसन्न-
चित्तआसीत् । दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् । परिवर्तनं एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ति० ततः अस्व-
स्थचित्तत्वाद्धेतोः । मनसाचिन्तयन् । तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्नित्यर्थः । तत्रगमनमेतद्वारकमवश्यंभावीति
चिन्तयन्नित्यर्थश्च ॥ २४ ॥ ति० यद्यत्रैवचित्राणिमूलानिफलानिचभवेयुः । अतस्तत्रगमनं व्यर्थमितिचेत्तत्रापि । एषविधिः
विचित्रफलमूलभक्षणविधिः । विशेषेण इतोप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. हेद्विज. २ ड. ज. झ. गृहाणविप्र. ३. ट. भक्ष्यांश्च. ४ क. ख. घ. च. ज. निवासिना. ५ च. तदा.
क्षिप्रं. ६ ज. अस्वस्थहृदयस्तत्रनलेभेधृतिमात्मनः. ७ ग. ड. च. छ. झ. दुःखाच्चपरिवर्तते-क. घ. दुःखात्संपरि. ८ ज. ततः
प्रभातेतदेशं. ९ इदमर्थं ख. ड—झ. दृश्यते. १० ड. च. छ. झ. ततोविप्रं. ११ इदमर्थं ड—झ. दृश्यते. १२ ड. झ. तत्राप्येष
विशेषेणविधिर्हिभविताब्रुवं. १३ ड. झ. तापसंसनराधिपः. क. ग. च. छ. ज. विषयंसनराधिपः. १४क—घ. च. झ. राविशेत्

अन्तःपुरं प्रविश्यासौ कन्यां दत्त्वा यथाविधि ॥ शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥३१॥
एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ [ऋश्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया] ॥३२॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथेनाङ्गदेशमेत्यरोमपादमुखादृश्यशृङ्गस्य भार्यया सह शान्तयाऽयोध्यां प्रत्यानयनम् ॥ १ ॥

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ॥ यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ राजा दशरथो नाम श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥
अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ॥ कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥३॥
पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ॥ अङ्गराजं दशरथो गमिष्यति मंहायशाः ॥ ४ ॥
अनपत्योऽस्मि धर्मात्मज्ज्ञानाभर्ता मम क्रतुम् ॥ आहरेत त्वया ज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥

विशेदिति । माविशत्वित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वा
त्रिप्रं विभण्डकं । मन्युः पुत्रविश्लेषणकृतः कोपः मावि-
शेदिति । एवं प्रसादनादेव विभण्डको न चुकोप । पुत्र-
प्रसादवरादेव पिता त्रिलोकज्ञस्तुष्यतीति पूर्वमेवमन्त्रि-
भिर्निर्णीतं चेति बोध्यं । कथमन्यथा उपायं चिन्तयन्तः
प्राज्ञाः अपायमपि न चिन्तयेयुः ॥ ३० ॥ प्रविश्य ते-
न सहेतिसिद्धं । शान्तेन निर्दुःखेन । मनसा उपलक्षि-
तः । प्रसादकार्योपदर्शनात् प्रसन्नत्वं सिद्धम् ॥ ३१ ॥
एवं सर्वकामैः सुपूजितः । तत्र रोमपादान्तःपुरे ॥३२॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने दशमः
सर्गः ॥ १० ॥

एवं दशरथप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कथाशेषं सुमन्त्रः
प्रस्तौति—भूय इत्यादि । देवप्रवरः सनत्कुमारः ।
कथायां कथाप्रसङ्गे । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । यथा
उक्तवान् । तथा शृणु ॥ १ ॥ धार्मिको भविष्यतीत्य-
न्वयः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अस्य अङ्ग-
राजस्य ॥ ३ ॥ अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥
अहमनपत्योऽस्मि । तस्मात् ममकुलस्य । संतानार्थं

तीर्थी० प्रविश्य प्रवेश्य । ति० तदनुज्ञान्तःपुरं प्रवेश्य । हर्षं वृष्टिजं ऋषिसंबन्धजं च ॥३१॥ ति० ननु गणिकास्पृशतत्पु-
ष्टफलभक्षणादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण वृष्टिः । न च स्त्रीत्याद्यज्ञानान्न तपोहानिः । ईषदोषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यं ।
निर्मलब्रह्मचर्येण विदितवेदास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य च दुर्निवारत्वात् । वने वनचरस्त्रीणाम-
नुभवाच्च । सर्वथाऽज्ञत्वेऽनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेत् । निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् ।
प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्रीसंबन्धमाविनन्तद्वारकं जानन्नैव गणिकाभिस्तथा व्यवजहेतां भयानुत्पत्तये । अतएव न तेनेति नवमश्लोके
तथा व्यवहियत इति शेषः पूरितोऽस्माभिः प्राक् । एतत्सर्वज्ञानं पितापितृमनुयाय न शप्तवात्राजानमित्येवात्र तत्त्वं । अनेन तत्त्वज्ञस्य स-
र्वदोषासंबन्धो ध्वनितः । ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितं । यत्तु क्वचिद्भिण्डकस्य पुत्रान्वेषणं कोपेन ततो मार्गे-
ऋश्यशृङ्गाय शान्तादानादि वृत्तान्तलाभेन पुनराश्रमं परावृत्यागमनं तदपि तत्त्वज्ञत्व एवोपपद्यते । अन्यथा स्वपुत्रस्य गणिकाद्वारक-
ब्रह्मचर्यविलोपकृतो रोषोऽज्ञस्य तस्य केनाप्युपायेन वारयितुं शक्य इत्यलम् ॥ ३२ ॥ इति दशमस्सर्गः ॥ १० ॥

ती० कथायां पूर्वकथायां समाप्तायां सत्यां । यथेति यदित्यर्थः । शि० कथायां नानेति हासवर्णनावसरे । यथा येन प्रकारे-
णाब्रवीत् । एवं तेन प्रकारेणैव । मे मत्तः । शृणु ॥ १ ॥ ति० अङ्गराजः रोमपादः । तस्य दशरथस्य । अस्य रोमपादस्य
॥ ३ ॥ तं रोमपादं । गमिष्यति ऋश्यशृङ्गानयनार्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ चकारेण धर्माद्यर्थं च ॥ ५ ॥

[पा०] १ ड. ज. झ. प्रवेश्यासौ. २ इदमर्थं ख. घ. दृश्यते. ३ घ. सहतत्पुरे. ख. सहसत्कृतः. ४ ख. ड. झ. कथ-
यामास बुद्धिमान्. ५ क. ग. घ. ज. नाम्नादशरथो नाम. ड. च. छ. झ. नाम्नादशरथो राजा. ६ ख. घ. ड. छ. प्रतिश्रवाः. ग.
प्रतिश्रयः. ७ ख. ग. पुत्रस्त्वङ्गाधिराजस्य. क. सपुत्रस्त्वंगराजस्य. ८ ख. इति स्मृतः. ९ क.—छ. तं सराजादशरथो. १० ख.
घ. झ. महारथः. ११ क. ग. घ. छ. धर्मात्मा. १२ घ. महाक्रतुम्.

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥
 प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥
 तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः ॥ ऋश्यश्रुङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥
 यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जैनेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं विप्रमुख्याद्विशंपतिः ॥ ९ ॥
 पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ १० ॥
 एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सन्तकुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल तैमानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥
 [सुर्मन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ।] ॥ १३ ॥
 अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च ॥ [वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातो राजा संपूर्णमानसः] ॥
 सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १४ ॥
 वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ १५ ॥
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ ऋषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १६ ॥
 ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १७ ॥

अविच्छेदार्थः । शान्ताभर्ता । क्रतुं आहरेत अनुतिष्ठतु ।
 इति वक्ष्यतीतिशेषः ॥ ५ ॥ सः रोमपादः । मनसा
 विचिन्त्य । ननुमन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसम-
 र्थं पुत्रयुक्तंवा ॥ ६ ॥ आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः ।
 अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षितः ॥ ७ ॥ तस्मिन्य-
 ज्ञेयमेव ऋत्विजं करिष्यतीत्याह—तंचेति श्लोकद्वयमेक-
 वाक्यं । यष्टुकामोयस्यसयष्टुकामः । “लुपेदवश्यमः
 कृत्येतुकाममनसोरपि” इतिमकारलोपः । एवंभूतो
 राजा तंवरयिष्यति । वरोवरणं “तत्करोति” इतिणिच् ।
 अलोपस्यस्थानिवत्त्वाद्वृद्धभावः ॥ ८ ॥ किमर्थं यज्ञार्थं
 पुत्रकामेष्ट्यर्थं तद्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थं तद्वारा स्वर्गार्थं ।
 “नापुत्रस्य लोकोस्ति” इतिश्रुतेः । कामं काम्यक्रतुं
 ॥ ९ ॥ अमितविक्रमाः अपरिच्छिन्नपराक्रमाः ॥ १० ॥
 पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । पुरा पुराणः ।

देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हेदेव पुरायुगे कृतयुगइत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ स त्वं पुत्रार्थं त्वं । सुसत्कृतं सुसत्करार्हं स्वय-
 मेव नतुपुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुमान्य
 कृतानुमतिकं कृत्वा । अन्यथा मयिस्थितेकथमयमन्य
 माह्वयतीतिवसिष्ठःकुप्येत । अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्ति-
 पूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । “अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवा-
 क्यंनिशम्यचेतिवचनभङ्गा पुनर्वसिष्ठसन्निधौसाक-
 थाप्रस्ताविता सुमन्त्रमुखेनैवेतिगम्यते । अतोवसिष्ठे-
 नानुमतिःकृतेतिमन्तव्यं । सान्तःपुरतयागमनं जामा-
 नुपलालनरीत्याशान्तयासहानयनार्थं । यत्र रोमपाद-
 नगरे ॥ १४ ॥ वनादिविलोकनकुतुकित्वं शनैःशनै-
 रित्यनेनद्योत्यते ॥ १५ ॥ तंदेशमासाद्य तमृषिपुत्रं ।
 आदौ रोमपाददर्शनात्पूर्वं । ददर्श । तस्मिन्भक्त्यति-
 शयद्योतनार्थं ॥ १६ ॥ राजा रोमपादः । राज्ञः

ति० पुत्रवन्तमित्यनेन । “जातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीत” इतिविश्वुक्ताभ्याधानादिकारित्वंसूचितं । तेनाहिताग्निव्हेना-
 त्विज्याधिकारस्तस्यसूचितः । शान्ताभर्तारमित्यनेन शान्तासाहित्यमपिसूचितं ॥ ६ ॥ शि० स्वर्गार्थं रावणोपद्रुतस्वर्गादि-
 स्वास्थ्यार्थं वरयिष्यति ॥ ९ ॥ ति० पुरादेवयुगे एतच्चतुर्थ्युगीप्राक्तनचतुर्थ्युग्याये सत्ययुगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० अनुमतौहे-
 तुः सूतवाक्यंनिशम्येति । श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शि० वैशब्दः यथायोग्यावान्तरदेशनिवाससूचकः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. सचराजा. २ क. ग—झ. यशस्कामः. ३ क. ख. ग. ड—झ. नरेश्वरः. ४ क—झ. द्विजमुख्याद्वि.
 ५ ड. झ. सर्वभूतेषु. ६ क. ड. च. छ. झ. समानय. ७ क—छ. झ. महाराज. ८ इदमर्थं ड. च. छ. झ. व. दृश्यते.
 ९ ड. वरिष्ठं. १० झ. निशम्यच. ११ इदमर्थं ज. दृश्यते. १२ ख. समन्वितम्. १३ ज. ऋषेःपुत्रं. १४ ड. च. छ. झ.
 ददर्शाथो.

रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते ॥ सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १८ ॥
 एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 शान्ता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशां पते ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २० ॥
 तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २१ ॥
 ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २२ ॥
 तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा ॥ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥
 ततः सुहृदमापृच्छ च प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ पौरैर्भ्यः प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ २४ ॥
 क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५ ॥
 ततः ग्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ तथा प्रैचक्रुस्तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २६ ॥
 ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ २७ ॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् ॥ प्रवेक्ष्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा ॥
 [यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम्] ॥ २८ ॥
 अन्तःपुरं प्रवेक्ष्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः ॥ कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथाऽऽगताम् ॥ सह भर्त्रा विशालाक्षीं ग्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥
 पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ॥ उवास तत्र सुखिता कंचित्कालं संहर्त्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथस्य ॥ १७ ॥ संबन्धकं शान्तायाजनकपितृत्व-
 रूपसंबन्धं । प्रत्यपूजयत् ऋश्यशृङ्गइतिशेषः ॥ १८ ॥
 तेन रोमपादेन । सप्ताष्टेति लोकवचनपरिपाटी सं-
 ख्यानियमोपेक्षाकृता ॥ १९ ॥ उद्यतं उद्युक्तं ॥ २० ॥
 तस्य ऋश्यशृङ्गस्य । गमनं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २१ ॥
 प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य । नृपं रोमपादं ॥ २२ ॥ अन्यो-
 न्यमञ्जलिमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सुहृदं रोमपादं ॥ २४ ॥
 सिक्तं च संमृष्टं च सिक्तसंमृष्टं । “पूर्वकाल-” इत्यादि-
 नासमासः । स्वलंकृतं पुष्पकदलीकाण्डादिभिः ॥ २५ ॥
 आगतं आगतप्रायं । राज्ञा यद्यथाप्रेषितं तत्तथा ।
 तदा श्रवणकालएव चक्रुः ॥ २६ ॥ द्विजर्षभं पुरस्कृत्य

शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २७ ॥ नागराः
 नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरा-
 लङ्कारादिभिः संमान्य । प्रवेक्ष्यमानं तं द्विजं दृष्ट्वा । प्रमु-
 दिताः संतुष्टाः । आसन् । इन्द्रस्येव कर्म पराक्रमादिकं
 यस्य सः इन्द्रकर्मा तेन ॥ २८ ॥ उपवाहनात्
 आनयनात् ॥ २९ ॥ भर्त्रा सहागतां । अनेन पूर्वकन्या-
 त्वदशायामपिकदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ ३० ॥ विशे-
 षतः जनकत्वसंबन्धात् । ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण ।
 पितृगृहत्वात् शान्तायाः प्राधान्यं ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दि० संबन्धकं शान्तायाजनकत्वेन तच्छ्रुत्वा । “अनेन मेऽनपत्याय दत्तैर्यवरवर्णिनी । याचते पुत्रतुल्यैषा शान्ता प्रियतरात्मजा ।
 सौयते श्वशुरो ब्रह्मन्यथैवाहंतथानृपः” इति पाराणिकीगाथा ॥ १८ ॥ ति० सहद्विजा सभर्तृपुत्रकेतियावत् ॥ ३१ ॥
 इत्येकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ततस्तं. २ ड. झ. पौरैषु. ३ ड. झ. चक्रुश्चतसर्व. ४ ख. यत्प्रेषितं. ५ ड. झ. निर्हादैः. ६ ड. झ.
 दृष्ट्वावै. ७ इदमर्थं ज. दृश्यते. ८ ख—झ. कृत्वा च शास्त्रतः. ९ क—झ. अन्तःपुराणिसर्वाणि. १० क—झ. सहद्विजा.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दशरथेनशिरसाप्रसादनपूर्वकमृश्यशृङ्गस्यज्ञार्थवरणम् ॥ १ ॥ तथासुमन्त्रेणसुयज्ञाद्यानयनपूर्वकतदनुमत्यामन्त्रिणांसंभारसंभरणाश्वमोचनादिचोदना ॥ २ ॥ मन्त्रिभिरश्वमोचनपूर्वकसंभारसंभरणाद्युद्यमनम् ॥ ३ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥

ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमुवाच च सुसत्कृतः ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥

[संख्याश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ३ ॥

ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥

सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च येचाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥

ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समर्थान्वेदपारगान् ॥ ६ ॥

तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

एवंदशरथः सर्वकामसमृद्धोपिपुत्रालाभसंतप्तस्तन्मूलानिपापानिस्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेनविनानविनश्यन्तीतिमन्वानः “सर्वपाप्मानंतरति तरतिब्रह्महत्यायोश्वमेधेनयजते” इतिश्रुत्या “राजसार्वभौमोश्वमेधेनयजते” इतिस्मृत्याच विहितमश्वमेधं यष्टुंसंकल्प्य तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेणसुमन्त्रेणोदीरितवचनाज्जामात्रुपलालनव्याजेन शान्तयासहृदयशृङ्गमानीय प्राप्तकालेपूर्वसंकल्पितमश्वमेधंकर्तुमारभतेत्याह—ततःकाल-इत्यादि । ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरं । बहुतिथे अनल्पे । काले । गते । संख्यासंज्ञाद्बहुशब्दात् पूरणार्थेऽटि “बहुपूगगणसंघस्यतिथुक्” इति तिथुगागमः । कस्मिंश्चित् मलिम्लुचत्वादोषरहिततया विलक्षणे । सुमनोहरे पौर्णमास्याःकालत्वेनातिमनोज्ञे । वसन्ते । समनुप्राप्ते प्रारब्धे । चैत्र्यापौर्णमास्यामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य । यष्टुं सांग्रहणीमिष्टिकर्तुं । मनः मनोरथः । अभूत् । “चैत्र्यापौर्णमास्यांप्रातरश्वमेधेनयक्ष्येइतिसंकल्प्यसांग्रहण्येष्टयायजत” इतिस्मरणात् ॥ १ ॥ अथसांग्रहणीमिष्टिकर्तुमृत्विग्वरणेप्राप्ते प्रथममृश्यशृङ्गं ब्रह्मत्वेन वृत्तवानित्याह—ततइति । देववर्णिनं देववर्चसं ॥ २ ॥ सच ऋश्यशृङ्गश्च ॥ ३ ॥ अथ “अपदातीनृत्विजःसमावहन्त्यानुब्रह्मण्यायाः”

इतिविहितमध्वर्युप्रभृतिवरणमाह—ततइत्यादिना । अस्याःश्रुतेरयमर्थः । तस्यतस्यगृहेगत्वासोमप्रवाकवृत्तानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रंच हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजगृहमानयन्तिराजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायां पूर्ववृत्ताएवते संज्ञानेष्ट्यर्थपुनर्भ्रियन्ते । अथवैशाख्यापौर्णमास्यांप्राजापत्यर्षभपथ्यपूर्ववत्सोमप्रवाकवृत्तौमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौहस्त्यादिकमारोप्यानयन्तिराजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायांतथैववृत्तमुद्रातारंहस्त्यादिभिरानयन्ति । अथागामिनिवसन्तेपञ्चदश्यांहस्त्यादिभिःप्रस्तोतारमानयन्ति । त्रैधातवीयार्थयत्रदीक्षारंभस्तदिवसादूर्ध्वतृतीयादिष्वहस्स्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजोहस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकंनेष्टारंप्रतिहोतारंप्रावस्तुतपोतारंउन्नेतारंसुब्रह्मण्यमितिसोमार्थः । एवमासुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विजआवहन्तीति । एवं क्रमेणकर्तव्यानिऋत्विग्वरणानि कार्यकरत्वात्संग्रहेणदर्शयति—सुमन्त्रावाहयेति । आवाहय आनय । ऋतौयजन्तीतिऋत्विजः । ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजःपरिगणयति—सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ त्वरितविक्रमः त्वरितपदन्यासः ॥ ६ ॥ धर्मार्थसहितं धर्मार्थरूपप्र-

वि० युक्त्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ज. मनोगतम्. २ ड. च. छ. झ. प्रणम्य. ३ ज. यज्ञार्थं. ४ ख. ड. झ. कुलस्यच. ५ ज. सुवाचेदं.

६ ड. च. छ. झ. वसुधाधिपम्. ख. ग. ज. चसुसत्कृतम्. ७ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ८ ड. ततोब्रवीन्नृपोवाक्यं. झ. नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान्. ख. घ. ततोराजाब्रवीत्सूतंब्राह्मणान्वेदपारगान्. ९ ख. ग. ड. च. झ. येचान्येद्विजसत्तमाः. ज. येचान्येच. १० घ. ज. स्वरितो. ११ क—झ. समस्तान्वेद. ज. सतान्विप्रान्समस्तान्वै. १२ ख. दशरथोबली.

मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाभ्युतम् ॥ १० ॥
 ऋश्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्युचूर्तुपतिं तदा ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥
 [संरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षेणैव शुभाक्षरम् ॥ १३ ॥
 गुरुणां वचनाच्छीघ्रं संभारास्संभ्रियन्तु मे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 शक्यः कर्तुमयं यज्ञस्सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्रांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विघ्नितस्य हि यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वमे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञममकुर्वत ॥ १९ ॥
 ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिववर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगमुर्यथागतम् ॥ २० ॥

योजनयुक्तं । ऋक्षं मधुरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यष्टुमिच्छामि प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थं । ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋश्यशृङ्गकृतयज्ञप्रभावेन । पश्चात् कामान् पुत्रान् प्राप्स्यामि च ॥ ९ ॥ ऋश्यशृङ्गश्लाघागर्भत्वाद्वसिष्ठप्रमुखा इत्युक्तं ॥ १० ॥ ११ ॥ सनत्कुमारवचश्चवणाश्चतुर इत्युक्तं ॥ १२ ॥ क्रियाभेदान्नराजपदपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ संभ्रियन्तु संभ्रियन्तां । आर्षपरस्मैपदं । अत्रसंभाराः यज्ञीयाश्चमोचनोपकरणानि । “द्वादशारत्नीरशनाभवति” इत्युक्त्या द्वादशारत्निपरिमिता मुञ्जाख्यवृणविशेषनिर्मितारशना “चतुष्टय्य आपोभवन्ति” इत्यनुवाकोक्ताः आतपतिवर्ष्याः कूप्याः स्थावरावहन्यश्चेति चतुर्विधा आपइत्यादीनि । समर्थैः “चतुःशतारक्षन्ति” इति श्रूयमाणैराजपुत्राद्यैः । अधिष्ठितः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिः सहितः । अश्वो विमुच्यतां । “चत्वारः ऋत्विजः समुक्ष-

न्तीत्यारभ्य शतेनराजपुत्रैः सह अर्ध्वयुः शतेनराजभिरुग्रैः सह ब्रह्माशतेन सूतग्रामणीभिः सह होताशतेन क्षत्रसंग्रहीतृभिः सहोद्गाता” इति श्रुतेः । संगृहीतं च भट्टभास्करैः । “सन्नाहवन्तः क्षितिपालपुत्राः सन्नद्धसूताः शतमस्यतल्प्याः । गोपायितारः शतमेवमुद्राः सन्नाहिनस्तादृशसूनुयुक्ताः । वैश्याः शतंप्रान्तचराः पथिस्त्युर्वरूथिनस्तैः शतमेवशूद्राः” इति ॥ १४ ॥ अथ “पुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यति” इत्युक्तरीत्या यागार्हपुण्यस्थलपरिग्रहं दर्शयति—सरय्वा इति । उत्तरं विविक्तमितितत्परिग्रहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अभिवर्धन्तां प्रवर्तन्तां । यथाकल्पं यथाक्रमं । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रं अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथेति छेदः ॥ १८ ॥ अकुर्वत साम्राज्येऽपि प्रभृत्यश्च विमोचनान्तमकुर्वन्मित्यर्थः ॥ १९ ॥ अनुज्ञाताः तेनेति शेषः ॥ २० ॥

वि० अनुष्ठानारंभाय पुनरुपन्यस्यति । मम लालप्यमानस्येति ॥ ८ ॥ शि० ऋषिपुत्रस्य ऋश्यशृङ्गस्य प्रभावेण । रामसाक्षात्कारजनिततेजसा अहं कामान्प्राप्स्याम्येव । अपिना देवकार्यसिद्धिश्च भविष्यति । चशब्द एवार्थः ॥ ९ ॥ शि० धार्मिकी प्रजा, संरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. झ. तातप्यमानस्य. २ ज. सुतार्थ. ३ क. ग. ड. झ. पुत्रार्थं हय. ४ क. ख. घ. ङ. झ. हयमेधेन कर्मणा. ५ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ६ क—घ. तद्विजभाषितम्. ७ ङ—झ. लानब्रवी. ज. क्षाब्रवीतत्र. ८ ग. घ. छ. शान्तयश्चापि. ९ घ. यथाशास्त्रं. १० ग. घ. शक्यं कर्तुमयं. ख. शक्यः प्राप्तु. ११ ख. सर्वेणैव. १२ ड. झ. मृगयन्त्येते. १३ ड. च. छ. विधिहीनस्य यज्ञस्य. ख. निहतस्य. ग. विहतस्य. १४ छ. पूर्वै. १५ ग. करणेष्वपि. १६ ड. द्विजास्त.

गतेष्वथ द्विजाग्रेषु मन्त्रिणस्तान्नराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेदं प्रविवेश मेहाद्युतिः ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

दशरथेनसप्रार्थनंवसिष्ठेयागीयसकलकार्यभारसमारोपणम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेनयागीयसकलकार्येषुसमुचितजननियोजनपूर्वकंसु
मन्त्रप्रतिनानादेशीयराजानयनादिनियोजनम् ॥ २ ॥ दशरथेनवसिष्ठंशुश्रूषानुज्ञयासर्वैःसहशुभमुहूर्तेयज्ञशालाप्रवेशः ॥ ३ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥

यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो मेहान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

स्ववेदम् । अभिगृहादन्तःपुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एवंप्रथमवसन्तेचैत्रपौर्णमास्यांसांग्रहणेष्टिविधाय
द्वितीयेह्निब्रह्मौदनमेध्याश्वबन्धनस्नापनप्रोक्षणविमो-
चनादिकं “चत्वारऋत्विजःसमुक्षन्ति” इत्युक्तीत्या-
कृत्वा “सावित्रमष्टाकपालंप्रातर्निर्वपति” इत्युक्तीत्या-
प्रतिदिनंसावित्रादिषुकर्मस्वनुष्ठीयमानेषु संवत्सरेपूर्णे
देवयजनप्रतिप्रस्थानं दर्शयतित्रयोदशे—पुनःप्राप्तइ-
त्यादि । पुनर्वसन्ते द्वितीयवसन्ते । प्राप्ते । संवत्सरः
पूर्णोऽभवत् । अमावास्याप्राप्तेत्यर्थः । तत्र भाविन्यां
पौर्णमास्यां प्रसवार्थं । हयमेधेनयष्टुं हयमेधाख्यंयज्ञं-
कर्तुं । गतः देवयजनमितिशेषः । प्रथमसंवत्सरान्ति-
मावास्यायांउखासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकं दे-
वयजनएवहिकर्तव्यं । यथोक्तंभास्करीः “संवत्सरस्या-
स्यतुयाऽन्तिमामावास्याविधेयामिहदीक्षणीयां । त्रैधात-
वीयांप्रवदन्तिसप्तदिनानिदीक्षाहुतयस्तथाष्टौ ” इति

॥ १ ॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यं देवयजनगमनंसंग्रहणो-
क्त्वा पुनस्तद्विस्तरेणवक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्रब्र-
ह्मौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्ति यजमानस्यस्वात-
न्यप्रतिषेधेन स्वयंयज्ञोपकरणसंपादनाद्ययोगादध्वर्यु-
गैवतस्यसर्वस्यकर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेनवृत्तंवसिष्ठंप्रतिप्रार्थ-
यते—अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तंभट्टभास्करीः “रश-
नाञ्जनतःपश्चादध्वर्युःपरिवीयते । राज्यायसचराजा-
स्याद्यावत्सन्तिष्ठतेऋतुः” इति । येयं “द्वादशारत्नी-
रशनाभवतिमौञ्जीभवति” इत्यश्वबन्धनरज्जुर्विहिता
तस्याः “यदाज्यमुच्छिष्यतेतस्मिन्नरशनान्युनन्ति”
इतियद्ब्रह्मौदनशिष्टाज्येनाभ्यञ्जनंविहितं ततःपश्चादि-
त्यर्थः । अर्धत्रयमेकान्वयं । वसिष्ठंअभिवाद्यच ।
न्यायतः शास्त्रतः । प्रतिपूज्यच । प्रश्रितं विनययुक्तं ।
वाक्यं अब्रवीत् । कथं । प्रसवार्थं पुत्रार्थं । आरब्धोमे-
यज्ञः । यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य । क्रियताम् ॥ २ ॥
यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु । यथाविप्रो न क्रियते
राक्षसैरितिशेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भ-
वान् मह्यं स्निग्धः अविच्छिन्नस्नेहः । सुहृत् । परमः

ति० सप्तम्यर्थेष्वष्टौ । गतेषुद्विजातिष्वित्यर्थः । विसर्जयित्वा संप्रेष्य । संवत्सरान्तेयागार्थमितिशेषः । त्यजभावार्थः ॥ २१ ॥
इतिद्वादशस्सर्गः ॥ १२ ॥

ती० प्रसवार्थं प्रसवफलंभावयितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्तः । ति० “संवत्सरान्तेदीक्षेत” इति सूत्रात्पूर्ववसन्तविसृष्टाश्वस्यपुन-
स्संवत्सरान्तेवसन्तेप्राप्तेदीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते । पुनरिति । प्रसवरूपफलंहयमेधेनभावयितुंगतः । वसिष्ठान्तिकमितिशेषः ॥ १ ॥

ति० वसिष्ठं च आदरुन्धर्ती ॥ २ ॥ शि० चशब्दएवार्थः । अपरौचकारौहेत्यर्थः । स्निग्धःस्नेहविशिष्टःअतएवसुहृत् मह्यं ममप-
रमउत्कृष्टःगुरुः । अतएवमेहान् सर्वपूज्यःभवानेव । अतोयज्ञस्यभारोभवतैववोढव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ ख. घ. ड. गतेषुतेषुविप्रेषु. क. ग. च. छ. ज. गतानांउद्विजातीनां. झ. गतानांतेषुविप्रेषु. २ ड. च. छ. झ. महामतिः.
३ ख. ग. ड. च. छ. झ. क्रियतांब्रह्मन्. ४ ड. झ. विघ्नाःक्रियन्ते. ५ क. घ. ड. भवान्.

तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥

ततोऽब्रवीद्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥

कर्मान्तिकाञ्चिश्लपकरान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्चिश्लिपनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥

तथा शुचीञ्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥

यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥

औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥

भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः संमुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः ॥ १० ॥

[आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥

भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम्] ॥ ११ ॥

आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा जानपदस्यापि जनस्य बहु शोभनम् ॥ १२ ॥

दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ १३ ॥

सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ १४ ॥

यज्ञकर्मणि ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥

ते च स्युः संभृताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १५ ॥

वामदेवादिभ्य उत्कृष्टः । महान् वस्तुतो निरुपमः । गुरुः । अतः उद्यतः उपक्रान्तः । यज्ञस्य भारो भवतै-
व बोद्धव्यः । चकारेणात्विज्यं च कर्तव्यं इत्युच्यते ॥ ४ ॥

समर्थितं सम्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ तत इति सार्धं श्लोक-
त्रयमेकान्वयं । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्-
व्यानयनस्वान्ये । निष्ठितान् पूर्वराज्ञानियुक्तान् ॥ ६ ॥

कर्मणामन्तःसमाप्तिः स एषामस्तीतिकर्मान्तिकाः “अ-
त इति ठनौ” इति ठन् भृतकानित्यर्थः । शिल्पकरान्
इष्टकादिनिर्मातृन् । वर्धकीन् तक्षणः । सुकृत्सुवचम-

सग्रहयूपादिनिर्मातृन् । खनकान् वापीकूपादिकृतः ।
गणकान् लेखकान् । शिल्पिनः चित्रादिकरान् ।
नटाः रसाभिनयकृतः । नर्तकाः भावाभिनयकृतः ।

शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्र-
कारमाह अष्टभिः—यज्ञकर्मेत्यादि । ऋत्विजः प्रत्याह

यज्ञकर्मेति । समीहन्तां व्याप्रियन्तां । शिल्पकरान् प्र-
त्याह इष्टकेति । जात्येकवचनं । इत्यब्रवीदिति पूर्वैणा-
न्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्याः राजसदनानि । स्वार्थेभ्य-

ङ् । “राजसदनमुपकार्योपकारिका” इत्यमरः । बहुगु-
णान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिबहुगुणान्विताः । ब्रा-
ह्मणावसथा इति आर्षोलिङ्गव्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिन-

फलादि भक्ष्यं । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिभिरप्रकल्प्याः
॥ १० ॥ सर्वकामैः स्रक्चन्दनादिभिः । उपस्थिताः
संयुक्ताः । बहु अधिकं ॥ ११ ॥ विधिवत् यथावि-

धि । सत्कृत्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य । लीलया अनादरे-
णेत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥ कामक्रोधवशात् स्नेहद्वेषवशात् ।

अपिशब्देन लीला समुच्चीयते ॥ १४ ॥ विशेषेण
अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथावृद्धं । तेचेत्यत्र चश-

वि० स्थापत्यं स्थपतेः रथकारस्य कर्म । तत्र निष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥ ति० गणकान् ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ ती० बहुसाह-
स्राः बहुसहस्रसङ्ख्याकाः । आनीयतामिति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ८ ॥ शि० बहुगुणान्विताः अनेकविधान्नपानादियुक्ता एव ॥ ९ ॥
ति० महदावासा इत्यत्रालाभावार्थः । वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशनिवासिनां चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० जनस्य
इतरक्षुद्रजनस्यापि ॥ १२ ॥ शि० तेषामपि । अपिशब्देनातिथ्यभ्यागतादिसंग्रहः ॥ १५ ॥

१ घ. पुरुषांश्च. २ क—घ. बहुसाहस्रा. च. छ. ज. बहुसाहस्राः. ३ झ. उपकार्याः. ४ ड. ज. झ. राज्ञो बहु. ५ ख. समवेताः.
६ ड. च. छ. कर्तव्याश्चसुविस्तराः. ७ घ. ड. बहुशोभनाः. ८ इदमर्धत्रयं च. छ. झ. न. दृश्यते. ९ च. छ. झ. न. तथापौ-
रजनस्यापि. १० ख. ग. ड. ज. झ. सर्ववर्णाः. ११ क—झ. यज्ञकर्मसु. १२ ड. च. छ. झ. येस्युः संपूजितास्सर्वे. क. तेस्युः.
ग. घ. झ. तेचस्युः सुहृदः.

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्त्रिग्वेधेन चेतसा ॥ १६ ॥
ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथोक्तं तत्सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ १७ ॥
यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १८ ॥

ततः सुमन्त्रमानीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥ १९ ॥
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ २० ॥
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम् ॥ निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २१ ॥
तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥
तथा काशीपतिं स्त्रिग्वेधं सततं प्रियवादिनम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ॥ श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २४ ॥
अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य समानय यैशस्विनम् ॥ २५ ॥
[तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥
प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञश्शासनमौदाय चोदयस्व नृपर्षभान्] ॥ २७ ॥
प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ॥ दाक्षिणात्यान्नेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २८ ॥
सन्ति स्त्रिग्वेधश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ तानानय यथाक्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् ॥
[एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया] ॥ २९ ॥
वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३० ॥
स्वयमेव हि धर्मार्त्ता प्रययौ मुनिशासनात् ॥ सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ॥ ३१ ॥

ब्दोभिन्नक्रमः । ते भोजनेन वसुभिः धनैश्च । संभृ-
ताः वृत्ताश्चस्युः ॥ १५ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं
सुष्ठुअनुष्ठितंस्यात् । किञ्चिदपि नपरिहीयते नत्यक्ष्यते ।
प्रीतिस्त्रिग्वेधेन स्नेहाद्रेण ॥ १६ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिर्दर्श-
यति—ततइति । तत् पूर्वोक्तकार्यजातं ॥ १७ ॥ १८ ॥
एवमुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं राजाह्वानमाज्ञापयति—त-
तइत्यादिना । निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १९ ॥ सर्वदेशेषु
स्थितानितिशेषः ॥ २० ॥ श्लोकद्वयमेकंवाक्यं । तं प्रसि-
द्धं । स्वयमेव नतुदूतमुखेन । पूर्वसंबन्धिनं चिरंतन-

सुहृदं । ततः पूर्वोक्तेभ्योनृपतिभ्यः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ स्वयमेवगमनेहेतवोविशेषणानि ॥ २३ ॥
केकयराजानमिति । समासान्तविधेरनित्यत्वादृजभा-
वः ॥ २४ ॥ समानय त्वमेवेतिशेषः ॥ २५ ॥ २६-
॥ २७ ॥ प्राचीनान् प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशेसौ-
वीरदेशेचभवाः सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्रेयान् सुराष्ट्र-
देशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आन-
यस्व दूतमुखेनेतिशेषः ॥ २८ ॥ यथाक्षिप्रं शैघ्र्यम-
नतिक्रम्य ॥ २९ ॥ शुभान् अन्तरङ्गान् ॥ ३० ॥ मही-

शि० सुविहितं वेदबोधितं । अतःकिञ्चिद्भवदुक्तंनपरिहीयते । ति० यत्त्वयोक्तंतद्यथोक्तं त्वदुक्तानतिक्रमेणसुविहितं । नकिं
चित्त्रलुप्यतइतिशेषः ॥ १५ ॥ किञ्च उक्तं । भावेक्तः । वचनं यथाकथयिष्यसितच्चतयैवकरिष्यामः । तत्रापिनकिञ्चिद्धीनंभविष्यति
॥ १८ ॥ वि० मानवान् चतुर्वर्णातिरिक्तान्संकरजातीयान् ॥ २० ॥ ति० मिथिलाधिपंस्वयमेवानयेतिसंबन्धः । नतुदूतमा
त्रप्रेषणेन । कुतएवंविशेषः कुतश्चतदानयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वसंबन्धिनं पूर्वस्मिन्नेवकालेभाविनंसंबन्धिनं । तंयोगबले
नज्ञात्वा । ततोहेतोः भाविसंबन्धित्वाद्धेतोः । सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले । तदानयनंब्रवीमीत्यर्थः ॥ २९ ॥ २२ ॥ ति० वसिष्ठे-
नविशिष्योक्तानितिशेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ ड. झ. प्रीतियुक्तेन. २ क. ड. च. छ. झ. यथेष्टंतत्सुविहितं. ३ ख. ग. ड. च. छ. झ. सुमन्त्रमाह्वय. ४ क.
ख. च. छ. समानयसुसत्कृत्य. ५ क. वीरं. ६ ग. ड.—झ. सत्यवादिनं. ७ झ. पूर्वसंबन्धिनं. ८ क.—झ. सद्दूतदेवसंकाशं.
९ क. ड. च. ज. झ. तमिहानय. १० ड. झ. श्वरंमहेष्वासं. च. छ. ज. श्वरंचराजानं. ११ च. ठ. समीपगम्. घ. सुधार्मिकम्.
१२ ड. झ. सपुत्रंतमिहानय. क—घ. तमानय. १३ घ. सुसत्कृतम्. १४ एतच्छ्लोकद्वयं ड. च. छ. झ. ज. दृश्यते. १५ ख.
माज्ञाय. १६ इदमर्थं ड. च. झ. दृश्यते. १७ ड. च. छ. झ. स्त्वरितंतदा. १८ ख. ड. ज. प्रयातो. १९ ड. झ. महामतिः.

ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते ॥ सर्वे निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥

[मैवज्जिर्न तथा यज्ञे परिहास्येत कश्चन] ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिद्दीलयापि वा ॥

अवज्ञया कृतं हन्यादातारं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥

ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३५ ॥

ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३६ ॥

मया च सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः ॥ यज्ञियं च कृतं राजन्यपुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३७ ॥

निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३८ ॥

द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः ॥ शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जंगतीपतिः ॥ ४० ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एव द्विजोत्तमाः ॥ ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभन्तदा ॥

यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ४१ ॥

[श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत्] ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

क्षितः वसिष्ठेनविशिष्योक्तान् ॥ ३१ ॥ तेचेति । उपलक्षणमेतच्छिल्पकरादीनां । यज्ञे यज्ञनिमित्तं । यत् उपकल्पितं निर्मितं । तत्सर्वनिवेदयन्तिस्म ॥ ३२ ॥ अवश्यं शिक्षणीयांशं पुनः शिक्षयति—ततः प्रीत इति । अर्धमेकान्वयम् ॥ ३३ ॥ लीलया विनोदेन ॥ ३४ ॥ ततः दशरथनिर्गमनानन्तरं । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणचन्दनादीनि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यज्ञमर्हति इति यज्ञियम् । “यज्ञात्विग्भ्यां घञ-ञौ” इति घः । यज्ञाययत्संपाद्यं तत्सर्वसंपादितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ अन्तिकात् समीपे । “दूरान्तिकार्थे-भ्यो द्वितीयाच्” इति चकारेण पञ्चमी । समीपे उपहृतैः । सर्वकामैः सर्वोपकरणैः । उपेतं ॥ ३८ ॥ द्रष्टु-मित्यर्धमेकान्वयम् । मनसेवेति क्षिप्रसिद्धत्वे दृष्टान्तः ॥ ३९ ॥ वसिष्ठेत्यविभक्तिको निर्देशः । वसिष्ठस्य ऋ-

श्यशृङ्गस्य चोभयोरित्यर्थः । ऋश्यशृङ्गस्य ब्रह्मत्वेन वृ-तत्वात् तद्वचनमप्यपेक्षितं । शुभे दिवसे सोमसौम्यवा-रादौ । शुभेनक्षत्रे रोहिण्यादौ । निर्यातः गृहात् । यज्ञशालांप्रति इत्यर्थसिद्धं । अत्राहुः “शङ्खदुन्दुभिर्मृद-ङ्गवादनैर्मङ्गलैः पटहकाह्लादिभिः । स्वस्तिवादमुखरै-र्मखक्षितिं ब्राह्मणैश्च सहसंप्रपद्यते” इति ॥ ४० ॥ तत-इति सार्धश्लोकः । आरभन्ति तिष्ठान्दसः । यज्ञवाटगताः सर्वे यजमानात्विगादयः । यथाविधि यथाक्रमं । यथाशास्त्रं । सर्वे यज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभन्तेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-व्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ती० अन्तिकं अन्तिके स्थितं ॥ ३८ ॥ ति० मनसेवेति । क्षिप्रसिद्धत्वात् उपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्ष्यं ॥ ३९ ॥ ती० यथाशास्त्रं वेदोक्तमनतिक्रम्य । यथाविधि कल्पसूत्रानुसारेण ॥ ४१ ॥ इति त्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. झ. महर्षये. २ ड. झ. मुनिरब्रवीत्. ख. ग. घ. निदमब्र. ३ इदमर्धं ज. दृश्यते. ४ ड. कदाचिद्दी-लया. ५ ड. झ. राजसत्तमा. ६ च. छ. यज्ञियश्चक्रतोरान्. क—घ. ज. यज्ञियं च. ७ ड. ज. झ. कृतं सर्वं. ८ च. छ. ज. मन्तिकम्. ९ ख. ज. मनसैव. १० ज. ततो वसिष्ठ. ११ ड—झ. दिवसे शुभनक्षत्रे. १२ घ. जगतः प्रभुः. १३ घ—छ. झ. यज्ञवाटगताः. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. इदमर्धमधिकं दृश्यते.

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ऋश्यशृङ्गपुरस्कारेणवसिष्ठादिभिर्देवशरथस्याश्वमेधयाजनम् ॥ १ ॥ विस्तरेणयागवैभववर्णनम् ॥ २ ॥ दशरथेनाश्वमेधा
न्ते दक्षिणादिभिर्ऋत्विगादिसंमाननपूर्वकं ऋश्यशृङ्गप्रतिपुत्रेष्टियाजनप्रार्थना ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥
ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥
अभिपूज्य ततो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातस्सवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवदत्तो राजा चाभिष्टुतोऽनघः ॥ माध्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

पूर्वसर्गान्तेशालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधारंभस्संग्रहे-
णदर्शितः । तदनुष्ठानंविस्तरेणदर्शयिष्यन् तस्याश्वग-
मनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानंदर्शयतिचतु-
र्दशे—अथेत्यादि । अथ अश्वविमोचनानन्तरं । तुर-
ङ्गमेप्राप्ते क्रमेणप्राप्ते । तस्मिन्संवत्सरेपूर्णे । राज्ञो-
यज्ञः । अभ्यवर्तत प्रावर्तत । अश्वगमनक्रमस्तु ।
विमुक्तमश्वंस्वैरचरन्तं राजपुत्रराजोप्रसूतग्रामणिक्षत्र-
संग्रहितारश्चतुश्शताः परिपालयन्तोनावर्तयन्तोचर-
न्ति । ब्रह्माध्वर्युहोत्रुद्रातारश्चत्वारऋत्विजः तं रथका-
रगृहेसमानीयबध्वा तस्यचतुर्षुपदेषु “इहधृतिस्वाहा”
इत्याद्याहुतिचतुष्टयंजुह्वति । तथाहुः । “रथकारगृहे-
श्चस्ववसतःसायमस्यतु । चतुर्षुपत्सुहोतव्याश्रतस्रोधृ-
तयःक्रमात्” इति । अथैकादशमासादूर्ध्वं तंसदस्याः
समानीयआश्वत्थेब्रजेवध्नन्ति । तथाहआपस्तंबः ।
“ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थेब्रजेश्वंवप्रीयात्” इति ।
ततोद्वादशमासे शालानिर्माणादिसकलसंभारान्संभृत्य
फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिःशालांप्रविश्य प्रतिपद-
मारभ्याश्वमेधंप्रारभन्ते ॥ १ ॥ ऋश्यशृङ्गमिति । अ-
नेनप्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वंतस्येतिगम्यते ॥ २ ॥ प्रति-
पदमारभ्यसप्तसुदिनेषुकर्तव्यान् “त्रीणित्रीणिवैश्वदे-
वानिजुहोति” इतिविहितानेकविंशतिहोमान् “पूर्णा-
हुतिमुत्तमांजुहोति” इतिविहितकर्मविशेषंच अभिप्रे-
त्याह—कर्मिति । याजकाः ऋत्विजः । वेदपारं तद-

र्थविबोधः तद्वच्छन्तीतिवेदपारगाः । कर्म पूर्वोक्तं ।
विधिवत्कुर्वन्तिस्म । यथाविधि यथावेदोक्तं । यथा-
न्यायं यथामीमांसं । शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण ।
परिक्रामन्ति । “नासंस्थितेसोमेध्वर्युःप्रत्यङ्मसदोती-
यात्” इत्याद्युक्तक्रममतिरुद्धऋत्विजोनविहरन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ अथसोमक्रयानन्तरंसोमराजाप्यायन-
कर्मविशेषान्दर्शयति—प्रवर्ग्यमिति । द्विजा ऋत्वि-
जः । प्रवर्ग्यं “देवावैसत्रमासत” इत्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणो-
क्तकर्मविशेषं । शास्त्रतः विधिमामीमांसाकल्पसूत्रानु-
सारेण । कृत्वा । उपसदं इष्टिविशेषं । तथैव शास्त्रतएव ।
कृत्वा । शास्त्रतः उपदेशशास्त्रात् । अधिकं अतिदे-
शतःप्राप्तं । सर्वकर्मंच चक्रुः । “तिस्रएवसाहस्योपसदो-
द्वादशाहीनस्य” इतिप्राप्ताः द्वादशप्रवर्ग्योपसदंश्चक्रु-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथसोमप्रयोगंदर्शयति—अभिपूज्ये-
ति । बहिष्पवमानादिभिस्तत्कर्मदेवताः । अभिपू-
ज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने । प्रातस्सवनपूर्वाणि-
प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनवृतीयसवनानि । कर्माणि
चक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रः इन्द्रग्रहनिष्ठःसोमांशः । सः
विधिवत् इन्द्रायदत्तः । अनघः पापनिवर्तकः । राजा
सोमराजः । अभिष्टुतः स्तोत्रशस्त्रैस्तुतः । यद्वा ।
ऐन्द्रः इन्द्रदेवताकोहविर्भागः । धानाःकरंभःपरिवापः
पुरोडाशःपयस्येति प्रातःसवनहवींषि । इन्द्रायहरिव-
तेधानाः । इन्द्रायपूषण्वतेकरंभः । सरस्वतेपरिवापः ।

ति० अत्र त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नोवत्सरः ॥ १ ॥ ति० अग्रेपुत्रेष्टौ । “इष्टितेऽहंकरिष्यामि” इतिऋश्यशृङ्गोक्तेः
“जुहावामौचतेजस्वी” इतिऋग्यशृङ्गप्रक्रम्यवाल्मीक्युक्तेश्चाऽऽध्वर्यवमस्येतिउक्तं ॥ २ ॥ ती० प्रवर्ग्यं आरादुपकारककर्मवि-
शेषं ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. घ. राजस्तस्य. २ ख. तथैवोपसदो. ३ ड. झ. तदाहृष्टाः. ४ ग. ड. झ. चाभिष्टुतो. ५ ड. झ.
माध्यन्दिनंच. ६ घ. यथाविधि.

तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 [आह्वयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋश्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राहानैर्यथार्हतः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भोगान्दिवौकसाम्] ॥ ९ ॥
 न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वाऽपि किञ्चन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेष्वहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वाऽपि दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १२ ॥
 वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च ॥ अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुर्नेकशः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥

इन्द्रायपुरोडाशः । मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिहोतव्या-
 नीन्द्रमुद्दिश्यैव “अथकस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेवयज-
 न्ति” इत्यादिश्रुतेः । माध्यंदिनसायंतनसवनयोः पय-
 स्यावर्जमन्यत्सर्वसमानं । अभिषुतइतिपाठे चतसृषु-
 दिक्षुचतुर्भिः ऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहत्यनिःसारितसारा
 सोमलताऽभूदित्यर्थः । तथाहिसूत्रं “सोमं राजानं दृष्ट-
 दिनिधाय दक्षिणतो ब्रह्मापश्चादध्वर्युरुत्तरतो होता प्रागु-
 द्राता स्थित्वा दृष्टिं रमिह न्यात्” इति । अनघः अंशु-
 स्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तथा शास्त्रप्रकारेण । “प्रात-
 स्सवनपूर्वाणि” इत्युक्तस्यैवायंप्रपञ्चः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अहुतं स्खलितं अन्यथाहुतं वा । किञ्चन नाभूत् ।
 सर्वं होमादिकं । ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । दृश्यते स्म । हि
 यस्मात् । क्षेमयुक्तं निर्विघ्नम् । चक्रिरे । अत्रान्नहोमा-
 दिकमश्वमेधीयंसूचितं । तेषां बहुत्वेन स्वालित्यादिसं-
 भावनया तत्परिहारस्य वक्तव्यत्वात् । तथाहुर्याङ्गिकाः
 “पत्नीसंयजनान्ते हन्यमिष्टो मेतु संस्थिते ॥ प्रजापतिस-
 मेगीते वीणागणिकिभिर्नृपे ॥ अस्तंगते सहस्रांशावारु-
 ह्याश्च तन्निर्मिताः ॥ षट्त्रिंशत्तमथासन्दीस्तावन्तोऽध्व-

र्यवो वृताः ॥ अप्राकृतैः स्रुवैर्दीर्घदण्डैः खदिरसंभवैः ॥
 सर्वांतरात्रिमन्त्रानि दशाज्यादीनि जुह्वति ॥ संख्याहु-
 तीस्ताः सकृदेव हुत्वा परार्धपर्यन्तमथक्रमेण ॥ हुत्वाऽश्व-
 नामप्रभृतीनि रात्रेशेषोक्तसङ्ख्याहुतिभिः समाप्यः”
 इति ॥ १० ॥ अथतत्रान्नदानसमृद्धिदर्शयत्यष्टभिः—
 नतेष्वित्यादि । यद्यपि क्रीते सोमेयज्ञानं भोज्यं तथापि
 सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वेन न दोषः । तेष्वहस्सु यज्ञी-
 यदिनेषु । श्रान्तः पिपासितः । क्षुधितः बुभुक्षितः ।
 न दृश्यते नादृश्यत । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः
 ॥ ११ ॥ नाथवन्तः दासाः । शूद्रादय इति यावत् ।
 श्रमणाः दिगंबराः । “श्रमणावातवसनाः” इति निघ-
 ण्टुः । यद्वा “चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताः श्रमणानामते स्मृ-
 ताः” इति स्मृतिः ॥ १२ ॥ व्याधिताः संजातव्या-
 धयः । अनिशं भुञ्जमानानां भुञ्जानेष्वपि । यजमानस्य
 तृप्तिः अलंबुद्धिः । नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्यतातिश-
 याद्बुत्तयनन्तरमपि भोजनेच्छा जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 तथा चक्रुः ददुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ विधिवत् पाकवि-
 ध्युक्तक्रमेण । सिद्धस्य पक्षस्य । अन्नेति लुप्तपृष्ठीविभ-

ति० यथेयस्य यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ती० तत्र यागे । स्खलितं स्कन्नं । पात्रादितिशेषः ॥ १० ॥ ति० श्रान्तः
 खस्खलितश्चाशक्तः ॥ ११ ॥ ति० ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणं । द्विजत्वात् । शि० नाथवन्तः ब्राह्मणस्वा-
 मिकाः क्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणश्च । तापसाः ब्रह्मचारिप्रभृतयः । वाशब्देन वर्णाश्रमबहिर्भूतपरिग्रहः । तुशब्देन यथेच्छलाभः ॥ १२ ॥
 ति० भोज्यसौष्टवात् उदरपूर्तावपिरसातिशयोक्तेन मानसी तृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । शि० भुज्यमानानां भोज्यमानानां जना-
 नां तृप्तिर्नोपलभ्यते । एतेन भोज्यानामतिस्वादुत्वं ध्वनितं । किञ्च अमानानां गर्वरहितानां भोजनदातृणां अनिशं निरन्तरं भुजि
 भोजनायां । भोजनदाने इत्यर्थः । अन्तर्भावितनिजार्थकमुज्जेर्भावैकपि ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड.—झ. यथा ब्राह्मण. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. इदं श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते. ३ ख. चापि किञ्चन ड—
 झ. वानकिञ्चन. ४ ख. वानकश्चन. ड. झ. वानदृश्यते. ५ ड. च. छ. झ. ब्राह्मणः कश्चित्. ६ ग. नावादकुशलस्तथा.
 घ. नानाचाररतस्तथा. ७ ट. नाथवन्तस्तु. ८ ट. वापि. क. नित्यं. ९ ड. झ. श्रमणाश्चैव भुञ्जते. १० क. घ.—झ. स्त्री-
 बालाश्च तथैव च. ११ ट. भुज्यमानानां.

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
 अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥
 खलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेष्टयन् ॥ उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुः स्म वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
 दिवसेदिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥
 नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ २१ ॥
 प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्षड् वैल्वाः खादिरास्तथा ॥ तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २२ ॥
 श्लेष्मातकमयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥

क्तिकंपदं । अन्नस्य स्वाद्यभक्ष्यलेह्यचोष्यभेदमिन्नस्य ।
 कूटाः राशयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुतर्पिताः ॥ १६ ॥
 अन्नं विधिवत् उपचारवत् । स्वादुच । अनेन तृप्ताः
 स्म । अहो इदं वर्णितुं न शक्यं । इति द्विजर्षभाः प्रशं-
 सन्ति प्राशंसन् । तद्वाघवः शुश्राव । “नतेष्वहस्सु”
 इत्यारभ्य प्रशंसाप्रकारेण तु कविवाक्यं । अनेन “ब्राह्म-
 णौ वीणागाथिनौ गायतः” इत्यारभ्य “इत्यददा इत्यय-
 जथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायतः” इत्युक्तस्तुतिश्रवणमु-
 क्तम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः । पर्यवेष्टयन्
 भक्ष्यान्नपानादीनि ति शेषः । सुमृष्टमणिकुण्डलाः उत्ते-
 जितरत्नकुण्डलाः । अन्ये पुरुषाः साहाय्यार्थं तानसेव-
 न्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले ।
 धीराः धीमन्तः । वाग्मिनः पटुवाचः । विप्राः
 ऋत्विजः । परस्परजिगीषया बहून् हेतुवादान् प्राहुः-
 स्म । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तं । यथा “किंस्विदासीत्पूर्व-
 चित्तिः” इत्यादि होतृब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १९ ॥
 अथ “ऊमोर्व्याकाव्याधिदैवत्यानि द्विनाराशंसनंप्रातः-
 सवनं द्विनाराशंसनं माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसनं
 तृतीयसवनं” इति विहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति-
 दिवसेदिवस इति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहेषु प्रत्यहं ।
 संस्तरे आस्तीर्णवर्हिषि । “संस्तरोऽप्रस्तराध्वरो” इत्य-
 मरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि । यथाशास्त्रं ।
 वृद्धैः प्रचोदिताः सन्तः । चक्रुः । “ऊमा ऊर्व्याश्च का
 व्याश्च पितरः सवनत्रये” ॥ नाराशंसनं नाम सकृद्भ-

क्षिताप्यायितासादितचमसं ॥ २० ॥ अत्र यज्ञे ।
 अषडङ्गवित्कश्चिन्नासीत् । अत्रतश्च कश्चिन्नासीत् ।
 अबहुश्रुतश्च कश्चिन्नासीत् । तस्य राज्ञः । सदस्याः
 सदसिसमवेताः । द्विजाः । अवादकुशलाः नासन्
 ॥ २१ ॥ अथौपवसथ्यदिनकृत्यं पश्चालं भवकुं यूपोच्छ्र-
 यणप्रकारमाह—प्राप्त इति । श्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 यिस्मन् अश्वमेधे । यूपानामुच्छ्रयो यूपोच्छ्रयः । उच्छ्र-
 यः उत्क्षेपणं । उद्धृत्य स्थापनमिति यावत् । तत्कालोत्र
 लक्ष्यते । “यूपायोच्छ्रयीयमाणायानुब्रूहि” इति प्रेषे प्रा-
 प्त्यर्थः । बिल्वस्य विकारा वैल्वाः । “बिल्वादिभ्यो-
 ऽणू” इत्यण् । वैल्वा यूपषट् उच्छ्रिता इति शेषः ।
 खदिरस्य विकाराः खादिराः । तथेति समुच्चये । खादि-
 रा यूपश्च । तावन्तः षडेव । बिल्वसहिता इति खादि-
 राणां बिल्वसमीपवर्तित्वं न तु पर्णिनसमीपवर्तित्वमित्यु-
 च्यते । षट् खादिरायथा बिल्वसहिता भवन्ति तथोच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योऽन्ये । पर्णिनः पर्णीपला-
 शः “पलाशे किंशुकः पर्णी” इत्यमरः । तत्प्रकृतिकाः
 पर्णिन इत्युच्यन्ते । पर्णिनो यूपाः । तथा षट् उच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयः राज्जुदालविका-
 रः । एको यूपः उच्छ्रितः । देवदारुमयस्तथा देवदा-
 रुविकारश्च यूप उच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितं । द्वयोः
 श्रुत्या चोदितत्वात् । “राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति पौतुद्र-
 वावमितो भवतः” इति श्रुतिः । राज्जुदालः श्लेष्मातकः ।
 पौतुद्रवौ देवदारु । अयमत्र विन्यासक्रमः । राज्जुदालो-

शि० विधिवत् पाकशास्त्रोक्तविधिनिर्मितम् ॥ १७ ॥ ति० खलंकृता इति । अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः
 ॥ १८ ॥ शि० प्रचोदिताः प्रेष्य ब्रूहीत्यादिवैदिकशब्दैः प्रेरिताः । ते प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ ति० श्लेष्मातकः रज्जुदालः । तन्मय
 एको यूपः । अश्वमेधेदिष्टः उपदिष्ट इत्यर्थः । शि० अग्निष्ठः अग्निसंमुखवर्ती ॥ २३ ॥

[पा०] १ ज. उपासते तथान्येच. २ क—झ. प्राहुः सुवाग्मिनो. क. ख. प्राहुः स्ववेदकुशलाः. ३ क. ग—छ. झ.
 मयोदिष्टो. ट. मयोऽग्निष्ठो. ज. मयश्चैव.

कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालंकृता भवन् ॥ २४ ॥
 एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥
 विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
 इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ॥ चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २८ ॥

मिष्टः अग्नौतिष्ठतीत्यग्निष्ठः। अग्निशब्देनाग्निस्थानवेदिरु-
 च्यते । “अर्धमन्तर्वेदिमिन्यादर्धबहिर्वेदि” इति श्रुतेः ।
 सोमिष्टः प्रथमयूपः “तानग्निष्ठप्रथमान्मन्त्रेण छिनत्ति”
 इति सूत्रात् । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्देवदारुयूपौ तेषां त्र-
 याणां दक्षिणतस्त्रयोर्बैल्वाः उत्तरतस्त्रयः । तेषां नवानां-
 दक्षिणतस्त्रयः खादिरा उत्तरतस्त्रयः । तेषां पञ्चदशानां
 दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाश-
 षट्कमन्ते बिल्वषट्कं वा । सर्वधा खादिरा एव बिल्वसहि-
 ताः न पुनः पालाशाः । तमिममर्थग्रन्थकारो बिल्वस-
 हिता इत्यसूचयत् । आपस्तम्बश्चासूत्रयत् । “राज्जुदा-
 लमेकविंशत्यरत्नसंमिनोति पौतुद्रवावमितस्त्रयोर्बैल्वा-
 दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तर-
 तस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः” इति । एवं यू-
 पानामुच्छ्रयणक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशविस्तारं दर्शयति—
 द्वाविति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ विहितौ कृतौ ।
 व्यस्तौ बाहु बाहुव्यस्तौ ताभ्यां परिग्रहः स्पर्शो ययोस्तौ ।
 द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुस्पृश्यौ विहितौ । व्याममात्रान्तरप्रदेशावित्यर्थः ।
 तथा ह धर्मनिर्णयकारः । “षण्णवत्यङ्गुलबाहुदण्डमष्टोत्तरंतुवा ।
 यूपान्तरालं तन्मात्रमश्वमेधमहाकृतौ” इति ॥ २३ ॥
 यूपनिर्माणमाह—कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रज्ञैः
 यज्ञशास्त्रज्ञैः । यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । कारिताः
 काञ्चनैः काञ्चनपटैश्चालंकृताः । भवन् “बहुलं छन्दस्य माङ्गयोगेपि” इत्यङ्गभावः । अलंकारोपि किं-
 शास्त्रीयः नेत्याह—तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति । यज्ञभूमेः
 शोभार्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां सङ्ख्याप्रमाणे दर्शयति—
 एकविंशतीति । ते यूपाः । एकविंशति “सुपांसुलुक्”
 इत्यादिना सुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यर-

ह्युन्नता इत्यर्थः । “एकविंशत्यरत्नरश्मिमेधस्य” इति-
 श्रुतेः । “चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरत्निः” इति सूत्रं । एकविं-
 शद्भिरीति कारलोपबहुवचने आर्षे । एकैकमिति सामा-
 न्येन पुंसकं । एको यूप एकेन वाससेतिक्रमेण सर्वे पिवा-
 सोभिरलंकृता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यूपस्थापनविशेषमुक्ता-
 नुवादपूर्वमाह—विन्यस्ता इति । शिल्पिभिः सुकृताः
 सुष्ठुकृताः अन्यूनानातिरिक्ततया कृताः । दृढाः सुषिरा-
 दिदोषरहिताः । अष्टाश्रयः अष्टकोटयः । “स्त्रियः पा-
 ल्यश्रिकोटयः” इत्यमरः । श्लक्ष्णरूपसमन्विताः यूपा-
 भ्यञ्जनेन स्निग्धरूपयुक्ताः । सर्वे एव विन्यस्ताः स्था-
 पिताः । यद्वा । “प्राप्ते यूपोच्छ्रये” इत्यादि श्लोकत्रय-
 मेकान्वयं । शास्त्रज्ञैः कारिता बैल्वादयः सर्वे एते काञ्च-
 नालंकृताः भवन्निति यूपनिर्माणमुक्तं । एकविंशतीत्य-
 नेन संख्याप्रमाणे दर्शिते । विन्यस्ता इत्यनेन स्थापनमु-
 च्यते ॥ २६ ॥ यूपान्वर्णयति—आच्छादिता इति ।
 दिविसप्तर्षय इव ते यूपा विराजन्ते स्म । दीप्तिमावेदष्टा-
 न्तः । सप्तानां सप्तानां वा ॥ २७ ॥ यूपोच्छ्रयपूर्वभा-
 विचयनमाह—इष्टका इति । शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि ।
 “शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति वैजय-
 न्ती । प्रकृते चयनं विवक्षितं । शुल्बमेकसरारज्जुः ।
 शुल्बसाध्यं कर्म शुल्बचयनं । अत एवाहरुद्रदत्तः ।
 “रज्जूनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचा-
 र्यः” इति । तत्र कुशलैः ब्राह्मणैः । यथान्यायं यथाशा-
 स्त्रं । प्रमाणतः प्रमाणेन । विशिष्टा इष्टकाः कारिताः ।
 अत्र सूत्रं “पादमात्रोर्धमात्रोणुकमात्रजुरेखादक्षि-
 णावृता सव्यावृता रुयालिखिताश्च” इति । अग्निः अ-
 ग्न्याधारवेदिः । चितः तामिरेष्टकाभिः कृतचयनः ।

ति० शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रं च ॥ २४ ॥ ति० महोच्छ्रयपरीणाहो यूपो न्यः सर्वकाञ्चनः । यज्ञे समभवत्तत्र शो-
 भार्थमुपकल्पितः । इति क्वचित्पाठः ॥ २५ ॥

[पा०] १ शोभनार्थं च यज्ञः २ घ. ड. श्लक्ष्णारूपः ३ ग. घ. ज. गन्धैश्च भूषिताः ४ क. ड. झ. कुशलैः शिल्पकर्मणि.
 च. छ. कुशलैर्यज्ञकर्मणि.

स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥
 नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥
 शामित्रे तु ह्यस्तत्र तथा जलचराश्च ये ॥ ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥
 पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३२ ॥
 कौसल्या तं ह्यं तत्र परिचर्य समन्ततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥

अभूत् ॥ २८ ॥ चयनसंस्थानमाह—सचित्यइति । सः चित्यः चयननिर्वर्त्योभिः । राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वं सूच्यते । कुशलैः रीतिभेदविनाचयननिर्माणसमर्थैः । द्विजैः ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिः । संचितः सम्यग्यथाशास्त्रंचितः । कथंचितइत्यत्राह—गरुडइति । गरुडः गरुडाकारः । पक्षौपुच्छंचप्रसार्याधोवीक्षमाणः प्राङ्मुखंतिष्ठन्गरुडइवस्थितः । “इयेनचितंचिन्वीत” इतिश्रुतौइयेनशब्दोगरुडपरएव । “सुपर्णोसिगरुस्मान्” इति मन्त्रलिङ्गात् । यद्वा । गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । “जीविकार्थेचापण्ये” इतिवासुदेवादिवत्प्रतिकृतौविहितस्यकनोलुपू । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । “सहस्रंहिरण्यशकलैःप्रतिदिशमग्निप्रोक्षति” इतिसूत्रात् । त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः । प्रकृतौषट्प्रस्तारात्मकस्यचित्याग्नेरश्वमेधेःत्रैगुण्यविधानात् । “षट्चितयोभवन्ति” इतिश्रुतेः । “त्रिस्तावोभिर्भवतीत्यश्वमेधेविज्ञायते” इतिसूत्राच्च । अतएवअष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः । ननु षट्प्रस्तारात्मकस्यचित्यस्यत्रैगुण्यविधानेनैव अष्टादशप्रस्तारात्मकत्वंसिद्धं किं पुनस्तदुपदेशेन । उच्यते । त्रिगुणइत्युक्तेपञ्चदशात्मकत्वंप्रतीयते । तैत्तिरीयके “पञ्चचितयोभवन्ति” इतिविधानात् । तदिदंवाजसनेयकपक्षावलंबनंद्योतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवंभूतश्चितइत्यन्वयः ॥ २९ ॥ अथपूर्वोक्तेषुयूपेषुपशुनियोजनमाह—नियुक्ताइति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य । प्रचोदिताः विहिताः । पशवउरगाःपक्षिणश्च । तत्तदैवतंइन्द्रादिदेवताउद्दिश्यतत्रयूपेषु नियुक्ताबद्धाः । यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणं । “यूपेषुग्राम्यान्पशून्नि-

युञ्जन्ति । आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति” इतिश्रुतेः । अत्राशक्यानामुरगादीनानियोजनं पञ्जरद्वारा । एतेचपशवस्तत्तदेवताश्च “इन्द्रायराज्ञेसूकरः” इत्याद्यनुवाकेषुप्रतिपाद्यन्ते ॥ ३० ॥ तत्र “पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यर्हिसायै” इतिश्रुतेरारण्यान्पशून्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य ग्राम्याणांपशूनां शामित्रेनियोजनमाह—शामित्रेत्विति । तुशब्देनारण्येभ्योवैलक्षण्यमुच्यते । ह्यःअश्वमेधीयः । येजलचराःकूर्मादयः तेच तदन्यत्सर्वंच ग्राम्यपशुजातं तत्र यज्ञे तदा विशसनकाले । ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि । शास्त्रतो नियुक्तं ॥ ३१ ॥ यूपनियुक्तानांपशूनांसंख्यामाह—पशूनामिति । तत्र यूपेषु । पशूनां त्रिशतं नियतंबद्धं । तदाराज्ञोदशरथस्य अश्वरत्नोत्तमं अश्वश्रेष्ठोत्तमंचनियतं । त्रिशतमितिप्रधानापेक्षया । अधिकानामपिश्रवणात् । तथाह भास्करः “अश्वमेधपशुसङ्ख्यातुपञ्चशतमेकोनविंशतिश्च” इति । अश्वरत्नोत्तरइतिपाठे रत्नोत्तरोरत्नप्रधानोश्चइतिपरनिपातेनयोजना । तथाहभास्करः “सौवर्णान्महिषीमणीन्दशशतानस्यावयत्यावहाद्वावातावयते मणीन्दशशतान्प्रत्यग्वहाद्वाजतान् ॥ प्रत्यक्श्रोणिसहस्रमेवपरिवृत्यस्यावयेन्मौक्तिकान्सख्यः शङ्खमणीनथैषुसमुपग्रन्थविस्त्रस्तयः” इति । आवयति उतान्करोति ॥ ३२ ॥ मृताश्वोपचारमाह—कौसल्येति । कौसल्या महिषी । तत्र शामित्रप्रदेशे । तं मृतंहयं । समन्ततः परिचर्य प्रदक्षिणाप्रदक्षिणंसंचार्य । अत्रसूत्रं “दक्षिणान्केशपक्षानुद्ध्यसव्यान्प्रग्रध्य दक्षिणानूरूनाग्राना इदंमध्विदंमध्वितिजपन्त्यः स्त्रियोमहिष्यश्चाश्वतूवरगोमृगाणांपरिक्रम्य सव्यानुद्ध्य दक्षिणान्प्रग्रध्य सव्यान्-

ति० सचित्यः अग्निः । संचितः स्थापितः । कथंचितइत्यत्राह । गरुडः गरुडसंस्थानः । रुक्मपक्षः “सहस्रंहिरण्यशकलैःप्रतिदिशमग्निप्रोक्षति” इतिसूत्राद्वक्मपक्षत्वमितिकेचित् । अत्रपक्षे “त्रिगुणोष्टादशात्मकः” इत्यस्यासामञ्जस्यंत्वा चितदेशविशेषणानीमानि । स्वर्णैष्टकाभिःपक्षनिर्माणद्वक्मपक्षत्वमित्यन्ये । शि० रुक्मपक्षः सुवर्णमयपक्षविशिष्टः ॥ २९ ॥ ती० परिचर्यप्रोक्षणादिभिःसंस्कृत्य । एनं कृपाणैर्विशशासेति असिभिर्वधंचकारेत्यर्थः । मुनिभावप्रकाशिका कृपाणैः आयुधैः । त्रिभिः मन्त्रैः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ घ. ड. ज. झ. ऋषिभिस्सर्व. २ ज. शास्त्रतलतः. ३ ज. यूपेषुविनियोजितम्.

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥
 होताऽध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्या च वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥
 पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ॥ ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥
 धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥
 हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥

रूनाग्नानां सक्थीरवधून्वन्यस्त्वप्रदक्षिणं परिक्रम्य प्र-
 दक्षिणमन्त्रतोयथापुरस्तान्नवक्त्वः संपादयन्ति” इति ।
 कृपाणैस्त्रिभिस्तिसृभिः सौवर्णीभिः सूचीभिः एनं पर-
 मयामुदा निरवधिकश्रद्धया । विशशास असिपथा-
 न्कल्पयामास । कौसल्येति इतरासामुपलक्षणं । “सौ-
 वर्णीभिः सूचीभिः पत्नयोश्चस्यासिपथान्कल्पयन्ति प्रा-
 क्रोडात्प्रत्यञ्चीभिः” इति सूत्रात् । क्रोडं वक्षः ॥ ३३ ॥
 महिष्याः कर्तव्यांतरमाह—पतत्रिणेति । तदा विशास-
 नोत्तरकाले । कौसल्या । धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छ-
 या । काम्यजन्तादकारप्रत्ययेटाप् । सुस्थितेन सुस्थि-
 रेण । चेतसा उपलक्षितासती । शवस्पर्शकुत्सारहिता-
 सतीत्यर्थः । पतत्रिणा अश्वेन । सार्धं एकां रजनीमवस-
 त् । अत्रसूत्रं “अंबेअंबाल्यंबिकेइतिजपन्तीमहिषी
 अश्वमुपसंगम्य गणानां त्वागणपतिं हवामह इत्यभिमुख्य
 उत्सक्थ्योर्गृह्णन्तीति प्रजनने प्रजननं संनिधायोपविश-
 ति । सुभगेकापीलवासिनीति क्षौमेन वाससाध्वर्युर्महि-
 षीमश्वं च प्रच्छाद्य वृषावांरेतोधा रेतोदधात्विति जपत्या-
 ग्नीध्रएतां रात्रिमृत्वजोयजमानं जागरयन्ति” इति ॥ ३४ ॥
 तादात्विकदक्षिणामाह—होतेति । तथेत्यनुक्तसमुच्च-
 यार्थः । ब्रह्माचेत्यर्थः । एते ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रधानात्वि-

जोमहिषीपरिवृत्तिभ्यांसह वावातामपरां पालाकलीं
 च । राज्ञोदक्षिणार्थं परिगृह्य । हस्तेन समयोजयन् ।
 रमणवद्धस्तेनागृह्णन्नित्यर्थः । अत्रश्रुतिः “अंबेअंबा-
 ल्यंबिकेइतिपत्नीमुदानयति” इत्यादि । उदानयति
 हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ इति भास्करः । सूत्रं च “महिषीं ब्रह्म-
 णेददाति वावातां होत्रेपरिवृत्तिमुद्रात्रेपालाकलीमध्वर्य-
 वे” इति । पश्चात्प्रतिनिधिद्रव्यदानेन निवर्त्येत् ।
 “कृताभिषेकामहिषीपरिवृत्तिरुपेक्षिता । वावाताभो-
 गिनीपात्रप्रदापालाकलीमता” इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥
 तस्य पतत्रिणः अश्वस्य । “पतत्रीपक्षितुरगौ” इत्यम-
 रः । वपां वपास्थानीयां तेजनीं । “नाश्वस्य वपाविद्य-
 ते” इति सूत्रात् । “नान्येषां पशूनां तेजस्या अवद्य-
 न्यवद्यन्यश्वस्य” इति श्रुतेश्च । उद्धृत्य आदाय । निय-
 तेन्द्रियः एकग्रः । परमसंपन्नः परमेण प्रयोगचातुर्ये-
 ण संपन्नः । ऋत्विक् अध्वर्युः । शास्त्रतः श्रपयामास
 पपाच । श्रापाके । शास्त्रं च स्वयमेव वक्ष्यति प्लक्षेति ॥ ३६ ॥
 अथ वपाहोमं सूचयन्नाह—धूमेति । नराधिपः दशर-
 थः । यथाकालं होमकालमनतिक्रम्य । यथान्यायं
 यथाशास्त्रं । आसनः पापं निर्णुदन् निवर्तयन् सन् ।
 वपायाधूमगन्धं जिघ्रति स्म ॥ ३७ ॥ वपाहोममुक्त्वा

ति० पतत्रिणेति । पुरा अश्वानां पक्षाः सन्तीति प्रसिद्धैवं वादः ॥ ३४ ॥ ति० अथ होत्रादयः । महिष्या कृताभिषेकया ।
 परिवृत्या राज्ञो भोगाद्विष्कृतया दास्या च सह । वावातां राज्ञो वल्लभां भुजिष्यां । अश्वेन समयोजयन्ति संबन्धइतिकेचित् । अपरे
 तु वावाताशब्दो राज्ञो मध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपश्चिकास्थद्वाविंशखण्डस्थवावातेति प्रती-
 कव्याख्यानावसरे । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । उत्तममध्यमाधमजातीयाः । तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियायामहिषीति नाम ।
 मध्यमजाते वैश्यायाः वावातेति । अधमजातेः शूद्रायाः परिवृत्तिरिति । अतएवाश्वलायनसूत्रे दशमाध्याये अष्टमखण्डस्थवावातेति-
 प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीयाभार्येति व्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता । शि० रात्रिवासोत्तरकालिकं होत्रादिकृत्यमाहोतेति । होत्रादयस्त्रयः ।
 तथाशब्देन ब्रह्मन् । महिष्या कृताभिषेकया । परिवृत्या उपेक्षितया च सहितां वावातां भोगिनीं । अपरां पालाकलीं च । हयेना-
 श्वेन समयोजयन् । अश्वान्नसंयोजनरूपविधिकारयामासुरित्यर्थः । तथाशब्दश्चार्थः । एतेन “महिषीं ब्रह्मणे ददाति वावातां होत्रे
 परिवृत्तिमुद्रात्रे पालाकलीमध्वर्यवे” इति सूत्राण्युपन्यस्य पत्नीदानपरत्वेन व्याख्यानं प्रत्युक्तं । दानस्यात्रानुक्तेः । अध्याहारे गौर-
 वाच्च । हस्तेन समयोजयन्ति तिपाठे तु हयहस्तेनेत्यर्थः । पशूनामग्निमपादयोर्हस्तत्वात् । अतएव हयेन समयोजयन्ति तिपाठेन न
 विरोधः ॥ ३५ ॥ शि० पापं प्रकटपुत्रवियोगहेतुत्वेन प्रतीयमानविघ्नविशेषं ॥ ३७ ॥ शि० समस्ताः मिलिताः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ज. सत्कृतेन च. २ क.—ड. छ. ज. हयेन. ३ ख. ड. छ. ज. झ- परिवृत्याथ. ४ ख. ग. च. जिघ्रन्ति स्म-
 नराधिपाः. ५ ख. घ.—झ. ट. विधिवत्समस्ताः.

प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥

त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥

उक्थं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ ४० ॥

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विजिच्चैवमाप्तोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

उद्गात्रे वै तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ ह्यमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥

अङ्गहोममाह—हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्रगु-
र्वक्षरमार्ष । सर्वाणीत्यनेन सर्वस्य हतत्वेन शेषभक्षणं
नास्तीत्युक्तं । अङ्गहोमफलं श्रूयते । “अङ्गे अङ्गे वै पुरुष-
स्य पाप्मो पश्लिष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्च-
ति” इति । यजमानस्य सर्वपापं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
पूर्वशास्त्रतः श्रपयामासेत्युक्तं तदवदानमाह—प्लक्षेति ।
अन्येषां यज्ञानां संबन्धिहविः वपा । प्लक्षशाखासु
क्रियते अवदीयते । अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः हविर्भा-
गः । वैतसः वैतसेकटे अवदातव्यो भवति । शैषिकोण् ।
अत्र यज्ञशब्देन पशवो लक्ष्यन्ते । तथाच श्रुतिः “प्लक्ष-
शाखायामन्येषां पशूनामवदन्ति वेतसशाखायामश्व-
स्य” इति । अत्र वेतसशाखाशब्दो वैतसकटपरः । यद्वा
वेतसस्य शाखा वैतसी वैतस्यां संस्कृतो वैतसः । “यस्ये-
ति च” इतीकारलोपः । वैतसकटस्तु पश्चात्सादनार्थः ।
“वैतसः कटो भवति अप्सु यो निर्वाश्वः अप्सु जो वेतसः
स्वएवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति” इति श्रुतेः । “वैतसकटेऽ
श्वं प्राश्वमासादयति” इति सूत्राच्च । अतो वैतसकटे व-
पावदानमिति व्याख्यानं चिन्त्यं ॥ ३९ ॥ अत्र सवनीय-
दिनानि कतीत्याकाङ्क्षायामाह—त्र्यह इति । “अश्वमेध-
स्य त्रीणिसवनीयान्यहानि” इति कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः
तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च । अश्वमेधः त्र्यहः सङ्ख्या-
तः । अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वे पिसवनीयाहानां प्रा-
धान्यात्तद्ग्रहः । त्रीणि अहानियस्य सत्र्यहः । “अच-
प्रत्यन्वव” इत्यत्र योगविभागादच् । इदमर्थमेकं वाक्यं ।
तान्यहानि परिगणयति—चतुष्टोममिति । त्रिवृत्पञ्चदशः

सप्तदश एकविंश इति स्तोमचतुष्टययुक्तत्वादग्निष्टोमश्चतु-
ष्टोम इत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एक-
विंशोक्त्ययुक्तत्वादुक्त्यमिति ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयासं-
स्था तद्युक्तं द्वितीयमहः । सर्वस्तोमोतिरात्रः तद्युक्तमु-
त्तरमहः । द्वितीयादुत्तरं तृतीयमह इत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवम-
श्वमेधस्य त्र्यहत्वेन त्रयाणां कर्तव्यत्वेऽपि प्रकृतेऽश्वमेधेशा-
स्त्रान्तरदर्शनात् विहिता अन्येषां बहवः क्रतवो राजाका-
रिता इत्याह कारिता इत्यर्थेन ॥ ४१ ॥ केते क्रतव इत्यपेक्षा-
यामाह—ज्योतिष्टोमेति । अतिरात्राविति द्विवचनेन त-
स्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अन्यत्रापि विभ-
क्तिविपरिणामेनायं शब्दः अनुषज्यताम् । उक्तदिनत्रयादु-
त्तरेष्वहसु ज्योतिष्टोमादयः षट् क्रतवः कारिता इत्यर्थः ।
शास्त्रान्तरे ज्योतिष्टोमादीनामपि विहितत्वेन षोडशि-
ग्रहणवत्तेषामप्यनुष्ठाने महानभ्युदय इति मन्वानेन राज्ञा
तेपि कारिता इत्यर्थः । अत्र च यनयूपोच्छ्रयपशुनियोज-
नवपाहोमचतुष्टोमसवनानि क्रमेण वक्तव्यानीति तत्क्रमे-
ण श्लोकाः पठितव्याः व्युत्क्रमपाठो लेखकप्रमादकृतः ।
ऋषिरेव वा क्रममविवक्षन् प्रणिनाय ॥ ४२ ॥ अथ-
दक्षिणादानमाह—प्राचीमिति । द्वयमेकं । स्वकुलस्य
इक्ष्वाकु कुलस्य वर्धनः । बहुदक्षिणादानं ह्युचितमि-
क्ष्वाकु कुलस्येति भावः ॥ ४३ ॥ एतावद्दक्षिणादाने किं
प्रमाणं तत्राह—एषा दक्षिणा । विनिर्मिता विहिता ।
“प्रतिदिशं दक्षिणां ददाति प्राचीं दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः-
प्रतीच्यध्वर्यो रुदीच्युद्गातुः” इत्यादि सूत्रेणैति शेषः ।
स्वयंभूविहिते ब्रह्मनिर्मिते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृज-

शिरः तानेव गणयन्नाह ज्योतिष्टोमेति । ज्योतिष्टोमायुषी अग्निष्टोमायुष्टोमौ प्रथमद्वितीयौ । अतिरात्राविति द्विवचनात्तेना-
तिरात्रद्वयलाभः । तृतीयचतुर्थौ चेत्यर्थः । निर्मितौ विधिना संपादितौ । पञ्चमोऽभिजिच्च । षष्ठो विश्वजिच्च । आप्तोर्यामौ सप्तमष्ट-
मौ च । महाक्रतुः जातावेकवचनं । एते महाक्रतव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. छ. झ. अश्वमेधस्यैकस्य. २ ख. घ. च. अग्निष्टोम. ३ ज. रात्रं च निर्मितम्. ४ ग. ज. मप्तो-
र्यामौ. ५ क.-झ. अश्वमेधे. ६ क.-घ. च. छ. ज. स्वयंभूविहिते.

क्रतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्धनः ॥४५॥
[एवं दत्त्वा ग्रहष्टोऽभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ॥] ॥ ४६ ॥

ऋत्विजश्चाब्रुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४७ ॥
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स पालने ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥
निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥

मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥
दश कोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ऋश्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५३ ॥
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ जांबूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५४ ॥
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ [कौञ्चनानां शतोपेतं नवरत्नैः समाहितम् ॥]
कसैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५५ ॥

ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५६ ॥
तस्याशिषेथ विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५७ ॥
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ पापापहं स्वनयनं दुष्करं पार्थिवर्षभैः ॥ ५८ ॥

त” इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ क्रतुमित्यादिश्लोकद्वयमेका-
न्वयः । न्यायतः शास्त्रतः । हि यस्माद्राजाददौ तस्मा-
दृत्विजोऽब्रुवन्मित्यन्वयः । यद्यपि “महापृथिवीनदे-
या” इति इदं निषिद्धं तथाप्यत्र प्रदेशविशेषएव दत्त इति
ज्ञेयं । प्रतिषेधवदत्र विधेरपि दर्शनात् केसरिदानवद्वि-
कल्पो वा ॥ ४५-४७ ॥ न भूम्येतिसार्धश्लोकः ।
अशक्तौ हेतुः—रता इति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्या-
याध्ययने । कथं दत्तस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रय-
मिति । निष्क्रयं मूल्यं । कृत्स्नपृथिव्यामूल्यं कुतोलभ्य-
ते तत्राह—किञ्चिदिति । यथोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
किञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं ।
समुद्यतं समुपस्थितं ॥ ४९ ॥ नरपतिरेवमुक्तः सन् । दश
शतसहस्राणि दशलक्षमितियावत् । ददौ ॥ ५० ॥
दशेत्यर्धमेकं वाक्यं । नृप इत्यस्य पूर्वश्लोकस्थस्यात्रान्व-
यः । चतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्र रजतानि प्र-

तिनिधित्वेन दत्तानि नतु दक्षिणात्वेन । अतः “तस्मा-
द्विरजतमदक्षिण्यं” इति श्रुत्यानविरोधः ॥ ५१ ॥ सर्वे
ऋत्विजः सहिताः सन्तः । वसु दक्षिणाप्राप्तं धनं ।
अंशीकृत्य दानाय ऋश्यशृङ्गाय वसिष्ठाय च ददुः ॥ ५२ ॥
न्यायतः शास्त्रतः । “यावदध्वर्यवे ददाति तदर्थं प्रतिप्र-
स्थात्रे तृतीयनेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं भव-
ति” इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋष्यशृङ्गवसिष्ठमुखेन प्रवि-
भागं कृत्वा सुप्रीतमनसः प्रत्यूचुः । सुप्रीतमनस इति-
विशेषणेन सर्वे वयं प्रीताः स्म इति प्रतिवचनप्रकारो वग-
म्यते ॥ ५३ ॥ प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागतेभ्यः ।
“यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः” इति श्रुतेः । जां-
बूनदं जंबूनदीप्रभवमिति हिरण्यविशेषणम् ॥ ५४ ॥
हस्ताभरणयाचमानाय कसैचिदरिद्राय तदेव ददावि-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥ ततः । यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
तस्य तस्मै ॥ ५७ ॥ पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरि-

वि० सुवर्णं षोडशमाषकं । चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं ॥ ५१ ॥ ति० अथ सर्वे दक्षिणादानानन्तरं । याचमानाय दरिद्राय
कसैचित् दातव्यवस्वन्तराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५५ ॥ ति० दुस्तरं प्राकृतैराजभिः अप्राप्तसमाप्तिकं ॥ ५८ ॥

[पा०] १ ड. च. ज. झ. समाप्यतु तदा. २ घ-झ. तां कुलवर्धनः. ३ ख. ड. च. छ. झ. इदमर्धमधिकं दृश्यते. ४ ख. सुवर्णवाय-
श्रत्समुपकल्पितम्. ५ ख. ऋत्विग्भागं. ६ ज. इदमर्धमधिकं दृश्यते. ७ क. ड. च. छ. झ. प्रीतेषु विधिवद्विजेषु. ८ ड. च. झ. हर्ष-
व्याकुलितेन्द्रियः. छ. हर्षव्याकुलितेक्षणः. ९ क-छ. झ. विविधा ब्राह्मणैः. १० ड. च. झ. पतितस्य च. ११ क. ड. च. छ. झ. दुस्तरं.

ततोऽब्रवीद्व्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ कुलस्य वर्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५९ ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्बहाः ॥ ६० ॥

[सं तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ॥

जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृश्मशृङ्गं पुनरप्युवाच] ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ऋश्यशृङ्गेणदशरथस्यपुत्रेष्टिप्रारंभः ॥ १ ॥ अत्रान्तरेदेवैर्ब्रह्माणप्रतिरावणकृतलोकपीडाप्रकारवर्णनपूर्वकंतद्बोधोपायकल्प-
नाप्रार्थना ॥ २ ॥ अत्रान्तरेयदृच्छासमागतं विष्णुप्रतिब्रह्मादिभिर्दशरथगृहेऽवतारप्रार्थनापूर्वकंरावणवधप्रार्थना ॥ ३ ॥
विष्णुनातान्प्रतिरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकंसमाश्वासनम् ॥ ४ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥

तंपहन्तीतिपापापहम् । “अपेक्षेशतमसोः” इतिह-
न्तेर्दप्रत्ययः । तमःपर्यायोत्र पापशब्दः । स्वनयनं
पुत्रप्रापणद्वारास्वर्गप्रापकं । इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्क-
रं । नविद्यते उत्तममस्मादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमं । यज्ञं
अश्वमेधं । प्राप्य प्रीतमनाः बभूवेतिशेषः ॥ ५८ ॥
एवंपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमेभग-
वदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधेनिर्वृत्ते साक्षा-
द्भगवदाराधनंपुत्रप्राप्तिकारणं क्रतुसुमश्रोक्तमनसिनि-
धाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते—ततइति । कुलस्यवर्धनं
पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतकर्मैत्यर्थः । त्वंकर्तुमर्हसीत्यन्तेइति
रध्याहार्यः ॥ ५९ ॥ पुत्रीयंकर्मकरिष्ये सुताश्चभ-
विष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथदशरथाराधनव्याजेनसाधुलोकरक्षणायभूमा-
ववतितीर्षुर्भगवानानुषङ्गिकदुष्कृद्भिनाशायदेवैरभ्य-
र्थ्यतेपञ्चदशे—मेधावीत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं ।
मेधावी मेधा धारणक्षमाधीः तद्वान् । “अस्मायामे-
धास्रजोविनिः” इतिचिनिप्रत्ययः । वेदज्ञः अथर्व-
णवेदज्ञः । सः ऋश्यशृङ्गः । किञ्चिद्भ्यात्वा किंकर्मक-
र्तुमत्रोचितमितिक्षणंविचिन्त्य । मेधावितया । ततः त-
दुत्तरक्षणएव । लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिःसन् । तंनृपं ।
इदमुत्तरमब्रवीत् । द्विकर्मकोब्रुविः ॥ १ ॥ पुत्रीयां
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां । “पुत्राच्छच” इतिछप्रत्ययः ।
इष्टिं यागविशेषं । ते पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तं ।
“निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनं” इतिपञ्चमी ।
करिष्यामि इत्युक्तवान् ॥ २ ॥ मन्त्रदृष्टेन वेदावगते-
न । कर्मणा । अग्नौजुहावच । शास्त्रदृष्टक्रमेणएकामा-
हुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतच्छेषं “ततोवैयजमा-

ति० पुनरप्युवाच पुत्रजनककर्मणे पुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इतिचतुर्दशसर्गः ॥ १४ ॥

शि० ततः सकलयागविस्तारकर्ता ॥ १ ॥ शि० प्रोक्तैः पुत्रेष्टिसाधकत्वेननिर्णतैः ॥ २ ॥ शि० ततः स्वांशभूतसत्यलो-
कादिस्थब्रह्मादिद्वाराजगत्सृष्ट्यादिविस्तारकर्तारः साकेतस्थब्रह्माविष्णुमहेश्वराः । सगन्धर्वाः गन्धर्वसहितादेवाश्च । सिद्धाः सिद्ध-
गणाश्च । परमर्षयश्च भागप्रतिग्रहार्थंयथाविधिसमवेताः प्रकटीभूययागेस्थिताः । वैशब्दश्चार्थः । सचहीनेप्यन्वेति । इमेसर्वेसाके-
तस्थाएवेत्यत्रबीजं “त्वांनियोक्ष्यामहे” इत्यादौवक्ष्यामः । वि० चकारेणब्रह्मापिसमुच्चीयते ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रथोबली. २ ड. छ. झ. तत्तु. ३ ख. घ. मब्रवीद्विज. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. अयंश्लोकोऽधिको-
द्वयते. ५ क. ग. घ. ड. झ. ततःप्राकामदिष्टितां, ६ क. च. छ. ज. भागप्रतिग्रहार्थंवैपूर्वमेवसमागताः.

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ॥ अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५ ॥
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ॥ सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥
 त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा ॥ मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
 उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्देष्टुं दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥
 ऋषीन्पुत्रान्सगन्धर्वान्सुरान्ब्राह्मणांस्तथा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥
 नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कंपते ॥ १० ॥
 तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्वोरदर्शनात् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥
 तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥
 नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो मानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥

नस्य” इत्यादिनावक्ष्यति । मध्येभगवदवतरणस्यनि-
 मित्तान्तरं देवताभ्यर्थनं दर्शयति—तत इत्यादिना । ततः
 तत्राश्वमेधे देवादयः । यथाविधि यथाक्रमं । भागप्र-
 तिग्रहार्थं स्वस्वहविर्भागास्वीकारार्थं । समवेताः संमि-
 लिताः । यज्ञसदसीतिशेषः । अनुक्तसमुच्चयार्थेनच-
 कारेण ब्रह्मापिसमुच्चयते ॥ ४ ॥ ताः देवताः । त-
 स्मिन् प्रकृते । सदसि अश्वमेधसदसि । यथान्यायं
 यथाक्रमं । समेत्य लोककर्तारं स्वस्वामिनं ब्रह्माणं ।
 महत् फलद्वारागुरुतरं । वचनं ब्रुवन् ॥ ५ ॥ त्वत्प्र-
 सादेन जनिताद्वीर्यादित्यन्वयः ॥ ६ ॥ कोमत्प्रसादः
 कथंभवतांतत्प्रतीकाराशक्तिस्तत्राहुः—त्येति । वरः
 अस्माभिरवध्यत्वरूपः । तं वरं । मानयन्तः पूजय-
 न्तः । सर्वं पीडनं ॥ ७ ॥ बाधनमेवोपपादयन्ति—
 उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयति भीषयति । उच्छ्रितान्

उन्नतान्लोकपालान् । त्रिदशराजानं । समासान्तस्या-
 नित्यत्वाद्भजभावः । प्रधर्षयितुं तिरस्कर्तुं । स्थानात्प्र-
 च्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ असुरान् राहुप्रभृतीन् ।
 अतिक्रामति पीडयतीत्यावत् ॥ ९ ॥ एनं रावणं-
 प्रति नप्रतपति मन्द्रकिरणोभवति । क्रीडापर्वतसञ्चा-
 रादिदशायामितिभावः । पार्श्वे अख्येतिशेषः । नवाति
 पुष्पवाटिकादिषु पुष्पपतनादिभयादितिभावः । चलो-
 र्मिमाली सदाचञ्चलस्वभावतरङ्गपङ्क्तिमान् नकंपते
 गर्वितोऽयमुल्लतीतिशेषणभयादितिभावः ॥ १० ॥
 तदिति भयादितिभावः । भयं उत्पन्नमितिशेषः ।
 कर्तुं चिन्तयितुं ॥ ११ ॥ उक्तः ब्रह्मेतिशेषः । चिन्त-
 यित्वा उपायमितिशेषः । हन्तेत्युपायस्मरणजहर्षे
 ॥ १२ ॥ अयंशब्दार्थमाह—तेनेति । तत् तथोक्तमित्य-
 न्वयः ॥ १३ ॥ तदा अवध्यत्ववरणावसरे । अवज्ञा-

वि० समेत्य अन्तर्धानशक्त्या इतरानवलोकमितिशेषः । शि० लोकं लोकः दृष्टिः । तत्कर्तारं यज्ञदृष्ट्वेनाहूतम् ॥ ५ ॥
 शि० हेभगवन् त्वत्प्रसादेन त्वत्कृपया । प्राप्तं यद्वीर्यं साकेताधीशातिरिक्तसर्वावध्यत्वं तस्माद्वीर्यात् नोस्माकं विहारास्पदीभूताये
 सर्वलोकास्तान् रावणोनामराक्षसोबाधते । तं रघुनाथेच्छया साकेतादवतीर्णं रावणं शासितुं स्वांशभूतदेवादिद्वारा साक्षाद्वा न शक्नुमः ।
 एतेन साकेतपुरवासिनां यथाकामं सर्वत्रगमनमिति व्यज्यते । यथाच साकेताद्वावणावतारः तथातज्जन्मप्रतिपादकग्रन्थेवक्ष्यामः ॥ ६ ॥
 ति० प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेः एतदुत्तरकालमिन्द्रजित्कृत इन्द्रबन्ध इति ज्ञायते ॥ ८ ॥ शि० अवात् ईश्वरस्यापिरक्षकात् रा-
 मात्प्राप्तं यज्ञान्नियोगः आज्ञा इतः प्रभृतिप्राप्तरक्षशरीरेमानं ज्ञास्यसीतिसंकुचितबोधोवा इतः प्रभृतिमदतिरिक्तमेव ज्ञास्यसीतिवा ।
 तस्मात् । तद्रक्षो रावणः । तदा वरयाचनसमये । मानुषान् “ परमात्मानराकृतिः ” इत्यागमगम्यं साकेताधीशं नित्यद्विभुजं
 नाकीर्तयत् । तस्माद्धेतोः सः मानुषात् नराकृतिपरमात्मनो रामात् वध्यः । अन्यः तस्माद्विन्नः अस्य मृत्युः विधातकोनविद्यते ।
 बहुत्वमादरार्थं । तेन साकेताधीशरघुनाथस्य विष्णवादि वैलक्षण्यं ईश्वरेश्वरत्वं च व्यक्तं । एतेन “ नाकीर्तयदवज्ञानात् ” इत्यस्य-
 अवज्ञानादनादरात् मानुषान् नाकीर्तयदित्यर्थः प्रत्युक्तः । दशरथननुषादीनां देवसाहाय्यकर्तृत्वस्य प्रसिद्धत्वात् मानुषानादरस्यासंभवात् ।
 किंच रावणस्य सुराद्यवध्यत्वे वरदानमेव कारणात् रावणबलवत्त्वं वा उभयं वा । न प्रथमं । तात्कालिकमानुषैरेव तस्य वध्यत्वे सिद्धे
 तद्वधार्थपरमात्मप्रार्थनाव्यर्थात् । न द्वितीयं । वाल्यादिभिः कृततत्पराभवस्यासंभवापत्तेः । अतएव न तृतीयं । किंच विष्णववध्य-
 त्वं स्वस्य रावणेन प्रार्थितं वानवा । न प्रथमं । तन्मतेरामस्यापि विष्णवभिन्नत्वेन तेनाप्यवध्यत्वापत्तेः । नान्त्यं । मानुषानादरोक्ते-

[पा०] १ ड. झ. वचनंततः. २ ड. झ. भगवंस्तदा. ३ घ. तस्यसहामहे. ४ ख. ग. विहितस्तस्य. ५ घ. मानुषान्प्रति.

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ सर्वे महर्षयो देवा प्रहृष्टास्तेऽभवन्तदा ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ॥ शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥

नात् अवमानात् । मानुषात् मानुषेण । मृत्युः मार-
कः ॥ १४ ॥ प्रहृष्टाः यथाकथंचिद्वधोपायसंभावनये-
तिभावः ॥ १५ ॥ अथपरमकारुणिकोभगवान् “प-
रित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्था-
पनार्थायसंभवामियुगेयुगे” इत्युक्तरीत्या धर्मसंस्थाप-
नादित्रयकृते स्वाराधकदशरथमनोरथपरिपूरणायचा-
वतितीर्षुराजगामेत्याह—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे
रक्षापेक्षासमये । अनेनचिरमस्यावसरप्रतीक्षत्वंगम्य-
ते । “सर्वज्ञोपिहिदेवेशस्सदाकारुणिकोपिसन् । संसा-
रतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षांप्रतीक्षते” इतिद्युक्तं । विष्णुः
सर्वान्तर्यामितयाव्याप्यवर्तमानः भोगादप्यासेधनमे-

ववरमितिस्थितइत्यर्थः । “त्वंमेऽहंमे” इत्यादि । महा-
द्युतिः रक्षणावकाशलाभसमुदितहर्षप्रकर्षकृतकान्ति-
विशेषयुक्तः । अनेनइतःपूर्वसंसारिजनदुर्दशावलोकने-
नदूयमानमानसत्त्वमुक्तं । “सएकाकीनरमेत” इति-
श्रुतेः । शङ्खचक्रगदापाणिः आश्रितानांरक्षणापेक्षायां
रक्षणोपकरणग्रहणायविलंबो माभूदिति सर्वदातैरुपे-
तः । “पातुप्रणतरक्षायांविलंबमसहजिव ॥ सदाप-
ञ्चायुधीं विभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः” इत्यभिमुक्तो-
क्तं । पीतवासाः आश्रितरक्षणत्वस्याबद्धकक्षः । जग-
त्पतिः उक्तसकलविशेषहेतुभूतस्वस्वामिभावसंबन्धवा-
न् । उपयातः वैकुण्ठादशरथयज्ञवाटमाजगाम ॥ १६ ॥

निष्प्रयोजनत्वापत्तेरित्यतोऽस्मदुक्तएवार्थोऽग्रन्थकृदभिमतः । अतएवविष्णुप्रहृतचक्रेणनरावणमृतिः । वक्ष्यतिचक्रवर्णवत्नरावणस्ये-
तीतिदिक् । रघुनाथाज्ञारावणावतारेप्रमाणं “प्रतापीराघवसखोभ्रात्रावैसहारावणः” इत्यादि ॥ १४ ॥ तनि० एतस्मि-
न्नन्तरे तेषांरक्षापेक्षावसरे । एतस्मिन्नन्तरे क्षणविलंबितंचेतत्तएवागच्छन्ति ततःपूर्वमेवगन्तव्यमिति । एतस्मिन्नन्तरे देव-
गोष्ठांयदारक्षाप्रसङ्गोजातस्तदैवज्ञातमिति सर्वज्ञस्याश्रितरक्षानुकूल्यमार्जवंचव्यजितं । एतस्मिन्नन्तरे अन्यस्यचेद्रक्षणमनु-
मत्तंस्वस्यरक्ष्यलाभोनस्यादिति “अतन्त्रितचमूपतिप्रहितहस्तं” इत्यादिवत् लराधिक्यंगम्यते । उपयातः देवानामपित्वराति-
शयेनमध्येमार्गमेलेनयथानस्यात् तथोपयातः । यस्यफलापेक्षासएवफलप्राप्त्यर्थंस्वयमेवागच्छतीत्युपेक्षामकृत्वाउपयातः । रक्ष-
णप्रसङ्गविच्छेदभयेनयावदासनमपरिज्ञातएवोपयातः “सचापिरामःपरिषद्वतःशनैः” इत्यादिवत् । विष्णुरुपयातः पूर्वमेवतत्र
स्थितोपिदानींविग्रहेणाभिव्यक्तःसन्उपयातः । सर्वेश्वरोप्युपयातइतिसौलभ्यमुक्तं । एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातइति देवाःविधि-
शिवादिषुक्चनरावणहननेप्रार्थयेयुः तदातेतद्धननाशक्त्यानोत्तरंयुः । तदातेषामवमतिःशरणागतारक्षणजन्यमानसखेदश्च स्या-
तामिति तेषामवमानमानसखेदौमाभूतामिति अविलंबितमुपयातः । महाद्युतिरुपयातइति “दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ।
यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः” इत्याद्युक्तदुस्सहप्रमेयतेजोवत्त्वेपितादशतेजसःसर्वजनाह्लादकत्वंव्यज्यते । विष्णुर्महा-
द्युतिरिति स्वरूपवत्तुतेरप्यपरिमेयत्वंध्वनितम् । विष्णुरुपयातइति उपगमनसमकालमेवशिवादीनामवमानभयमिन्द्रादीनांरावण-
भयंचनिवृत्तमितिवध्वनितम् । शङ्खचक्रगदापाणिः “नैनंसूर्यःप्रतपति” इत्याद्युक्तरीत्यास्वस्वव्यापारेष्वपिसंकोचवन्तःस्वपदभ्रंशश-
ङ्किनोदेवाःसभासुनिश्शङ्ककिलरावणवधोपायमालोचयन्ति । तदानीमेवचेन्नावणस्तत्रागच्छतितदासकलदेवशिरश्छेदकःस्यात् ।
सकललोकशरण्यत्वहानिःस्वस्यभवेदिति ततःपूर्वमेवायुधादिसकलयुद्धपरिकरयुक्तएवागतः नतुभोजनपरिकरयुक्तइति । भागप्र-
तिग्रहार्थत्वंतानुषङ्गिकं । पीतवासाः “तस्यमहारजतंवासः” इत्याद्युक्तपीतांबरयुक्तः । जगत्पतिः जगत्पोषकः । जगतःपो-
षणंनाम अन्येभ्यःपरिभवनिवारणम् । एवंविधस्योपास्यत्वंशरणागतिमन्त्रोक्तचरणपदोपलक्षितप्रपत्तयविग्रहवैशिष्ट्यंचव्यजितम् ।
शिरो० एतस्मिन्नन्तरे देवब्रह्मसंवादानन्तरकाले । महाद्युतिः समाधिकरहितप्रकाशविशिष्टः । शङ्खचक्रगदापाणिः शङ्खचक्रग-
दाभिःपातिलोकमितिशङ्खचक्रगदापोविष्णुस्तेनअप्यतेप्रार्थनावचनमुच्चार्यतेअसौसः । किंच शङ्खचक्रसंहितागदायस्यसशङ्खचक्रग-
दोविष्णुस्तेनआसमन्तात्पाण्यतेस्तूयतइतिपाणिः । किंच शङ्खादयोरेखारूपेणपाणावस्यसः । पीतवासाः । पीतवस्त्रधारी जगत्पतिः
सर्वलोकस्वामी अविष्णुः अस्यवासुदेवस्यविष्णुर्व्यापकःविष्णोर्विष्णुरित्यर्थः । किंच विष्णुःब्रह्मविष्णुमहेश्वर्यापकःरामइत्यर्थः । किंच
आसमन्तादेतिसर्वव्याप्नोतीतिएःविष्णुःतस्यविष्णुर्व्यापकः । अन्तरं अन्तःबन्धकः प्रापकइत्यर्थः । रकाराक्षरोयस्यसरामइत्यर्थः ।
किंच अन्तः प्रापकः रः रकाराक्षरोयस्यसः अन्तरः । आसमन्तादेतिसर्वव्याप्नोतीति एर्विष्णुः तस्यविष्णुर्व्यापकः सएवसइतिकर्म-
धारयः । उपयातः प्राप्तः । अन्तरइत्यादिपक्षद्वये एतस्मिन् देवब्रह्मसंवादानन्तरकालेइत्यर्थोऽर्थाच्च । अस्मिन्प्रकरणे विष्णुशब्दः
ब्रह्मादित्रिदेवव्यापकपरएव नतुचतुर्भुजेरूढः । अतएव “ततोऽनारायणोविष्णुः” इतिवक्ष्यमाणपद्ये न नारायणपदवैयर्थ्यं ।
अन्यथा द्वयोस्तत्रैवकृत्वेनान्यतरवैयर्थ्यंनिवारंस्यात् । अतएव “प्रभोःप्रभुः” इतिवक्ष्यमाणंसानुकूलं ॥ १६ ॥

[वैर्नतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानस्सुरोत्तमैः ॥] ॥ १७ ॥
ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिष्टूय संनताः ॥ १८ ॥
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १९ ॥

राज्ञो दशरथस्य त्वं अयोध्याधिपतेर्विभोः ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ २० ॥
तैस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ २१ ॥
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥
स हि देवान्सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २३ ॥
ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २४ ॥
वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २५ ॥
त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥
अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ तत्र सदसि । ब्रह्मणा समागम्य । समाहितः । करिष्यमाणरक्षणकृत्येकाग्रः । तस्थौ । तं आश्रितरक्षणसन्नद्धं । सर्वेसुराः ब्रह्मादयः । पितामहपुरोगमानित्युपसंहारात् । समभिष्टूय सम्यक्स्तुत्वा । संनताः सम्यक्नताः प्रणताः सन्तः । अब्रुवन् ॥ १८ ॥ अर्धमेकवाक्यं । हेविष्णो लोकानां हितकाम्यया हितेच्छया । त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे । “योगः सन्नह्नोपायध्यानसंगतियुक्तिषु” इत्यमरः । “स्मारयेत्त्वानंशिक्षये” इतिवत् । केवलं त्वांप्रोत्साहयिष्यामः । स्वयमेव स्वकीयरक्षणे प्रवृत्तत्वादितिभावः । यदिनियोजनमेवार्थः स्यात् तदा पूर्वश्लोकोक्तं अभिष्टूय संनता इत्येतद्विरुद्धेत । किंच नियोजनमत्र प्रार्थनमेव । एवमुत्तरत्र भगीरथवचने “हरस्तत्र नियुज्यतां” इतिवक्ष्यति ॥ १९ ॥ किंनियोज्यमित्यत्राह द्वाभ्यां—राज्ञ इत्यादि । पितृभावयोग्यत्वपराणिविशेषणानि ॥ २० ॥ तस्येति यजमानो हस्तेन निर्दिश्यते । ह्रीश्रीकीर्त्योदक्षकन्याः ता उपमायासां तास्तथा । चातुर्विध्यविधानं रावणरावणिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥ २१ ॥ समपुत्रभावेन भवतां किंप्रयोजनं तत्राहुः—तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु ।

प्रवृद्धं वरबलभुजबलैरभिवृद्धम् । मानुषभावः किमर्थं भजनीयस्तत्राहुः—अवध्यं दैवतैरिति । “कृत्यानां कर्तारिवा” इति पक्षे तृतीया ॥ २२ ॥ सकिमर्थं हन्तव्यस्तत्राहुः—सहीति । वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २३ ॥ ततः वीर्योत्सेकात् । क्रूरेण तेन रावणेन । ऋषयो हिंसिताः । क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः । लिङ्गविपर्ययार्थः । मिथुनतया चरतां हिंसनात् क्रूरेणेत्युक्तं । किलेत्येति द्वे ॥ २४ ॥ तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः । त्वत्समीपमिति शेषः । सिद्धादयश्चायाताः । ततः रावणवधार्थं । त्वां शरणं उपायंगताः ॥ २५ ॥ रुद्रादिषु विद्यमानेष्वहमेव किमर्थमर्थ्य इत्यत्राहुः—त्वमिति । हे देव त्वं नः परमा गतिः उपायः । नान्ये । परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खच् । अनेन शत्रुवधसामर्थ्यमुक्तं । मनः कुरु । अवतरितुमिति शेषः । देवशत्रूणामिति बहुवचनेन रावणरावणिलवणगन्धर्वादीनामपि वधोऽर्थितः । अनेनाभिप्रायेण पूर्व “कृत्वात्मानं चतुर्विधं” इत्युक्तम् ॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोका एकान्वयः । पितामहपुरोगान् ब्रह्मप्रधानान् । धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयु-

तिल० आत्मानं सोपकरणमात्मानं । “अन्येद्युः पाञ्चजन्यात्माकैकेय्याभरतोऽभवत् । तदन्येद्युस्सुमित्राथामनन्तात्मा च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत्प्रिये” इति पाद्मोक्तेः । अत्रात्मानमित्युक्त्या शङ्खचक्रानन्तानामपि भगवद्रूपतासूचिता । हुंकारेण भगवानिव पाञ्चजन्यशब्दमात्रेण सकलभुवनक्षोभकत्वाद्बिष्णुतुल्य एवेति बोध्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः ख. ड. च. छ. झ. पुस्तकेष्वेव दृश्यते. २ ड. च. ज. झ. अयोध्याधिपतेर्विभोः ३ ड. झ. अस्य भार्यासु. ४ घ. ह्रीश्रीकीर्तिसमासुच. ५ ड. च. छ. झ. वीर्योद्रेकेण बाधते. ६ ड. च. छ. झ. नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः. क. ख. घ. ज. नन्दनवने रौद्रेण किल,

भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं संमित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥
 हत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ २९ ॥
 एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ३० ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३१ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥
 विरावणं साधु तपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धरतं भयावहम् ॥ ३३ ॥
 तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ॥
 स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तान् ॥ २७ ॥ भयमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 भयं त्यजत । वः युष्माकं । भद्रं अस्तु । यस्मादहं
 सर्वेषांहितार्थं । रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्षस-
 हस्राणिवत्स्यामीतियोजना । शङ्खचक्रगदापाणिरुपया-
 तइति हि पूर्वमुक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ आत्मवान् सर्वात्म-
 शेषी । मानुषे मनुष्येषु । जात्येकवचनं । चिन्तया-
 मास यथा देवैराज्ञप्तं तथेति शेषः । जन्मभूमिं जन्म-
 स्थानं ॥ ३० ॥ ततः चिन्तानन्तरं । पद्मपलाशाक्षः
 दशरथगुणस्मरणकृतनयनविकासोक्तिः । यद्वा । पद्म-
 पलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः । तथाच सर्व-
 स्पृहणीयः स्वयमन्यं स्पृहयामास । यद्वा । “तस्य यथा-
 कन्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्युक्तरीत्या परत्वचिह्न-
 पुण्डरीकाक्षत्वयुक्तः । एवंच सर्वस्मात्परोपि जन्मरोच-
 यामास । यथाजनिमतोजन्महानिरभिलषिता तथाज-
 निरहितस्यापि जनिरभिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यभिलषितं
 भवति । कृत्वात्मानं चतुर्विधं जन्माभिलाषेऽपि दशरथ-
 गुणातिरेकेण चतुर्विधशरीरपरिग्रहमभिलषितवान् ।
 आत्मानं स्वशरीरं । चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण ।
 पितरं “पितापुत्रेण पितृमान्योनियोनौ” इत्युक्तरीत्या
 सर्वपिता स्वपुत्रं कंचित् पितरमभिललाष । रोचयामास
 ऐच्छत् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपं “गुणै-
 र्दशरथोपमं” इत्युक्तरीत्या जनित्वार्जितैः स्वाभाविकै-
 श्च गुणैः स्वसदृशं देवोक्तं दशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन नि-

श्चित्तवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ततः भगवदिच्छानन्तरं ।
 सरुद्रा इत्यनुवादात् पूर्वसुद्रोपिशरणागतइतिसिद्धं ।
 दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः । स्तुतिभिः
 स्तुतिरूपप्रबन्धैः । तुष्टुवुः श्लाघयामासुः । मधुसूदन-
 मिति मधुवदयमपिनिरसनीयइत्याशयेनोक्तं ॥ ३२ ॥
 उक्तमर्थसर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—तमिति । उद्धतं जन्म-
 तएवोद्धतं । तं प्रसिद्धं । उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदा-
 नेन प्रवृद्धदर्पं । लोकान् विरावयतीति विरावणं । सर्व-
 लोकानामाक्रन्दयितारं । तपस्विनां कण्टकं शत्रुं ।
 “क्षुद्रेशत्रौ च कण्टकः” इति वैजयन्ती । अतएव तपस्वि-
 नां भयावहं तं रावणं । साधु निश्शेषं । उद्धर उन्मू-
 लय ॥ ३३ ॥ एवकारेण विभीषणव्यवच्छेदः । स्व-
 र्लोकं वैकुण्ठं । कचित्स्वलोकमिति पाठः । चिरं चिर-
 कालस्थायी । अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः । सुरेन्द्रे-
 तिसंबोधनं । गुप्तं अस्मदादिभिः दुरधिगमं । “अत्य-
 कान्तदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः । स्वयैव प्रभया
 राजन् दुष्प्रेक्षं देवदानवैः” इति महाभारतोक्तेः । गतदो-
 षकल्मषं दोषाः रागद्वेषादयः । गतानि तद्रूपकल्म-
 षाण्यस्मात्तत्तथा । अनेनेन्द्रलोकादिव्यावृत्तिः । गत-
 ज्वरः आश्रितसंरक्षणेन गतव्यथः । अनेन पुनः प्राप्ति-
 पर्यन्तं संसारिविषये कदैते निस्तरिष्यन्तीति चिन्ता-
 कुलत्वमुक्तं । आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते ।
 अत्र स्वर्लोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मष-

ति० चिन्तयामास योग्यत्वेन विचारयामास ॥ ३० ॥ इति पञ्चदशस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ घ. ड. च. छ. झ. समन्त्रिज्ञातिबान्धवम्. २ ड. च. छ. झ. क्रूरदुराधर्ष. ३ घ. तदा देवर्षिगन्धर्वाः.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

देवैर्विष्णुप्रतिरावणस्य ब्रह्मवरान्मनुष्येतरावध्यत्वनिवेदनपूर्वकं मानुषभावेनावतारस्य तदुपायस्त्वनिवेदनम् ॥ १ ॥ ततो विष्णुना भुव्यवतारादिप्रतिज्ञानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ २ ॥ तथा दशरथस्य ज्ञानिमध्यात्प्रादुर्भूतेन दिव्यभूतेन दशरथहस्ते दिव्यपायसपूर्णस्वर्णपात्रसमर्पणम् ॥ ३ ॥ तथा तस्यायस्य पुत्रहेतुत्वकथनेन पत्नीभ्यो दानचोदनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ४ ॥ कौसल्यादिभिर्दशरथदत्तदिव्यपायसप्राशनाद्गर्भधारणम् ॥ ५ ॥

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम ॥ येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥
संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥
अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ ६ ॥
एवं पितामहात्तस्माद्भरं प्राप्य स दर्पितः ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चार्प्यवकर्षति ॥
तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥
स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामञ्च च पितामहम् ॥ अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥

त्वादिविरोधः । अन्तरिक्षादुपरितनलोकमात्रस्य स्वर्गपदवाच्यत्वात् । अतएव हि कचिद्ब्रह्मलोकादावपि स्वर्गपदप्रयोगः । “ब्रह्मलोकप्रयास्यति” इत्यत्रापि ब्रह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्थानं परमपदमिति व्याख्यातं । स्वलोकमिति सम्यक्पाठः । सुरेन्द्रः विष्वक्सेनः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सौनारायणः “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इतिणत्वं । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयनं नारायणः इभ्रमश्चनः पलाशशततनइत्यादिवह्युडन्तस्यापि पुंलिङ्गत्वं । एवं सर्वस्मात्परोपि सुरसत्तमैर्नियुक्तइत्याश्रितपारतन्त्र्यमुच्यते । तादृशो विष्णुः । जानन्नपि उत्तरनिश्चयज्ञोपि । सन्मानार्थं श्लक्ष्णं मधुरं । वचनं अब्रवीत् ॥ १ ॥ आस्थाय स्वीकृत्य । यमुपायमास्थाय तं निहन्त्यां स उपायः कइत्यन्वयः ॥ २ ॥ मानुषीं ननु देवीम् ॥ ३ ॥ तत्र हेतुमाह—सहीति । लोककृत्त्वे हेतुः लोकपूर्वजइति । लोकशब्दोत्र देवादिजनपरः ॥ ४ ॥ मानुषादन्यत्र मानुषं विना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नेत्येवंप्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयंकुतो न दत्तं मानुषेभ्य इत्यत्राह—अवज्ञाता इति ॥ ६ ॥ दर्पितः संजातदर्पः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥ पितरमिति मनुष्यरूपेणावतरितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ तस्मिन्काले भगवदवतीतीर्षाकाले । पुत्रियामित्यत्र ह्रस्व-आर्षः ॥ ९ ॥ निश्चयं मनुष्यभूतएवावतरिष्यामीति

एवं मनुष्यलोके दशरथपुत्रत्वेनावतीर्य रावणवधः कर्तव्यइत्युक्तं तत्र किंया उपेन्द्रादिवत्स्वस्वरूपेण स्थातव्यं उत प्रकारान्तरेणेति भगवान्बहुमानार्थं पृच्छति—ततइत्यादि । नरिष्यन्ति न नश्यन्तीति नराः नित्यवस्तूनि “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति डप्रत्ययः । “सुप्सुपा” इति नग्नैकादिवत्समासः । नराणां समूहो नारं “तस्य समूहः” इत्यण् । नारं अयनं वासस्थानं यस्या-

ति० लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टिवात् “हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे” इति श्रुतेश्च ॥ ४ ॥ ती० दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥
[पा०] १ ख. ग. नारायणो देवो नियुक्तः. २ घ. सुरांश्चैवं. ३ घ. ड. च. छ. झ. मानुषं रूपमास्थाय. ४ क. घ. ड. छ. ज. झ. दीर्घकालमरिन्दमः. ५ ख. ग. घ. ज. लोककृल्लोकपूजितः. ६ क. ग. घ. ज. वरदानेन मानवाः. ७ ड. झ. वरदानेन गर्हितः. च. छ. द्रं प्राप्य स गर्हितः. ८ क.—च. ज. प्यपकर्षति. झ. प्युपकर्षति. ९ ख. घ. ज. महात्मभिः. क. महाद्युतिः.

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
 कृष्णरक्तांबरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिखनम् ॥ स्निग्धहर्षक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥
 दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ [सिंहस्कन्धं महाबाहुमङ्गद्वयशोभितम् ॥ १४ ॥
 ताराविकृतकल्पेन हारेणोरसि राजितम् ॥ ताराधिपतिकल्पैश्च दन्तैः परमशोभितम् ॥ १५ ॥
 ज्वलन्निव च तेजोभिर्दीपयन्निव च श्रिया ॥ तप्तजांबूनदमयैर्भूषणैर्भूषितं च यत्] ॥ १६ ॥
 तप्तजांबूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥
 प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यीं स्वयं मायामयीमिव ॥ १७ ॥
 समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १८ ॥
 ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १९ ॥
 अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ २० ॥
 इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ २१ ॥
 भार्याणामनुरूपाणामश्रीतेति प्रयच्छ वै ॥ तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २२ ॥
 तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २३ ॥
 अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥
 ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २५ ॥

निश्चयं आमन्त्र्य साधयामीत्युक्त्वा ॥ १० ॥ अथपु-
 त्रकामेष्टिकलं भगवत्श्रुतुर्धाऽवतारंसूचयन् प्रजापति-
 प्रेरितपुरुषेणपायसप्रदानंदर्शयति-ततोवाइति । श्लोक-
 पञ्चकमेकान्वयम् । ततः विष्णोरेतर्धानानन्तरं । यज-
 मानस्येतिवर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागकालएवप्रादुर्भा-
 वःसूचितः । पावकात् आहवनीयात् । भूतं पुरुषवि-
 शेषः ॥ ११ ॥ स्निग्धाः चिकणाः हर्षक्षस्येव तनुजाः
 लोमानि श्मश्रुप्रवरा मूर्धजाः केशाश्च यस्यतत्तथा ॥ १२ ॥
 समुत्सेधः उन्नतिः । दृप्तशार्दूलविक्रमं तद्भूयंकरं
 ॥ १३ ॥ प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारं ।
 तैक्षण्यातिशयेन दीप्तानलशिखोपमं ॥ १४-१६ ॥
 तप्तजांबूनदमयीं द्रुतकनकमयीं । राजतः रजतवि-
 कारः अन्ते उपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्तां ।
 पात्र्यास्त्रीलिङ्गत्वेनपत्नीसाम्यं । मायामयीमिव ।

असंभावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः । स्वयंप्रगृह्यप्रादुर्भू-
 तमीत्यन्वयः । विपुलतरत्वेन हस्तमात्रेणग्रहीतुमश-
 क्यत्वाद्वाहुभ्यामित्युक्तं ॥ १७ ॥ दशरथंसमवेक्ष्येद-
 मब्रवीत् । कथं इहागतंमां प्राजापत्यं प्रजापतेरागतं ।
 “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” इति प्राग्दीव्यती-
 योण्यप्रत्ययः । नरंविद्धि ॥ १८ ॥ ततःपरं तदनन्तरमि-
 तियावत् । “प्राजापत्यंचमांविद्धि” इत्युत्तयनन्तरमित्य-
 र्थः । तदा तदैव ॥ १९ ॥ अथोअथेतिपर्यायौ । अ-
 र्चयता अश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामितिशेषः ॥ २० ॥ इदं-
 शब्दार्थमाह— इदंत्विति । देवनिर्मितं देवेनविष्णुना-
 निर्मितं । धन्यं धनकरं । स्वर्गादित्वाद्यत् ॥ २१ ॥
 अनुरूपाणां सवर्णानामित्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ २२ ॥
 देवान्नं देवनिर्मितान्नं । देवदत्तां देवप्रेरिताम् ॥ २३ ॥
 अभितःप्रदक्षिणं अभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ प्राप्य

ति० । अन्तर्धायभगवानेवस्वतेजस्संभृतपायसमादायहुताग्नेस्सकाशात्प्रादुर्भवतिस्म । नह्यन्यस्यभगवत्तेजोधाऽणेशक्तिरस्ति ।
 तदेवाह महद्भूतमिति । “एकोविष्णुर्महद्भूतं” इत्युक्तेः । अतुलप्रभं विशुदादिवत्तद्विप्रतिघातकतेजोवत् । भूतं प्राणी ॥ ११ ॥

ति० । मायामयीमिव इवशब्दएवार्थः । भगवतोमायैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० । पूर्वकृत्यातइवभीतएवतदा नरवचनश्रवणानन्तर-
 काले । अतः तदुक्तिश्रवणाद्धेतोः । परं तृप्तिकरंवचः । तद्वचनश्रवणोत्तरनिर्भयउवाचेत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ च. ज. कृष्णरक्तांबरधरं. २ क.-झ. रक्तास्यं. ३ च. छ. दिशागजसमाकारं. ४ च. छ. सान्तःपुरस्तदाराजः.
 ट. अतःपरंतदाराजा. ख. ग. तमद्भुतंतदाराजा. ५ ख.-झ. इदंतुवृषशार्दूल. ६ ख. तामुलंप्राप्यसे.

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥
 हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽंशुभिः ॥ २७ ॥
 सोन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिगृहीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २८ ॥
 कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्धादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥
 कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २९ ॥
 प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ ३० ॥

लब्ध्वा ॥ २५ ॥ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं । संवर्तयित्वा समाप्य । तत्कर्म पायसप्रदानरूपकर्म । तत्र अग्नौ ॥ २६ ॥ हर्षरश्मिभिः हर्षकृतकान्तिभिः । उद्योतं उद्भूतप्रकाशं । अन्तःपुरं अन्तःपुरस्त्रियः । शारदस्य शरदिभवस्य । अभिरामस्य निष्कलङ्कस्य । अयंहर्षः पायसप्रदानकृतः ॥ २७ ॥ पुत्रीयं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥ २८ ॥ अथराज्ञः पत्नीभ्योविभज्यपायसप्रदानमाह त्रिभिः—कौसल्याया इत्यादि । पायसस्यार्धं पायसार्धं । अर्धश-

ब्दोत्रसमांशवचनः “अर्धसमेकशके” इत्यमरः । ददौ ज्येष्ठपत्नीत्वादिति भावः । अर्धात्पृथक्कृत्य अर्धं सुमित्रायै द्वितीयमहिष्यै । ददौ । चतुर्थीशमित्यर्थः । अवशिष्टस्य पायसस्यार्धं अवशिष्टार्धं अष्टमांशमित्यर्थः । कैकेय्यै तृतीयमहिष्यै । ददौ । पुत्रार्थकारणात् पुत्ररूपप्रयोजननिमित्तात् । इदं त्रिष्वपिदानेष्वन्वेति ॥ २९ ॥ अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया सुमित्राया अधिकांशभाक्त्वं भवेदिति विचार्येत्यर्थः । तस्यापि हि कैकेय्यै दा-

शि० । तस्य राज्ञः हर्षरश्मिभिः हर्षवर्धिताङ्गकान्तिभिः उद्योतं अतिप्रकाशितं अन्तःपुरं अभिरामस्य परमानन्ददातुः पूर्णस्येत्यर्थः । शारदस्य चन्द्रस्यांशुभिरुद्योतं नभ इव आबभौ ॥ २७ ॥ ति० । अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनां शार्धदानं तस्यै । कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानं । एवं च भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धमर्धमित्याहुः । अपरे तु रामभरतौ प्रत्येकं त्र्यंशौ । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ चाष्टमांशौ । तथा हि । कौसल्यायै दत्ताध्यासाधार्धं चतुर्थीशरूपं सुमित्रायै दत्तवान् । कौसल्यायादापितवानित्यर्थः । एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्ताध्यासार्धं अवशिष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्यार्धं तदर्थं विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तथा दापयामासेत्यर्थः । अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्य । तदुक्तं कालिदासेन “ स तेजो वैष्णवपद्मयोर्विभजे च रुसंजितम् । यावापृथिव्योः प्रलयग्रमहर्षतिरिवातपम् । अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा । अतस्संभावितांताभ्यां सुमित्रामैच्छदाश्वरः । ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्योपत्युर्महीक्षितः । चरोरर्धार्धभागभ्यांतामयोजयतामुभे । सा हि प्रणयवत्यासीत् स पत्न्योरुभयोरपि ” इति । अर्धार्धभागभ्यामित्यस्य स्वस्वलब्धार्धशंसंबन्धार्धभागभ्यामित्यर्थः । पृथगिति विभज्येति शेषः । अतएव लक्ष्मणस्य रामानुवर्तिलंशत्रुघ्नस्य भरतानुवर्तिलं च । उक्तंच पादो “ सुगंभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौरामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात्स्वतः ” इतीत्याहुः । कतकस्याप्येषैवरीतिस्संमतेति दिक् । शि० । तदा पायसप्राप्तिकाले । नरपातः अमृतोपमं पायसार्धं पायसस्यार्धमंशं । महाभागमिति वक्ष्यमाणरामविशेषणात् ज्येष्ठपत्नीत्वाच्च कंचिदधिकमंशं पुत्रार्थकारणात् कौसल्यायै ददौ । ततोनुचिन्त्य अप्रकटितसाकेते एकस्सुमित्रा पुत्रः कौसल्या पुत्रानुयायी द्वितीयस्सुमित्रा पुत्रः कैकेयी पुत्रानुयायीति विचार्यैव अर्धात् कौसल्याभगतः अर्धं किंचिन्न्यूनमंशं नराधिपस्सुमित्रायै ददौ कौसल्यायादापयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावितणिजर्थः । कौसल्याभागादवशिष्टभागं अर्धं कृत्वा सुमित्रायै ददावित्यर्थस्तु न युक्तः । अत्रावशिष्टपदाभावात् उत्तरत्रावशिष्टपदस्य विद्यमानत्वाच्च युक्तिः । रामानुयायित्वानुपपत्तेश्च । ततोवशिष्टार्धमवशिष्टमर्धं कौसल्याभागतः किंचिन्न्यूनमंशं कैकेय्यै महीपतिर्ददौ दापयामासेत्यर्थः । पुनरेव पुनरपि । एवोप्यर्थः । अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्पदत्तकेकयीभागस्यार्धमंशं सुमित्रायै प्रददौ कैकेय्याप्रदापयामासेत्यर्थः । अयं भावः । पायसेऽष्टावंशाः कृताः । तत्र पञ्चांशान् कौसल्यायै दत्तवान् । कौसल्याभागतः सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामास । कौसल्याभागतः उर्वरितां स्त्रीं नान्शान् कैकेय्यै दापयामास । कैकेयीभागात् सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामासेति । सार्धत्रीन्वांशानेकीकृत्य कौसल्याबुभुजे तदेवरामप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । सार्धमेकं स्त्रांशमेकीकृत्य केकयाबुभुजे तदेव भरतप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । कौसल्यादत्तं सार्धमंशमेकीकृत्य सुमित्रापूर्वबुभुजे तदेव लक्ष्मणप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । ततः केकयीदत्तं सार्धमंशं बुभुजे तदेव शत्रुघ्नप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । भरतलक्ष्मणप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं पायसयोस्समत्वेपि रामोद्देश्यकभागांशप्रभावात् लक्ष्मणेऽधिकप्रभावप्रतीतिः । अनुचिन्त्येत्युक्तेर्महाराजाधिराजदशरथस्य सर्वज्ञत्वं सूचितं । तदेवोपसंहरन्नाह । एवमनेन प्रकारेण भार्याणां पायसं पृथक् पृथक् विभज्य राजा ददौ । कौसल्यायै इत्यारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयि । अपिशब्द एवार्थः । चशब्दावनन्तरार्थकौ ॥ ३० ॥

[पा०] १ ड. झ. पुनरेवमहामतिः.

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ ३१ ॥

तौस्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३२ ॥

ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥

हुताशनादित्यसमानतेजसोचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३३ ॥

ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥

बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिस्सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

देवगन्धर्वादिभिर्ब्रह्माज्ञारामसाहाय्यार्थं क्रक्षवानरादिभावेन भुव्यवतरणम् ॥ १ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राजस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

नेकैकेयीसुमित्रयोः समांशतास्यात्तन्नयुक्तं । अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैषम्यं न स्यात् । कैकेयीहिकनिष्ठा । “न-
तेंबामध्यमातातर्गाहितव्याकथंचनं” इतीतरपत्न्यपेक्ष-
यामध्यमात्वमुक्तं । वल्लभायामपिकैकेय्यासंभोगविष-
येपक्षपातः ननु धर्म्यसंविभागे । अतो बहुमानाय ज्यै-
ष्ठ्यक्रमाद्भागतारतम्यं कृतं । अतएव “समानं मेनिरे”
इति वक्ष्यति । ततो नेन भागेन रामो विष्णोरर्धांशः लक्ष्म-
णः पादांशः भरतश्चतुर्ग्रां पादस्यार्धांशौ । नन्वेवं सति
कथमुत्तरत्र भरतः साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः लक्ष्मणश्चतु-
र्ग्रां विष्णोरर्धसमन्वितावित्युच्यते । सत्यं “साक्षाद्वि-
ष्णोश्चतुर्भागः” इत्यत्र साक्षाद्विष्णोः विष्णोरर्धस्य रामां-
शस्य चतुर्थो भाग इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्य भागश्चतुर्भागः
अष्टमांश इत्यर्थः । “अर्धसमन्वितौ” इत्यत्राप्यर्धशब्दए-
कदेशवाची । “भित्तंशकलखण्डे वापुंस्यर्धोर्धसमंशके”
इत्येकदेशेपि पुंलिङ्गार्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्र प्राश-
नादिक्रमवशात् भरतस्य लक्ष्मणश्चतुर्ग्राभ्यां ज्यैष्ठ्यं ।
ननु लक्ष्मणस्य भरताज्ज्यैष्ठ्यं अंशाधिक्यात्प्रथमप्राश-
नाच्च । अतएव वक्ष्यति “ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च प-
रंतपः ॥ अभ्यवाद्यतप्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्” इति ।
मैवं कैकेया एव प्रथमप्राशनं । सुमित्राया द्वितीयांशग्रह-
णविलंबेन प्राशनविलंबात् । उत्पत्तिक्रमेतथोक्तेः । “न-
सङ्क्षेपे भरतानुजः” इत्युक्तत्वात् । अभिवादनं तु सीता-
यामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रा-

मानुजत्वव्यवहार आसत्तयाधिक्यात् । एवं सति कचि-
द्भरतस्य लक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेन समाधे-
या । भरतानुज इति लक्ष्मणस्याभिधानात्सर्वप्राशना-
नन्तरमेव सुमित्रया भुक्तमिति । पुराणांतरविरोधः क-
ल्पभेदेन परिहार्यः । रामादिमूर्त्यश्च पायसपरिणामाः
ननु शुक्रशोणितपरिणामाः । तत्प्राशनानन्तरं गर्भधार-
णवचनात् । “नतस्य प्राकृतामूर्तिः” “नभूतसङ्घसंस्था-
नो देहोऽस्य परमात्मनः” इत्यादिस्मरणात् । पायसंच भ-
गवतः पाङ्गुण्यविग्रह एव । तद्वृद्धिश्चान्नपानादिकृता
किं त्विच्छाकृतेत्यादिकं सर्वमवसेयम् ॥ ३० ॥ उपसंहर-
ति—एवमिति ॥ ३१ ॥ संमानं राजकृतपायसप्रदानक्र-
मरूपं बहुमानं । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतसः
उदितप्रहर्षमनसः । तारतम्येन दानं पौर्वापर्यं च ज्यैष्ठ्या-
नुक्रमकृतत्वेन सर्वासांसमतमेवासीदिति भावः ॥ ३२ ॥
वक्तव्येपियज्ञवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गात्सौकर्याय नगरप्र-
वेशानन्तरमाविकथाशेषं संग्रहेण दर्शयति—तत इति ।
तत्पायसमित्यन्वयः । हुताशनादित्यशब्दौ तत्तेजः परौ
॥ ३३ ॥ प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

विष्णोरन्तर्धानानन्तरं कार्यद्वयं प्रवृत्तं पायसहस्त-
स्याग्निपुरुषस्योत्थानं देवान्प्रतिब्रह्मनियोगश्च । तत्र

ति० । हुताशनादित्यसमानतेजस इति गर्भाणां स्त्रीणां च तन्त्रेण विशेषणं ॥ ३३ ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. ताश्चैव पायसं. घ. ताश्चैतत्पायसं. २ ग. ड. छ. ज. झ. नरेन्द्रस्योत्तमस्त्रियः. ३ च. छ. संतानं-
मेनिरे. ४ ख. समानवर्चसो. ५ क. ख. ग. च. छ. ज. प्रसमीक्ष्य.

सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः सहायान्वलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
 मायाविदश्च शूराश्च वायुवेगसमाञ्जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
 असंहार्यानुपायज्ञान्सिंहसंहननान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥
 अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
 किर्नेरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रास्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव मया सृष्टो जांबवानृक्षपुङ्गवः ॥ जृम्भमाणस्य सहसा मम क्रादजाग्रत ॥ ७ ॥
 ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ॥ जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्सृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥
 वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥
 बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाहरिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गन्धमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ १२ ॥
 पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १३ ॥
 रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसमतौ ॥ मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥

वाचःक्रमवर्तित्वेन प्रथमोपस्थितमग्निपुरुषोत्थानं तत्प्र-
 संर्क्तचसर्वमुक्त्वा अथब्रह्मनियोगतत्फलेदर्शयतिसप्तद-
 शै—पुत्रत्वमित्यादि । गतेगन्तुं प्रवृत्ते । भगवान् भा-
 विकार्यज्ञः ॥ १ ॥ सह अप्राधान्येन अयन्तइतिसहा-
 याः किंकराः । तान् । कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्ष-
 मशरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तसहायान्विशेषयतित्रिभिः—
 मायेत्यादि । माया आश्चर्यशक्तिः । तद्विदः । जवे वे-
 गेविषये । नयज्ञान् नीतिज्ञान् ॥ ३ ॥ असंहार्यान्
 परैरितिशेषः । उपायज्ञान् अनागतविधानज्ञान् । य-
 द्वा नयज्ञान् युक्तिशालिनः । उपायज्ञान् सामाद्युपा-
 यज्ञान् । सिंहसंहननान्वितान् सिंहतुल्यसंस्थानैर्युक्ता-
 न् । सर्वास्त्राणांयोगुणःशक्तिस्तेनसंपन्नान् । अमृतप्रा-
 भन्तीत्यमृतप्राशनाः कर्तैरित्युद् । पीतामृतानिवमृत्यु-
 रहितानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ हरिरूपेण वानररूपेणो-
 पलक्षितान् प्रायिकाभिप्रायमिदं तुल्यपराक्रमान् आ-
 ससदृशपराक्रमान् ॥ ६ ॥ देवत्वाविशेषात्भवतापि-
 पुत्रोत्पादनकार्यमिति मावोचध्वमित्याह—पूर्वमिति ।
 सृष्टः भाविरामसहायबुद्ध्येतिशेषः । सृष्टिप्रकारमा-
 ह—जृम्भमाणस्येति । सइतिशेषः । अत्र पार्वतीशापेन-

स्वक्षेत्रेपुत्रोत्पादनासंभवादप्सरःप्रभृतयःक्षेत्रतयोक्ताः ।
 गुणवत्पुत्रलाभायमुख्यास्त्वित्युक्तं । अयोनित्वेन-
 सद्यःप्रवृद्धत्वसिद्धयेतनूष्वित्युक्तं । नन्दिकेश्वरशापानु-
 सारेणहरिरूपेणेत्युक्तं । वक्ष्यतिहिदिग्विजयेरावणंप्र-
 तिनन्दी “तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः ॥ उ-
 त्पत्स्यन्तिवधार्थं हि कुलस्य तव वानराः” इति ॥ ७ ॥
 प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ८ ॥ वन-
 चारिणः वानरान् ॥ ९ ॥ महेन्द्राभं महेन्द्रपर्वताभं ।
 ननु वालिनः कथंरामसहायार्थत्वं रामवध्यत्वात् । उ-
 च्यते । अङ्गदोत्पादनद्वारात्तस्यसाहाय्यकरणात् । किं-
 च यदिवालीनोत्पद्येत तदा सर्वेषांवानराणांसहायत्वं-
 नस्यात् । सतिचवालिनि सुग्रीवविरोधिनि सुग्रीवमै-
 त्र्यावानरसहायसिद्धिः । वालिमैत्र्यांतु रावणः क्षणादे-
 वसीतांदद्यात् । अतःसुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनो
 रामसहायत्वमिति । तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ सर्ववान-
 रमुख्यानामिति निर्धारणेष्टी । बृहस्पतिपुत्रत्वादनुत्त-
 मंबुद्धिमन्तं ॥ ११ ॥ कुबेरपुत्रत्वात्श्रीमानित्युक्तं ।
 महाहरिं सर्वकार्यनिर्माणदक्षं ॥ १२ ॥ अत्यरिच्यत
 अतिशयितोभूत् ॥ १३ ॥ रूपमेवद्रविणं धनं तेनसंप-

ती० दिव्यसंहननान्वितान् दिव्यदेहयुक्तान् ॥ ४ ॥ ति० पूर्वमेव पूर्वयुगइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ती० पूर्वमेवमयासृष्टइतिश्लोकस्य
 पूर्वमितिपदमत्राप्यनुषङ्गनीयं । यथाश्रुतेभगवदवतारसमयेवालिमुग्रीवयोरनुत्पत्तेरिति ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग. घ. विष्णोस्तुल्य. २ क-छ. झ. ञ. ज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान्. ३ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ४ क.
 ऋक्षविद्याधरीषु. ५ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ६ ग. महाभागं. ७ ड. च. छ. झ. ञ. ट. वालिनमात्मजं. ८ ड. च. छ. झ.
 ञ. ट. महाकर्षि. ९ ख. बुद्धिमान्संमतःप्रियः. १० क. ख. च. छ. ञ. पावकं. ड. झ. ट. वीर्यवान्. ११ च. छ. रूपसंगदा.

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १५ ॥

मारुतस्यात्मजः श्रीमान्हनुमान्नाम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥

[सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि] ॥ १६ ॥

ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १७ ॥

मेरुमन्दरसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १८ ॥

यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ अजायत समस्तेन तस्यतस्य सुतः पृथक् ॥ १९ ॥

गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः केचित्संमतविक्रमाः ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किर्नरीषु च ॥ २० ॥

देवा महर्षिगन्धर्वास्तौक्ष्या यक्षा यशस्विनः ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २१ ॥

बहवो जनयामासुर्दृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ [चौरणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥]

वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २२ ॥

अप्सरस्सु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तथा गन्धर्वानां तनूषु च ॥ २३ ॥

कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः ॥ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ २४ ॥

शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २५ ॥

विचालयेयुः शैलेन्द्रान्भेदेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २६ ॥

दारयेयुः क्षितिं पद्मामाप्नुवेयुर्महार्णवम् ॥ नभस्थलं विशेयुश्च गृहीयुरपि तोयदान् ॥ २७ ॥

त्रौ अतएवरूपसंमतौ रूपेणप्रख्यातौ । स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १४ ॥ पर्जन्यो वर्षाभिमानिदेवता ॥ १५ ॥ वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयुक्तः । रुद्रोब्रह्मणानियुक्तोपि रक्षःपक्षपातित्वान्नकंचनसृष्टवान् ॥ १६ ॥ एवंप्रधानवानरसृष्टिमुक्त्वा-क्षुद्रवानरसृष्टिसंग्रहेणाह—तेइति । रताः आसक्ताः ॥ १७ ॥ एवंवानरसृष्टिमुक्त्वाऋक्षादिसृष्टिंप्राधान्येनाह—मेर्विति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः । अतएवमेरुमन्दरसंकाशाः । ऋक्षाः भङ्गुकाः । गोपुच्छाः गोलाङ्गुलाः । अभिजज्ञिरे जाताः । क्षिप्रमित्यनेनमानससृष्टिरुच्यते ॥ १८ ॥ रूपं सौन्दर्यं । वेषः संस्थानविशेषः । तस्यतस्य देवस्य । तेन रूपादिना समःसुतः । पृथक् अन्योन्यविलक्षणः । अजायत मुखमात्रेवानराकारत्वेपिसंस्थानादौसर्वेपितृतुल्याएवासन्नित्यर्थः

॥ १९ ॥ विजातीयास्वपिवानरोत्पत्तिमाह—गोलाङ्गुलीष्विति । संमतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्धानरागोलाङ्गुलीषूत्पन्नाः । केचिद्धानराऋक्षीषूत्पन्नाः । केचिद्धानराः किन्नरीषुचोत्पन्नाइतियोजना ॥ २० ॥ उत्पादकक्षेत्रवैविध्यमाह—देवाइत्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयं । ताक्ष्याः गरुडादयः । नागाः दिग्गजाः । उरगाः वासुकादयः । तत्र विष्णववतारकाले ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेषांप्रभावमाहपञ्चभिः । सर्वत्र सर्वेइत्यनुषञ्जनीयं । सर्वेकामरूपबलोपेताअभवन्नित्येवंयोजनीयं ॥ २४ ॥ सर्वास्त्रकोविदाः देवांशत्वेनस्वयंप्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः नत्वस्त्रप्रयोक्तारः शिलाप्रहरणाइत्युक्तेः ॥ २५ ॥ विचालयेयुरित्यादिषु “शकिलिङ्च” इतिलिङ् । “कंपनेचलिः” इतिमित्वेपिह्स्वाभावश्छान्दसः ॥ २६ ॥ आप्नुवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥

ति० धर्मपुत्रोपरस्सुषेणइतियुद्धकाण्डेवक्ष्यति अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥ ति० किंचिदुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोपि किंचिदधिकपराक्रमइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आह्वेयुः संतरेयुः । ती० आह्वेयुःशोषयेयुः ॥ २७ ॥ इतिसप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. छ. झ. ज. ट. महाबलः. २ घ-छ. झ. ज. ट. सौरसः. ३ इदमर्थ. क. ड-ट. दृश्यते. ४ ड. च. छ. झ. ज. वधोद्यताः. क-घ. वधेधृताः. ५ क. ग-ज. तेगजाचलसंकाशाः. ६ क. ख. ड-ज. समंतेन. ७ घ-ज. पृथक्पृथक्. ८ क. घ-ट. गोलाङ्गुलेषु. ९ ड-झ. किंचिदुन्नत. १० क. ट. ऋक्षेषु. ११ ख. वानरीषु. १२ ख. घ. झ. ट. स्ताक्षर्ययक्षाः. १३ इदमर्थं च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. १४ ग. घ. ड. ज. झ. यथाकामविचारिणः. १५ ड. छ. झ. पर्वतयोधिनः. १६ क-घ. स्थितान्द्रुमान्.

गृहीयुरपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ॥ नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २८ ॥
 ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ ३० ॥
 अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ अन्ये नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे ॥ ३१ ॥
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे एव हरीश्वराः ॥
 नलं नीलं हनूमन्तमन्याश्च हरियूथपान् ॥ ३२ ॥
 ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरन्तोऽर्दयैन्दर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३३ ॥
 तांश्च सर्वान्महाबाहुवाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३४ ॥
 तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३५ ॥
 तैर्मध्ववृन्दाचलकूटर्कल्पैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ॥
 बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रव्रजतः वेगेनगच्छतः ॥ २८ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वा-
 द्यूथपसंख्यानमाह—ईदृशानामिति । शतंशतसहस्राणि
 शतलक्षणीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रधानप्रधानानाह—तइति ।
 ते प्रागुक्ताः सुग्रीवादिसुषेणान्तायूथपाः । प्रधानेषु हरी-
 णायूथेषुसमूहेषु यूथपश्रेष्ठावभूवुः । वीरानहरीनजनयं
 अ ॥ ३० ॥ तेषांस्थानमाह—अन्यइति । ऋक्षवतः पर्वत-
 विशेषस्य । प्रस्थान् सानूनि ॥ ३१ ॥ राजयुवराजमन्त्रिणो-
 दर्शयतिसूर्येत्यादिसार्धश्लोकेन । सुग्रीवं युवराजं । वालिनं
 राजानं । नलादीन्मन्त्रिणः ॥ ३२ ॥ तेषांदुःशासनत्व-
 माह—तइति । तार्क्ष्यः गरुडः ॥ ३३ ॥ सर्वेषांशा-
 सितारमाह—तांश्चेति ॥ ३४ ॥ साहाय्यसंपत्तिपौष्क-
 ल्यदर्शयति—तैरिति । अर्णवः अर्णववद्वीपं । विवधसं-
 स्थानैः स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिविविधदेहसंस्थानवद्भिः ।
 नानाव्यञ्जनलक्षणैः नानात्वाभिव्यञ्जकासाधारणध-
 र्मवद्भिः ॥ ३५ ॥ उक्तमेवार्थपुनःसर्गान्तेसंगृह्यदर्शय-
 ति—तैरिति । भीमशरीररूपैः भयंकरशरीरवैषैः ।
 रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थं । भावप्रधानोनिर्देशः
 ॥ ३६ ॥ नन्वस्मिन्सर्गे “धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोग-
 न्धमादनः ॥ वरुणोजनयामाससुषेणनामवानरं ॥ श-
 रभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलं”इत्युच्यते । युद्धका-
 ण्डेतु रावणंप्रतिशार्दूलवाक्ये “सुषेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रो

धर्मस्ववीर्यवान् ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपञ्चकालान्तको-
 पमाः । गजोगवाक्षोगवयःशरभोगन्धमादनः” इति ।
 कथमिदंसंगच्छते । उच्यते । अत्रवाल्मीकिनोक्तमेवतथ्यं
 “नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति” इतिब्रह्मव-
 रप्रसादात् । शार्दूलस्तुभ्रान्त्योक्तवान् “रुधिरासिक्त-
 सर्वाङ्गोविह्वलश्चलितेन्द्रियः”इतितत्रैवोक्तेः । अत्रेदंश-
 द्ध्यते । ऋश्यशृङ्गेणपुत्रेष्टयुपक्रमानन्तरंदेवादिसंमेलनं
 ततोविष्णोरवतितीर्षा पुत्रत्वंतुगतेविष्णौवानरोत्पत्ति-
 रित्युक्तं तद्विरुध्यते । वालिसुग्रीवयोरावणदिग्विजयका-
 लिकत्वात् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “अर्जुनेनविमुक्तस्तुरा-
 वणोराक्षसाधिपः”इत्यारभ्य “ततःकदाचित्किष्किन्धां
 नगरींवालिपालितां ॥ गत्वाह्वयतियुद्धयावालिनंहेम-
 मालिनं”इत्यादिना । तथाचकार्तवीर्यार्जुनकालिको
 वालीकथंरामसमवयस्कःस्यात् । किंच “भगवन्राक्षसः
 कूरोयदाप्रभृतिमेदिनीं ॥ पर्यटत्किंतदालोकाःशून्या
 आसन्निजोत्तम ॥ राजावाराजमात्रोवाकिंतदानात्रक-
 श्चन ॥ धर्षणायेननप्राप्नोरावणोराक्षसेश्वरः”इतिदि-
 ग्विजयवृत्तान्तेरामेणपृष्टेअगस्त्येनार्जुनवालिभ्यांपरि-
 भवउच्यमानोर्जुनवालिनोरेककालत्वमवगमयति । अ-
 पिचमयोरावणायमन्दोदरीप्रदानकाले “द्वौसुतौतुमम-
 त्वस्यांभार्यायांसंबभूवुः ॥ मायावीप्रथमस्तावहुन्दु-

[पा०] १ क. ख. प्रव्रजितान्वने. ग. घ. प्रव्रजितान्वने. २ ट. वातरंहसाम्. ३ ख. घ. ड. झ. ट. श्रेष्ठान्वीरांश्चा. ४ घ. ड. च. झ. ज. ट. सर्वेचहरियूथपाः. ५ ड. च. छ. झ. ज. यन्सर्वान्सिंह. ६ ड. झ. महाबलोमहा. ७ ज. वृन्दाचल-
 संनिकाशैः. ८ घ-छ. झ. ज. कूटसंनिभैः. ९ ड. झ. यूथपाधिपैः.

भिस्तदनन्तरः” इत्युक्तवान् ॥ तत्र दुन्दुभिर्यौवनमदा-
द्वरदानाच्चमत्तोवालिनाहतइत्युच्यते । अतोवालिनो-
रावणदिग्विजयकालिकत्वं व्यज्यते । सुग्रीवश्चवालि-
भयात्परिभ्रमन्दुन्दुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमतङ्गशापान-
न्तरं क्रश्यमूकेप्रत्यतिष्ठत् । अतः सुग्रीवस्यापिवालिनु-
त्यकालत्वं गम्यते । एवंमैन्दद्विविदादयोपिचिरकाल-
स्थायिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यतिरावणं प्रतिशार्दूलः
“मैन्दश्चद्विविदश्चोभौताभ्यानास्ति समोयुधि ॥ ब्रह्म-
णा समनुज्ञातावमृतप्राशनानुभौ” इति । तेनत-
योरमृतमथनकालवर्तित्वं प्रतीयते । सारणवाक्येच-
“एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः । तदादै-
वासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थं दिवौकसां” इति । क्रोधनस्यदे-
वासुरयुद्धेव्यापारकथनात् चिरन्तनत्वं तस्यापठिता-
नामन्येषामपिवालि सुग्रीवमन्त्रिप्रभृतीनां सिद्धं चिरका-
लत्वं । एवमन्यत्रापि वानरयूथपानामतिचिरस्थायित्वं
व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः कथमेषां रामावतारका-
लिकत्वमत्रोच्यत इति । अत्रास्मद्गुरुचरणाः । यद्यपि पू-
र्वसर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा “पुत्रत्वं तु गते विष्णौ”
इत्यारभ्य ब्रह्मानुशासनं कथितं । तथापि “उवाच देव-
ताः सर्वाः स्वयं भूर्भगवानिदं” इत्यादिना सामान्येन देव-
ता उद्दिश्य ब्रह्मासंदिष्टवान् । “ते तथोक्ता भगवता तत्प्र-
तिश्रुत्य शासनं । जनयामासुरेवंते पुत्रान्वानररूपिणः”
इति सामान्येन देवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथ ब्रह्मणो जां-
वत्सृष्टिवत्पूर्वसिद्धामिन्द्रादिभ्योवाल्यादिसृष्टिमनुव-
दति “वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमन्द्रोवालि नमूर्जितं” इत्या-
दिना । अतएव हि “वालि न जनयामास” इत्येवोक्तं ।
न तु तदा जनयामासेति । अन्यत्र तु “बहवो जनयामा-
सुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः” इति तत्कालवाची तत्रशब्दः
प्रयुक्तः । इन्द्रादयः स्वत्वेवममन्यन्त ब्रह्मनियोगान-
न्तरं किमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्ना एव सहाय्यं करि-
ष्यन्तीति । यैस्तु पूर्वपुत्रानोत्पादितास्ते पुनस्तदा जनया-
मासुः । अतएव “एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्ण-
वर्त्मनः । तदादैवासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थं दिवौकसां” इत्या-
दिना क्रोधनादीनामन्यार्थसृष्टिरुच्यते । तस्मान्न कोपि
विरोध इत्याहुः । यद्वा रामावतारकाल एववाल्यादिज-
न्म । वालिजयश्च नार्जुनजयाव्यवहितोत्तरकालिकः

ततश्शब्दस्यानन्तर्यमात्रपरत्वात् । अतएव ततः कदा-
चिदित्युक्तं । अगस्त्येनार्जुनवालि विजययोर्युगपत्कथ-
नं रावणजयत्वेन कृष्णः कंसशिशुपालौ जघानेति वत् ।
दुन्दुभिश्च वरदानेन सदायुवामत्तश्च । ततश्च तस्य बहुका-
लानन्तरमपि वालिनायुद्धं संभवत्येव । एवमन्यदप्यूह्य-
म् । सर्वथोपक्रमावगतः क्रमो न बाधितव्यः । दैवासुरे
युद्धे साहाय्यार्थमित्यत्रापि साहाय्यसमर्थ इत्यर्थो बोध्यः ।
अमृतप्राशिनौ अमृतप्राशितुल्यावित्यर्थः । यद्वा । अयं
ब्रह्मानुशासनप्रकारः प्राचीन एव प्रसङ्गादद्य कविनोप-
वर्ण्यते । पुत्रत्वं तु गते विष्णौ गन्तुं व्यवसित इत्यर्थः ।
व्यवसायश्च । विष्णोर्ब्रह्मणाविविक्ते प्रार्थनात् । अतए-
व पूर्वसर्गे “हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः”
इत्युक्तम् । अतएवामुं वृत्तान्तं सनत्कुमारो विदित्वासुम-
न्त्रायोवाचेति बोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनं च रावणस्य मानुषाद-
न्यत्र भयं नास्ति त्वं क्रश्य शृङ्गेण यक्ष्यमाणस्य दशरथस्य
पुत्रो भवेति । अतएव कृतसंकेततया विष्णुरुपयात इत्यु-
क्तम् । यद्वा “ततो देवाः सगन्धर्वा” इत्यादिना तत्पूर्वसर्गा-
त्प्रभृति ब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्सदसि ब्रह्मसदसी-
त्यर्थः । अतएव स्वलोकमागच्छेत्युक्तं न तु गच्छेति ।
तथाचैवं संगतिः । पुत्रकामेष्टिपर्यन्तमुक्त्वा तत्राग्निपुरु-
षाविर्भावोपोद्धातत्वेन चिरं तनवृत्तान्तमुपक्षिपति । त-
तो देवा इत्यादि । तत इति प्रस्तावान्तरारंभार्थः । अथ
“पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं” इत्यन्ते विष्णुवृत्ता-
न्ते मिहिते । पुत्रत्वं तु गते अभ्युपगते इति पुत्रत्वाङ्गीका-
रानन्तरं देवांश्चानरोत्पत्तेर्वक्तव्यत्वे पितृवृत्तान्तं तत्रा-
वस्थाप्य “सकृत्वानि श्रयं विष्णुरामत्रयच पितामहं ॥
अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः” इत्यादिना वि-
ष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्य गर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागव-
स्थापितं देववृत्तान्तमेव पुत्रत्वं तु गत इत्यादिना पुनः प्रति-
पादयति । एतावद्वृत्तान्तकालस्य देवमानेनाल्पत्वेपि म-
नुष्यमानेन बहुवर्षागताः रेवतीवरप्रार्थनावत् । अतो भा-
गप्रहार्थं समवेत्य ब्रह्मसदसि गत्वा कार्यविज्ञाप्य ततोऽश्वमे-
धभागान्गृहीत्वा गता देवा इति सर्वसमञ्जसम् ॥ इति श्री-
गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जी-
राख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

श्रीरामावतारघटः ।

दशरथेनयज्ञसमापनानन्तरं पूर्वमागतानाराज्ञांप्रेषणपूर्वकंपत्नीभिः सहसपरिवारमयोध्यांप्रत्यागमनं ॥ १ ॥ ततोवत्सरान्ते चैत्रशुक्लनवम्यांकर्कटेकौसल्यायां श्रीरामावतारः ॥ २ ॥ परेद्युर्दशम्यामीनेकैकेय्यां भरतजननम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेवदिनेकर्कटे सुमित्रायां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्जननम् ॥ ४ ॥ ततोदशरथेक्रमेणोपनयनादिभाजामात्मजानां दारक्रियांचिन्तयतिदैवादिश्वामित्रेण तत्समीपंप्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ दशरथेन तत्पूजनपूर्वकंतदभीप्सितकरणप्रतिज्ञानम् ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हयमेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्य सुरा भागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेश पुंरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥
यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुरात्ततः ॥ बलानि राज्ञां शुभ्राणि ग्रहणानि चकाशिरे ॥ ४ ॥
गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथस्तदा ॥ प्रविवेश पुंरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥
शान्तया प्रययौ सार्धमृश्यशृङ्गः सुपूजितः ॥ अन्वीयमानो राज्ञाऽथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥
एवं विमृज्य तान्सर्वात्राजा संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् संमत्ययुः ॥ ८ ॥
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये खोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ९ ॥

“कोसलोनाममुदितः स्फीतो जनपदो महान्” इत्या-
रभ्य भगवतो वतारनिमित्तान्युक्तानि । अथावतारदर्श-
यत्यष्टादशे—निर्वृत्ते त्वित्यादि । अत्र पुत्रोत्पत्तिविचि-
न्तयन्नित्येवमन्तोऽग्रन्थः “हुताशनादित्यसमानतेजसो-
चिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरेतदा” इत्येतच्छेषो नूद्यते । निर्वृ-
त्ते समाप्ते । हयमेधे पुत्रेष्टिसहितइतिशेषः ॥ १ ॥
दीक्षार्थो नियमो दीक्षानियमः । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्र-
मे । आदिकर्मद्योतकः प्रशब्दः ॥ २ ॥ मुनिपुङ्गवं व-
सिष्ठं ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥
द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ अथ नगरप्रवेशान-
न्तरं । सानुयात्रेण सभृत्येन । राज्ञा रोमपादेन ।
अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥ ६ ॥ एवं ऋश्यशृ-
ङ्गवत् । तान् द्विजोत्तमान् । संपूर्णमानसः संपूर्णम-
नोरथः ॥ ७ ॥ तत इत्यर्थमेकं ॥ ८ ॥ अथ भगवतः
प्रादुर्भावं दर्शयति त्रिभिः—ततश्चेत्यादि । ततः अश्वमे-

धसमात्यपेक्षया पायसोपयोगाद्वा । सच वैशाखादौ
भवेत् । द्वादशे “तस्य पूरणे” इति ङट् । चैत्री पौर्णमा-
स्यस्मिन्निति चैत्रः । “सास्मिन् पौर्णमासीति” इति सं-
ज्ञायामण् । चकारो वारसमुच्चयार्थः । नावमिके नव-
म्यां । विनयादित्वात्स्वार्थे ङक् । “तिथयो द्वयोः” इति
तिथिशब्दस्य पुंलिङ्गस्यापि संभवात् ङीबभावः । अदिति-
दैवतायस्य तददितिदैवतं तस्मात् । देवतान्तात्तादर्थ्येय-
कृच्छान्दसः । नक्षत्रे पुनर्वस्वोरित्यर्थः । “पुनर्वसून्क्ष-
त्रमदितिदैवता” इति श्रुतेः । पञ्चसु ग्रहेषु खोच्चसंस्थेषु
सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु खोच्चस्थानस्थितेषु सत्सु ।
उच्चस्थानलक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण “अजवृषभमृगाङ्ग-
नाकुलीराक्षषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः” इति । कर्क-
टे कर्कटाख्ये । लग्ने राश्युदये । “राशीनामुदयो लग्नं”
इत्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौ इन्दुना सह । प्रोद्यमाने
उदयति सति । आर्षमात्मनेपदं । अत्र प्रोद्यमान इत्युक्त-

ति० मुनिपुङ्गवं वसिष्ठं ऋश्यशृङ्गं ॥ ३ ॥ शि० पुनः प्रवेशोक्त्या पूर्वपुंरीं प्रविश्य राजप्रस्थापनार्थं बहिर्निर्गतइति ध्वनितम् ॥ ५ ॥ ति० ऋतूनामिति प्रथमार्थे षष्ठी ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. गृह्यामरा. २ ख. ग. पुरं. ३ घ. समृद्धबल. ४ झ. राज्ञाच. ५ ड. झ. स्वगृहाणि. ६ क. घ—झ. ट. दशरथः पुनः. ७ ग. घ. पुरं. ८ क. ग. घ. च. छ. ज. द्विजोत्तमम्. ९ क. घ. ड—ज. अनुगम्यमानो. १० क. ख. घ. ड. च. छ. झ. राज्ञाच. ११ ज. सानुकूलेन. १२ ख. समाययुः.

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १० ॥

त्वापुनर्वसुनक्षत्रस्य कर्कटराशित्वाच्च तत्रेन्दुः स्थितइत्य-
वगम्यते । कर्कटकस्तुगुरोरुच्चस्थानं इन्दुनावर्तमानो
गुरुस्तत्रवर्ततइतिगुरुच्चस्थः । चैत्रमासेसूर्यस्यमेषप्र-
वेशात्सूर्योप्युच्चगतएव । बुधःसदारविसंनिहितोनत-
दोच्चस्थानस्थः । चन्द्रश्चकर्कटगोनोच्चस्थः । तथाच प-
रिशेषात् मन्दाङ्गारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्थाइति
पञ्चानामुच्चस्थत्वं । नामकीर्तनंविनापञ्चोच्चस्थत्वकी-
र्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय । यथाहुः “एकग्रहोच्च-
जातस्यसर्वारिष्टविनाशनम् ॥ द्विग्रहोच्चेतुसामन्तस्त्रि-
ग्रहोच्चेमहीपतिः ॥ चतुर्ग्रहोच्चेसम्राट्स्यात्पञ्चोच्चेलोक-
नायकः” इति । प्रत्येकोच्चफलंचाहुः “सूर्यस्वोच्चगते
जातस्सेनापत्यमवाप्नुयात् ॥ भौमस्वोच्चगतेजातोवने
राजाभविष्यति ॥ गुरोस्वोच्चगतेजातोधनीराज्याधिपो
भवेत् ॥ शुक्रस्वोच्चगतेजातोराज्यश्रियमवाप्नुयात् ॥
शनौस्वोच्चगतेजातोराज्याधिपसमोभवेत्” इति । गुरु-
चन्द्रयोगफलमुक्तमिहिरेण “दृढसौहृदोविनीतःस्वब-
न्धुसमानकृद्धनेशश्च ॥ शशिगुर्वेगुणशीलःसुरद्विजे-
भ्योरतोभवेत्पुरुषः” इति । रविबुधयोगफलंचतेनै-
वोक्तं “वेदान्तविस्तिरधनोरविज्ञयोःप्रायशोयशो-
र्थास्यात् ॥ आर्यःक्षितिपतिदयितःसतांचबलरूपवि-
द्यावान्” । चैत्रमासजन्मफलं “चैत्रेमधुरभाषीस्याद-
हङ्कारसुखान्वितः” ॥ नवमीजन्मफलं “दीर्घवैरीभुवि-
ख्यातो वश्यःशूरश्चपण्डितः ॥ निर्भयःसर्वभूतेभ्यो
नवम्यांजायतेनरः” ॥ पुनर्वसुनक्षत्रफलं “सहिष्णुर्गू-
ढवृत्तिश्च श्लेष्मलोनाट्र्यकोविदः ॥ अगृधुररूपसंतुष्टः
शीघ्रगोदितिधिष्ण्यजः” ॥ चतुर्थपादजन्मफलं “कान्त-
प्रियवपुःश्लक्ष्णःसज्जनःप्रियदर्शनः ॥ लक्ष्मीवान्प्रिय-
वादीचआदित्यान्तेप्रजायते” ॥ उच्चस्थेनवृहस्पतिनास-
मं चन्द्रस्यस्थितिः कर्कटकएवेति पुनर्वसुचतुर्थपादत्वं
सिद्धम् । चैत्रपुनर्वसू शुक्लपक्षएवेतिसिद्धं । कर्कटक-
लग्नजन्मफलं “कर्कटेलग्नकेचन्द्रयुक्तेदृष्टेचभोगवान् ॥
गुरुणावीक्षितेयुक्तेधनाढ्योबहुभोगवान् ॥” तानिमा-
न्फलविशेषान्सूचयितुंमासतिथ्यादिकीर्तनं । तथैवा-
हं—जगन्नाथमित्यादिना ॥ जगन्नाथमित्यनेन “पञ्चोच्च-

लोकनायकः” इत्युक्तंफलं दर्शितं । लग्नस्यगुरुयोगफ-
लमाह—सर्वलोकनमस्कृतमिति । यथाहोराप्रदीपे “क-
विःसुगीतःप्रियदर्शनःसुखीदाताचभोक्तानृपपूजितःशु-
चिः ॥ देवद्विजाराधनतत्परोथभवेन्नरोदेवगुरौतनुस्थि-
ते” रामं पञ्चाद्रामाख्यं । यद्वा रामं श्यामवर्णं “अ-
थोरामौसावित्रौ” इत्यत्राथश्यामाविति व्याख्यानात् ।
अनेनकर्कटेकन्यांशेजातइतिव्यज्यते । कन्यायाबुधांश-
त्वात् । बुधस्यचश्यामत्वात् । शुक्रांशत्वाद्वा । यथाह
मिहिरः “रक्तश्यामोभास्करोगौरइन्दुर्नात्युच्चाङ्गोरक्त-
गौरश्चवक्रः ॥ दूर्वाश्यामोङ्गोगुरुर्गौरगात्रःश्यामःशु-
क्रोभास्करिःकृष्णदेहः” इति । सर्वलक्षणसंयुतं सर्व-
लक्षणैः सामुद्रिकोक्तैःपूर्णं । इदंलग्नचन्द्रफलं “पूर्णे-
शीतकरेलेग्रेतेजस्वीनित्यगर्वितः” इतिहोराशास्त्रात् ।
विष्णोरर्थं विष्णुमयस्यपायसस्यार्धांशपरिणामभूतं ।
पुत्रं पुत्रान्नोनरकात्रायतइतिपुत्रः तं । पुनस्तंविशेषयति
ऐक्ष्वाकवर्धनमिति । ऐक्ष्वाकस्यदशरथस्यवर्धनं । अ-
नेनलग्नस्यसौम्यग्रहयोगफलं दर्शितं । यथा “नरश्चिरा-
युर्नृपपूजितःसुखीलग्रंभवेत्सौम्ययुतंयथातथा ॥ लग्ने-
तथास्वामिनिरीक्षितेधनीकुशाग्रबुद्धिःकुलकीर्तिवर्ध-
नः” ॥ महाभागं महाभाग्ययुक्तं । अनेन लग्नचन्द्र-
कृतोपिदोषोगुरुयोगात्परिह्रियतइतिसूच्यते । यथाहु-
होराप्रदीपे “जन्मकालिकलग्नांशेचन्द्रःकेन्द्रगतोयदि ॥
जातस्यविनयोवित्तज्ञानंबुद्धिश्चनैपुणं ॥ हीनपणफर-
स्येस्मिन्मध्यान्येतानितस्यच ॥ आपोक्लिमस्यचन्द्रश्चेदु-
त्कृष्टानिभवन्तिहि ॥ स्वांशेधिमित्रस्यनवांशकेवाचन्द्रे-
तुवाचस्पतिनाचदृष्टे ॥ एवंविधेशीतकरेचरात्रौशुक्लेग-
द्रेधनवान्सुखीस्यात् ॥” एवंकेमद्रुमयोगोपिनास्तीत्यु-
च्यते । केमद्रुमोनामचन्द्रलग्नस्योभयपार्श्वेग्रहाभावः ।
नह्यत्रमिथुनेसिंहेवाकश्चिद्ग्रहोस्ति । तथाहगार्ग्यः
“व्ययार्थोभयगश्चन्द्राद्विनाभातुनंचेद्ग्रहः ॥ योगःके-
मद्रुमोनामजातःस्यादत्रगार्हितः ॥ संतानबन्धुजनव-
स्त्रसुहृद्विहीनोदारिद्र्यदैर्न्यगददुःखमलैरुपेतः ॥ प्रेष्यः
खलःसकललोकविरुद्धवृत्तिःकेमद्रुमेभवतिपार्थिववंश-
जोपि” ॥ एतत्सर्वमात्मानुभावेनपरिह्रियतइत्युच्यते

ति० । सर्वलोकनमस्कृतं अस्यसर्वलोकरूपश्चासौनमस्कृतश्चतमित्यर्थः । तेनादौप्रादुर्भावसमयेमात्राविराडूपस्यदर्शनंतत्तद्रूपद-
र्शनविस्मयात्तयानमस्कृतसन्माययाबालभावंदधावितिसूचितम् ॥ १० ॥

[पा०] १ ड. सर्वदेव.

कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकवर्धनम् ॥

[लोहितक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिखनम्] ॥ ११ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥

महाभागशब्देन । यथाहमणिवन्धः “लघ्नात्केन्द्रगते-
चन्द्रेणहैरेकादिभिर्युते ॥ केमद्रुमफलंनस्यात्केचित्केन्द्र-
नवांशके” ॥ एवदोषान्तरपरिहारोपि । यथा “अष्ट-
मेशेकलत्रस्थेसुतेशेवाकलत्रगे ॥ मङ्गलेवाकलत्रस्थेभा-
र्यानांशप्रकुर्वते” इति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रामावता-
रोनकेवलंयज्ञकृतः किंतु कौसल्यातपःकृतइत्याह ।
कौसल्यातेनशुशुभे । कुतः पुत्रेण पुत्रत्वेनावतीर्णेन ।
पुत्रत्वेनावतीर्यस्वनोरथपूरणादितिभावः । अमितते-
जसा “सउश्रेयान्भवतिजायमानः” इत्युक्तरीत्या ज-
न्मलब्धनिरवधिकतेजसा । यथा अदितिः वज्रपाणि-

ना परत्वचिह्नभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन । देवा-
नांवरेण उपेन्द्रेण शुशुभे तथा यथापूर्वजन्मन्यदितिर-
नुष्ठितव्रतविशेषैर्विष्णुपुत्रंलब्धवती तथेयमपीत्यर्थः ।
यद्वा अमिततेजसा जगत्प्रकाशकादित्यस्यकुलस्यापिप्र-
काशकेन । “सूर्यस्यापिभवेत्सूर्यः” इतिवत् । “ततो-
खिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना ॥ देवकीपूर्वस-
न्ध्यायामाविर्भूतंमहात्मना” इत्युक्ताच्युतभानोरप्य-
तिशयिततेजसा । देवानांवरेण इन्द्रेणवज्रपाणिनेत्यु-
भयविशेषणं । वज्रहस्तेन वज्ररेखायुक्तहस्तेनच ।
अनेनैवसाधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः । यद्वा लौ-

ति० विष्णोः शङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः । अर्धं किंचिन्न्यूनमर्धमित्यर्थः । शङ्खचक्रादेरभावादिति भावः । शि० म-
हाभागं महान्इतरभागापेक्षयाधिकः भागः प्रादुर्भावनिमित्तीभूतपायस्वरूपांशो यस्यसत् । किंच महान्भागोभागययस्मात्सत् ।
किंचमहतीं लोकदर्शनयोग्यां भांदीर्षिगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंच महान्तोब्रह्मादयो भागाः प्राप्तप्रकाशायस्मात्सत् । किंचमहतीं
सर्वपूज्या या आभा तांगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंचमहतींआभांपरमप्रकाशंआगमयतिआश्रितान्प्रापयतिसत् । किंचमहतीआभा-
यस्यसमहामःसः अगोमणिपर्वतोविहाराधारत्वेनयस्यसत् । किंचमहानांसर्वपूज्यानांब्रह्मादीनांकर्तृभूतानांआभागः अतिशयेनसेवा-
यस्मिन्सत् । ऐक्ष्वाककुलवर्धनं ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकुकुलप्रादुर्भूतोदशरथः तस्यकुलंवर्धयतीतिसत् रामं सर्वाभिरामदातारं । विष्णोरर्ध-
मित्यनेन योहिविष्णोर्वर्धकःसत्तुल्यानामभ्येषांचवर्धकइतिक्विवक्तव्यमितिकाव्यार्थापत्तिरलङ्कारोऽध्वनितः । तेनरघुनाथस्याघटितघ-
टनापटीयस्त्वव्यक्तं । सर्वाभिरामदातारमित्यनेनरामएवसर्वहितत्वमितिपरिसङ्ख्यालंकारोऽध्वनितः । तेन यस्यसर्वहितःसखाश्रित-
हितइतिक्विवक्तव्यमितिकाव्यार्थापत्त्यलंकारोऽध्वनितः । तेन रघुनाथस्यपरमदयालुतातिशयःसूचितः । तेनसर्वाधीशत्वव्यक्तं ।
एतेनविष्णोर्वर्धेविष्णुमयस्यपायसस्यार्धंअर्धांशपरिणामभूतमितिभूषणोक्तार्थंआपाततोरमणीयः । वाक्यार्थस्यलाक्षणिकत्वापत्तेः ।
सर्वेश्वरेश्वरस्यलीलार्थस्वयंप्रादुर्भूतस्य ब्रह्मादिप्रार्थितस्यसर्वोत्पत्त्यादिकारणीभूतेच्छावतःउपादानासंभवाच्च । ईश्वरेश्वराणांसोपादान-
कत्वेऽनवस्थापत्तेश्चकार्यत्वापत्त्याऽनित्यत्वापत्तेश्च । यत्तुमहाः विष्णोःशङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यअर्धंकिंचिन्न्यूनंशङ्खचक्रादेरभावादि-
तिभावइति । तदपिनशोभनं । तादृशोऽर्थेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावात् । एतदभिप्रायेणैवेममर्थमनूद्यवस्तुतस्त्वित्यादिनापाठकैरर्था-
न्तरंविणीतं । यत्त्वत्रपाठकाः “प्रणवंह्रीश्वरंविद्यात्सर्वस्यहृदयेस्थितं” इत्यादिश्रुतिभ्यः “गिरामस्म्येकमक्षरं” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च
वाच्यवाचकयोरभेदाच्चात्रविष्णुशब्देनप्रणवउच्यते । तस्यार्धं अर्धमात्रा तदात्मकराममित्यर्थः । तथाचाथर्वणश्रुतिः । “अकारा-
क्षरसंभूतसौमित्रिर्विश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतश्शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्षरसंभवः । अर्धमात्रात्मको-
रामस्सच्चिदानन्दविग्रहः” इति । तदपिनसम्यक् । वाक्यार्थस्यलाक्षणिकत्वापत्तेः । नहिशक्यार्थेनेष्टसिद्धौलक्षणांक्षिद्विभ्युपैति ।
किंचयत्प्रणवावयवभूतस्यमात्रार्धस्यरामपरत्वं नतत्प्रणवस्येश्वरवाचकत्वं । यस्यचाखण्डप्रणवस्येश्वरवाचकत्वं नतदवयवीभूतस्यमा-
त्रार्धस्यरामपरत्वमितिलक्षणास्वीकारेपितदभीष्टार्थस्यदुरूपपादलात् । एतेनविष्णोश्चतुर्भुजस्यार्धंद्विभुजमित्यर्थवदन्तोपिप्रत्युक्ताः ।
लाक्षणिकत्वापत्तेस्तुल्यत्वात् । चतुर्भुजमात्रेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावाच्च । अतएवभूमदक्षयज्ञादिप्रादुर्भूतानामष्टभुजादीनांविष्णु-
त्वेनव्यवहारसंसंगच्छते । तावन्मात्रार्थकत्वेद्विभुजंतंमहाभागमित्यपहायविष्णोरर्धमित्युच्यतादभिप्रेतार्थस्यकृष्यभिप्रायविरुद्धत्वाच्च ।
अर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वंनदृष्टमितितुनभ्रमितव्यं । अर्धयतिवर्धयतीत्यर्थइतिव्युत्पत्त्यायौगिकत्वस्वीकारेणवर्धकपरत्वस्यसर्वतश्चसि-
द्धत्वात् । अतएवबृहदारण्यकेपञ्चमेऽध्याये नवमब्राह्मणेकतमोऽध्यर्थइतिप्रश्नेयोऽयंपवतइत्युत्तरम् कथमध्यर्थइतिप्रश्ने यदसि-
न्निदध्सर्वमध्यार्षोत् इत्यादिश्रुतौअर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वमितिदिक् । अत्राधिकव्याख्यानदर्शनकाङ्क्षिभिर्विष्णुनासदृशोवीर्यं इत्यत्र
द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

[पा०] १ क—ट. दिव्यलक्षण. २ ट. भागमैक्ष्वाककुलवर्धनम्. ३ ज. पुत्रमैक्ष्वाकनन्दनम्. ग. घ. पुत्रमैक्ष्वाकनन्दनम्.
४ इदमर्थं ड. ज. दृश्यते. ५ च. रक्ताक्षं. ख. रक्तास्यं.

भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ सर्वास्त्रकुशलौ वीरौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥
पुण्ये जातस्तु भरतो मीनलम्बे प्रसन्नधीः ॥ सार्षे जातौ च सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥

किकानामिन्द्रे श्रेष्ठत्वबुद्ध्या तदनुसारेणोपमा “इषुवद्र-
च्छतिसविता” इतिवत् । यद्वा दृष्टिदोषपरिहाराय ही-
नोपमापिक्रियते । यद्वा अयं श्लोकः पूर्वशेषतयामात्ररि-
ष्टभङ्गेन तदतिशयावहत्वद्योतनाय । तथाहि मातृका-
रकश्चन्द्रः सच वार्धष्णुर्गुरुणा युक्तो मातरमभिवर्धयति
॥ १२ ॥ अथ पायसोपयोगक्रमेण कौसल्यानन्तरकैकेयी-
प्रसवमाह—भरत इति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः ।
रामस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः । रामस्य विष्णवर्धत्वात्
तस्य चतुर्थांशः विष्णोरष्टमांश इत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्वि-
ष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्थांशः । चतुर्थस्यांशः अष्टमभा-
ग इत्यर्थः । यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूत इति सौलभ्यमुच्यते ।

यद्वा साक्षात् अव्यवधानेन जज्ञे रामादनन्तरं जज्ञ इत्य-
र्थः । सर्वैः रामसंबन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः
॥ १३ ॥ अथ भरतजननानन्तरं द्विवचनेन यमलत्व-
मुच्यते । अर्धसमन्वितौ समन्वितार्धौ । परनिपातः ।
अर्धशब्दोऽशमात्रवाची । समन्वितचतुर्थभागाष्टमभा-
गरूपौ । “भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धसमंशके” इत्य-
मरः । अन्यथा पायसप्रदानक्रमविरोधः । समन्वित-
शब्देन युगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ त्रयाणां जन्म-
कालमाह—पुण्य इति । पुण्ये पुण्ययुक्तेति थौ । “नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः” इति विहितस्याणप्रत्ययस्य “लुब-
विशेषे” इति लुप् । मीनस्य गुरुक्षेत्रत्वात् जन्मफल-

शि० सत्यपराक्रमः सत्याअयोध्याराजधानीअस्येति सत्योरामः तस्येव पराक्रमो यस्य तस्मादेव पराक्रमो यस्येति वा स एव परा-
क्रमो यस्येति वा रघुनाथाज्ञाकारीत्यर्थः । किंच सत्यः कापट्यरहितः पराक्रमो यस्य सः । साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठेशस्य चतुर्भागः चत्वारो-
भागा यस्मिन् सर्वांश इत्यर्थः । अतएव विष्णोस्तदवस्थापन्नस्य सर्वगुणैस्समुदितः । यदिच विष्णोरित्युत्पत्तिः “राहोश्शिरः”
इतिवत् तर्हि सर्वगुणैस्समुदितः चतुर्भागः साक्षाद्विष्णुरेवेत्यर्थः । विष्णोरित्युभयान्वयि । अत्रार्थप्रमाणं “वैकुण्ठेशस्तु भरतः
क्षीराब्धीशश्च लक्ष्मणः । शत्रुघ्नस्तु स्वयं भूमा रामसेवार्थमागताः” इति नारदपञ्चरात्रवचनं ॥ १३ ॥ वि० अथ भरत-
जन्मानन्तरं विष्णोरोद्धारस्य अर्धौ अर्धांशौ अकारोकारौ विश्वतैजसौ विराड्विरण्यगर्भौ ताभ्यां समन्वितौ तदात्मकावितियावत् ।
सर्वास्त्रकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुमित्राऽजनयदित्यन्वयः । उक्तं चाथर्वणवेदश्रीरामोत्तरतापनीये प्रणवव्याख्यायां । तथैतेश्लो-
का भवन्ति “अकाराक्षरसंभूतसौमित्रिर्विश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतश्शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्ष-
रसंभवः । अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः” इति । प्रजापतिप्रेषितपायसंतु नित्यसिद्धचिदानन्दविग्रहेनोपादानभाव-
मर्हति । अपितु भगवदाविर्भावसूचनेन दशरथमनुगृह्णाति । अपिच “लोकवत्तुलीलाकैवल्यं” इति न्यायानुगृहीतश्रुतिपुराणे-
तिहासादौ श्रीरामकथाप्रसिद्धैव । श्रुतौ तावात् “पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनोऽ-
भिचष्टतून् नन्यो विदध्यायते पुनः” इति । एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतः पुराणपुरुषावेव मायया मायाभिधस्वशक्त्या शिशू दश-
रथराजकुमारौ भूत्वा अध्वरं विश्वामित्रस्य यज्ञं अनेकरक्षोविक्षिप्तं परियातः प्राप्तौ रक्षणायेत्यर्थः । कथंभूतौ । क्रीडन्तौ ताटकासु बा-
ह्यादिवधप्रमुखक्रीडासक्तौ । पुनः कथंभूतौ । पूर्वापरं चरतः अग्रजलमनुजत्वं प्राप्तावित्यर्थः । तयोर्मध्ये अन्यः एकः श्रीरामः विश्वानि
सर्वाणि भुवना भुवनानि अभिचष्टे प्रकाशयति । स्वाध्यस्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः । अन्यः लक्ष्मणः ऋतून् विदधत् पुनर्जायते ।
अयमर्थः । लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वात् शेषस्य च कालात्मकत्वस्य “योयं कालो मया ख्यातस्सोनन्तः—” इति पुराणादवगतेः । कालस्य-
चाखण्डदण्डायमानस्य वसन्तप्रमुखर्तुकारणत्वात् ऋतून् विदधदित्युक्तं । पुनरिति पुनः पुनरित्यर्थः । यदा यदा श्रीरामो जायते तदा-
तदा शेषात्मा लक्ष्मणोऽपि जायते इति । अथ विष्णुरेव कौसल्यायां श्रीरामरूपेणावतीर्णो गुणैरधिकविरुद्धे इत्याहुतिः । “नवोनवो भ-
वति जायमानोऽहं केतुर्षसामेत्यग्रं । भागदेवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः” इति । स आदिनारायणः श्रीरामरू-
पेण जायमानः नवोनवो भवति सुन्दरतया प्रतिक्षणं वप्रेक्षणीयो भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—चन्द्रमा इति । चन्द्रशब्दाभिलष्य-
इत्यर्थः । रामे चन्द्रेति व्यपदेशो हि श्रीरामे प्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेति भावः । कथंभूतः । अहं दिनानां केतुः विशेषकः । यानि दिनानि-
श्रीरघुनाथोपासनयोपयान्ति तानि विशिष्टानीति भावः । यश्च श्रीरामः उषसामग्रं प्रातःकालानामग्रे ब्राह्ममुहूर्तं एति चिन्तनीयत्वे-
न प्राप्नोतीत्यर्थः । तदा श्रीरामस्मृतेर्बहुशो विहितत्वादिति भावः । यश्च जायमानो देवेभ्यो भागं यज्ञभागं विदधाति रावणादिकृतप्रति-
बन्धशून्यं करोतीत्यर्थः । यश्च आयन् स्मृतिमागच्छन् स्वभक्तानां दीर्घमायुरित्युपलक्षणं । संपदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः । एवं पु-
राणादिषु द्रष्टव्यं । “रामतत्त्वं विजानाति हनुमानथ लक्ष्मणः । तद्विमर्शेन काशक्तिरितरस्य च कस्यचित्” इति ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. सर्वास्त्रकुशलौ. २ ख. घ. इ. झ. जातौ.

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥
जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खौच्युता ॥ १७ ॥
उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ १८ ॥
रथ्याश्च जनसंवाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥
[विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः] ॥ १९ ॥
प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥
अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २१ ॥
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ सौमित्रं लक्ष्मण इति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २२ ॥

माह—प्रसन्नधीरिति । सार्षे सर्पदेवताकेनक्षत्रे । “आ-
श्लेषानक्षत्रं सर्पादेवता” इति श्रुतिः । सुमित्रायाः पुत्रौ
सौमित्रौ । बाह्वादित्वादिञ् । कुलीरेककटकं । रवौ
अभ्युदिते । भरतजननस्योदयात्पूर्ववज्जापनायात्रो-
दितइत्युक्तं । अन्यथा चैत्रकटकस्य मध्याह्नकालि-
कत्वेन विरोधात् । यद्वा उदिते प्रवृद्धे मध्याह्नका-
ल इत्यर्थः । “पञ्चोच्चत्वं गुरुचन्द्रयोगः” इत्यादि
सर्वत्रसमानं । रामस्य पुनर्वसूनक्षत्रं तिथिर्नवमी । भ-
रतस्य पुष्यनक्षत्रं दशमी । सौमित्र्योश्च दशमी आश्लेषा
तारेति विशेषः ॥ १५ ॥ एकत्वेऽपि पृथग्वर्तमानाः ।
एकस्य चतुर्धा वस्थानेऽप्युपमानमाह—प्रोष्ठेति । प्रोष्ठोगौः
तस्यैव पादायासां ताः प्रोष्ठपदाः “सुप्रात—” इत्यादि-
सूत्रेऽचक्ष्प्रत्ययान्तो निपातितः । रुच्या कान्त्या । प्रो-
ष्ठपदोपमाः । राज्ञोऽनुरूपाश्चत्वारः पुत्रा जज्ञिरे । यज्ञ-
फलं निर्वृत्तमिति भावः । पृथग्गुणवन्त इति वा । प्रत्येक-
मनन्यसाधारणगुणवन्त इत्यर्थः । रामस्य सामान्यधर्म-
रुचिः लक्ष्मणस्य शेषत्वज्ञानं भरतस्य भगवत्पारतन्त्र्य-
धीः शत्रुघ्नस्य भागवत्पारतन्त्र्यमिति परस्परविलक्ष-
णगुणवन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ जननकालिकशुभनिमि-

त्तानि दर्शयति—जगुरिति । कलं अव्यक्तमधुरं यथा-
भवति तथा जगुः । खात् आकाशात् ॥ १७ ॥
अथ जातकर्मोत्सवमाह—उत्सवश्चेति । अयोध्याया-
मित्यनेन प्रतिगृहमुत्सवो भूदित्युच्यते । जनाकुलः आ-
कुलजनः । इदमर्थमेकम् ॥ १८ ॥ गायनैः गायकैः ।
वादनैः वाद्यशिल्पैः । अपरैः सूतमागधवन्दिभिश्च ।
विराविण्यः शब्दवत्यः । रथ्या आसन् ॥ १९ ॥
अथ दानसमृद्धिमाह—प्रदेयानिति । प्रदेयान् पारितो-
षिकान् । सूतमागधवन्दिनामिति शेषेष्टी । सूताः पौ-
राणिकाः । मागधाः वंशावलीकृतकाः । बन्दिनः स्तु-
तिपाठकाः । सूतादीनां प्रदेयान् ददावित्यन्वयः । गोध-
नानि गोरूपधनानि । सहस्रशः सहस्राणि ॥ २० ॥
अर्धमेकं । लक्ष्मणजन्मदिनापेक्षया एकादशाहत्वं । रा-
मजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनंतत् । तदत्यये प्रथमसूत-
केनैव निवृत्तेन सर्वसूतकनिवृत्तेर्द्वादशाहेनामकरणवच-
नमुपपन्नमेव । अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकमि-
ति स्मृतिः । त्रयोदशे राज्ञां नामकरणमिति स्मृतिश्च विरु-
ध्येत । नामकर्म नामकरणं । तथा जातकर्मवत् ।
इत्युत्सवातिशयोक्तिदिश्यते ॥ २१ ॥ कस्य किं नामाक-

ति० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठपदेति पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोर्नाम । तयोश्च प्रत्येकं द्वे द्वे तारे इति ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धं । तैत्तरीयश्रु-
तिरपि “चत्वार एकमभिकर्म देवाः प्रोष्ठपदाः इति यावदन्ति” इति । तदुपमा इत्यर्थः । शि० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठोगौः
तस्य पदेऽसौ उपमायेषांते द्वौ द्वौ मिलित्वा स्थिता बभूवुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० पतदित्यत्र अडभावश्छान्दसः ॥ १७ ॥
ति० एकादशाहशब्दः सूतकान्तोपलक्षणं । अन्यथा “क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकं” इति स्मृतिविरोधस्तथा । तथा च रामज-
न्मतस्त्रयोदशे दिने नामकरणमकरोदित्यर्थः । शि० एकादश अहानियस्मिन् दिनसमूहे सत् । किंच एकश्चैकश्चैकौ तौ च दश च एकादश
तेषां संख्या पूरकमेकादशं । तदेवाहः द्वादशदिनानीत्यर्थः । अतीत्यातिक्रम्य त्रयोदशदिन इत्यर्थः । नामकर्माकरोत् । राजेति शेषः ।
किंच वसिष्ठो राज्ञाऽकारयदित्यर्थः । अन्तर्भावितणिजर्थः । एकादशाहमित्यत्र प्रथमपक्षे “अचक्ष्प्रत्ययव” इत्यत्र अजितियोग-
विभागादच् । अतएव “क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकं त्रयोदशे राज्ञो नामकरणं” इत्यादि स्मृतयोऽनुकूलाः । राजेति शेषादेव “द्वाद-
शेऽहनि जातस्य पिता नाम कुर्यात्” इति स्मृत्या विरोधः । क्षत्रियस्य नामकरणे नाधिकार इत्युक्तौ तु मूलं मृग्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ वृष्टिर्दिवच्युता. २ ड. च. छ. झ. ज. खात्पतत्. ३ घ. ज. ट. गायकैश्च. ४ घ. वादित्रैश्च. ख. ग. ज.
वादकैश्च. क. वाद्यकैश्च. ५ इदमर्थं ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ६ ज. गोदानानि.

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघमैमितं बहु ॥ २४ ॥

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्मण्यकारयत् ॥ २५ ॥

तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ २६ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकाहिते रताः ॥ सर्वे ज्ञानोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २७ ॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २८ ॥

गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासुसंमतः ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ २९ ॥

बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ रामस्य लोकरामस्य आतुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ ३० ॥

रोदित्यत्राह—ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानं । रमन्ते सर्वजनाः गुणैरस्मिन्निति व्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावं । निरवधिकगुणमितियावत् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । राजाज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोत् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोत् । “भरत इति राज्यस्य भरणात्” इति सहस्रानीकोत्तरीत्या राजनिमृतेरामेचवनंगते अराजकाराज्यभरणादिति भावः । एवं सौमित्रिं सुमित्रापुत्रं । लक्ष्मण इति नामयुक्तमकरोत् । रामकैङ्कर्यलक्षणसंपद्युक्तत्वाल्लक्ष्मणः । “लक्ष्म्याञ्च” इति पामादिपाठादिकारस्याकारः । मत्वर्थीयोनः । अतएव “लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नः” इति वक्ष्यति । अपरं सौमित्रिं शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ २२ ॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारात् पुरोहितकर्तृत्वस्मरणात्कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वमित्याशङ्क्य पुरोहितद्वाराकर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽह्नि । अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २३ ॥ नामादिनान्दीकरणमिति नियमात् नामकर्मणि नान्दीकरणमाह—ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणं । राज्ञेति शेषः । ब्राह्मणानामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी । अमितं असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥ २४ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणं दर्शयति—तेषामिति । अर्थः । आदिशब्देनात्र प्राशन-

चौलोपनयनादीनि गृह्यन्ते ॥ २५ ॥ उक्तं रामस्य महास्वत्वमुपपादयति—तेषामिति । तेषां सुतानां मध्ये वयसाज्येष्ठः केतुरिव ध्वज इव निजकुलप्रकाशकः पितुर्भूयो रतिकरः संतोषकरः भूतानां स्वयंभूरिव संमतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव ॥ २६ ॥ उपनीतानां तेषां वेदाध्ययनादिकमाह—सर्व इति । वेदविदः अधीतवेदाः । विदुलाभ इत्यस्मात्किप् । शूरा इत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोकहिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वं । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह—ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणसंपत्तिमाह—समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः । आसन्निति शेषः ॥ २७ ॥ अथ प्रत्येकमसाधारणान्गुणान्वक्तुमादौ रामगुणानाह—तेषामिति । अपिशब्देनान्येषां रघुवंश्यानामपि मध्यम इत्यर्थः । महातेजाः महाप्रतापः । सत्यपराक्रमः अमोघवीर्यः । निर्मलशशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदादर्शनीयः अभवदिति शेषः ॥ २८ ॥ अत्र राम इत्यनुषज्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसंमतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोपि समर्थ इति गजसादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यम् ॥ २९ ॥ अथ लक्ष्मणगुणविशेषानाह—बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीवर्धयतीति लक्ष्मिवर्धनः । ङथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं” इति ह्रस्वः । कैङ्कर्यसंपद्वर्धको लक्ष्मणो रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृतियोगेपि पञ्चमी प्रयुज्यते । सुस्निग्धः

ति० नामानि कुर्वते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्तमानसाम्प्रत्येकम् । अन्तर्भावितव्यर्थता च । यत्कृतकेन राज्ञो नामकरणादावधिकार इत्युक्तं अकरोदित्यत्र च पुरोहितद्वारेति शेषपूरणं कृतं तत्र मानं चिन्त्यम् । शि० वसिष्ठः नामानितथा इति कुर्वते योग्यानीमानि इत्यवदत् ॥ २३ ॥ ति० भोजयामास राजाज्ञयेति शेषः ॥ २४ ॥ ति० अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः ॥ २५ ॥ ति० गुणकथने पौनरुक्त्यं दाढ्याय ॥ २८ ॥

[पा०] १ घ.—छ. झ. ज. ट. कुरुते तदा. २ क. ख. घ.—छ. ज. ट. अददात् ज. संददौ. ग. अदाच्च ब्राह्मणानां तु. ३ ड. झ. समलं. ४ क. झ. कार्याण्यकारयत्. ५ ख. ब्रह्मविदः. ६ ट. पौरहिते. ७ ग.—छ. झ. ज. ज्ञानोपसंपन्नाः. ८ ट. सुधांशुरिव. ९ ख. ग. घ. पितृशुश्रूषणे.

सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ ३१ ॥
 न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ ३२ ॥
 यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ॥ तदैतं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३३ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३४ ॥
 स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३५ ॥
 ते यदा ज्ञानसंपन्नास्सर्वे समुदिता गुणैः ॥ ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३६ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३७ ॥
 ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३९ ॥

सुतरास्त्रिगन्धः । अङ्कुरात्प्रभृतिपरिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसी-
 काण्डइवजन्मनःप्रभृतिनिरवधिकभक्तिसंपन्नः । यद्वा
 सुस्त्रिगन्धः रामपर्यङ्केणस्वपर्यङ्कयोजनेबाल्येपिननिद्रा-
 तीत्यर्थः । अनेनस्वरूपप्रयुक्तत्वंदास्यस्योक्तं । अथगुण-
 कृतत्वमाह । लोकरामस्य लोकानुरमयतीतिलोकरामः ।
 ण्यन्तात्कर्मण्यण् “गुणैर्दास्यमुपागतः” इत्यन्यत्रोक्तं ।
 तस्य भ्रातुः ज्येष्ठस्येत्यनेनजन्मकृतदास्यमुक्तं । नित्यशः
 नित्यं । सुस्त्रिगन्धइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ शरीरतइत्युपलक्षणं
 त्रिविधकरणैरपि । रामस्यसर्वप्रियकरः । यद्वा स्वश-
 रीरादपिरामस्यप्रियकरः । स्वशरीरमुपेक्ष्यापिप्रियकर-
 इत्यर्थः । यद्वा शरीरतोबहिःस्थितः अपरःप्राणइवस्थि-
 तः । यद्वा शरीरतः रामशरीरस्य । सार्वविभक्तिकस्त-
 सिरित्युक्तेः । लक्ष्मणस्यदक्षिणबाहुत्वादामसर्वावयवा-
 नांसर्वप्रियकरइत्यर्थः । “रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्रा-
 णोबहिश्चरः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन्पक्षे अपि-
 शब्देनरामस्यस्वविषयप्रियकरत्वंसमुच्चीयते । लक्ष्म-
 संपन्नइत्यनेनलक्ष्मणशब्दार्थोक्तः ॥ ३१ ॥ रामस्यल-
 क्ष्मणेऽनुरागदर्शयति — नचेति । तेनविना । “पृथग्वि-
 नानानामिस्तृतीयान्यतरस्यां” इतिरुतीया । निद्रान-
 लभते प्राणंविनाकथंनिद्रालभतेत्यर्थः । किंचकौसल्यया-
 नीतंमृष्टान्नंतंविनानाश्नाति । दक्षिणबाहुंविनाकथमश्ना-
 तीतिभावः । पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषयेसर्वात्मना-
 विश्लेषासहइत्यर्थः । “क्षणेपितेयद्विरहोतिदुःसहः”

इतिबुक्तम् ॥ ३२ ॥ राघवोरामः यदाहयमारूढः सन्
 मृगयां आखेटमुद्दिश्ययाति । तदा तदानीमेव । एतं
 रामं । सधनुः सन्पालयन् । अस्थानेभयशङ्कितयापृ-
 ष्टतः वेगवद्वयसमीपएव । अभ्येति । हिःप्रसिद्धौ
 ॥ ३३ ॥ अथभरतशत्रुघ्नयोः परस्परानुरागदर्शति—
 भरतस्यापीति । हि यस्मात् सशत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजः ।
 तस्मात्तत्तुल्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैः प्राणे-
 भ्योपि । प्रियतरासीत् । तस्य शत्रुघ्नस्यच । भरतः
 तथप्रप्रियआसीत् ॥ ३४ ॥ दशरथस्यस्वाराधकस्यमनो-
 रथपरिपूरणमेतदवतारस्यप्रथमप्रयोजनं । तन्निवृत्ति-
 माह—सइतिसदेवैश्चतुर्भिर्दिकपालैः ॥ ३५ ॥ पूर्वलाभ-
 कृतप्रीतिरुक्ता अथतेषांज्ञानादिसंपत्तिकृतप्रीतिविशेष-
 माह—तइति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यस्मिन्व-
 यसि । ज्ञानं शास्त्रज्ञानं । ह्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्ताकृ-
 त्यचिन्तासुलज्जावन्तः । कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथा-
 वन्तः । सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः । दीर्घदर्शि-
 नः नित्यभाविज्ञानवन्तः । आसन्नितिशेषः । तदाते-
 षांपिताहृष्टोबभूव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पितृप्रीतिदृष्ट्वापु-
 नरपिविद्यारतास्तेआसन्नित्याह—तेचापीति । तेचापि
 पित्रुपलालिता अपि । वैदिकानां वेदसंबन्धिनांस्मृती-
 तिहासपुराणन्यायादीनामध्ययनेरताः निरताः ॥ ३८ ॥
 अथैषांसमावर्तनोचितकालप्राप्तिदर्शयति—अथेति ।
 दारविषयिणीक्रियादारक्रिया । विवाहइत्यर्थः । चिन्त-

शि० बहिःप्राणइवापरइत्यभूतोपमालंकारेणलक्ष्मणसदृशोरामस्यप्रियो लक्ष्मणएवेत्यनन्वयालंकारोऽध्वनितः । तेनरामप्रसादा-
 काङ्क्षिर्लक्ष्मणोऽवश्यमाश्रयणीयइतिवस्तुव्यक्तं ॥ ३१ ॥ ति० देवैः चतुर्भिर्दिकपालैः । यद्वा वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः ॥ ३५ ॥
 ति० दारक्रिया विवाहः “कुमारस्यविशालाक्षंपाण्डुतांमुखमाददे । कपोलतलसंलीनपाणिःपद्मासनस्थितः” इत्यादियोगवासिष्ठो-

[पा०] १ ख. नित्यंप्राणाबहिश्चराः. २ ख. घ. च. ज. अथैनं. ३ ख. णावरजोपि. ४. ३४ तमश्लोकानन्तरं सचतुर्भि-
 रितिश्लोकात्पूर्वं ख. पाठे एकःश्लोकोऽधिकोदृश्यते. सच—शत्रुघ्नोनुगतःश्रीमान्पुरस्ताद्भरतोऽभवत् । नित्यंसर्वेऽनुरक्ताश्चपितरतो-
 षयन्ति ते. ५ घ. ज. श्रीमन्तः.

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥४०॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गौधिनन्दनम् ॥४१॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यै राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः ॥ सन्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४२ ॥
 ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा ॥ ४३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ४४ ॥
 तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ग्रहष्टवदनो राजा ततोर्ध्वमुपहारयत् ॥ ४५ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ४६ ॥
 पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ४७ ॥
 अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः ॥ दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४८ ॥
 वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ ऋषींश्चान्यान्यथान्यायं महाभागानुवाच ह ॥ ४९ ॥
 ते सर्वे हृष्टमनस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ ५० ॥
 अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५१ ॥

यामासतुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनलक्षणकन्यान्वेषण-
 कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मेत्यनेनावगम्यते ॥ ३९ ॥
 इयताप्रबन्धेन भगवदवतारो दर्शितः । अथ भगवदवतार-
 प्रयोजनानि साधुपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनधर्मस्थापना-
 निदर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्र साधुपरित्राणप्रधानं ।
 कर्षकस्य सस्यवृद्धिरिव दुष्कृद्दिनाशस्त्वानुषङ्गिकः ।
 सस्यप्रतिबन्धकतृणोन्मूलनवत् । अतो दुष्कृद्दिनाशनान्-
 तरीयकं साधुपरित्राणवक्तुमुपक्रमते विश्वामित्रवृत्तान्ते-
 न । अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपि सिध्यतीति बोध्यम् । चिन्त-
 यमानस्य चिन्तयमाने । स्वयंतत्कार्यसमर्थोपिरामवै-
 भवप्रकटनाय तदागमनमिति सूचयति—महातेजा इति
 ॥४०॥ कौशिकं कुशिकगोत्रजं ॥ ४१ ॥ तेन वाक्येन-
 चोदितास्तच्छ्रुत्वा वेश्मप्रतिप्रदुद्रुवुः ॥४२॥ ऐक्ष्वाकवे

इक्ष्वाकुवंश्याय । क्रियाग्रहणकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वं ।
 अभ्यागतविलंबासहिष्णवइति भावः ॥ ४३ ॥ सपुरो-
 धाः पुरोहितसहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ॥ ४४ ॥
 ज्वलितं । अकर्मकत्वात् “गत्यर्थाकर्मक—” इतिकर्तरि
 क्तः । संशितव्रतं तीक्ष्णनियमं । अर्घ्यं पूजार्थोदिकं ।
 उपहारयत् वसिष्ठेनेति शेषः । अडभावार्थः ॥४५॥
 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा समर्पितमिति शेषः । कुशलं अपूर्वा-
 र्थप्राप्तिः । अव्ययं तस्याक्षयं ॥ ४६ ॥ कुशलं अनुप-
 द्रवम् ॥ ४७ ॥ दैवं यज्ञादिकं । मानुषं अतिथिस-
 त्कारादिकम् ॥ ४८ ॥ समागम्य समीपंगत्वा । ऋ-
 षीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
 निवेशनं सभां । पूजिताः विश्वामित्रेणेति शेषः । यथा-
 र्हतः यथान्यायं । प्रथमार्थेतसिः ॥ ५० ॥ हृष्टः पुल-

क्षरीत्यासंसारसारत्वदर्शनेन जातानां मुखपाण्डुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया विवाहक्रियाचिन्तनमिति बोध्यं ॥ ३९ ॥ ति० विलं-
 बेशापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्मत्वरयाप्रविशुः ॥ ४२ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्दं ॥ ४३ ॥ ति० ब्रह्माणं बृहस्पतिं ।
 “बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा” इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ति० कुशलपदमनामयोपलक्षणं । “क्षत्रबन्धुमनामयं” इति स्मृतेः । अव्ययं वृद्धिं
 ॥ ४६ ॥ ती० मानुषं कर्म सामदानभेदादिकं गजबन्धनादिकं च ॥ ४८ ॥ ति० राज्ञः प्रेरितार्थदातृत्वेन प्रथमतो राज्ञेऽनामयादि-
 पृष्ठाततो वसिष्ठेन समागम्यालिङ्गनादिकृत्वा । कुशलमित्यस्य प्रच्छेदिति शेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयेषदपमानो वसि-
 ष्य विश्वामित्रकृतस्मूचितः । “वसिष्ठश्च समागम्य ग्रहसन्मुनिपुङ्गवः । यथार्हपूजयित्वैनं प्रच्छ कुशलं तदा” इति कचित्पाठः ।
 तत्र पूर्वसंस्पर्धमानोऽपि मद्राजसंनिधावागत इति हासः ॥ ४९ ॥ वि० पूजिता इत्यस्य राज्ञेति शेषः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. ट. अभ्यागच्छन्महा. २ घ. महामनाः. ज. महायुतिः. ३ ख. ग. ड.—ज. गाधिनः सुतम्. ४ ख.
 ग. छ. ज. न. त्रासाद्राजवेश्म. ५ च. ज. राजवेश्म. ६ ट. तथा. ७ ड. झ. न. ट. नृपायैक्ष्वाकवे. ८ ख. घ. ड. च.
 ज. झ. न. ट. संहृष्टो. ९ ख. ग. ड. झ. न. सट्टा. छ. सट्टाललितं. १० ज. पुरे जनपदे लोके. ११ झ. सामन्तरिपवो.
 १२ ड. च. झ. चैव. १३ न. मुनिपुङ्गवम्. १४ ड.—ट. ऋषींश्चान्यथा. १५ ड. झ. भागउवाच. १६ घ. मनसस्ततो.
 १७ ड. च. न. पूजितास्तेन. १८ घ. हृष्टः समभि.

यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ५२ ॥
 प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५३ ॥
 कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ पात्रभूतोसि मे^३ ब्रह्मन्दिष्ट्या प्राप्तोसि धार्मिकः ॥ ५४ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५५ ॥ [यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम] ॥
 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ ५६ ॥
 तदद्भुतमिदं^४ ब्रह्मन्पवित्रं परमं मम ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ५७ ॥
 ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५८ ॥
 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिकं ॥ कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ ५९ ॥
 मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥ ६० ॥

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ॥

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कितः । “हृषेलोमसु” इतीडभावः । परमोदारः परम-
 दाता । अमिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५१ ॥ यथेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्य सुधायाः । अनूदके अनु-
 दके । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । अप्रजस्य
 अपुत्रस्य । प्रनष्टस्य निध्यादेः । महः पुत्रविवाहाद्यु-
 त्सवः । “महोद्ववत्सवः” इत्यमरः । तस्योदये ।
 स्वागतं अचिन्तितोपनतं । ते आगमनं तथा मन्ये ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ कामं अभीष्टं । किमु केन प्रकारेण । करोमि
 करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्ट्या शुभादृष्ट-
 वशेन । दृष्टयेत्यानन्दद्योतकमव्ययमित्यप्याहुः ॥ ५४ ॥
 अद्येत्यर्थमेकम् ॥ ५५ ॥ राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राज-
 र्षिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनु पश्चात् । तपसाद्योतितप्रभः
 सन् ब्रह्मर्षित्वं प्राप्नोसि । अतः बहुधा राजर्षित्वेन ब्रह्म-
 र्षित्वेन चै । पूज्योसि ॥ ५६ ॥ हे ब्रह्मन् तदिदमागमनं
 मम परमं पवित्रं परममद्भुतं च । हे प्रभो तव संदर्शनाद् अहं
 शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । त्वदर्शनादिदं त्वक्षेत्रं ती-

र्थभूतं जातमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तुभ्यमितिवृत्तीयार्थे चतु-
 र्थी । आगमनं प्रति त्वया यत्कार्यं यत्फलं प्रार्थितं तद्ब्रूहि ।
 अहं त्वयानुगृहीतः सन् त्वदर्थपरिवृद्धये इच्छामि । त्वद-
 र्थपरिवृद्धिं कर्तुमिच्छामीत्यर्थः । “रुच्यर्थानां प्रीयमा-
 णः” इति चतुर्थी ॥ ५८ ॥ कार्यस्य विमर्शं कार्यविष-
 यं संशयम् ॥ ५९ ॥ अयं त्वदागमनरूपः ॥ ६० ॥
 हृदयसुखं अर्थसौष्ठवाद् हृदयसुखकरं । श्रुतिसुखं शब्द-
 मार्दवाच्छ्रुतिसुखं । आत्मवता बुद्धिमता । विनीतं
 विनयवद्यथाभवतितथा । उक्तं वाक्यं निशम्य । प्र-
 थितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः । न केवलं की-
 र्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः । परमऋषिरित्यत्र “ऋत्यकः”
 इति प्रकृतिभावः । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ६१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिम-
 जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः १८

ति० । हे प्रभो तव संदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्देहं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्म-
 तानिष्पापता च ध्वनिता । “इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते” इति भगवद्गीतोक्तेः । शि० शुभक्षेत्रगतः शुभानियानिक्षेत्राणि
 तानि सर्वाणि गतः प्राप्तः । सर्वशुभक्षेत्रयात्राफलप्राप्तो हमित्यर्थः । चोहेतौ ॥ ५७ ॥ ति० हर्षातिशयात् द्विजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय
 ॥ ६० ॥ इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. ड. च. झ. जन्माप्रजस्यै. ज. ट. पुत्रजन्मप्रशस्यते. २ ग. ड. ज. झ. महोदयः. ३ घ. ज. मेविप्रदि-
 ष्या. ४ ड. च. छ. झ. मानद. ५ इदमर्थं ड. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ६ न. मम. ७ ग. घ. च. ज. न. ट. मिदं-
 विप्रवित्रं. ड. झ. मभूद्विप्रवित्रं. ८ ज. शुभक्षेत्रगत, ९ ख. घ. ड. झ. त्वदर्थपरि. १० ड. च. छ. झ. न. ट. सुप्रत,
 ११ ड. च. छ. झ. न. ट. द्विज,

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मिश्रामित्रेणदशरथंप्रतिराममहिमप्रख्यापनपूर्वकंसुबाहुमारीचादिहनेनस्वीययज्ञरक्षणार्थंस्वाश्रमंप्रतित्येषणार्थना ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूलं तवैतद्भुवि नान्यथा ॥ महाकुलप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥
 यत्तु मे हृद्रतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥
 अहं नियममातिष्ठे सिध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥
 व्रते मे बहुशस्त्रीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
 संमांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
 अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तसादेशादपाक्रमे ॥ ६ ॥
 न च मे क्रोधमुत्सृष्टं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ ७ ॥
 स्वपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९ ॥
 श्रेयश्चासौ प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन ॥ न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे—तच्छ्रुत्वेत्यादि ।
 अद्भुतस्यविस्तरोयस्मिन्तदद्भुतविस्तरं । हृष्टरोमा पुल-
 कितरोमा ॥ १ ॥ नान्यथा नमिथ्योच्यतइत्यर्थः ।
 वसिष्ठेनव्यपदेशः कीर्तिः उपदेशोवा । वृत्तीयेतियोग-
 विभागात्समासः । सोस्यास्तीतितथा ॥ २ ॥ मेहृद्रतं
 यत्कार्यं वाक्यंवक्तव्यंतस्यनिश्चयं करणाध्यवसायं ।
 कुरुष्व । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३ ॥ हृद्रतं-
 कार्यमाह—अहमित्यादिना । सिध्यर्थं फलार्थं । नियमं
 यज्ञदीक्षां । आतिष्ठे आस्थितोस्मि । तस्य नियमस्य ।
 विघ्नकरौकामरूपिणौ द्वौराक्षसौ । स्तइतिशेषः ॥ ४ ॥
 व्रते दीक्षारूपे । चीर्णे अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकारमाह
 —मारीचइति । संमांसरुधिरौघेण मांसयुक्तरक्तप्रवा-
 हेण । तांवेदिं यज्ञवेदिं । अभ्यवर्षतां अभ्यषिञ्चताम्
 ॥ ५ ॥ तथाभूते बहुशस्त्रीर्णे । नियमनिश्चये व्रतसं-

कल्पे । अवधूते विघ्निते । अपाक्रमे आगतोस्मि ॥ ६ ॥
 तर्हि कुतो न तौ शत्रौ तत्राह—नचेति । तत्र हेतुमाह—तथेति ।
 साचर्या यज्ञाचारः । तथाभूता हि शापानर्हकाला हि ।
 अतः तत्र मारीचसुबाह्वोः । शापोनमुच्यते ॥ ७ ॥
 तत्रमयार्किकर्तव्यंतत्राह—स्वपुत्रमिति । काकपक्षः
 बालस्यशिखा । काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालो-
 यंकथंतौनाशयिष्यतितत्राह—शक्तइति । मयाकर्त्रा ।
 तेजसाकरणेन । विकर्तारः विघ्नकर्तारः । तेषां । नके-
 वलंतयोरितिभावः ॥ ९ ॥ बहुरूपं बहुविधं । कीदृ-
 क्श्रेयस्तत्राह—त्रयाणामिति । लोकानांमध्येख्यातिं ।
 विश्वामित्राध्वरत्राताअहल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्ज-
 कइत्येवंरूपांकीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्तन्निरसनेप्रभ-
 विष्यतितत्राह—नचेति । अहमेवतदर्थयास्यामीत्यत्राह

ति० नान्यतः नान्यस्य ॥ २ ॥ शि० समाप्त्यां तु यागसमाप्तिकालेवा । तौ तस्करप्रायौ । “तश्चोरा मृत—” इत्यभिधा-
 नम् ॥ ५ ॥ शि० चर्या तपश्चरणं । तथाभूता शापदानार्हा ॥ ७ ॥ ति० श्रेयश्चेति । बहुरूपं अस्त्रदानादिविवाहादिरूपं । किंच
 मुखपाण्डुलादिनिर्वर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपंच । श्रेय आत्मस्वरूपां प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः ।
 रामस्य शुद्धमुक्तस्वभावलेपिलोकानां तत्प्रबोधनमेव रामबोधनस्य फलं ॥ १० ॥

[पा०] १ झ. तवैवभुवि. २ क. घ.—छ. झ. ज. नान्यतः. ३ क. ग.—ज. महावंश. ४ क. नरशार्दूल. ५ ग. ड.
 च. छ. झ. ज. ट. व्रतेतु. ६ च. राक्षसावुभौ. ७ क. ग.—ट. तौमांस. ८ ड. विद्यते. ९ क. त्वंपुत्रं. १० ड. च. छ.
 झ. ज. वीरं. ११ क. येपकर्तार. ज. विघ्नकर्तार.

वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥
न च पुत्रकृतस्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १२ ॥

[दैशरात्रस्तु यज्ञश्च तस्मिन् रामेण राक्षसौ ॥ हन्तव्यौ विघ्नकर्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥]

अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३ ॥

अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ वैसिष्ठोपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४ ॥

—नचताविति ॥ ११ ॥ तथापिमहावीर्यौतौकथंजेतुंश-
क्यावित्याशङ्क्यपापवशेनासन्नकालौनरामस्यपर्याप्ता-
वित्याह—वीर्येति । उत्सिक्तौ गर्वितौ । कालः यमः
सएवपाशःतद्वशंगतौ । पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतं ॥ १२ ॥
हतावितिभूतप्रत्ययेनवधस्यसुकरत्वंसूचितम् ॥ १३ ॥
रामस्यपरब्रह्मत्वंसूचयन्नाह—अहमिति । अहं बहुगु-
रूपासनेनलब्धज्ञानः । यद्वा योगबलसाक्षात्कृतपरा-
वरतत्त्वयाथात्म्यः । भवांस्तुकेवलकर्मठः । अहं जटा-
बल्कलधारी । त्वंतु क्रोधभराक्रान्तः । अहं सात्विक-
प्रकृतिः । त्वंतुराजसः । अहं “गर्भभूतास्तपोधनाः”
इत्युक्तीत्या रामस्यगर्भभूतः । त्वंतु रामेगर्भत्वाभि-
मानी । योगक्रमज्ञानवानहं त्वंतु भोगक्रमज्ञः । अहं
मोक्षकामेष्टिकृत् त्वंतु पुत्रकामेष्टिकृत् । अहं धर्ममो-
क्षपरः त्वंतु अर्थकामपरः । एतत्सर्वप्रसिद्धपरामर्शि-
नाऽहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते । ननु “सोअङ्ग-
वेदयदिवानकिलेतिवेदस्संदेग्ध्यनर्घविदमात्मनिरङ्गना-
थम्” “विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरं” इत्युक्त-
रीत्याअपरिच्छिन्नवस्तु कथंत्वयाज्ञातमित्यत्राह । महा-
त्मानं । अपरिच्छिन्नमहिमतयावेद्मीत्यर्थः । तथाच-
श्रुतिः “वेदाहमेतंपुरुषमहान्तं” इति । श्रुतौएतमि-
तिसौलभ्यमुच्यते । पुरुषमितिपराक्रमः । तदुभयम-
प्याह—रामंसत्यपराक्रममिति । परत्वसौलभ्येहि राज्ञ-
श्छत्रचामरवदसाधारणे । यद्वा “तेजसांहिनवयःसमी-
क्ष्यते” इति बाल्येपिनिरवधिकवैभवं । यद्वा महात्मा-
नं “सत्यस्यसत्यं” इतिवदात्मनो जीवस्याप्यात्मानं ।
“यआत्मनितिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मा देहः ।
“आत्माजीवेधृतौदेह” इत्यमरः । अप्राकृतदिव्यमङ्ग-

लविग्रहमित्यर्थः । “नतस्यप्राकृतामूर्तिः” इतिस्मृ-
तेः । यद्वा महात्मानं महास्वभावं । “अभयंसर्वभू-
तेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा
राममहात्मानं अवतारकृतमहास्वभावयुक्तम् । “सउ-
श्रेयान्भवतिजायमानः” इतिश्रुतेः । सत्यपराक्रमं
सदैकरूपपराक्रमं । “नाविजित्यनिवर्तते” इतिव-
क्ष्यते । यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमं । यद्वा
सत्यात्परानाक्रमतीतितथा । गच्छानुजानामीति बहु-
वारंप्रकृतिसंबन्धकृतप्रातिकूल्यनिवर्तनेयत्नंक्रुत्वा तथा-
प्यननुकूलत्वेतान्हन्तीत्यर्थः । यद्वा अयन्नकालेपि शत्रु-
भयङ्करः । “सुखसुप्तःपरंतपः” इतिवक्ष्यति । संस्था-
नविशेषौज्वल्यदर्शनेनशत्रुहृदयविदारकइतिभावः ।
नाहंकार्यवशेनवदामीत्याह—वसिष्ठोपीति । आप्तत-
मोहिभवतःकुलाचार्योवसिष्ठः । अपिशब्दोविरोधे ।
अस्मद्विरोध्यपीत्यर्थः । यद्वा समुच्चये । महातेजाः
सरस्वतीवल्लभपुत्रःयोगसिद्धज्ञानः । यद्वा यद्वाक्येना-
हंब्रह्मर्षिरभवत् सोपीत्यर्थः । यद्वा “सत्यंवद धर्मचर”
इतितवउपदिश्य स्वयमनुष्ठाता । ननु “यद्वाह्यणश्चा-
ब्राह्मणश्चप्रभ्रमेयातांब्राह्मणायाधिब्रूयात्” इति तवम-
मचविवादे अस्यत्वयिपक्षपातःस्यादित्यत्राह—येचेति ।
राजद्वारसंबन्धरहिततयापक्षपातशून्याः । “तस्यधी-
राःपरिजानन्तियोनिं” इतिअवताररहस्यवेदिनः ।
येचेमे “पुलस्त्योगस्त्यः” इतिप्रसिद्धाचार्यपदनिर्वा-
हकाः । यद्वा गर्भस्थऋषिर्नामदेवःप्रतिपेदे “सप्तक-
ल्पस्थितोमुनिरित्यादिनोत्तरोत्तरंब्रह्मविदग्रेसरा वाम-
देवमार्कण्डेयादयस्तिष्ठन्त्येतेतवप्रियकराः । केवलपरमै-
कान्तिनोविजानन्तीत्याह तपसिस्थिताः । कायिकव्या-

शि० रामसरणाजिरे रामरणभूमौ ॥ १२ ॥ शि० हिशब्दोप्यर्थः । महात्मानं महानांसर्वपूज्यानांब्रह्मादीनां आत्मानं निय-
न्तारं । नच “यस्यामर्तंतस्यमर्तंतयस्यनवेदसः” इत्यादिश्रुत्या परमात्माभमविज्ञातइतिवदतामज्ञानवत्ताप्रतिपादनात् परम
प्रमाणभूतेनज्ञानिनाविश्वामित्रेण राममहंवेद्मीतिकथमुक्तमितिवाच्यं । तच्छ्रुतीनांपरमात्मैश्वर्यादिसाकल्यज्ञानविषयत्वनिषेधतात्पर्य-
कलात् । अतएव “यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासह । वेदाहमेतंपुरुषमहान्तं” इत्यादिश्रुतयःसानुकूलाइतिदिक् ॥ १४ ॥

[पा] १ क. त्सिक्तौतु. २ ट. पर्याप्तौनरणाजिरे, ३ क. घ.—ज. न. अयंश्लोकोदयते. ४ च. न. यज्ञस्य, ५ ट.
वसिष्ठोहिमहातेजायेचेह.

यदि ते धर्मलाभं च यज्ञश्च परमं भुवि ॥ स्थितमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५ ॥
 यदि ह्यनुज्ञां कौकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६ ॥
 अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥
 नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ शोकमभ्यगमत्तीव्रं व्यषीदत भयान्वितः ॥ २० ॥
 इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ॥

नरपतिरभवन्महांस्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

दशरथेन विश्वामित्रं प्रति हेतुपन्यासपूर्वकं रामेण राक्षसवधस्य दुष्करत्वोपपादनेन रामस्याप्रेषणोक्तिः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निस्संज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

पारादीन्विनासदातपस्थिताः । तानेकैकशोरहसिपट्टा-
 तैरनुमतंचेद्राममेदेहीतिभावः । तपसिस्थिताः कायक्ले-
 शसहाः । यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः । तपआलोचने ।
 “तस्मान्न्यासमेषांतपसामतिरिक्तमाहुः ” इत्युक्तन्या-
 सनिष्ठावा ॥ १४ ॥ धर्मलाभं धर्मवृद्धिं । स्थितं स्थिरं
 ॥ १५ ॥ विसर्जय प्रेषय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतं अभीष्टं ।
 आत्मजं । यज्ञस्य यज्ञाय । दशरात्रं देहि । असंसक्तं
 अविलंबितमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ ममायं य-
 ज्ञस्य कालो यथानात्येति तथाकुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥
 धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरं ॥ १९ ॥ शोकं दुःखं । व्य-
 षीदत दुःखितो भूत् । विषण्णमुखो भूदित्यर्थः ॥ २० ॥
 हृदयं मनोधिष्ठानं । अतीव अत्यर्थं । व्यथितमनाः

महान् कुलेन महान् । विचचाल मुमूर्च्छेत्यर्थः । मह-
 दिति पाठे महदत्यर्थं व्यथितमनाः अतीवविदारणमि-
 तिसंबन्धः । वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कौशिकवचनश्रवणादशरथविषादो विंशे-तच्छ्रुत्वे-
 त्यादि । निस्संज्ञ इव चेतनारहित इव । मूर्च्छित इत्यर्थः
 ॥ १ ॥ “यज्ञविघ्नकरं हन्यां ” इत्युक्तरीत्या निजयज्ञ-
 विघ्ननिवर्तकोऽयं भविष्यतीति मत्वा आगत्य प्रार्थयमाने-
 विश्वामित्रे वत्सलो दशरथः प्रेमान्धतया कलुषितहृदयः
 अहंवेद्भीतितदुक्तमपि मनस्य कुर्वन् रामस्य बाल्यमेव पुर-

ति० तदितिलमित्यर्थे । शि० इदानीं रामदाने किञ्चिच्छेद्यादिनाराज्ञो वै मनस्य मालक्ष्याह यदीति ॥ १५ ॥ ति० ततः तदा
 ॥ १६ ॥ ति० तव चासंसक्तं अतीतबाल्यत्वान्मातापितृसत्किरहितं । ईश्वरत्वात्कान्यनासक्तमितिव्यङ्ग्यं ॥ १७ ॥ ति० ततो
 त्थायेतिच्छान्दसं । व्यषीदतेत्यप्येवं । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रविशेषणमभयान्वितः ॥ २० ॥ शि० सहृदयमनोविदारणं
 हृदयसहितमनसश्चालकं । महान् सर्वपूज्यः । महात्मा अतिधैर्यविशिष्टः ॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशस्सर्गः ॥ १९ ॥

कतकं० किञ्चिद्नानिषोडशवर्षाण्यस्यसः । इदंच युद्धायोग्यत्वं प्रतिपादितं । षोडशवर्षः क्षत्रियकुमारएव कवचधरो युद्धार्ह
 इति शास्त्रात् । बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघव इति रावणं प्रति मारीचवचने बालषोडशवर्षोऽयमित्येव पाठः । रावणस्य भयातिशया-

[पा०] १ ड. झ. लाभंतु. २ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. स्थिरमिच्छसि. ३ क. ग. ड. ज. झ. ट. यद्यभ्यनुज्ञां.
 ४ क. राजेन्द्र. ५ क. ख. घ.—ज. ततो रामं विसर्जय. ६ ख. ड. च. छ. झ. ज. महामतिः. ज. महानृषिः. ७ क.
 विश्वामित्रमुखोद्गतम्. ८ एतदर्थस्थाने तत्प्रतिनिधित्वेन ड. च. छ. झ. ज. पाठेषु अर्धद्वयं दृश्यते. तच्च. शोकेन महता विष्टश्चा-
 लचमुमोहच । लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः. ९ ड.—ज. ज. इति सहृदय. १० ड. छ.—ट. रभवन्महान्महात्माव्य-
 थित. क. ग. च. रगमद्भयं महात्माव्यथित. ११ ज. वर्षस्तु.

स्कुर्वन्नाह—ऊनेति । ऊनाः असंपूर्णाः षोडशवर्षावस्य-
सतथोक्तः । द्वादशवर्षइति यावत् । “ बालोद्वादशव-
र्षोयमकृतास्त्रश्रराधवः ” इति विशिष्यवक्ष्यमाणत्वात् ।
परिपूर्णषोडशवर्षोहियुद्धक्षमोभवति । द्वादशवर्षोबालः
कथंयुद्धायप्रभवतीतिभावः । एवंवयःस्वरूपेविचार्यमा-
णेनास्ययुद्धयोग्यतेत्युक्तं राक्षसैस्तुसुतरानेत्याह । राजी-
वलोचनइति पद्मपुत्रंनयनः । पद्महिरात्रौमुकुलीभ-
वति तत्तुल्यतोक्तौरात्रौनिद्रालसोरामोरात्रिचरैःकथं-
योद्धुंशक्नोतीतिभावः । मेरामः सदामदुत्सङ्गपरिवर्ति-
तयामद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रालाभेनषष्टि-
वर्षसहस्राणिलालप्यमानस्यातिद्वेषेनोत्पन्नः । रामः
“रामोरतिकरःपितुः”इतिरतिकरः सर्वस्वभूतः। अस्य-
काकपक्षधरत्वादिवेषयुतोविद्याभ्यासादपिक्रीडनक-
स्वीकारकुतूहलीतिहस्तेननिर्दिशति । युद्धयोग्यतांनप-
श्यामि । किंतु क्रीडनकस्वीकारयोग्यतामेवपश्यामीत्य-
र्थः । युद्धयोग्यतां राक्षसशब्दश्रवणमात्रेणैवविभ्यतां
कथंयुद्धयोग्यता । सहाराक्षसैः मनुष्येणापियुद्धव्यापा-
रमजानतःकथंराक्षसैर्युद्धं । एकेनापिराक्षसेननयोग्यता-
कुतोबहुभिः । अत्रशङ्क्यते । अत्रदशरथेनपित्राऊनषो-
डशवर्षइत्युक्तं । ऊनत्वंचमासेनमासत्रयेणषण्मासैर्वा-
स्यात् नत्वेकवर्षद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेववर्षेसीतावि-
वाहः तदनुद्वादशवर्षाण्ययौध्यावासः “समाद्वादशत-
त्राहंराधवस्यनिवेशने । भुञ्जानामानुषान्भोगान्सर्वका-
मसमृद्धिनी”इतिसीतावक्ष्यमाणत्वात् । तथाचवन-
प्रवेशकालेरामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीतिप्रतिभाति । तद-
नुपपन्नं “ममभर्तामहातेजावयसापञ्चविंशकः ॥ अ-
ष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते” इतिसीतावचना-

त् । कौसल्यायाचवनप्रवेशसमयेप्रोच्यते “दशसप्तच-
वर्षाणिजातस्यतवपुत्रक ॥ आसितानिप्रकाङ्क्षन्त्यामया
दुःखपरिक्षयं”इति । तस्मात् अष्टाविंशतेःपञ्चविंश-
तेःसप्तदशानांचकथमविरोधइति । अत्रकेचित् । कौ-
सल्यावाक्येजातस्येतिद्वितीयंजन्मोच्यते । क्षत्रियस्या-
पिद्विजत्वात् । द्वितीयंजन्मचउपनयनं । तच्चवृद्धेनद-
शरथेनकाम्यपक्षमाश्रित्यगर्भाष्टमएवकृतं । तथाचद्वि-
तीयजन्मापेक्षयासप्तदशत्वं । उपनयनात्पूर्वसप्तवर्षा-
णीति वयसापञ्चविंशकइतिसीतावचनमप्युपपन्नं । ऊ-
नषोडशवर्षइत्यत्रपादोत्वं । द्वादशवर्षइत्यन्यत्रोक्तत्वा-
त् । अतःसर्वथावनप्रवेशकालेपञ्चविंशतिवर्षेवराम-
इत्याहुः । अन्येबहुक्लेशसहमानाएवंव्याचख्युः । अष्टा-
विंशतिवर्षेववनप्रवेशेरामः । ऊनषोडशवर्षइति य-
त्किंचिन्मासोनषोडशवर्षवयस्कइत्यर्थः । “बालोद्वाकृ-
तविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलं” इतिदशरथवचनेबाल्ययौ-
वनसन्धौबालइतिव्यवहर्तुशक्यत्वात् “बालआषोडशा-
द्वर्षात्पौगण्डश्चेतिकीर्त्यते” इतिवचनात् “बालोद्वादश-
वर्षोयमकृतास्त्रश्रराधवः । अजातव्यञ्जनःश्रीमान्पद्म-
पत्रनिभेक्षणः” इतिमारीचवचनंतुयुद्धभीरुतयाभ्रा-
न्तिकृतं रावणविभीषिकयोक्तंवा । अतएवस्वयंवायव्या-
स्त्रभग्नोप्यकृतास्त्रइत्याह । अजातव्यञ्जनत्वंचनिरुदरा-
कन्येतिवदत्पदमश्रुत्वं “एकवस्त्रधरोधन्वीशिखीकन-
कमालया”इत्यपिदृढपरिहितोत्तरीयतयासन्नद्धत्वमाह ।
वयसापञ्चविंशकइतितुपञ्चविंशतुल्यत्वमाह इवार्थेक-
नोविधानात् । तेननित्ययौवनत्वंज्ञापयति । देवाहि स-
दापञ्चविंशतिवार्षिकाइत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यम-
पि । “गर्भैकादशेषुराजन्त्यं”इतिविहितोपनयनापेक्ष-

र्थांमारीचस्यात्युक्तिस्सा । शिरो० अत्रऊनषोडशवर्षोमेइत्युक्त्याविश्वा मित्रसहगमनसमयेरामस्यषोडशवर्षःप्रविष्टइतिफलितं ।
तस्मिन्नेववर्षेरामसीता विवाहस्यप्रसिद्धत्वेनषोडशवार्षिकस्यरामस्यविवाहइतिसिद्धं । समाद्वादशतत्राहंराधवस्यनिवेशने इतिरावणंप्र-
तिवक्ष्यमाणसीतावचनाद्विवाहानन्तरंद्वादशवर्षपर्यन्तरंराधवनिक्तेसीतानिवासः ततोवनप्रस्थानमितिवनगमनसमयेऽष्टाविंशतिवर्ष-
कोरामइतिनिष्पन्नं । एतदनुरोधेनदशसप्तचवर्षाणिजातस्यतवपुत्रकेतिकौसल्योक्तिपद्यघटकीभूतदशशब्दस्यैकशेषेणविंशतिरर्थः ।
चशब्दस्यचन्द्रवाचकत्वेनैकत्वलाभः । तथाचदशसप्त चयुक्तान्येव वर्षाणीत्यष्टाविंशतिलाभः । “चशब्दोऽप्युक्तःकच्छपेचन्द्र-
चोरयोः” इतिमेदिनी । ममभर्तामहातेजावयसापञ्चविंशकइत्यपिनिरुद्धं । पञ्चविंशयुक्ताः कास्त्रयोयस्येतिदत्तार्थात् । कशब्दस्य-
वह्निवाचकत्वेनत्रित्वलाभः । कशब्दस्यवह्निवाचकत्वं “कःप्रजापतिरुद्दिष्टः कोर्कवाध्वनलेषु ” इतिकोशादवगन्तव्यं । “ऊनद्वा-
दशवर्षोयमकृतास्त्रश्रराधवः ” इतिमारीचपद्यघटकद्विशब्देनैकशेषात्पङ्कलाभः । तेनोनषोडशवार्षिकइत्यर्थस्संपन्नः । अतएवोन-
षोडशवर्षोयमितिभट्टोक्तपाठान्तरेणविरोधः । किंच ममभर्तामहाते जावयसापञ्चविंशकइतिश्रुतामुरोधात् ऊनषोडशवर्षोमेइत्येत-
द्वटकीभूतशब्देनपादोन्गृह्यते । तेनतस्मिन्समयेरामस्यद्वादशवार्षिकत्वंफलितं । ततश्चयोदशवर्षेविवाहः । अतएवमारीचवचनं-
सानुकूलं । एवंचोक्तदिशावनप्रवेशसमयेरामस्यपञ्चविंशतिवार्षिकत्वंसिद्धं । दशसप्तचवर्षाणीत्यत्र सप्तशब्दस्यैकशेषेणचतुर्दशला-
भइतिनविरोधः । उपनयनप्रभृतिवर्षव्यवस्थापनया भूषणादिव्याख्यानंतुचिन्त्यमेव । लोकेअसिद्धेः क्वचिजन्मप्रभृतिवर्षपरिग-
णनं क्वचिदुपनयनात्परिगणनमित्यत्रविनिगमनाविहाचेतिदिक् ॥ २ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ॥ अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
 इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
 अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥
 बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥
 न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते भृशम् ॥ ८ ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ९ ॥
 यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १० ॥
 षष्ठिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥
 किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ कथंप्रमाणाः के चैतात्रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥
 कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥

या तस्मान्नकिंचिदनुपपन्नमिति । वस्तुतोवयसापञ्च-
 विंशकइतिसीतायाःशापभीतायाःसंन्यासिनंप्रतिवच-
 नमेवयथार्थः । दशसप्तचवर्षाणीतिकौसल्यावाक्येतुच-
 कारेणसप्तवर्षाणिसमुच्चीयन्ते । तेनजन्मापेक्षयैवपञ्च-
 विंशतित्वसिद्धिः । ननुविवाहानन्तरमेवसंभोगःश्रूयते
 “रामस्तुसीतयासार्धविजहारबहून्तून्” इति । सक-
 थंद्वादशवर्षस्यबालस्यसंभवति । संभवत्येवसौकुमार्या-
 तिशयेनप्रौढशरीरतया । अतएवहिदेव्याश्चषड्वर्षएव-
 यौवनारंभः “अष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते”
 इतिवनप्रवेशेऽष्टादशत्वं विवाहकालेसीतायाःषड्वर्षत्व-
 मवगमयतीतिसर्वसुस्थं ॥ २ ॥ तार्हितवप्रतिज्ञाव्यर्था-
 स्यात्तत्राह—इयमिति । अक्षोरथावयवःतस्यऊहःतद्यो-
 गादिनिः । “ऋन्नेभ्योडीप्” इतिडीपि “पूर्वपदात्संज्ञा-
 यां—”इतिणत्वं । “अक्षादूहिन्यां—”इतिवृद्धिः ।
 अक्षौहिणीस्वरूपमुक्तमादिपर्वणि “एकोरथोगजश्चैको
 नराःपञ्चपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्जैःपत्तिरित्यभि-
 धीयते ॥ पत्तित्रिगुणामेकंविदुःसेनामुखंबुधाः ॥
 त्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते ॥ त्रयोगुल्मा-
 गणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः ॥ स्मृतास्तिस्त्रस्तुवाहि-
 न्यःपृतनेतिविचक्षणैः ॥ चमस्तुपृतनास्तिस्त्रस्ताश्चतिस्-

स्वनीकिनी ॥ अनीकिनीदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाः”
 इति । यस्याहंपतिरितिसंधिरार्थः । पतिः पालयि-
 ता । पातेडतिः । ईश्वरः नियन्ता । योद्धा । योत्स्ये ।
 लुट् । तैः यज्ञविघ्नकरैः ॥ ३ ॥ विक्रान्ताः अक्षत-
 विक्रमाः ॥ ४ ॥ गोप्ता यज्ञस्येतिशेषः । सेनानांवा ॥ ५ ॥
 अहंगमिष्यामि तेनसुरक्षिताभविष्यतीतियोजना ॥ ६ ॥
 बालः ऊनषोडशवर्षः । अतएवअकृतविद्यः अशिक्षित-
 धनुर्विद्यः । बलाबलं शत्रूणामितिशेषः । “येषांचविरोधः
 शाश्वतिकः” इति एकवद्भावः ॥ ७ ॥ रक्षसां युद्धइतिशेषः ।
 कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः । इदमर्थः ॥ ८ ॥ तिष्ठतुरामस्व-
 भावः मत्स्वभावश्चैवमित्याह—विप्रयुक्तइति । विप्रयु-
 क्तः विस्मिष्टः ॥ ९ ॥ चत्वारिअङ्गानि चतुरङ्गानि । “दि-
 क्सङ्ख्येसंज्ञायां” इतिसमासः ॥ १० ॥ वर्षसहस्राणि
 अतीतानीतिशेषः । तदनन्तरं दुःखेन उपवासदीक्षादि-
 क्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णांपुत्राणांमध्ये रामे पर-
 मिकाप्रीतिः । स्वार्थेकप्रत्ययः । “प्रत्ययस्थात्” इतीत् ।
 तस्माज्ज्येष्ठत्वादेश्वननेतुमर्हसीतियोजना ॥ १२ ॥ अथस-
 र्वथा रामनयनमयुक्तमितिवक्तुं योद्धव्यस्वरूपं पृच्छति-
 किमिति । केच किंनामधेयाः । कथंप्रमाणाः कीदृशाका-
 राइत्यर्थः । केरक्षन्ति के तेषांप्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रति-

ति० प्रीत्याधिक्यकारणमाह ज्येष्ठइति । अनेन राज्ययोग्यताध्वनित । धर्मप्रधाने त्रिषुपुरुषार्थेषुधर्माधीनप्रवृत्तिके । राक्ष-
 सैर्युद्धेहि पाक्षिकनाशसंभावनयाराज्यविच्छेदएवभवेत् । धर्मेणप्रजापालनंचनान्योनिर्वहेत् । अतोरामोनेतुमयोग्यः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. सेना. २ च. छ. झ. ज. ट. सहितो. ३ क. भृश्याशस्त्रास्त्रकोविदाः. ४ ड. च. छ.
 झ. ज. ट. राक्षसाः. क. ग. ज. तेषुर्व. ५ क. अथवा. ६ ग.—च. मयासहचरं. ७ क. ग. च.—झ. ट. षष्ठिवर्ष. ८ ड.
 झ. कृच्छ्रेणोत्पादित. ९ क. च. पारमिका. १० ड. च. ज. झ. ज्येष्ठधर्मप्रधाने.

वा. रा. १६

सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥ स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्तिक्ता हि राक्षसाः ॥ १५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥

पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ १७ ॥

स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥

श्रूयते हि मेहावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९ ॥

यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ॥ तेन संचोदितौ द्वौ तु राक्षसौ वै महाबलौ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २० ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥

स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपन्नगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥

स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः ॥ तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥

सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४ ॥

कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन्नेव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६ ॥

['तौ हि' यक्षस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्भवौ] ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ २७ ॥

तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां ससुहृद्गणः ॥ [अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सहबान्धवः] ॥ २८ ॥

इति नरपतिजल्पनाद्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥

सुहुत इव समिद्धिराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

कर्तव्यं प्रतिविधेयं ॥ १४ ॥ तेषांरणेकथंमयास्थात-
व्यमिति व्यूहप्रकारप्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसः
अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ किंवीर्याइत्यस्योत्तरमाह—
सइति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह—श्रूयतइति
॥ १९ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं । यदायज्ञस्य स्वयंनविघ्न-
कर्ता अलक्ष्यत्वादिनेतिशेषः ॥ २० ॥ तस्य रावणस्य
॥ २१ ॥ अल्पभाग्यस्येति । त्वन्नियोगाकरणेनेतिशेषः ।
प्रसादकरणेहेतुः दैवतमिति ॥ २२ ॥ रावणसंग्रामवै-
मुख्यंनदोषाय । सर्वाशक्यत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥ अर्ध-

त्रयं । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति । नाशयतीत्यर्थः ।
तस्यबलैः मारीचादिभिः ॥ २४ ॥ कथमितिप्रश्ने ।
राक्षसान् प्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥ अथ शत्रुस्वरूपज्ञा-
नानन्तरं । सुन्दोपसुन्दयोःसुतौ मारीचसुबाहु ।
सुन्दपुत्रोमारीचः । उपसुन्दपुत्रःसुबाहुः । पुत्रकं अ-
नुकंपायांकम् । अतो न दास्यामीत्युपस्कार्यं ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्तरसर्गार्थमन्तेसंगृह्णाति—इतीति । ज-
ल्पनात् असङ्गतोक्तेः । कोपाविष्टत्वेदृष्टान्तमाह—सु-
हुतइति । आदौसमिद्धिःसुहुतः ततआज्यसिक्तोवह्निरि-

सी० पुत्रांनोनरकात्रायतइतिपुत्रकं । अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्नपौनरुक्त्यं । शि० कथमपीति । अस्यकथमपिनशक्नोमीतिपूर्व-
णान्वयः ॥ २५ ॥ इतिविंशस्सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ग. च. पुलस्त्य. २ ग. राक्षसाधिपः. ३ ड. च. छ. झ. ज. श्रूयतेच. ४ ड. झ. महाराज. ५ क.
राक्षसेश्वरः. ६ क. ड. छ.—ट. यदानखलु. च. यदामेखलु. घ. सदानखलु. ७ क. ग.—ट. तौतु. ८ ड. च. छ. झ. ज.
राक्षसौच. घ. राक्षसौतु. ग. ज. राक्षसौसु. क. राक्षसौकामरूपिणौ. ९ ग. ड. च. छ. झ. ज. सतु. १० ड. च. छ. ज. रावणः.
११ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. शक्तोस्मि. १२ च. तौतु. क. तौहि. १३ क. ग. च. छ. ज. ज. ट. नैवदास्याम्यहंसुतम्.
१४ इदमर्थः क. ख. ड. च. ज. ज. ट. दृश्यते. १५ क. ड. च. छ. तौतुराक्षस. १६ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. रन्यतरंयोद्धुं
यास्यामि. १७ इदमर्थः क. ख. ड. च. ज. ज. ट. दृश्यते. १८ ग. ड.—ज. इवमखेमिराज्य. क. इवमखेमिराज्य.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दशरथस्य रामाप्रेषणवचनेनरुष्टे विश्वामित्रे वसिष्ठेन दशरथं प्रति रामविश्वामित्रमहिमनिवेदनपूर्वकं रामप्रेषणप्रार्थना ॥ १ ॥
ततो राज्ञा तत्प्रेषणाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥
यदीदं ते क्षमं राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सैवान्धवः ॥ ३ ॥
तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥
त्रस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥
संश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ॥ इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ॥ एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

व । महर्षिवहिः महर्षिश्रेष्ठः । उज्ज्वलितस्समभवत् सं-
जातज्वालोलम्भव । मुनिपक्षेकोधवृद्धिः । पुष्पिताप्रावृत्तं
“अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजराश्रपुष्पि-
ताप्रा” इतिलक्षणात् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने विंशस्सर्गः ॥ २० ॥

एवं रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलं राजानं वसिष्ठः प्रति-
बोधयत्येकविंशे । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन । पर्याकुला-
नि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ अर्थं
प्रार्थितार्थं । अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः । राघवा-
णामस्य कुलस्यायुक्तः ॥ २ ॥ इदं प्रतिज्ञातान्यथाकर-
णं । सुखी भवेति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ रोषपरीतस्येति-

षष्ठी सप्तम्यर्थे । भयं पूर्वकोपेनान्यथाकृतजगदयमद्य-
किं करिष्यतीति भयं ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं अतिशयेन त्रस्तं ।
प्रशंसायारूपम् । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां मि-
ति त्वमिति शेषः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा इतीत्यत्र वाक्ये संहि-
ताऽनित्या । स्वधर्मं प्रतिश्रुतनिर्वाहरूपं ॥ ७ ॥ संश्रु-
त्येति । एवं करिष्यामीति संश्रुत्य तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः ।
इष्टं अश्वमेधान्तोयागः । पूर्तं वाप्यादिनिर्माणं । तदुक्तं
“वापीकूपतटाकादिप्रतिष्ठासेतुबन्धनम् । अन्नप्रदान-
मारामः पूर्तमित्यभिधीयते” इति । तयोर्वधः निष्फल-
त्वं ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं । न शक्यन्ति धार्षिण्य-
मिति शेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण । अमृतमग्निचक्रेण
सुरक्षितमिति भारते व्यक्तं ॥ ९ ॥ राज्ञोभयनिवृत्तये वि-
श्वामित्रमाहात्म्यमाह—एष इति । परायणं परमस्थानं ।

ति० अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः । राघवाणामयुक्तः । यतोऽयमस्य कुलस्य विपर्ययो नाशः । इति विपर्ययपदावृत्तिर्बोद्ध्या
॥ २ ॥ ति० । मिथ्यावादी त्वं सुहृद्वत्सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ ति० धीमत इत्यत्र रोषं दृष्टेति शेषः ॥ ४ ॥
शि० अपरः न वियते परउत्तमोयस्मात् सोपरः सर्वश्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ती० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवास्वरघुनाथस्य दुष्प्रस-
हत्वं किंतु स्वरूपपर्यालोचनया पीत्याह एष विग्रहवानिति । एषः रामभद्रः । वीर्यवतां वर इत्यनेन सहजं वीर्यतस्यैवोक्तं भवति ।
एष बुद्ध्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता । परायणं परमप्राप्यं । तपसोः विविदिषा साधनत्वात् । “तमेवं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” इति श्रुतेः । यद्वा एवं सहजप्रभावे वर्णितेऽपि पुत्रबुद्ध्यातिरोहितरघुनाथप्रभावा-
परिज्ञानादशरथस्य प्रत्ययो नोत्पद्यत इति विचार्य राज्ञोभयनिवृत्तिं राघवस्य भविष्यच्छ्रेयः प्राप्तौ च हृदि निधाय गोप्तुं विश्वामित्रस्यापि
रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । ति० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्षत्वं किंतु स्वतोऽपीत्याह
रामविश्वामित्रयोः श्लिष्टवर्णनेन एष इति । एषः रामो विश्वामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः । तपसः मननादेः

[पा०] १ ड. च. छ. झ. सुहृद्वत्. २ ड. झ. देवानां च भयं महत्. ३ क. ग.—अ. रूपं. ४ घ. आश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यु-
क्त्वा वाक्यमकुर्वतः. ड. झ. प्रतिश्रुत्य क. रिष्येति उक्तवाक्यमकुर्वतः. ५ क. ज. इष्टापूर्तवृथा. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. विद्याधिको.

एषोस्त्रान्विविधान्वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥
 न देवा ऋषयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ १२ ॥
 सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥
 तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिर्मुतासुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
 जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
 पञ्चाशतं सुताँल्लेभे जया नाम परानपुरा ॥ वधायासुरसैन्यानाममेयान्कामरूपिणः ॥ १६ ॥
 सुप्रभाऽजनयच्चापि सुतान्पञ्चाशतं पुनः ॥ संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराकामान्वलीयसः ॥ १७ ॥
 तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयस्स धर्मवित् ॥ १८ ॥
 तेनोस्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ न किञ्चिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥
 एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायज्ञाः ॥ न रामगमने राजन्संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
 तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ धिनुर्भृतोऽस्य शक्रस्तु विभीयात्समरे विभो ॥]
 तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भास्वराङ्गः ॥

गमनमभिरुच राघवस्य प्रथितयज्ञाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एतत्सदृशः कोपितपस्त्रीनास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्त्रानिति पुंलिङ्गत्वमार्षिः । सचराचरइत्यनेन सामस्यंगम्यते । एनं एतदवगतमस्त्रसमूहं ॥ ११ ॥ केचनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—न देवा इति ॥ १२ ॥ सर्वाविदितंकथमयं वेत्तीत्यत्राह—सर्वेति । कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिकाः परमधर्मनिष्ठाः । पापिनमस्पृशन्तइत्यर्थः । दत्ताः कृशाश्वेन । प्रशासति प्रशास्ति । अयमिति शेषः ॥ १३ ॥ पितृप्राशस्त्यमुक्त्वामातृप्राशस्त्यमाह—तेपीति । प्रजापतिः दक्षः । तस्य सुतयोः कन्ययोः सुताः ॥ १४ ॥ के-

प्रजापतिमुतेतत्राह—जयाचेति । सुवाते असुवातां । शस्त्राणि विशसनकर्तृणि । परमभास्वरमिति शताभिप्रायेणैकवचनं ॥ १५ ॥ काकयसूयतेत्यत्राह—पञ्चाशतमिति । अमेयान् अपरिच्छेद्यवैभवान् ॥ १६ ॥ संहारान् अन्वर्थसंहारसंज्ञान् । दुर्धर्षान् परैरभिभवि-
 तुमशंक्यान् । दुराकामान् अमोघानित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथावत् कार्त्तुर्येन । अपूर्वाणां अस्त्राणां । सः विदितसकलास्त्रः ॥ १८—२१ ॥ भास्वराङ्गः भासनशीलः । प्रसन्नमुखइतियावत् । मुमोद मुमुदे । व्यत्ययात्परस्मै-

परायणंप्राप्यः । विश्वामित्रपक्षे तपसआश्रयः ॥ १० ॥ ती० एषोस्त्रान्विविधान्वेत्तीत्यनेन सर्वेश्वरस्य भूतलावतारसमये तदीयानि दिव्यायुधान्यपि सहैवागतानीति गम्यते । तथा च वक्ष्यति “ शरानानाविधाकाराधनुरायतविग्रहम् । अनुव्रजन्तिकाकुत्स्थंसर्वे पुरुषविग्रहाः ” इति । नैनमन्यः पुमान्वेत्तीत्यत्र “ सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ” इति श्रुतिः प्रमाणं । न च वेत्स्यन्तीत्यनेन न विदुश्चेति गम्यते । ति० रामपक्षे अन्यः पुमान् अविद्यावृतः पुमानित्यर्थः । विश्वामित्रपक्षे एनं अस्त्रगणं ॥ ११ ॥ ती० ति० शि० वि० दत्ताः शिवेनेति शेषः ॥ १३ ॥ ति० सूते सुवाते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० वि० अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ राघवस्य रामस्य । गमनबुद्ध्या अभिरुचे स्वीचकार ॥ २२ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. एषोस्त्रान्विविधं. २ ग. ड. छ—ज. न देवानर्षयः. ३ ड. च. छ. झ. त्रामराः. ४ क. ग. घ. च. ज. भृशाश्वस्य. ५ क. ख. च. छ. ज. परमदुर्जयाः. ६ क. सुतैस्समाः. ख. समास्सुताः. ७ ख. घ. ड. झ. ज. तेसूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि. च ते सुवाते ततोऽस्त्राणि. ज. तयोरपल्यान्यस्त्राणि शतं. ट. सुवातेऽस्त्राणि शस्त्राणि. ८ ड. झ. जयालब्धवरावरान्. च. छ. ज. जयानामपरावरान्. ज. जयानामसुतानपुरा. क. जयालब्धवरापुरा. ग. ट. जयानामवरानपुरा. ९ क. मक्षयान्कामरूपिणः. ड. च. छ. झ. ज. मप्रमेयानरूपिणः. ख. मजेयान्कामरूपिणः. १० क. ख. ग. ड. झ. पुत्रान्पञ्चाशतं. घ. च. ज. पुत्रान्पञ्चाशतं. ११ क. ख. घ—ज. भूयश्च. १२ अयं श्लोकः क. ड. ज. दृश्यते. १३ ड. च. छ. ज. धर्मज्ञस्य. १४ ड. छ. झ. दस्यविदितं. क. च. ज. दस्याविदितं. १५ क. महातपाः. १६ ख. कर्तुमर्हसि. १७ इदमर्थं च. छ. ज. दृश्यते. १८ ख. इति मुनिवचनान्. १९ ड. च. छ. झ. ज. पार्थिवः.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

विश्वामित्रेण दशरथप्रेषिताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह स्वाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथा मध्ये मार्गं क्षुत्पिपासापरिहारकत्वा-
दिबहुगुणवत्ताप्रतिपादनपूर्वकं रामलक्ष्मणाभ्यां बलातिबलाख्यविद्याद्वयोपदेशः ॥ २ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् ॥ प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
स पुत्रं मूर्ध्नुपाग्राय राजा दशरथः प्रियम् ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥
[ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ आदाय विप्रो हृष्टोऽभूत्त्रिदशा विज्वराऽभवन् ॥ ४ ॥]
ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्को ववौ तदा ॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिखनैः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ६ ॥
विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ७ ॥
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिंशीर्षाविव पन्नगौ ॥
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ८ ॥
तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ ॥ वद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युतौ ॥ ९ ॥

पदं । राघवस्य गमनमभिरुचि राघवं कुशिकासजाय दातुं बुद्ध्याचिन्तयदित्युपसर्कार्य । पूर्ववत्पुष्पितामावृत्तं ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकविंशस्सर्गः ॥ २१ ॥

अथ प्रसन्नहृदयेन राज्ञा रामविसर्जनं द्वाविंशे—तथे-
त्यादि । सलक्ष्मणं राममिति तयोरविनाभावज्ञानादि-
तिभावः ॥ १ ॥ कृतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । पित्रा
दशरथेन । स्वेनेति शेषः । कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठानं ।
मङ्गलैर्मङ्गलसूक्तैः “स्वस्तिनोमिमीतां” इत्यादिभिः
॥ २ ॥ ३ ॥ अथ यात्रायां शुभनिमित्तसंपत्तिर्दर्शयति—तत
इत्यादि । गतं अनुगतं ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयातुमुपक्रान्ते ।
देवदुन्दुभिनिखनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् शङ्ख-

दुन्दुभिनिर्घोषो दशरथीयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ धन्वी धनुष्मान् ।
ब्रीह्यादित्वादिभिः ॥ ७ ॥ कलापिनावित्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः । कलापिनौ तूणीरधारिणौ । “कलापो भू-
षणे वर्हेतूणीरेसंहतावपि” इत्यमरः । शोभयानौ प्रका-
शयन्तौ । आनेमुगभावश्छान्दसः । विश्वस्य मित्रं विश्वा-
मित्रः । “मित्रे च षौ” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । श्रुतिश्च
“तस्यो विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचितस्माद्विश्वामित्र इत्या-
चक्षते” इति । प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यां च
त्रिंशीर्षाविवेत्युपमानं धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ
अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ८ ॥ तदेत्यादिसार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयम् । वद्धं गोधाचर्मकृताङ्गुलित्राणययोस्तौ
तथा । गोधाहस्तत्राणमित्येके । द्युतिः सामान्यशोभा ।
श्रीः विशेषशोभा । शोभयेतां व्यत्ययेन लङ्बर्थलोद् ।
विश्वामित्रमनुयातौ रामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातौ कुमा-

शि० आजुहाव । एतेन गुरुवाक्ये राज्ञश्चातिशयस्सूचितः ॥ १ ॥ ति० अभिमन्त्रितं बोधितमित्यर्थः । तद्वोधनं च योगवासि-
ष्ठे प्रसिद्धं ॥ २ ॥ ति० ववावित्यस्य पृष्ठत इति शेषः ॥ ५ ॥ ती० पञ्चशीर्षाविवोरगाविति पाठे तूणीरद्वयं भुजद्वयं शिरश्चेति प्रत्येकं
पञ्चकस्य विद्यमानत्वात् पञ्चशीर्षावित्युक्तिः । ति० अत्रेदं तूणीरादिवैष्णवं गरुडेन दत्तं रामाय ताटकासु बाहुवधाय मारीचस्य समुद्रे
पातनाय च । नहि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् । तदुक्तं पाद्ये “पक्षी ताक्ष्यं स मागम्य त्रीणि चास्त्राणि कार्मुकम् । सर्वभूतैरदृश्यं सन्दत्वा ता-
भ्यां पुनर्ययौ” इति । अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. दशरथस्वयम्. घ. दशरथस्तदा. २ ख. मात्रा कैकेय्याचसु मित्रया. * पुरोधसेत्यतः प्राक्-
वादेषु वादिभिर्विप्रेः समङ्गलकृता शिषम् । आयान्तं सहसौ मित्रिप्रत्युद्गम्य च सखजे । अङ्कमारोप्यतौ वीरौ राजर्षिरमितप्रभः । एतद-
र्धत्रयं. ख. पाठे दृश्यते. ३ ख. सपुत्रौ. ४ ड. च. छ. झ. ज. दशरथस्तदा. ज. दशरथस्वयम्. ख. दशरथः प्रियौ. ५ अयं-
श्लोकः ख. दृश्यते. ६ क. ग—ज. नीरजस्को. ७ क. ख. घ. निखनः. ८ ग. धनुर्धरः. ९ च. छ. ज. ट. पञ्चशीर्षाविवो-
रगौ. १० अनुजग्मतुरित्यारभ्य. शोभयेतामनिन्दितौ इत्यन्तं. ख. घ—झ. पाठेषु. अर्धानां क्रमेणैवार्थपर्यं दृश्यते.

कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्त्या शोभयेतामनिन्दितौ ॥
 स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमारविव पावकी ॥ १० ॥
 अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ११ ॥
 गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालविपर्ययः ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ १२ ॥
 न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १३ ॥
 न बाहोः सदृशो वीर्यं पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ १४ ॥
 [बलामतिबलां चैव पठतस्तव राघव] ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥
 नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १५ ॥
 एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १६ ॥
 क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १७ ॥
 [गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तये रघुनन्दन] ॥ विद्याद्वयमधीयाने यश्चाप्यतुलं त्वयि ॥ १८ ॥
 पितामहमुते ह्येते विद्ये तेजस्समन्विते ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १९ ॥
 कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ २० ॥

राविवाशोभेतामित्यर्थः । स्थाणुं रुद्रं पावकी पावका-
 त्पादुभूतौस्कन्दविशाखौ । “ततोभवच्चतुर्मूर्तिःक्षणे-
 नभगवान्प्रभुः ॥ स्कन्दोविशाखःशाकश्चनैगमेषश्च-
 पृष्ठतः” इतिभारतोक्तेः । अचिन्त्यं अचिन्त्यवैभवम्
 ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिकमर्धयस्मिन्तदध्यर्धं अध्यर्धं च
 तत्तुयोजनं च अध्यर्धयोजनं । सार्धयोजनमितियावत् ।
 तावद्दूरगमनेनबालयोः क्षुत्तृदपीडामाभूदितितन्निवर्त-
 कविद्याद्वयोपदेशायाऽऽह्वयते—रामेति । मधुरां भक्ति-
 पूर्वकोच्चारणात् रामनाम्नः श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ ११ ॥
 सलिलंगृहाण शुद्धाचमनंकुर्वित्यर्थः । विपर्ययः अति-
 क्रमः विलंबइतियावत् । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमष्टिरूपां ।
 इदंबलातिबलयोःप्रत्येकंविशेषणम् ॥ १२ ॥ तद्ब्रह्मण-
 फलमाह—नेत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः । भ-

विष्यतीतिशेषः । सुप्तं त्वामितिशेषः ॥ १३ ॥ बला-
 मतिबलांचपठतस्तवेतिशेषः । अस्ति स्यादित्यर्थः ।
 त्रिविध्यत्रसर्वगुणैर्निस्सीमत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ सौ-
 भाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये
 बुद्ध्याकार्यनिश्चये । समः भवतीतिशेषः ॥ १५ ॥
 सामान्येनोपसंहरति—एतदिति । तेसमोनास्ति नभ-
 विताचेत्यर्थः । मातरौ कारणभूते ॥ १६ ॥ ते । भविष्येते
 भविष्यतः ॥ १७ ॥ अधीयानेत्वयि । भवेदितिशेषः
 ॥ १८ ॥ तेजस्समन्विते प्रभावसमन्विते । तवप्रदा-
 तुंत्वमेवसदृशोनान्यइतियोजना ॥ १९ ॥ एतदुपपा-
 दयति । काममिति । एते पूर्वोक्ताःसौभाग्यादयः कामं
 प्रकामं त्वयिसन्ति यद्यपि तथापि तपसासंभृते लब्धे
 एते विद्ये । त्वदुपदेशात् बहुरूपे लोकेबहुधा विस्तृते

ति० कालस्य अन्नभोजनकालस्य । पर्ययोतिक्रमः । गृहाणत्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि । क्षुत्पिपासाशान्तिरूपफलस्योभयोर-
 पिदर्शनादपेक्षणाच्च ॥ १२ ॥ ती० प्रमत्तं प्रमादयुक्तं । कार्यान्तरव्यासङ्गादिनाऽसावधानमितियावत् । ति० प्रमत्तं अकृताच-
 मनादिकं ॥ १३ ॥ शि० कश्चनजातोनास्तिनचभविष्यति । अभवदित्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । वाशब्दश्चार्थः ॥ १४ ॥ ति० सर्व-
 ज्ञानस्यमातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानजनिके ॥ १५ ॥ ति० अधीयानेत्वयीतिशेषः ॥ १८ ॥
 ति० प्रदातुंममबुद्धिरितिशेषः । सदृशः तद्दानयोग्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ती० बहुरूपे बहुफलप्रदे । ति० तपसा मदीयेनसंभृते
 पूर्णे । बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेनतपोरूपेणभवता । संभृते धृतेइत्यर्थः ॥ २० ॥

[पा०] १ क—छ. झ. ज. त्कालस्यपर्ययः. २ ट. नश्रमो. ३ क. रूपस्यापिसंक्षयः. ४ ज. नप्रसुप्तं. ५ क. ज. राक्ष-
 साः. ५ क. च. ज. वैराम ट. वैरामभविष्यतितवानघ. ७ इदमर्थं क. ख. ड—ट. दृश्यते. ८ ड. झ. पठतस्तात. ख. ट.
 पठतःपथि. ९ ड. झ. नभवेत्सदृशस्तव. १० इदमर्थं. च. छ. ज. ज. ट. दृश्यते. ११ च. छ. भद्रकाकुत्स्थप्राप्यसेरघुनन्दन.
 १२ ड. च. छ. झ. श्वाथभवेद्बुद्धि. १३ क. च. छ. ज. प्रदास्ये. १४ ड. च. छ. झ. ज. पार्थिव. १५ ख. वरगुणास्सर्वे.
 ज. महागुणास्सन्ति.

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा ग्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २१ ॥
 विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ॥ सहस्ररश्मिर्भगवाञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २२ ॥
 गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्रै सरय्वां सुसुखं त्रयः ॥ २३ ॥
 दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तैदोषिताभ्याम् ॥
 कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी च ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सरयूतीरे विश्वामित्रेण प्रातः प्रबोधनाच्छयनादुत्थितेन सलक्ष्मणेन रामेण स्नानाद्याह्निकनिर्वर्तनपूर्वकं विश्वामित्रसमीपागमनम् ॥ १ ॥ ततो विश्वामित्रेण राघवाभ्यां सह गङ्गासरयूसंगमे कामाश्रमं प्रत्यागमनम् । तथारामं प्रति तदाश्रमस्याङ्गशब्दवाच्यत्वे निमित्तकथनपूर्वकं तत्रत्यमहर्षिपूजास्वीकरणेन तद्दहोरात्रंतत्रैव सुखनिवासः ॥ ३ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत काँकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥

भविष्यतः ॥ २० ॥ जलं स्पृष्ट्वा आचम्येत्यर्थः । भावितात्मनः ध्यातात्मस्वरूपात् ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितः समुदितविद्यः । लब्धविद्यइतियावत् ॥ २२ ॥ गुरुकार्याणि गुरौ कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि । कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वा । त्रयः स्वयंतौ चेति त्रयः । तत्र सरय्वां सरयूतीरे । सुसुखमूषुः । यद्वा एतदर्थस्य पूर्वोक्तान्वयः । कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदितो रामः शुशुभइति ॥ २३ ॥ चतुर्थ्यर्थे “बहुलं छन्दसि” इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी सुखमिव विबभौ प्रभातेत्यर्थः । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । अत्र रामाय विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं । पश्चाद्रामो वाल्मिण्यायोपदिदिशेति बोध्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ २४ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

शयने इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतो विश्वामित्रो रामस्य “समयाबोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परंतपः” इत्युक्तरीत्या निद्राकालिकश्रियमवलोक्य तदासक्तस्सन् स्वागमनकार्यं विस्मृत्य इमं प्रसूतवती कौसल्या किंवा तपस्तप्तवतीति विस्मयते । कौसल्या सुप्रजाः । बोधनकाले विस्मितमुखो मुनिरासीत् । शोभनाप्रजापुत्रो यस्याः सा सुप्रजाः “नित्यमसि च प्रजामेधयोः” इत्यसि च । त्वज्जननी कौसल्या सुपुत्रा । यद्वा स्वगतवचनं । एतज्जननी कौसल्या सुप्रजाः । “कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणासिततेजसा” इति वत् । यद्वा कौसल्यायाः सुप्रज इति संबोधनं । कर्मधारयेऽप्यार्षोसि च “द्रोणे पूर्वस्य दीर्घोणः” इति दीर्घः “सुपांसुलुक्” इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घो वा । परशुरामव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् । कौसल्या दशरथयोरुभयोरपितपःफलत्वेनावतीर्णत्वेऽपि कथं कौसल्या सुप्रजा इत्युक्तिः । उच्यते । “माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्या रभते” इत्युक्तरीत्या “मातृदेवो भव पितृदेवो भव” इति वन्मातृप्राधान्योक्तेः “पितुः शतगुणं माता” इति स्मृतेश्च । यद्वा कौसल्या दशरथयोर्बहुदन्तरमस्ति दशरथो हि “अहं वेद्मि महात्मानं” इति परत्वेन निवेद्यमाने पितृदंकिचि-

अथैषां संगदेश प्राप्तिपूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यंजयति त्रयोविंशे—प्रभातायामित्यादि । पर्णसंस्तरे पर्णमयास्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वात् तत्र तृणमिश्रपर्ण-

ति० कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वोत्थायी पश्चात्संनिवेशीत्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० सुप्रजाः शोभनपुत्रवती । अतस्तादृशस्य सुपुत्रस्य तवास्मिन्समये निद्राऽनुचिता ॥ २ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. भीमविक्रमः. २ ड. झ. कुशिकात्मजः. ३ घ. तीरे सरय्वाः. ४ ख. रचिते. ५ ख. ग. घ. सहोषिताभ्यां. ६ ड. च. छ. झ. अं. ट. विभावरी. ७ च. छ. ज. ज. ट. काकुत्स्थशयानं. ग. काकुत्स्थशयने.

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥
 कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥
 तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥
 तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥
 [कौतूहलात्तौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम्] ॥ ७ ॥
 कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन्वसते पुमान् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥
 कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १० ॥
 तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्रणम् ॥
 धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

तृक्य “दुःखेनोत्पादितश्चायंनरामनेतुमर्हसि” इतिरा-
 मेकेवलपुत्रत्वंनवानोवसिष्ठसन्धुक्षितहृदयःरामंप्रेषि-
 तवान्।कौसल्यातुकेवलवात्सल्यपरापिद्रुतंसादरंप्रेषित-
 वती।तदिदंतारतस्यमवलोक्यमुदितहृदयोमुनिराह—
 कौसल्यासुप्रजाइति।मातृवाक्यंपितृवाक्यंचपालनी-
 यमित्यमुंधर्मलोकेप्रवर्तयितुंस्वयंतदनुष्ठातृत्वेनसुप्रजाइ-
 त्युक्तं।अथक्रमेणगुणान्तरावगाहान्निस्तीर्यप्रबोधयति
 —रामेत्यादि।रामेत्यनेनस्वापकालिकसौन्दर्यमुच्यते।
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते पूर्वासन्ध्यादिवाकरमिवरामदिवाक-
 रंत्वांकौसल्याजनितवतीतिभावः।यद्वा मातृवत्पूर्वस-
 न्ध्यामप्युपलालयेति।यद्वा पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते आदि-
 त्यस्येवभवतोऽयंविरोधिनिरसनारंभसमयइति।यद्वा
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते अज्ञानान्धकारोगतः भगवत्साक्षा-
 त्कारोमेजातः अद्यमेसुप्रभातमिति।यद्वा जगतः सर्व-
 स्यभगवदवतारात्सत्त्वोद्रेककालोजातः “अद्यमेसफलं-
 जन्मसुप्रभाताचमेनिशा ॥ यदुन्निद्राब्जपत्राक्षंविष्णो-
 र्द्रक्ष्याम्यहंमुखम्” ॥उत्तिष्ठ निद्राश्रीरवलोकिता प्रबो-
 धश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि।नरशार्दूल नरश्रेष्ठा नर-
 श्रेष्ठतयाभवतापिसन्ध्योपास्या “यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्त-
 देवेतरोजनः” इत्युक्तेः।उत्तिष्ठनरशार्दूल आश्रितवि-
 रोधिनिरसनशीलस्यकिंनिद्रावकाशोप्यस्ति।नरशार्दूल

मद्यज्ञनिर्वाहक।उत्थानप्रयोजनमाह—कर्तव्यदैवमा-
 ह्निकं।देवेनसर्वेश्वरेणविहितंनित्यकर्मकर्तव्यम्।यद्वा
 देवशब्दोभवदर्थकः।भवदीयमाह्निकंभवदाज्ञारूपकर्म
 मयाकर्तव्यं।तत्स्वीकुर्वित्यर्थः।यद्वा दैवं देवाराधनभूतं।
 आह्निकं अह्नानिर्वर्त्यमेकसुत्यात्मकंकर्मयज्ञात्मकं।कर्त-
 व्यमित्यर्थः॥२॥परमोदारं परमगंभीरमित्यर्थः।कृतो-
 दकौ कृतार्घ्यप्रक्षेपौ।यद्वा कृतदेवार्घ्यतर्पणौ।जप्यतइति
 जपः तं।गायत्रीमितियावत्।तस्याएवपरमत्वात्।“न-
 सावित्र्याःपरंजप्यं”इतिवचनात्॥३॥अहिभयमा-
 ह्निकं।कालादृष्ट्वा।कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः।संध्योपास-
 नब्रह्मयज्ञसमिदाधानानिप्रातःकृत्यानि।अभितस्थतुः
 अभिमुखंस्थितौ॥४॥ततः तस्मादेशान्।प्रयातौ तत्र
 प्रसिद्धे।सरय्वाःसङ्गमे त्रिपथगां गङ्गां नदीं ददृशाते
 ॥५॥तत्र गङ्गासरयोःसंगमे।ददृशातेइत्यनुषज्य-
 ते।तप्यतां तपतां।कर्तरियतृहान्दसः॥६॥७॥
 वसते वसति॥८॥प्रश्नमाधुर्यात्प्रहासः।यद्वा मा-
 नुषभावनटनात्।यस्यायमाश्रमः सश्रूयतामितियोज-
 ना।रामेतिसंबोधनं प्राधान्यात्॥९॥कंदर्पइत्यर्थः।
 यःकामइत्युच्यते सकन्दर्पः।पुरामूर्तिमानासीत्
 ॥१०॥सार्धश्लोकः।तपस्यन्तं तपश्चरन्तम्।“क-
 र्मणोरोमन्थतपोभ्यांवर्तिचरोः”इतिक्यङ्।इह आआ-

ति० प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसंतोषादासः ॥ ९ ॥ ती० कंदर्पःकुत्सितदर्पः ॥ १० ॥ ती० कृतोद्वाहंकरिष्यमाणोद्वाहं।
 यद्वाकृतोद्वाहंगच्छन्तंउद्वाहंकृत्वागमिष्यन्तं।वर्तमानसामीप्येभविष्यतिलट्।शि० कृतोद्वाहं कृतः उदि नराकृतिदिभुजपरमात्मा-
 [पा०] १ ख. ग. घ. वृषात्मजौ. २ ड. झ. व्यातिसंहृष्टौ. क. ज. योपसंहृष्टौ. ३ क—घ. च. छ. ज. ञ. ट. गमना-
 थोप. ४ ग. ड. झ. ञ. प्रयातौ. ५ क—घ. मध्यतेजसाम्. ड. च. छ. झ. ञ. भावितात्मनाम्. ६ च. ज. तपतां. ७ ख.
 ज. ऊचतुस्तौ. ख. ऊचतुस्तौमहात्मानौ. ८ इदमर्थं ख. दृश्यते.

अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ॥ व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
 तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण हि ॥ १३ ॥
 अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं प्रभुमोच ह ॥ १४ ॥
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥
 ईहाद्य रजनीं राम व्रजे शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥
 अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ ईह वासः परोक्षाकं सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥
 स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥
 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥
 अर्घ्यं पाद्यं तथाऽऽतिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥
 सत्कारं संमनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ यथार्हमजपन्सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥
 तत्रवासिभिर्नीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ न्यवसन्सुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

श्रमे तपस्यन्तं । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं समाधिमन्तं । कृतोद्वाहं कृतपार्वतीपरियणं । गच्छन्तं शुश्रूषणार्थपार्वतीप्राप्नुवन्तं । देवेशं स्थापुर्द्वं । दुर्मेधाः कामोर्धर्षयामास । कृतोद्वाहमिति क्रियाविशेषणं । यदाऽयंकृतोद्वाहोभवति तदातं पार्वत्यांसाभिलाषचित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्रणमित्यपि क्रियाविशेषणं । तदनुमतिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मनाहुंकृतश्चासीत् ॥ ११ ॥ व्यशीर्यन्तविशीर्णानि । शूर्हिंसायांकर्तरिश्यन् ॥ १२ ॥ तत्र तदा । महात्मनानिर्दग्धस्यशरीरंहतं । अतःकामोशरीरःकृतः ॥ १३ ॥ कामस्तदाप्रभृतिअनङ्गइतिविख्यातः सोङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः । तत्रहेतुमाह—यत्रेति । यस्मात्कारणादत्रकामोङ्गमुमोच तस्मादयंदेशोङ्गइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्य कामस्य स्थाणोर्वा । अयमाश्रमःइमेमुनयः तस्या पुरा पूर्वकालमारभ्य । सन्तःनपरंपरयाशिष्याः । अतएवधर्मपराः । अतएवचतेषांपापंनविद्यते । पूर्वरुद्रशिष्यत्वेऽपिसंप्रतितच्छिष्यत्वकृतपापंनविद्यतइत्यर्थः । एतेनप्रश्नद्वयस्याप्युत्तरमुक्तं । हिमवतितपस्यन्तंकामोऽधर्षयदित्युक्तिःपुरा-

गान्तरे कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इह अङ्गविषये । तरिष्यामहे । गङ्गामितिशेषः ॥ १६ ॥ स्नाताः । अतएवशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्यात्तङ् ॥ १७ ॥ तेषांसंवदतां तेषुसंवदत्सु । तपसा दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन । चक्षुषा ज्ञानेन । विज्ञाय दृष्ट्वा । तेषामागमन्ताटकादिनिरासनिमित्तंतपोजन्यज्ञानेनविदित्वेत्यर्थः । हर्षं हर्षपुलकं ॥ १८ ॥ अर्घ्यं पूजार्थमुदकं । पाद्यं पादार्थमुदकं “पादार्घ्यां च”इतियत्प्रत्ययः । आतिथ्यं आचमनीयपूर्वकंभोज्यप्रदानं । अतिथिक्रियां अतिथिपूजां ॥ १९ ॥ सत्कारं कुशलप्रश्नादिकं । विश्वामित्रात्समनुप्राप्य अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन् । अतिथिभूतानितिशेषः । क्रमेण सायंसन्ध्यागमेसति । ते तद्वासिनोविश्वामित्रादयश्च । छत्रिन्यायेनऋषयइत्युक्तं । समाहिताः अनन्यपराः । सन्ध्यां अहोरात्रयोःसंधिः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथार्हं यथायोग्यं । यथाशक्तीतियावत् । “सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां”इतिवचनात् । अजपन् गात्रीमितिशेषः ॥ २० ॥ आनीताः निद्रायैस्वाश्रमं प्रा-

रघुनाथविचारे वाहः प्रयत्नोयेनतं । उच्छब्दस्यपरमात्मवाचकत्वमुपनिषत्सुप्रसिद्धं । तदर्थस्तु उद्यते तात्पर्यवृत्त्यावेदैःप्रतिपाद्यते असाविति । वि० कृतोद्वाहं समाधेःकृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशगच्छन्तं ॥ ११ ॥ ति० रुद्रेण ज्ञातापराधेन । अवध्यातो दृष्टश्च । शि० अथ हुंकारानन्तरं । कामइतिशेषः ॥ १२ ॥ शि० उपलक्षणविधयारामलक्ष्मणयोरपिसाध्यप्रवृत्तिर्बोद्ध्या ॥ २० ॥ इतित्रयोविंशत्सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ड—ज. अवध्यातस्य. ग. घ. दग्धस्यतस्यरौद्रेण. ख. ड. झ. ट. अवदग्धस्तु रुद्रेण. च. छ. झ. अवध्यातश्च रुद्रेण. २ च. छ. ज. तस्याज्ञान्यपतत्राम. ३ झ. महात्मनः. ४ ख. क्रोधादेवेनचक्षुषा. ५ क. ख. ग. ड—ज. समुमोच. ६ ख. ड. छ—ट. वीर. क. वीराः. च. धीराः. ७ क. इहैवसत्कृता. ८ ट. वत्स्यामः. ९ इदमर्थं च—ट. दृश्यते. १० ज. प्रथमंप्राप्य. ११ ख. घ. ट. सन्ध्यांमुनयस्ते. १२ छ. रासीनाः. १३ ज. झ. तथा. वा. रा. १७

कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्विश्वामित्रादिभिस्त्रिभिर्गङ्गातरणायनौकारोहणेनप्रस्थानम् ॥ १ ॥ मध्येगङ्गतुमुलजलघोषाविणाराभेण-
विश्वामित्रप्रतितत्कारणप्रश्नः ॥ २ ॥ तंप्रतितेनसरयूत्पत्तिप्रकारकथनपूर्वकंतस्यमहाशब्दस्यतदीयत्वकथनम् ॥ ३ ॥ गङ्गासु-
त्तीर्थदक्षिणतीरंगतेषुतेषुविश्वामित्रेणरामंप्रतितत्रत्यमहावनप्रदेशस्यपुरामलदकरुशदेशत्वकथनपूर्वकंतयोस्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्त-
कथनम् ॥ ४ ॥ तथातयोर्जनपदयोस्तादृकयाविध्वंसननिवेदनपूर्वकंतद्वंसनचोदनम् ॥ ५ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वाऽऽह्निकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥
ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥ उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्कालविपर्ययः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च ॥ ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥
ततः शुश्राव वै शब्दमतिसंरंभवर्धितम् ॥ मध्यमागम्य तोयस्य सह रामः कनीयसा ॥ ५ ॥
अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥
रघिवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसंमन्वितः ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥
कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरं ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ८ ॥
तस्मात्सुखाव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ॥ सरःप्रवृत्ता सरयुः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥

पिताः । कामाश्रमपदे कामदाहात्कामाश्रमनामकस्य
पदे स्थाने ॥ २१ ॥ कथाभिः तदाश्रमवैभवपराभिः
॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण-
भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयो-
विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

एवं कामाश्रमपदं रामचरणनलिनविन्यासेनकृता-
र्थकृत्य ताटकावनमपिनिष्कलमधीकर्तुं रामंप्रापयतिमु-
निश्चतुर्विंशे—ततइत्यादि । विमले सूर्योदयेइत्यर्थः ।
नद्याःगङ्गायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राज-
पुत्राभ्यांपुरस्कृतः पूजितः । ताटकावधाभिप्रायेणाहुः—
अरिष्टमिति । अरिष्टं शुभंयथाभवतितथा । “अरिष्टपा-
पशुभयोः”इतिहलायुधः । कालविपर्ययः कालविलंब

इतियावत् ॥ ३ ॥ ततार तरितुंप्रवृत्तः । सरितं गङ्गां
सागरंगच्छतीतिसागरंगमां । खशप्रकरणे “गमेस्सुप्यु-
पसंख्यानं” इतिखश ॥ ४ ॥ अतिसंरंभेण तरङ्गपरस्पर-
रसंघट्टजक्षोभेण । वर्धितं अतिप्रवृद्धं ॥ ५ ॥ भिद्यमा-
नस्य परस्परंमिलितस्य । वारिणः । तुमुलः निबिडोयं
ध्वनिः । किंवारिसंभेदकृतउतान्यकृतइतिप्रश्नः ॥ ६ ॥
निश्चयं कारणनिश्चयं ॥ ७ ॥ अस्यध्वनेःकारणंवारिसं-
भेदएवेतिवक्ष्यन्कस्यावारिणइतिप्रक्ष्यतीतिमत्वासर-
य्वाइतिवक्तुंसरयूवैभवमाह—कैलासेति । कैलासपर्व-
ते कुबेरभवने । ब्रह्मणामनसानिर्मितंसरोस्ति । तेन
मनसानिर्मितत्वेन । इदंसरः मानसमित्युच्यते ॥ ८ ॥
उपगूहते आवृत्यप्रवहते । अयोध्यायाःपश्चिमभागमा-

शि० विमले समूलमलनिवर्तकगङ्गाजले ॥ १ ॥ शि० अरिष्टंनिर्विघ्नंयथाभवतितथापन्थानंगच्छ ॥ ३ ॥ ति० सागरंगमां
सागरंगच्छति जलपूर्णस्वरूपस्वरूपंप्रापयति तां । अन्तर्भावित्यर्थः । अगस्त्यशोषितस्यसमुद्रस्यगङ्गायांपूरणंकृतमितिप्रसिद्धे ॥ ४ ॥
ति० वि० पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ट. तेतुसर्वे. २ च. छ. ज. शिवां. ३ ख. ट. शुभानाव. ४ क—छ. झ. ज. त्कालस्यपर्ययः. ५ ड. च. झ.
ज. तानृषीन्प्रति. ६ ड. झ. तत्रशुश्राववैशब्दंतोयसंसंभवर्धितम्. च. छ. ज. ततश्शुश्रुवतुश्शब्दंतोयसंसंभवर्धितम्. क. तत-
श्शुश्रावतंशब्दनद्यासंसंभवर्धितम्. ज. ततश्शुश्रुवतुश्शब्दनद्यासंसंभवर्धितम्. ग. घ. ततश्शुश्रावतंशब्दमतिसंसंभवर्धितम्.
ख. ततश्शुश्राववैशब्दमतिसंसंभवर्धितम्. ७ ड—ट. तोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयम् । ज्ञातुकामोमहातेजास्सहरामःकनीयसा.
८ रामस्यवचनं. ९ क. ग—छ. झ. ज. ट. समन्वितम्. १० ड. झ. वरम्.

तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥
 ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥
 स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ॥ भैरवैः श्वापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दारुणारुतैः ॥ १३ ॥
 नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवैः स्वनैः ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥
 धवाश्वकर्णककुभैर्मरुतिन्दुकपाटलैः ॥ संकीर्णं बदरीभिश्च किं न्वेतद्दारुणं वनम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनम् ॥ १६ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ मलदाश्च करुशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
 पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ १८ ॥
 तमिन्द्रं स्नापयन् देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥
 ईह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारुशमेव च ॥ शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥
 निर्मलो निष्करुशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत् ॥ ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २१ ॥

रभ्यउत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्याङ्गदेशेगङ्गायासह-
 युज्यतेसरयूः । तयोर्नद्योःसंभेदेस्थाण्वाश्रमः । तस्मात्-
 सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायांसरयूजलमुन्नतात्भागीर-
 श्यांपततीतितस्यध्वनिरितिज्ञेयं । सरयूशब्दनिर्वक्ति-स-
 रइति । सरसोयौतीतिसरयूः । पाठान्तरंसरसोयातीति-
 सरयूः । सकारस्य शकन्ध्वादित्वात्पररूपं “ऊङुतः” इति
 स्त्रीप्रत्ययउकारः । कस्मात्सरस- चेत्यतआह—ब्रह्म-
 सरश्च्युतेति ॥९॥ यागङ्गामभिवर्तते गङ्गायासंयुज्यते ।
 अयमतुलःशब्दःतस्याःवारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्षः ।
 नियतः नियतमनस्कःसन् । ताभ्यांनदीभ्यां । प्रणामं
 कुरु । कोयंध्वनिरितिरामेणपृष्ठे सरयूवारिसंघट्टजइति-
 वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनंनन्तव्यत्वाय ॥१०॥ नदीसंभेदे-
 रात्रिमुषित्वाप्रातर्दक्षिणाभिमुखगङ्गातेरुः । ततो गङ्गा-
 दक्षिणतीरेताटकावनमितिज्ञेयं ॥ ११ ॥ संकाशतइति
 संकाशः । घोरसंकाशं घोररूपमितियावत् । अविप्रहतं
 अक्षुण्णं जनसंचाररहितमित्यर्थः ॥१२॥ अहोइत्यादि-
 श्लोकत्रयं । झिल्लिका भूतलाद्यन्तरितकीटविशेषः ।
 भैरवैः भयंकरैः । श्वापदैः क्रूरमृगैः । शकुन्तैः भासैः ।

“शकुन्तौभासपक्षिणौ” इत्यमरः । शकुनैः पक्षिभिः ।
 वाश्यद्भिः कुत्सितंशब्दायमानैः । धवः अश्वकर्णः ककु-
 भः मरुतिन्दुकः पाटलः इदंवनमेतादृशं । अहोइदं-
 वनंदारुणं । किन्तु किनामकमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ एतद्दारुणंवनं यस्यप्राणिनः सश्रूयतामिति
 योजना ॥१६॥ स्फीतौ प्रवृद्धधनधान्यौ । मलदाश्च
 करुशाश्च मलदकरुशानामधेयौ । अवयवबहुत्वाद्वहुव-
 चनं मत्स्याःपाश्चालाइतिवत् । देवनिर्माणेन देवनिर्मा-
 णतुल्यनिर्माणेन । निर्मितौ देवलोकासमसंस्थानावित्य-
 र्थः ॥ १७ ॥ मलदकरुशसंज्ञानिमित्तमाह—पुरेत्या-
 दि । वृत्रवधेकृतेसति मलेन अशुचित्वेन क्षुधा बुभुक्ष-
 याच समभिप्लुतं व्याप्तं इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशत् ।
 ब्रह्महत्यावशेनमलक्षुधाविन्द्रस्याभूतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषुस्नापयन् । पुनर्मन्त्रपूतैः कलशैः
 कलशोदकैः । स्नापयामासुः । तेन स्नापनेन । अस्य इन्द्र-
 स्य । मलं चकारात्कारुशं । प्रमोचयन् प्रामोचयन्
 ॥ १९ ॥ करुशमेवकारुशं । स्थानप्रमाणात् । क्षुध-
 मित्यर्थः ॥ २० ॥ शुचिः ब्रह्महत्यातःपूतः ॥ २१ ॥

शि० तस्येति सामान्येनपुंसकं ॥ १० ॥ शि० किं किनामकं किंस्वामिकंचेत्यर्थः । तुश्वार्थे ॥ १५ ॥ तीर्थी० मलदाश्चकरु-
 शाश्चेतिबहुवचनंआपोदाराइतिवच्छब्दस्वभावकृतं ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. नरवरात्मजः. २ ड—अ. संयुतम्. ३ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. कीर्ण. ४ क. च. छ. ज.
 दारुणस्वनैः. ड. झ. दारुणारवैः. ज. ट. दारुणैरुतैः. ५ ड. च. छ. झ. अ. श्वापिशोभितम्. क. रुपशोभितम्. ६ क. ख. ग.
 ड. च. छ. झ. ज. बिल्वतिन्दुक. ७ ट. किंत्वेतत्. ग. ड. झ. किंन्विदं. ८ ड. झ. मलिनं देवाः. ९ क. ग. च. छ. ज.
 सोस्मिन्देशेमलंल्यक्त्वा. १० ड. झ. देवाः. ११ क. च. छ. ज. वृत्रारिर्द्रोहसंभूतततोहर्षमवाप्तवान्. १२ ड. झ. शुद्धइन्द्रोयथा.
 १३ ड. च. छ. झ. ज. ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमम्.

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ मलदाश्च करुशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥
 साधुसाध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २३ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ मलदाश्च करुशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४ ॥
 कस्यचिच्चथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ॥
 ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥
 वृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ २७ ॥
 इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ मलदांश्च करुशांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८ ॥
 सेयं पन्थानमौवार्य वसत्यध्यर्धयोजने ॥ अतएव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यैतः ॥ २९ ॥
 स्वबाहुबलमौश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३० ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसहया ॥ ३१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रेणरामं प्रति उत्पत्तिप्रभृतिताटकावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ तथाब्रह्मवरात्तस्याइतरावध्यत्वकथनेनस्त्रीवधस्यकर्तव्य-
 त्वेपुरावृत्तदृष्टान्तीकरणपूर्वकतद्बधविधानम् ॥ २ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १ ॥

वरमेवाह—इमाविति । मलयतिखण्डयतीतिमलदः
 “अन्येभ्योपिदृश्यते”इतिखच् । करुशमस्यास्तीतिक-
 रुशः । अङ्गमलधारिणौ करुशस्याप्युपलक्षणमिदम् । ए-
 तौममाङ्गमलकरुशधारणान्मलदाःकरुशाश्चेतिख्यातिं
 गमिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतइत्यादावध्याहार्य-
 म् ॥ २४ ॥ एवंपालनीयत्वादेशस्यपुण्यत्वमुक्त्वात-
 स्यदारुणत्वेहेतुमाह—कस्यचिदिति । अर्धत्रयम् । क-
 स्मिंश्चित्कालेगतेसति । तदा जन्मकालएव । नागस-
 हस्रस्य गजसहस्रस्य । बलंधारयन्तीताटकानामयक्षी
 अभूत् । ते तुभ्यं । भद्रमस्तु । ताटकातोभयंमाभूदि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीचइत्यर्धम् ॥ २६ ॥ अत्रयइति-
 शेषः । यःप्रजाःनित्यंत्रासयतेसमारीचोयस्याःपुत्रः-

सायक्षीअभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तुताटका
 किंततस्तत्राह—इमाविति ॥ २८ ॥ आवार्य आवृत्य ।
 यतःयस्मिन्मार्गे । ताटकायाःवनं । अतएवमार्गेणग-
 न्तव्यं ॥ २९ ॥ निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ ईदृ-
 शं अतीवपुण्यं । असहया इतरैरजेयया ॥ ३१ ॥ यथा
 येनप्रकारेण । दारुणं यथाच उत्सादितं निर्जनीकृतं ।
 यथाचोत्सादनान्ननिवर्तते तदेतत्सर्वमाख्यातमितियो-
 जना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

स्त्रियाअपिसर्वलोकविनाशिन्यावधे नदोषइत्याह-

ति० । ताटकानाम तेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेनशौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपंभद्रत्वमस्याइतिबोध्यं ॥ २५ ॥ ती० पन्थानमावृत्य । अतएव न
 गन्तव्यं । अतस्ताटकानिरसनत्पूर्वगन्तुमशक्यत्वान्नगन्तव्यमित्युक्तिः । अतएवचगन्तव्यमितिक्वचित्पाठः ॥ २९ ॥ शि० मन्त्रियोगादि-
 त्युक्त्यास्त्रियंनहनिष्यामीतिप्रत्युत्तरंत्वयानवक्तव्यमितिहेतुर्ध्वनितः ॥ ३० ॥ ती० उत्सादितं विजनीकृतं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्विंशस्सर्गः २४

शि० अथ मङ्गलमूलं वचनं श्रुत्वा ॥ १ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. मुदिताः. २. ड. च. छ. झ. न. यक्षिणी. ३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. महाशीर्षो. ४ ड—ट.
 मावृत्य. ५ क. प्रति. च. छ. ततः. ६ क. मासाद्य. ७ ड. च. छ. झ. न. शक्नोत्यागन्तु. ८ ग. ज. ट. यदेतत्. घ. ययैतत्.

अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥
 [इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन्श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥]
 विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥
 पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥
 पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥
 ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशः ॥ ७ ॥
 तां तु जांतां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यशस्विनीम् ॥ ८ ॥
 कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रमजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥
 सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जन्ती साऽभ्यधावत् ॥ ११ ॥
 आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १२ ॥
 अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १३ ॥
 पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १४ ॥
 सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनं भगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १५ ॥
 एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १६ ॥
 न हेनां शार्पसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १७ ॥

पञ्चविंशे—अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १ ॥ यदा यस्मात् । यदायत्रादयो हेतावपि मुनिभिः प्रयुज्यन्ते । यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मात् अबला स्त्री । कथं नागसहस्रस्य बलं धारयति ॥ २—३ ॥ येन हेतुना बलोत्तरा भवति तं शृणु । तस्या वरदानकृतं वीर्यबलमस्ति अतोऽबलापि बलं धारयति ॥ ४ ॥ वरदानप्रकारमाह—पूर्वमित्यादि ॥ ५ ॥ नामप्रसिद्धौ ॥ ६ ॥ यक्षाय सुकेतवे ॥ ७ ॥ विवर्धन्तीं विवर्धमानां । भार्या ददौ भार्यात्वेन ददौ ॥ ८ ॥ कस्मिंश्चित्काले गते सति अजायत

अजनयत् ॥ ९ ॥ शापप्रकारमाह—सुन्देत्विति । निहते अगस्त्येनेति शेषः । प्रधर्षयितुं हन्तुं । इच्छति ऐच्छत् ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजनितकोपा । अतएव भक्षार्थमभ्यधावत् । अर्थ ॥ ११—१२ ॥ अगस्त्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुरुषादी मनुष्यभक्षिणी । त्वमिदं रूपं विहाय पुरुषादीत्यादिविशेषणयुक्ता भव । अथ ते दारुणं क्रूरं । रूपं शरीरं अस्तु ॥ १४ ॥ अगस्त्यचरितं तदानीमिति शेषः ॥ १५ ॥ जहि नाशय ॥ १६ ॥ शाप-

ति० यदा यतः । यक्षी यक्षजातिः । श्रूयते पुराणादाविति शेषः । अबलेतिसाभिप्रायं । शि० यदा यतः । यक्षी ताटका । अबला श्रूयते भवदुत्तयाज्ञायते । अतः अल्पवीर्या भवितुमर्हतीति शेषः । अतः नागसहस्रस्य बलं कथं धारयति ॥ २ ॥ ती० अत्र बलमात्रेण पुत्रत्वेन वक्तव्ये वीर्यस्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येऽपि गुणाः सन्तीति ज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ चि० तदभिसंहितगुणवता पुत्रेणाल्यन्तजनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥ शि० जंभपुत्रायैत्यत्र खलु पुत्रायेति पाठः । अत्र पाठे खलुरिति जंभस्यैव नामान्तरबोध्यं । असुरयक्षयोर्देवयोर्नित्वेन उचितः संबन्ध इति नागोजिभट्टाः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. यक्षी श्रूयते. २ अर्थलोकः ड. छ. झ. ज. दृश्यते. ३ क. ख. तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः. ४ ड. च. छ. झ. ज. बलोत्कटा. ५ क. सदाचारः. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. सुप्रीतः. ७ ड. च. छ. झ. ज. बालां. ख. कन्यां. ८ च. कुंभपुत्राय. क-घ. झर्षपुत्राय. छ. गर्गपुत्राय. ९ ड. झ. ददौ चासौ. च. छ. ज. ददौ चासौ. १० क. ग.—छ. झ. ज. ट. पुत्रं व्यजायत. ११ ड. झ. अगस्त्यमृषिसत्तमम्. १२ ख. आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा पुनस्तस्यास्तमात्मजम् । कुडः कुशानुसंकाशो ह्यगस्त्यो भगवान् भूत् । राक्षसत्वं. १३ ड. च. छ. झ. ज. परमामर्षः. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. विकृता. १५ क. रूपं विरूपाया. ख. रूपं परित्यज्य. ग. घ. रूपमपाहाय. ड. च. छ. झ. ज. रूपं विहाया. १६ ड. च. छ. झ. ज. अगस्त्याचरितं. १७ ट. दुर्धर्षा. १८ ड. च. छ. झ. ज. संस्पृष्टां.

न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १८ ॥
 नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सैताम् ॥ १९ ॥
 राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ २० ॥
 श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हन्तुमिच्छतीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ २१ ॥
 विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता ॥ अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २२ ॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्र महात्मभिः ॥ अधर्मसंहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥
 तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनानृप ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रामेण स्वधनुष्टङ्कारश्रवणात्सादृहासमागतायास्तटाकायामुनिचोदनयाहननम् ॥ १ ॥ ततो विश्वामित्रादिभिस्तस्मिन्वने
 तद्वाच्यां सुखनिवासः ॥ २ ॥

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवं प्राञ्जलिभूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
 अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नैवज्ञेयं च तद्वचः ॥ ३ ॥
 सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामि न संदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य सुखाय च ॥ तव चैवाग्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥

संस्पृष्टां शापयुक्ताम् ॥ १७ ॥ ते त्वया । घृणा जु-
 गुप्ता । कर्तव्यं कर्मेतिशेषः ॥ १८ ॥ नृशंसं क्रूरक-
 र्म । सदोषं सापवादं कर्म रक्षता राजपुत्रेण प्रजारक्ष-
 णकारणात्कर्तव्यं ॥ १९ ॥ सनातनः नित्यः । अधर्म्यां
 अधर्मादनपेतां । एतदेवाह—धर्म इति ॥ २० ॥ स्त्रीव-
 धस्य कर्तव्यत्वे इतिहासद्वयमाह—श्रूयत इत्यादिना । म-
 न्थरां मन्थराभिधानां ॥ २१ ॥ काव्यमाता शुक्रमाता ।
 इयंकथामस्यपुराणे दर्शिता । स्वपुत्रेशुक्रदेवशिक्षार्थरुद्र-
 समीपे तपस्यतिसतिदेवपीडिता असुराः शुक्रमातरं भृगुप-
 त्नीं शरणमगच्छन् । साचासुररक्षणार्थं देवान् हन्तुमुद्यु-

क्ता । तांचेन्द्रप्रार्थितो विष्णुरासाद्य तस्याः शिरश्चिच्छेदे-
 ति ॥ २२ ॥ एतैः एतादृशैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ ताटकावधः षड्विंशे—मुनेरित्यादि । अक्लीबं धृष्टं
 ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात् कौशिकवचनं
 त्वया कर्तव्यमित्येवंरूपात् । पितुर्वचनगौरवात् बहुमा-
 नाच्च । इति उक्तप्रकारं कौशिकस्य वचनं कर्तव्यमिति-
 मानसव्यापारः ॥ २ ॥ मुनिं प्रत्याह—अनुशिष्ट इति
 ॥ ३ ॥ श्रुत्वा स्थितः । सोऽहमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उद्यतः

ति० वाशब्द इत्यर्थः । अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपिकार्यमित्यर्थः । रक्षतासदेति रक्षाधर्मसमृद्धिशेषत्वेनेति भावः ॥ १९ ॥ ति०
 अनिन्द्रं निद्रासुखरहितं ॥ २२ ॥ ति० एतैः एतादृशैः । यद्वा आर्षेबहुत्वं । एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति ।
 यथापरशुरामस्य जमदग्नेरुग्राहयामातृवधेपिनदोषः । तथा बलादिदातृत्वेन गुरोर्ममाज्ञया स्त्रीवधे तवनदोष इति भावः ॥ २३ ॥
 इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

ती० अक्लीबं महार्थः ॥ १ ॥ ति० तव चहिताय अस्य हितं स्वाज्ञापरिपालनेन संतोषरूपं । शि० लोकस्य अस्मदृष्टिपथस्यास्य
 [पा०] १ ड. च. झ. ज. हितार्थे हि. २ ग. ड. झ. ट. सदा. ख. घ. सता. ३ झ. ज. ह्यस्यां. ४ ख. मबलामभ्य.
 ५ ड. च. छ. झ. ज. पतिव्रता. ६ झ. अनिद्रं. ७ ख. ग. घ. एतैरन्यैश्च. ८ ड. च. छ. झ. ज. राजपुत्रैर्महा. ख.
 राजभिश्च. ९ क. ग. घ. निरता. १० इदमर्थं झ. दृश्यते. ११ ख. घ. ड. च. छ. झ. ज. नावज्ञेयं हि. १२ ड. च. छ. झ. ज.
 देशस्य चहिताय. ट. लोकस्य चहिताय.

एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्धा मुष्टिमरिदमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नोदयन् ॥ ६ ॥
 [तस्य संरंभमालोक्य सभ्रातृमुनिपुङ्गवः ॥ स हर्षमतुलं लेभे रामं साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥]
 तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटका च सुसंकुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ८ ॥
 तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ९ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः कुंदां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेनान्तिवृद्धां च लक्ष्मणं सोभ्यभाषत ॥ १० ॥
 पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ ११ ॥
 [एनां पश्य दुराधर्षा निर्भिन्नहृदयां क्षितौ ॥ शयानां शयने वीर धूतपापां भयावहाम् ॥ १२ ॥]
 एनां पश्य दुराधर्षा मायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १३ ॥
 न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ १४ ॥
 एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १५ ॥
 विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम् ॥ स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १६ ॥
 उद्धुन्वाना रजो घोरं ताटका राघवाबुधौ ॥ रजोमोहेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १७ ॥
 ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहता ततश्चक्रोध राघवः ॥ १८ ॥
 शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ॥ प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १९ ॥
 ततश्छिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ २० ॥
 कामरूपधरा संधः कृत्वा रूपाण्यनेकशः ॥ अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्तीव मायया ॥
 अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचंचार ह ॥ २१ ॥

अहमितिशेषः ॥ ५—७ ॥ सुसंकुद्धा प्रकृत्यातिको-
 पना । मोहिता किंकर्तव्यमितिसंभ्रान्ता । आसीत्
 ॥ ८ ॥ अभिनिध्याय आकर्ष्य । क्रोधमूर्च्छिता आसी-
 त् । श्रुत्वाकुद्धासाऽभ्यद्रवच्च ॥ ९ ॥ प्रमाणेन औन्नत्ये-
 न ॥ १० ॥ भैरवं भयंकरं । दारुणं विकृतम् ॥ ११ ॥
 मायाबलं अन्तर्धानबलं विनिवृत्तां पराङ्मुखीं । एता-
 वतैवगुरुवचनानुष्ठानसिद्धेरितिभावः ॥ १२—१३ ॥
 वीर्यगतिहननं हस्तपादभञ्जनेन ॥ १४—१५ ॥ अ-

स्वित्यत्रइतिशब्दोऽध्याहार्यः । अतिमानुषशक्तिजान-
 त्रपिताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वातिशङ्क्यामहर्षिर्मङ्गल-
 माशास्ते ॥ १६ ॥ उद्धुन्वाना उत्किरन्ती ॥ १७ ॥
 मायां अन्तर्धानशक्तिम् ॥ १८ ॥ प्रतिहत्य भङ्क्त्वा ।
 करौचिच्छेद शिलावर्षहेतुत्वात् । पत्रिभिः शरैः ॥ १९ ॥
 अभ्याशे समीपे । गर्जतीं गर्जन्तीं । नुमभावार्थः
 ॥ २० ॥ कामरूपधरा कामरूपधरणशक्ता । अतए-
 वानेकशोरूपाणि कृत्वा मायया अन्तर्धानं गता सती भैर-

देशस्य । चकारेण्यशःप्राप्तिरूपलक्षिताय । चकारान्तरेण खनिष्ठभवच्छिष्यलप्रकटनाय ॥ ५ ॥ शि० यतः शब्दो विनिःसृतः
 तंशब्दं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता राक्षसी ताटका । अभिनिध्याय शब्ददेशनिश्चित्य । कुद्धायतः कुद्वयस्य क्रोधस्य आयतो विस्तारो ग्रस्मा-
 त्सशब्दो यतो विनिःसृतः तं देशमभ्यद्रवत् । अतएव क्रोधमूर्च्छितेत्यनेन कुद्वेत्यस्य न पौनरुक्त्यं । चशब्दो यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥
 ती० वीर्यं पराभिभवनशक्तिं । गतिं आकाशादिगतिं ॥ १४ ॥ ति० राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन तं विस्मज्यमानुषबुद्ध्या राममे-
 वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ती० रजोमोहेन रजोन्धकारेण । वि० रजोमेघेन रजोन्धकारेण । शि० रजोमेघेन मेघसदृशरजसा ॥ १७ ॥
 ती० मायाबलं मायानिर्मितान्नं । मायाविद्यामितियावत् ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज्याशब्दः. २ ट. पूरयन्. ३ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ४ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. चाभ्यद्रवत्कुद्धा.
 ५ खं. ड. ट. कुद्धो. ६ घ. ट. नातिवृत्तां. ७ अयंश्लोकः क. ख. दृश्यते. ८ क. ड. च. छ. ज. चैव. ९ ड. च. छ. झ. ज.
 हन्यामितिहि. १० ड. झ. बाहुं. ११ ड. झ. ट. उद्धुन्वानां. १२ क. ख. ड. ज. ट. मेघेन. १३ क—घ. छ. ज. ट. त्वमोहयत्.
 १४ च. छ. ज. मायाबलमास्थाय. १५ क. वीर्यवान्. १६ ड. च. छ. झ. ज. १७ ख. श्रान्तां. १८ ख. ड. च. छ.
 झ. ज. सातु. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वमायया. क. ख. घ. चमायया. २० क. ख. ग. ड. झ. विचंचारसा.

[ज्यांस्वनं चक्रतुर्वीरौ वज्राशनिसमं तदा ॥ मोहिता तेन शब्देन लब्धसंज्ञा चिरात्तदा ॥ २२ ॥]
 ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धति मायया ॥ २४ ॥
 वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २५ ॥
 इत्युक्तस्तु तदा यक्षीश्मवृष्ट्याऽभिवर्षतीम् ॥ दर्शयञ्शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २६ ॥
 सा रुद्धा शरजालेन मायाबलसमन्विता ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २७ ॥
 तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ शरेणोरसि विव्याध सां पपात ममार च ॥ २८ ॥
 तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ ३० ॥
 मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ ३१ ॥
 प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मन्नाघवाय निवेदय ॥ ३२ ॥
 पात्रभूतश्च ते ब्रह्मन्स्तवानुगमने धृतः ॥ कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजसूनुना ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा रथगतम् ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ मूर्ध्नि राममुपाग्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

वमश्मवर्षविमुञ्चन्तीमोहयन्तीवविचचार । अर्धत्रयम् ॥ २१—२२ ॥ श्रीमान् स्वतएवताटकावधहेतुप्राप्ति-
 कृतहर्षेणकान्तिमान् ॥ २३ ॥ दुष्टचारिणी दुष्ट्यथा-
 तथाचरणशीला । अन्तर्धानशक्त्याऽश्मवर्षशीलेत्यर्थः ।
 एतेन ऐहिकनाशकत्वमुक्तं । पारलौकिकनाशकत्वम-
 प्याह—यज्ञविघ्नकरीति । पुरावर्धति वर्धिष्यते । “या-
 वत्पुराणिपातयोर्लब्ध” ॥ २४ ॥ सन्ध्यापुराप्रवर्तते प्र-
 वर्तिष्यते । तावत् पूर्वमेव वध्यतां । सन्ध्याप्रवृत्तौका-
 हानिस्तत्राह—रक्षांसीति ॥ २५ ॥ अभिवर्षतीं अभि-

वर्षन्ती । शब्दवेधित्वं श्रुतःशब्दोयस्मादुत्पन्नःतद्वेधि-
 त्वम् ॥ २६ ॥ अभिदुद्राव अप्रयोजकमन्तर्धानंविहा-
 येत्यर्थः । विनेदुषी नादंकुर्वन्ती ॥ २७ ॥ अशनीं “स-
 र्वतोक्तिन्नर्थादित्येके” इतिडीष् ॥ २८ ॥ भीमसंकाशां
 भीमरूपां । सुरपतिः सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ सर्वे वयमितिशेषः । स्नेहंदर्शय स्नेहकार्यं
 प्रवर्तय ॥ ३१ ॥ एतदेवाह—प्रजापतेरिति ॥ ३२ ॥
 अयमितिशेषः । अनुगमने शुश्रूषणे । धृतः स्थिरधीः
 ॥ ३३ ॥ पुरस्कृत्य पूजयित्वाजग्मुः । सन्ध्या सायं-

शि० ममार मं शिवसंनिधिं आर जगाम पपातच । तद्देशंप्राप्यशिवसंनिधावपतदित्यर्थः । किंच अपपातमं अपगतःपातः
 पुनरावृत्तिर्यस्मात्सएव मः शिवस्तंकैलासाद्रिमित्यर्थः । आरप्राप । बाणवेगेनतत्रप्रक्षिप्तेत्यर्थः । एतेनस्त्रीलादेवल्लंनहतासि ।
 अतस्तत्रपुनर्गन्तव्यमितिशिवउपदेक्ष्यतीतिहेतुर्व्यक्तः । अतएव “नहोनामुत्सहेहन्तुंस्त्रीस्वभावेनरक्षितां” इतिप्रतिज्ञायामविरोधः ।
 अतएव “रामोद्विर्नाभिभाषते” इतिसानुकूलं । अतएव “सुन्दरीदमनप्रमोदमुदितादास्यायवियोदयंरामस्सत्यवतीसुतादथ-
 गतस्तस्याश्रमंलीलया ॥ कृतेकौशिकनन्दनेनचमखेतत्रागतान्राक्षसान्हलाऽमूमुचदाशुभाविदिसौमारीचमुप्राकृतिम्” इतिहनु-
 मन्नाटकपद्यष्टकीभूतसुन्दरीदमनप्रमोदमुदितादितिपदघटकदमनप्रयोगस्संगच्छते । अन्यथासुन्दरीहननप्रमोदमुदितादितिवदे-
 दितिदिक् । “मोयमेसमयेऽपिस्याद्विषेचमधुसूदने । मास्त्रीपद्मालयायांस्यात्पुंल्लिङ्गश्चन्द्रशेखरे” इतिमेदिनी ॥ अस्मिन्नर्थे
 च. एव ॥ २८ ॥ इतिषड्विंशस्सर्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ क—छ. झ. ज. राम. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वर्धते. ४ ड.
 झ. अ. कालेतु. ५ क. ड. च. छ. झ. ज. भवन्तिहि. ६ ख. ड. झ. इत्युक्तस्सतुतायक्षी. ट. स्तुतथायक्षी. ७ ड. झ.
 वर्षिणीम्. ८ ड. च. छ. झ. ज. बाणजालेन. ख. शरवर्षेण. ९ ड. च. छ. झ. ज. पपातच. १० ख. देवपतिः. ११ ड. च.
 छ. झ. ज. सुराश्चाप्याधि. १२ क—घ. च. ज. भृशाश्वस्य. १३ क—घ. च. छ. ज. भृतान्. १४ ड. झ. रतः. ट. वृतः
 १५ घ—छ. झ. ज. सुमहत्कर्म. १६ ड. झ. विहायसम्. १७ क—घ. पूजयित्वा. ड. च. छ. झ. ज. ट. पूजयन्तः,

इहाद्य रजनीं राम वंसाम शुभदर्शन ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३७ ॥
 मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि ॥ [चैपकाशोकपुन्नांगमल्लिकाद्यैस्सुशोभितम् ॥ ३८ ॥
 चूतैश्च पनसैः पूगैर्नारिकेलैश्च शोभितम् ॥ वापीकूपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलङ्कितम् ॥ ३९ ॥
 मल्लिकाहेमकूटैश्च मण्टपैरुपशोभितम् ॥] रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ४० ॥
 निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ॥
 उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये बालकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणाभ्यां नानास्त्रमन्त्रदानम् ॥ १ ॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशः ॥ प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १ ॥
 परितुष्टोऽसि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ ग्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
 देवासुरगणान्वाऽपि सगन्धर्वैरङ्गानपि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥
 तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दण्डचक्रं महद्विष्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥
 धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथाऽत्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५ ॥
 वज्रमस्त्रं वरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्माशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥
 ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे ॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७ ॥
 धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
 अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्काद्रै रघुनन्दन ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥

सन्ध्या । प्रवर्ततेस्मा ॥ ३४-३५ ॥ तत् पूर्वोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥
 मुक्तशापं मुक्तोपद्रवं । तस्मिन्नहनि । तदैव तत्क्षण
 एव ॥ ३८—३९ ॥ चैत्ररथं कुबेरोद्यानम् ॥ ४० ॥
 प्रतिबोध्यमानः मुनिनेतिशेषः । कौसल्यासुप्रजारामे-
 त्येवंप्रबोधितोऽभूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्वा । प्रहस्य प्रहर्षेणमन्दहासं कृत्वा ॥ १ ॥ महायशः-
 तिसंबुद्धित्वान्नदीर्घः । ग्रीत्यापरमयायुक्तइतिपरितुष्टो-
 स्सीत्यस्यानुवादः । सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ आजौ युद्धे ।
 जयिष्यसि स्वार्थेणिच् ॥ ३ ॥ दण्डचक्रादयश्चक्रभेदाः
 ॥ ४ ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । शूलवरं शूलश्रेष्ठं ।
 ब्रह्माशिरः ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ५—६ ॥ मोदकीशिख-
 रीसंज्ञेयेद्वेगदेस्तः । तेऽभेदास्यामीतिसंबन्धः ॥ ७ ॥
 वारुणमित्यस्याकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥
 शुष्काशनिराद्राशनिरित्यन्वयः । पिनाकिनइदंपैनाकं

अस्त्रगणलाभःसप्तविंशे—अथेत्यादि । उष्य उषि-

ति० वाशब्दश्चार्थः । गन्धर्वैरङ्गसहितदेवासुरगणरूपशत्रून्पिप्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि । यदिवधेदया तदावशीकृत्यसंमो-
 हनास्त्रादिनाजेष्यसि । अन्येषांतुकागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ वि० दण्डचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥ ति० शूलवतं तन्नामकं ॥ ६ ॥
 ति० द्वेगदे गदासंज्ञिकेअस्त्रे ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. वसेम. २ इदमर्धचतुष्टयं ख. च. छ. ज. दृश्यते. ३ घ. छ. महासुनिः. ४ क.—घ. प्रशस्य. ५ ड.
 च. छ. झ. ज. मधुराक्षरम्. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. रगान्भुवि. ७ ग. तथा. घ. तदा. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज.
 मैन्द्रचक्रं. ९ ड. झ. शूलवतं. १० क. च. शिखरेउभे. ड. झ. शिखरेशुभे. ११ ग. नृपशार्दूल. १२ ज. ददाम्यस्त्रं च.

आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥
 अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११ ॥
 कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ॥ धौरयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥
 वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः ॥ असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १३ ॥
 गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः ॥ प्रस्वापनप्रशमने दक्षि सौरं च राघव ॥ १४ ॥
 दर्पणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ मदनं चैव दुर्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ॥ १५ ॥
 पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥
 तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥
 सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायाधरं परम् ॥ घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥
 सौम्यास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुकामदम् ॥ दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मौनवम् ॥ १९ ॥
 एतात्राम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान्क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २० ॥
 स्थितस्तु प्राञ्चुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुग्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥
 ऊचुश्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा ॥ इमे स्म परमोदाराः किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 [यैद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः] ॥ २५ ॥

॥ ९ ॥ आग्नेयं अग्निदेवताकं । दयितं अग्नेरितिशेषः । तेषु शीतेषुनामकं ॥ १९ ॥ कामरूपान् ऐच्छिकशरी-
 ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं विष्णुशक्तिः रुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥ रान् ॥ २० ॥ मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं ना-
 —१२ ॥ वैद्याधरं नन्दनं नाम असिरत्नं महास्त्रमित्य- मतत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तं भवति । तेषां कृशाश्वजन्य-
 र्थः । असिर्हिवैद्याधरास्त्रम् ॥ १३ ॥ प्रस्वापनप्रशम- त्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वसंग्रहणं कात्स्न्ये-
 नेचगान्धर्वं ॥ १४ ॥ विलापयतिपरिदेवयतीतिवि- नसंग्रहणम् ॥ २२ ॥ अस्त्रमन्त्रान्दत्त्वा मन्त्रदेवताअ-
 लापनं । मदयतीतिमदनं ॥ १५ ॥ प्रतीच्छ गृहाण पिरामाज्ञानुवर्तिनीः कारयितुं ताः स्मृत्वा जपतोविश्वा-
 ॥ १६ ॥ मुसलान्मौसलमन्यत् ॥ १७—१८ ॥ शी- मित्रस्याज्ञायाराघवं उपतस्थुः सिषेविरे ॥ २३ ॥ राघवे-

ति० प्रथमं मुख्यं ॥ १० ॥ ति० दक्षीत्यार्षं ॥ १४ ॥ ति० मन्त्रग्रामं अस्त्राणां मन्त्रमूर्तितात् । मनुबलातिबलादानप्रस-
 ज्ञेपिमन्त्रग्रामं गृहाणेत्युक्तलात्पुनरत्रदानं विफलमिति चेन्न । गृहाणेत्येव तत्रोक्तलात्पुनरुददाविति । तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयो-
 रेव तत्रदानं इतरेषां लब्धेति विवेकः । वस्तुतो बलातिबले मन्त्रसमूहात्मिके इति तद्रूपमन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ शि०
 अनुस्मरन् तत्तद्वन्नियोजकत्वेनानुस्मारयन् रामाय ददौ । तुना लक्ष्मणाय च ददौ । स्मरन्नित्यन्तर्भावितणिजर्थः । तेन रामज्ञानविषयी-
 भूता एव ते मन्त्रा इति बोधितम् । तेन मन्त्रग्रहणं मर्यादापालनायैवेति ध्वनितम् ॥ २१ ॥ इति सप्तविंशस्सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. मथनं नाम. झ. ट. प्रथमं नाम. ड. प्रथमं नाम. २ ख. तव सुव्रत. ग. घ. ड. तव राघव.
 ख. जयतांवर. ३ ड. झ. ट. ख. किंकिणीम्. ४ क. ड. च. छ. ज. व. वधार्थैरक्षमांयानि. ५ ख—ड. झ. ट. मोहनं नाम.
 क. छ. मानवास्त्रं च. ६ क. ड. झ. प्रस्वापनं प्रशमनं. ७ ख. तथा सौम्यं च. ड. झ. दक्षिसौम्यं च. क. च. छ. दक्षिसौरं च.
 ८ ड. च. छ. झ. ज. वर्षणं. ट. धर्षणं. क. दहनं. ९ ड. झ. ज. मादनं. १० क. च. छ. ज. अस्त्रं कन्दर्पदेवतम्. ११ ख.
 मानवं. १२ क. ड. च. छ. झ. ज. मौसलं च नृपात्मज. १३ ड. झ. मायामयं. १४ क. ड. च. छ. झ. ज. सौरं तेजःप्रभं. ट.
 सौरं तेजःप्रदं. १५ क—च. झ. ज. सोमास्त्रं. १६ ट. शीतलं. १७ क. घ. ड. झ. सुदारुणं. ख. च. ज. ट. सुदामनं.
 १८ ख. भगस्यास्त्रं. १९ ड. झ. मानदम्. २० ख. घ. ततस्तु. २१ ट. मनुस्मरन्. २२ ख. घ. महात्मानं. २३ क. ख.
 ऊचुः प्रमुदिताः. २४ ख. इमे तव वर्यं राम. ड. झ. इमे च परमोदाराः. २५ ख. किंकराश्चाधिनः प्रभो. २६ अयं श्लोकः
 ड. च. झ. ज. व. दृश्यते.

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २६ ॥
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

विश्वामित्रेण रामायास्त्राणामुपसंहारमत्रोपदेशः ॥ १ ॥ ताटकावनाग्निर्गत्यसिद्धाश्रमसमीपमुपागतेन रामेण विश्वामित्रं प्रति
पुरतो दृश्यमानाश्रमस्थनामधेयादिविशेषप्रश्नः ॥ २ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
गृहीतास्त्रोस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरासुरैः ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महायशः ॥ संहारं व्याजहाराथ धृतिमान्मुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराञ्जुखमवाञ्जुखम् ॥ ४ ॥
लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ ॥ ज्योतिषं कृशं चैव नैराश्रयविमलावुभौ ॥ ६ ॥
योगेन्द्रहरिद्रौ च दैत्यप्रशमनौ तथा ॥ [शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कुलिर्विरुचिस्तथा] ॥
सार्चिर्माली धृतिर्माली वृत्तिमान्नुचिर्विस्तथा ॥ ७ ॥
पितृसौमनसं चैव विधूतमकरावुभौ ॥ करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जुंभकं सर्वनाभं च संतानवरणौ तथा ॥ ९ ॥
कृशाश्वतनयात्राम भास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥ १० ॥

त्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्य अस्त्र
सेवामङ्गीकृत्या समालभ्य संस्पृश्य । “आलम्भः स्पर्शहिं-
सयोः” इत्यमरः । मानसाः मनोनुसारिणः । चिन्तामात्रे
उपस्थिता इति यावत् । भविष्यध्वं भवत । मानसास्स-
न्तो मां प्राप्नुतेति वार्थः । भूप्राप्ताविति धातुः ॥ २६ ॥ गम-
नाय गन्तुं “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥ २७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः २७

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोष्ठाविंशे—प्रतिगृह्येत्यादि । ग-
च्छन् गमिष्यन् । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इ-
ति लट् ॥ १ ॥ संहारं अवगतप्रयोगानामस्त्राणां पुनरुपसं-
हारं । तत्तदस्त्रमूलमन्त्रवर्तितत्तदस्त्रोपसंहारमन्त्रजात-
मित्यर्थः । जालेकवचनम् ॥ २ ॥ धृतिमान् प्रीतिमा-
न् ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिसप्तश्लोके कान्वया । स-
त्यवदादीनि उपसंहाराणां नामानि ॥ ४—६ ॥ सा-
र्चिर्मालीत्यादिषु प्रथमाद्वितीयार्थे ॥ ७—९ ॥ मम

[पा०] १ ड. झ. तान्यभ्यचोदयत्. २ ग. गच्छन्नेवाथ. ३ क—छ. झ. ज. सुरैरपि. ४ क. ग. ड. च. छ. झ. ज.
संहारान्. ५ ड. च. छ. झ. ज. महातपाः. ख. ग. घ. महामुनिः. क. महामनाः. ६ ड. च. छ. झ. ज. संहारान्. ७ ट.
हृष्टरभसमेव. झ. हृष्टसंरभमेव. ८ क. ख. ड. ग. च. छ. झ. ज. ट. लक्ष्यालक्ष्याविमौ. ९ झ. स्वनाभकौ. १० ड. च. छ. झ.
ज. ट. शकुनं. घ. कुशनं. ग. कृशनं. ११ घ. ड. झ. ज. योगेन्द्रहरिद्रौ. च. क. योगेन्द्र. क. ड. च. छ. झ. ज. ट. विनिद्रौ. च.
ख. हरिद्रौ चमदनप्रमथौ तथा. क. ग.—छ. झ. ज. ट. दैत्यप्रमथनौ तथा. १२ इदमर्थं क. ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते.
१३ ड. च. छ. झ. ज. ट. निष्कुलिर्विरुचस्तथा. १४ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सार्चिर्माली. १५ ख. धृतिज्वाला.
१६ घ. निरुचिस्तथा. च. विरजस्तथा. ग. विचिरस्तथा. १७ ख. पित्र्यसौमनसं. क. चन्द्रासौमनसं. च. छ. चन्द्रसौमनसं. ड.
झ. ट. पित्र्यसौमनसं. ज. चन्द्रसौमनसं. १८ ख. ग. विधूम. १९ ड. च. ज. करवीररति. झ. परवीररति. ख. करवीरकनि.
२० ट. धनधान्ये. २१ ड. झ. सर्वनाथं. २२ ख. घ. संतानवरणावुभौ. क. च. छ. ज. संधानवरणावुभौ. ड. झ. पन्था-
नवरणौ तथा. २३. क. ख. ग. च. भृशाश्व. २४ ग. प्रतीच्छचास्त्रान्भद्रं.

बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ [तत्सर्वमग्रहीद्रामो विश्वामित्रान्महामुनेः] ॥ ११ ॥
 दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्भूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥
 चन्द्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्लाज्जलिपुटास्तथा ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वानुवन्मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥
 इमे स नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते ॥ १४ ॥
 मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
 अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥
 [प्रणम्य शिरसा रामं सर्वे संमतविक्रमाः] ॥ १६ ॥
 [ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्वरात्रान्नघुनन्दनः ॥
 संहारान्स च संहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयत्] ॥ १७ ॥
 स च तान्नाघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 किञ्चेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १९ ॥
 दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलंकृतम् ॥ २० ॥
 निःसृताः स मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २१ ॥
 अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २२ ॥
 संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामते ॥ २३ ॥
 भगवन्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मम वध्याश्च राक्षसाः ॥ २४ ॥
 एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मत्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यर्थः । बाढमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः ॥ ११ ॥ मन्त्रस्वीकारानन्तरं मन्त्रदेवतासाक्षात्कारं दर्शयति—दिव्येत्यादि-श्लोकद्वयेन । दिव्याः श्लाघ्याः भास्वराश्च देहायेषांते । तथा । मूर्तिमन्तः शरीरकाठिन्यवन्तः । “मूर्तिः काठिन्यकाययोः” इत्यमरः । सुखप्रदाः आह्लादकाः ॥ १२ ॥ प्रह्लाः नम्राः । अञ्जलिपुटाः अञ्जलिपुटयुक्ताः । अर्श-आदित्वादच् । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः । केचित्पुरुषाः राममनुवन् ॥ १३ ॥ इम इत्यर्थः । स्मेत्यार्षः सलोपः । शाधि आज्ञापय । “शाहौ” इति शास्तेः शादेशः ॥ १४ ॥ यथेष्टं गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ते पुरुषाः ॥ १६ ॥ तान् उपसंहारमन्त्रान् । श्लक्ष्णं व्यक्तं ॥ १७—१८ ॥

श्लोकद्वयं । इतः अस्मिन्प्रदेशे । कौतूहलं श्रोतुमिति-शेषः ॥ १९—२० ॥ कान्तारात् ताटकावनात् । रोमहर्षणात् रोमाञ्चकरात् भयंकरादितयावत् । अर्धमेकं ॥ २१ ॥ अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि । कस्येति न जानामि तत्सर्वं शंस आदितः प्रभृतिवदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ संप्राप्ता इत्यादिश्लोकद्वयं । ते पूर्वोक्ताः । तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्राश्रमपदे संप्राप्ताः साचतवयाज्ञिकाक्रियायत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च वध्याः तस्याश्रमस्य को देशः ॥ २३—२४ ॥ एतदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

ति० प्रह्लाज्जलिपुटाः प्रह्लाः नम्राश्च ते अञ्जलेः पुटसंश्लेषो येषां तादृशाः ॥ १३ ॥ ति० वल्गुभाषैः मधुरभाषैः ॥ २० ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः २८ [पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ ख. केचिदुग्रप्रहोपमाः. ३ क. कृत्वाचाभि. ट. त्वंकृत्वा. ४ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ५ इदमर्थं त्रयं च. छ. दृश्यते. ६ ड. च. छ. झ. ज. किमेतन्मेघ. ७ झ. ज. वृक्षषण्डमितोभाति. ख. च. वृक्षषण्डमिवाभाति. ८ ख. ग. मनोरम. ९ क. ड. च. छ. झ. ज. वल्गुभाषैः. १० घ. ट. दुष्टात्मानो. ११ ख—छ. झ. ज. महामुने. १२ ख. भगवन्कस्यदेशोयं. १३ क—छ. झ. ज. मया. १४ क. मुने.

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

विश्वामित्रेणरामंप्रतिसिद्धाश्रमवृत्तान्तकथनारंभः ॥ १ ॥ बलिपराजितेन्द्रादिप्रार्थनयाविष्णुनादिष्यामनत्वेनावती-
र्ययाच्चाव्याजेनबलित्निग्रहपूर्वकंपुनर्देवानांस्वर्गस्थापनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणरामंप्रतिसिद्धाश्रमपदस्यप्रवृत्तिनिमित्तकथनम्
॥ ३ ॥ तस्यैवस्वाश्रमत्वाभिधानपूर्वकंतत्रैवराक्षसहननस्यकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥ ततोविश्वामित्रेणराघवाभ्यांसहसिद्धाश्रम-
प्रवेशपूर्वकरामवचनादीक्षाप्रवेशः ॥ ५ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः ॥ वर्षाणि सुबहून्हेव तथा युगशतानि च ॥

तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ निर्जित्य दैवतगणान्सेन्द्रांश्च समरुद्गणान् ॥

कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४ ॥

[यज्ञं चकार मतिमानसुरेन्द्रो महाबलिः] ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ॥

समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥

बलिवैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्ते क्रतौ तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥

अथसिद्धाश्रमस्यनित्यंभगवत्संनिधिमत्त्वेनदिव्यदे-
शत्वंतत्संनिधानेपूर्वेषांसिद्धतपस्कत्वंभगवद्देशस्यैवव-
स्तव्यत्वमित्येतत्प्रतिपादनमुखेनस्थाण्वाश्रमाद्वैलक्षण्यं
दर्शयत्येकोनत्रिंशे-अथेत्यादि। अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभ-
वस्य मानुषभावनयापूर्ववृत्तमज्ञातमिवपृच्छतइत्यर्थः ।
चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ १ ॥ इहेतिसार्धश्लोकः । तपश्चर-
णयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थं । यद्वा तपश्चरणं च
योगश्चतदुभयार्थं । केचिदिहइहशब्दद्वयंपठन्ति तदाइ-
हवनेतत्रापिइहप्रदेशइत्यर्थः ॥ २ ॥ वामनस्य वाम-
नरूपेणावतरिष्यतः । पूर्वविष्णुत्वेनरूपेणेहतपश्चचार
पश्चाद्वामनरूपेणापीतितस्याश्रमस्यातिशयोदर्शितः ।
विष्णोरत्रतपश्चरणलोकेतपसःप्रवर्तनाय । बदरिका-

श्रमइव नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वंनिर्वक्ति-सिद्धइति ।
महातपाः काश्यपः । अत्र । हि यस्मात् । सिद्धः
तपःफलप्राप्तः । तस्मादेषसिद्धाश्रमोनाम ॥ ३ ॥ एत-
स्मिन्नितिसार्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपश्चर-
णकाले । विरोचनः प्रह्लादसुतः तस्यापत्यंवैरोचनिः ।
समरुद्गणान् सवायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभि-
रितिशेषः । तद्राज्यं इन्द्रराज्यं ॥ ४ ॥ बलेरिति ।
भावलक्षणेषष्ठी । बलौयजमाने यागंकुर्वाणे । साग्नि-
पुरोगमाः पुरोगमेनाग्निनासहिताः । अग्निमुखत्वादे-
वानां । स्वयमेवसमागम्यइहाश्रमेतपश्चरन्तंविष्णुमूचुः
॥ ५ ॥ यज्ञंयजते यज्ञंकरोतीत्यर्थः । ओदनपाकंप-
चतीतिवत् । समाप्तश्चेन्नसजेतुंशक्यइत्यर्थः । स्वकार्यं

ति० । वचनं श्रुत्वेतिशेषः ॥ १ ॥ ति० यजतेःकर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदं । नन्वसुरस्यबलेर्देवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः । यागत-
र्पणीयदेवताभावात् । इन्द्रादीनांतद्वेष्यत्वात् । नचशब्दमात्रंदेवतेतियुक्तं । अर्थवादप्रामाण्येनदेवतायाविग्रहवत्स्वोत्तरमीमांसायांसि-
द्धान्तितत्वादितिचेन्न । कर्मदेवाजानदेवभेदेनदेवानांद्वैविध्यात् । तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्तास्तेकर्मदेवाः । आजानदेवास्तुयज्ञमन्त्रार्थभू-
तामन्त्रेणनित्यसंबद्धाःकर्मदेवभ्यःप्राचीनाएव । तत्कर्मदेवानांद्वेष्यत्वेप्याजानदेवानांयज्ञेत्पत्यंलेननदोषः । विघ्नकर्तारोप्यत्रकर्मदेवा
एव । यज्ञाधिकाराभावोपिआजानदेवानामेव स्वयष्ट्यदेवतान्तराभावात् । कर्मदेवानांलक्ष्येव । अतएवेन्द्रादीनांयज्ञादिश्रवणं
नानुपपन्नमित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. वचनं. २ ड. च. छ. झ. ज. देवनमस्कृतः * अत्र इह रामेत्यर्थात्परं ख. पुस्तके-प्रहस्यः
सर्वभूतानांसर्वात्मासर्वलोकभृत् । मोहनार्थतुलोकस्यसर्वेषांजगतांप्रभुः । इत्यर्धद्वयमधिकं दृश्यते. ३ क. ख. ग.
ड. च. छ. झ. ज. सुबहूनीह. ४ ग. घ. तपसश्चरणार्थंहि. ५ ख. च. छ. समहातपाः. ६ ड. च. झ. ज. गणान्सेन्द्रान्सहम-
रुद्गणान्. ७ इदमर्थं क. ड. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ८ ड. च. छ. झ. ज. सुमहान्. क. भगवान्. ९ क. ड. छ. झ. ज.
महाबलः. १० ड. झ. असमाप्तवते.

ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
 देवीसहायो भगवान्दिदैव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥

देवकार्यं । आश्रितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभि-
 पद्यतां अभितः काल्पयेन संपाद्यतां ॥ ६ ॥ ननु कथम-
 सुरस्य ज्ञानुष्ठानं “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्या-
 येद्वषट्करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति ” इति श्रुतेः ।
 तत्तद्देवध्यानपूर्वकं तत्तन्मन्त्रेण तत्तदुद्देशेन तत्तद्विप्र-
 दानस्य यागत्वात्तस्य च देवशत्रोरयोगात् । न च चतुर्थ्य-
 न्तःशब्दो देवतेति वाच्यं । अचेतनप्रीणनासंभवात् । त-
 त्प्रीतिमूलफलासिद्धेश्च । अतएव केवलाक्रियैव फलदे-
 ति प्रत्युक्तं । अतर्थवादाद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता
 सचेतना वषट्कस्तत्त्वादिविशिष्टविग्रहवती देवता ।
 न च विग्रहवत्त्वे युगपदनेकयागसंनिधानासंभवः । दि-
 व्यशक्तिमन्त्वेनानाशरीरपरिग्रहसंभवेन तेषां सर्व-
 यागसांनिध्यस्य सुलभत्वात् । तस्मान्न देवतावैरिणो या-
 गसंभव इति । उच्यते । नायं बलिनाक्रियमाणो याग इ-
 न्द्रादिदेवताराध्यकः । येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु भ-
 गवदाराधनभूतः कश्चिद्यागविशेषः । तस्य विष्णुभक्त-
 त्वेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्तयज्ञविघ्नविष्णुः कथं कुर्यात् ।
 स्वभक्तस्यापि स्वभक्तविरोधित्वं भगवतोऽसह्यं । ततः-
 पुत्रान्तरविरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाश्रितदेवविरोधिशि-
 क्षणं युक्तमेव । अतएवोक्तं “मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्य-
 धिका भवेत्” इति । तर्हि तस्य धार्मिकस्य कथं निग्रहः स्या-
 त्त्राह—ये चेत्यादिश्लोकद्वयेन । ये यत्र वस्त्रवाहनादिषु य-
 द्भस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्तः इतस्ततः देशात्-
 एनमभिवर्तन्ते तत्सर्वं तेभ्यः यथावत् सत्कारपूर्वकं प्रय-
 च्छति ॥ ७ ॥ माया विष्णुत्वाच्छादिकाशक्तिः तस्या

योगं संबंधमुपागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं ग-
 तः । कल्याणं अस्मत्कार्यकुरु । तस्मिन्नौदार्याख्यो म-
 हागुणो वर्तते । तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्चापदेशेन
 तद्राज्यमपहृत्य देहीति भावः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्निति श्लोक-
 द्वयं । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रार्थनावसरे । कश्यपोऽदित्या-
 सहितो व्रतं समाप्य विष्णुद्देशेन कृतव्रतं समाप्य । वरदं व-
 रदानाय संनिहितं विष्णुं देवीसहायः सन् तुष्टाव । अत्र रा-
 मपदद्वयं रूढ्यायोगेन च निर्वह्यं । व्रतानुष्ठानकाले वर-
 काले च देवीसाहित्यद्योतनाय द्विः प्रयोगो देव्याः । अय-
 मत्रक्रमः “सोकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति सतपो त-
 प्यत” इत्युक्तरीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणचिन्तापरोत्रदेशे-
 चिरमदृश्य उवास । तद्विदित्वा तमेव पुत्रं लब्धुकामः क-
 श्यपो देव्या सह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्य विष्ण्वाराधनरूपं
 किंचिद्रतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तु-
 ष्टाव । तस्मिन्नेवावसरे देवाश्चागताः प्रार्थितवन्त इति
 ॥ ९-१० ॥ तपोमयं तपःप्रचुरं । प्राचुर्यं चाराध्यत्वेन ।
 तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपं तपः-
 फलमिति यावत् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं । तपआलो-
 चन इति धातोरनुप्रत्ययः । तपात्मकं तपस्त्वभावं । ज्ञान-
 गुणकमित्यर्थः । उक्ताद्वा ततोर्ध्वार्थे कविधानमितिकः ।
 पुरुषोत्तमं बद्धमुक्तोभयावस्थाजीवाद्विलक्षणं । त्वां
 सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन । तपसा आराध-
 नेन । पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं स-
 र्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तहेयप्रत्यनीकज्ञाना-
 नन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वस्माद्विलक्षणं त्वां सा-

ति० रामेति द्विरुसंबोधनं स्वाश्रमसंनिधानेन रामपृष्ठतन्महत्कथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यं । अदित्या सहितो व्रतं समाप्य देवीसहायस्तु-
 ष्टावेत्यन्वयः । देव्यदितिरेव । यद्वा देवीसरस्वती । शि० रामदीप्यमानः रामनाम्ना प्रकाशमानः । देवीसहायः देवीपार्वती
 सहायो यस्य स भगवान् शंभुरिव ओजसा इव ओजस्तुल्यया अदित्या सहितः कश्यपः दिव्यवर्षसहस्रकं दिव्यवर्षसहस्रसाध्यं व्रतं
 समाप्य मधुसूदनं तुष्टावेत्यन्वयः । इवशब्द उभयान्वयी ॥ ९ ॥ १० ॥ शि० तपोमयं तपसा वेदबोधिताभिलाषरहितकृ-
 च्छचान्द्रायणादिना मयते अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानोत्पत्तिद्वारा प्राप्नोति । अतएव तपोराशिं तपसाराशिस्समूहः यस्यै । यत्प्रा-
 सिफलकमेव तपआद्याचरणं । अतएव तपोमूर्तिं तपोयुक्तामूर्तिर्विग्रहो यस्य । लोकशिक्षणार्थं तपश्चरन्तमित्यर्थः । तपात्मकं
 तपोज्ञानं आत्मा यस्य ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग—छ, झ, ज, सुपाश्रितः, २ घ, च, छ, ज, ट, दिव्यवर्ष, ३ क, च, छ, ज, तपोधनम् ।

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वराहोसि मतो मम ॥

[किमिच्छसि वरं श्रेष्ठ वरदोसि महाद्युते ।] ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अदित्या देवतानां च मम चैवानुर्योचतः ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥

शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ [छत्री भिक्षुरूपेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः] ॥

वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥

[तं दृष्ट्वाऽसुरराजेन्द्रो वामनत्वाच्च विस्मितः ॥ माधवोऽयमिति ज्ञात्वा पूजयामास धर्मतः ॥

पूजितस्तेन धर्मात्मा सर्वलोकहिताय वै ॥ १९ ॥]

[*आसाद्य यजमानं तमुवाच भगवान्हरिः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज यज्ञश्चातीव शोभनः ॥ २० ॥

वयं दानार्थिनो राजञ्श्रुत्वा यज्ञमनुत्तमम् ॥ त्वां दृष्ट्वा तव योगेषु किञ्चिद्विष्णुमिहागताः ॥ २१ ॥

वामनेनैवमुक्तस्तु मुदा राजा तदाऽब्रवीत् ॥ अद्य मे सफलो यज्ञः कृतार्थोऽस्म्यद्य वामन ॥ २२ ॥

त्वदर्थं कल्पितं चैव मम सर्वस्वमेव च ॥ धनौघं रत्नराशिं वा भूषणं धान्यसंचयम् ॥ २३ ॥

ग्रामं वा नगरं वाऽपि राष्ट्रं वा यानमेव वा ॥ हस्त्यश्चरथपत्तीर्वा त्वं लभस्वान्यमेव वा ॥

किमिच्छसि महाबाहो तद्दामि तवानघ ॥ २४ ॥

एवमुक्तस्तदा राजा भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उवाचेषत्सितं कृत्वा यजमानं महाबलिम् ॥ २५ ॥

एतैः किं मम राजेन्द्र तैस्तु नास्ति प्रयोजनम् ॥ अस्तत्पादत्रयाक्रान्तां देहि भूमिं विभो तदा ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्वामनेनोक्तं सितं कृत्वाऽसुरोत्तमः ॥ येनेष्टं पूर्यते ब्रह्मस्तत्कुर्मिति ततोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

वामनाय महीं दातुं निश्चितेऽसुरसत्तमे ॥ तं निवार्य महाराजं प्राह शुक्रो द्विजोत्तमः ॥ २८ ॥

विरिञ्चभवशक्राद्या योगिनश्च सुरासुराः ॥ यं न जानन्ति वेदाश्च स एषो विष्णुरव्ययः ॥ २९ ॥

दानारक्ते ततः शुक्रे शुक्रं राजपुरोहितम् ॥ गृहीत्वा ताडयामास वैनतेयो महाबलः ॥ ३० ॥

क्षात्करोमि । एतदेवमेपरमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वजगत् । तवशरीरेस्मिन्प-

श्यामि । एवं नु गीतं “पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वास्त-

थाभूतविशेषसंधान् । ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषी-

श्चसर्वानुरागांश्चदिव्यान्” इति । यद्वा जगत्सर्वशरी-

रमित्युक्तत्वात् शरीरतयापश्यामीत्यर्थः । त्वमनादिः

उत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः । एतावानिति परिच्छेत्तु-

मशक्यइत्यर्थः । अतस्त्वामहं शरणं रक्षितारं । गतः

॥ १२-१३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । मारीचः मरीचिपुत्रः

॥ १४ ॥ अदित्याः याचमानायाः । देवतानां याच-

मानानामित्यूहम् ॥ १५ ॥ पुत्रत्वमित्यादिसार्धश्लो-

कएकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेप्यनुग्रहः क्रियतामित्याह—

अयमिति । ते प्रसादात् कर्मणि मत्तपसि । सिद्धेति ।

त्वयिमेपुत्रत्वंप्राप्तइत्यर्थः । अयंसिद्धाश्रमोनामभवि-

ति० । साहाय्यं बलिच्छलरूपं । दि० इन्द्रस्यभ्राताभवेत्यनेन इन्द्रेणितकार्यकारित्वंस्वस्मिन्ननुसंधेयमितिप्रार्थनासूचिता ।

असुरसूदनेत्यनेन सनातनोसुरद्वेषस्त्वय्यस्तीतिबोधितं । तेनासुरानिरसनीयाभवतेतिद्योतितम् ॥ १६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. २ ऊ. झ. याचितम्. ३ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ४ इदमर्थत्रयं च. छ. दृश्यते.

* अत्रकुण्डान्तर्गताश्चतुर्दशश्लोकाः क. पुस्तकेऽधिकादृश्यन्ते.

पत्न्या सह विनिश्चित्य यजमानो महाबलिः ॥ मायारूपेण देवेशो मम यज्ञं गतो यदि ॥

तदैतद्यज्ञसाफल्यमेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥

इति मत्वोदकं दत्तं वामनाय महात्मने ॥ तव पादत्रयाक्रान्तां गृहाणाद्य महीं प्रभो ॥ ३२ ॥

उदके स्पृष्टमात्रे तु विश्वरूपधरो हरिः ॥ तत्रस्थ एव बबुधे येन पूर्णं जगन्नयम् ॥

सायुधैर्बाहुभिः पूर्णा दिग्विदिकसर्वमेव हि ॥ ३३ ॥

त्रीन्क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानंदः ॥ आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ ३४ ॥

महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ ३५ ॥

तेनैष पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मया तु भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ ३६ ॥

एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ ३७ ॥

अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ ३८ ॥

[ईत्थुक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम्] प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥

शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ ३९ ॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ ४० ॥

यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ ४१ ॥

मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ ४२ ॥

अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव ॥ सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ ४३ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥

ष्यति । तस्मादितआश्रमादुत्तिष्ठ । अवतारायेतिशेषः ॥ १७-३३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रमान् पदविक्षेपान् ।

भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य । मानंद्यतिखण्डयती-

तिमानंदः । निरभिमानोभिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रम-

णेहेतुर्लोकात्मेति । वामनरूपेणयाचित्वा सर्वलोक-

व्यापिशरीरेणक्रान्त्येत्यर्थः । नियम्य बद्ध्वा । त्रैलो-

क्यस्यापिपदद्वयक्रान्तत्वेन तृतीयपदालाभात्तदर्थबद्धे-

त्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तेनेति । तेन

वामनेन । श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्तकः । संनिहि-

तंस्थाप्याश्रमंविहाय भवान्किमर्थमत्रस्थितइत्यत्राह—

मयात्विति । मयातु देवतान्तरेषुपरत्वबुद्धिरहितेन ।

भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । एषः आश्रमः ।

उपभुज्यते आश्रीयते । वामनस्येयं भूमिरितिकेवलंतामेवा

जिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥ गच्छामहे गच्छामः ।

तातेत्युपलालने । तदेतदाश्रमपदंयथामम तथातव ।

स्वमितिशेषः ॥ ३८ ॥ गतनीहारः गतहिमः ।

पुनर्वसुभ्यांसमन्वितइतिरामलक्ष्मणसाम्यापेक्षया

॥ ३९ ॥ उत्पत्योत्पत्येतिप्रीत्यतिशयोक्तिः । आगत्या-

गत्येत्यर्थः । अनेननिरन्तरं तदागमनोक्त्यामुनिबहुत्वमु-

च्यते ॥ ४० ॥ यथार्हं मुनियोग्यतामनतिक्रम्य

॥ ४१ ॥ मुहूर्तं अल्पकालं । विश्रान्ताविवेतिमनुष्य-

भावेनोच्यते ॥ ४२ ॥ अद्यैव प्रवेशदिनएव । अयं-

सिद्धाश्रमः सिद्धः स्यात् त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धसं-

ज्ञोस्तु । सत्यमस्तुवचस्तव “अत्रैवपुरुषव्याघ्रहन्तव्या-

दुष्टचारिणः” इतिवचइत्यर्थः । राक्षसान्सर्वथा

हनिष्यइतिभावः ॥ ४३ ॥ नियतः निगृहीतान्तः-

ति० लोकार्थं त्रैलोक्याक्रमणार्थं ॥ ३४ ॥ शि० तेन वामनेन । श्रमनाशनोऽयमाश्रमः । भक्त्या त्वद्विषयकप्रीत्या ।

पूर्वमेवाक्रान्तः सेवितः मयापित्वद्विषयकप्रीत्यैवतस्यवामनस्यायमाश्रमोनिषेव्यते । एतेन रामस्याखेटखेलनवनंतदितिध्वनितं ।

तेनाप्रकटरूपेण सदैव तत्ररामस्यस्थितिरितिव्यञ्जितम् । तेनरामप्रश्नोविश्वामित्रज्ञानपरीक्षार्थमेवेतिव्यक्तं ॥ ३६ ॥

[पा०] १ च. ट. त्रीन्पदानथ. २ क. च. छ. ज. वामनः. ड. झ. मेदिनीम्. ३ ड. झ. ज. ट. लोकाँल्लोकार्थी. ४ ग.

घ. भूतहिते. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. तेनैव. ६ ग.—छ. झ. ज. मयापि. ७ ड. च. तस्यैव. ८ क. ख. वामनस्यनि-

षेव्यते. ९ क.—छ. झ. ज. ट. अत्रते. १० इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ११ ख. रामं लक्ष्मणसंयुम्. १२ ख. चक्रुःपूजांयथार्हते.

१३ क. ग.—छ. झ. ज. मुहूर्तमथ. १४ ग. च. झ. ज. महानृषिः. १५ क.—छ. झ. ज. तदा.

कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वा सन्ध्यामुपास्य च ॥ ४५ ॥
स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च ॥ हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रेणदिनषट्क निर्वर्त्ययज्ञेसमुपक्रान्तेराघवाभ्यांदिनपञ्चकमनिर्द्रुतद्रक्षणम् ॥ १ ॥ षष्ठेऽहनि सुबाहुमारीचादिभिर्गन-
मेत्यपरितोरुधिरवर्षणम् ॥ २ ॥ रामेणमानवास्त्रेणमारीचस्यसागरेप्रक्षेपणम् ॥ ३ ॥ तथासुबाहुवधपूर्वकमितरेषांवायव्येन
निरसनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रेणयज्ञसमापनपूर्वकरामप्रशंसनम् ॥ ५ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिन्दमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
भगवञ्श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥
अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥
उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमौ ॥ ६ ॥
अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेऽहनि समागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥
रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रज्ज्वाल ततो वेदिस्सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

करणः ॥ ४४ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयं । स्पृष्टोदकौ
दत्ताध्यौ नियमेन जप्यं समाप्य । अग्नेर्होत्रं होमः औपा-
सनहोमः । दीक्षामध्ये “ नाग्निहोत्रं न दर्शपूर्णमासा-
भ्यां यजत इति ” अग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् । मानसम-
ग्निहोत्रमित्येके ॥ ४५-४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहं हिंशे—अथ तावित्या-
दि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भं । देशकालज्ञत्वादुचिते-
देशेऽचिते काले चाब्रूतां ॥ १ ॥ संरक्षणीयौ निवारणी-
यौ । धातूनामनेकार्थत्वात् । विपरीतलक्षणावा । यद्वा
इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च रक्षणं । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः ।

तत्क्षणं सकालः । नातिवर्तेत अज्ञातो नातिक्रामेत् ॥ २ ॥
युयुत्सया योद्धुमिच्छया । प्रशशंसुः प्रोचुः ॥ ३ ॥
रक्षतमिति लोष्मध्यमपुरुषद्विवचनं । एतद्दिनमारभ्य
षड्रात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वं गमिष्यति । अतो वयं वदाम
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ षडहोरात्रं षण्णामहोरात्राणां समाहारः
षडहोरात्रतत् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुः ऊषतुः । यत्तौ
सन्नद्धौ । परमं धनुर्ययोस्तौ परमधन्विनौ । ब्रीह्यादि-
त्वादिनिः ॥ ६ ॥ काले पञ्चदिनात्मके गते । तस्मिन्
प्रधाने । अहनि सुत्यादिने । समाहितः एकाग्रचित्तः ।
अत्राद्यप्रभृतिषड्रात्रमित्युत्तया पूर्वसर्गे तत्पूर्वदिने दी-
क्षाप्रवेशोत्तया च सप्तरात्रनिर्वर्त्य सत्रविशेषोऽयमिति
गम्यते ॥ ७ ॥ वेदिप्रज्ज्वलनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः ।
उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिताः ऋत्विजः ॥ ८ ॥

ति० कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ४५ ॥ इत्येकोनत्रिंशस्सर्गः ॥ २९ ॥

शि० संरक्षणीयौ । संरक्ष्यते यागभाभ्यामिति अपादाने अनीयर् । किंच संरक्षणीयौ दुष्टकर्महेतुकनरकपातादितो निवर्तनीयौ
॥ २ ॥ वि० उपाध्यायो ब्रह्मा । पुरोहित उपद्रष्टा । इदं मृत्विगन्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. कुमाराविव. २ च. स्पृष्टोदकं. ख. शुचीकृतब्रह्मजपौ समाप्यनियमानपि. ड. झ. प्रशुची-
परमं जाप्यं. ३ ख. हुत्वाग्नि. ४ ड. झ. ज. संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि. च. छ. संशिक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्. ख. तावागमिष्यतो ब्रह्मन्.
५ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. रक्षतां. ६ क. ग. ड. च. झ. ज. तौ तु तद्वचनं. ख. तेषां तु वचनं. ७ ख. ग. युक्तौ परमधन्विनौ.
छ. यत्तौ परमधर्मिकौ. घ. यत्ता परमरिन्दमौ. ८ मरिन्दमं. ९ ड. झ. तथागते.

सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्सुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वाल सत्विजा ॥ ९ ॥
 मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ [एवं प्रवर्तिते यज्ञे विश्वामित्रस्य धीमतः ॥]
 आकाशे च महाज्जब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥
 आचार्य गगनं मेधो यथा प्रावृषि निर्गतः ॥ तथा मायां विक्कुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचैराश्च ये ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥
 सर्पा तेन रुधिरौघेण वेदिर्ज्ज्वाल मण्डिता ॥ [दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः] ॥
 सहसाऽभिर्द्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥
 तावापन्ततौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ [असंभ्रान्तस्त्वरन्किञ्चित्सज्यं कृत्वा महद्भुजः] ॥
 लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 पश्य लक्ष्मण दुष्टृत्तान्नाक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥
 [कैरिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥
 एवं वदन्तं तं दृष्ट्वा धनुःप्रवरपाणिनम् ॥ बालोयमिति विज्ञाय तमनादृत्य दुर्मती ॥
 विश्वामित्रस्य तां वेदिं सत्वरावभ्यधावताम् ॥ १७ ॥
 तावुदीक्ष्य त्वरन्नामश्वापमायम्य वीर्यवान् ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥
 चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १८ ॥
 स तेन परमास्त्रेण मानवेन सँमाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंघ्रवे ॥ १९ ॥
 विचेतनं विधूर्णन्तं शीतेषुबलं तौडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २० ॥

एतद्विबुधोति—सदर्भेति । चमसंनाम पानपात्रं ।
 सुक् होमपात्रं । उच्चयः समूहः । कुसुमोच्चयोलङ्कारार्थः
 ॥ ९ ॥ ननु रक्षोघ्नमन्त्रजपेक्रियमाणे कथंराक्षसाग-
 मनप्रसक्तिः । न कथंचित् । किंतु दूरतएवाकाशेमेधवद्गु-
 धिरं ववर्षुः । तदिदमाह—आकाशइति । भयानकः
 भयंकरः ॥ १० ॥ प्रावृषि वर्षाकाले । निर्गतोमेधोयथा-
 तथाऽभ्यधावतां ॥ ११ ॥ भीमसंकाशाः भयंकराः
 ॥ १२ ॥ अभिद्रुतः अभिमुखं धावन् ॥ १३—१४ ॥

पिशिताशनान्मांसभक्षकान् । एतद्विधूननार्थमानवा-
 स्त्रं प्रयोक्ष्यइतिभावः ॥ १५—१७ ॥ अत्रादौइत्यु-
 क्त्वेत्युपस्कार्य । ननुसर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगंप्रतिज्ञाय
 मारीचोरसितत्प्रयोगः कथमिति चेन्न । पूर्वश्लोकेराक्षस-
 शब्दस्यमारीचमात्रपरत्वात् ॥ १८ ॥ सागरसंघ्रवे स-
 मुद्रपूरे । अत्रगायत्रीद्वितीयाक्षरंसः ॥ १९ ॥ शीतेषु-
 शब्दोवयववृत्त्यामानवास्त्रेवर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारी-

शि० मन्त्रवदिति मन्त्रउद्यतेउच्यतेअस्मिन्निति । किंचमन्त्रेणवन्यतेरच्यतेइतिमन्त्रवत् ॥ १० ॥ ति० समुक्षितां अभ्या-
 शेइतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० ईदृशान् स्थितायुद्दशेषान् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥

[पा०] १ ट. यज्ञोऽयं ख. यज्ञोवै. २ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ३ ख. सुमहान्. ४ ख. मेधौयथाप्रावृषिनिर्गतौ.
 ५ ख. प्रकुर्वाणौ. ६ क. ख. ड. च. छ. अ. ट. चरास्तथा. ७ ख. च. भीमसंकाशान् रुधिरौघानवा. ट. मेधसंकाशाः. ८ ड.
 झ. अ. तांतेनरुधिरौघेणवेदिंवीक्ष्यसमुक्षिताम्. ९ इदमर्थं ख. दृश्यते. १० क. च. छ. द्रुतान्नामः. ११ इदमर्थं ख. दृश्यते.
 १२ इदंसार्धपद्यद्वयं ख. दृश्यते. १३ 'चापेशरंसंधायवेगवानासीदिलध्याहारेणयोजना. च. ट. चापंसंधाय. * एवंब्रुवाणंमारीचो-
 बालकंहेममालिनम् । तस्यानुजं चहेमाभंशरंतच्छ्रितधन्विनम् । १ । राघवौदयामहेमाभौतावपश्यत्तदादिवि । दृष्ट्वातेजस्विनौतौ
 चभवधूतश्चतेजसा । २ । अवज्ञायसतौविप्रान्प्रधर्षयितुमारभत् । तमापतन्तरामस्तुप्रहसंल्लीलयाततः । ३ ।' एतच्छ्लो-
 कत्रयं—मानवंपरमोदारमित्यतःपूर्वं कुण्डलान्तर्गतपाठप्रतिनिधित्वेन च. छ. पाठयोर्दृश्यते. १४ ख. समाहितः. १५ ड.
 च. छ. झ. अ. पीडितं.

[पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं धर्मसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वैर्युज्यते] ॥ २१ ॥
 इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्नुधिराशनान् ॥ २२ ॥
 [इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥] संगृह्यास्त्रं ततो रामो दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् ॥
 सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्वः प्रापतद्भुवि ॥ २३ ॥
 शेषान्वायव्यमादाय निजघान मंहायशाः ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २४ ॥
 स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्घुनन्दनः ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २५ ॥
 अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कृतार्थोऽसि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥ २७ ॥
 [स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत्] ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

विश्वामित्रेणरामप्रतिमिथिलायांजनकयज्ञप्रस्तावनेनतत्रत्यदिव्यधनुःप्रभावादिनिवेदनपूर्वकंराघवाभ्यांसहमुनिभिश्चमिथि-
 लांप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रादिभिःसहसायाद्वेशोणाकूलंगतेनरामेणमुनिंप्रतितस्यदेशस्यपुरावृत्तकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
 प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्निकक्रियौ ॥ विश्वामित्रं मुनींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ऊंचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
 इमौ स मुनिशार्दूल किंकरी संमुपस्थितौ ॥ आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥

चक्षुप्राणरक्षणंभाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ २०-२१ ॥
 वधप्रयोजकानिनिर्घृणत्वादीनि ॥ २२ ॥ अद्भुतं-
 यथातथाचिक्षेप ॥ २३ ॥ निजघान हिंसितवान्
 ॥ २४ ॥ पुराविजये असुरविजये ॥ २५ ॥ निरीति-
 काः निर्वाधाः ॥ २६ ॥ गुरुवचः पितृवचः ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३० ॥

एवंकृतार्थोविश्वामित्रोजनकसुतात्वेनावतीर्णयाश्रि-
 यारामंयोजयितुंव्याजेनमिथिलाप्रस्थानंप्रस्तौत्येकत्रिं-

शे—अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ ।
 प्रहृष्टेन संतुष्टेन । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन । उपलक्षि-
 तौ ॥ १ ॥ सहितौ अविनाभूतौ ॥ २ ॥ मधुरोदारोक्तौ
 हेतुःमधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ स्मेतिभूतार्थसूचकमव्य-
 यं । इमौस आज्ञापितंसर्वमनुष्ठितवन्तावित्यर्थः । मुनि-
 शार्दूल ब्रह्मध्यायिपुत्रेष्ट । अनेननिरवधिकभक्तिमत्त्वं
 सूचितं । किंकरी “भक्तिक्रीतो जनार्दनः” इत्युक्तरीत्या
 त्वयाक्रीतौ । समुपस्थितौ भक्तत्वांविनाक्षणमपिस्थानुम-
 क्षमौ । “शरतल्पगतोभीष्मःशान्मन्निवहुताशनः ॥ मां
 ध्यातिपुरुषव्याघ्रस्ततोमेतद्रतंमनः” इतिवत् । आज्ञा-
 पययथेष्टं क्षामकालेअल्पद्रव्यायक्रीतोराजपुत्रःपुनर्नि-

ति० मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं ॥ २१ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ इदमर्थद्वयं क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. २ ड. च. छ. झ. ज. मनुसंहितम्. ३ क. ख.
 घ—छ. झ. ज. ट. विर्युज्यते. ४ इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. झ. दृश्यते. ५ क. ख. च. छ. ज. ट. संगृह्यसुमहच्छात्रं.
 ड. झ. विगृह्यसुमहच्छात्रं. ६ क. ड. च. झ. ज. ट. आग्नेयंघुनन्दनः. ७ ख. महाबलः. ८ क. कृतार्थोऽहंमहाभाग.
 ९ ड. च. छ. झ. ज. वीर. १० इदमर्थं ड. च. छ. झ. ज. दृश्यते. ११ क. घ. च. छ. ज. शौचंकृत्स्नमहाबलौ. १२ क. ग.
 ड. च. छ. झ. विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावधि. घ. सहितावभिगच्छतः. १३ क. ऊंचतुःपरमोदारं. १४ क. उभौसं.
 १५ ग—छ. झ. ज. समुपागतौ. १६ च. छ. झ. ज. मुनिश्रेष्ठ.

एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल सहास्राभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥
 तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
 नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥
 धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः ॥ न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥
 तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥
 तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ अर्चितं विविधैर्गन्धैर्माल्यैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्षिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥
 स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥

वर्तयितुं नार्हः किल । शासनं करवावर्कि कर्तव्ये न संको-
 चः कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वान्यं न ददाति आहू-
 यनं ददाति स्वयंगत्वेन ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगा-
 र्हं करोतीत्युक्तं ॥ ४ ॥ अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्ये क-
 विभिर्नियोजनं रामभक्त्यतिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनु-
 ज्ञालब्धेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रमुखामुनय इत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ मिथिलायाईश्वरो मैथिलः “तस्येदं” इत्यण् ।
 परमधर्मिष्ठः अतिशयेन धर्मवान् । भगवत्कैङ्कर्यरूपत्वे-
 न काम्यनित्याभ्यामुत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य तस्य कृते ॥ ६ ॥
 गमिष्यसि । यदीति शेषः । धनुरत्नं धनुश्श्रेष्ठं दीर्घा-
 भावार्थः । चकाराद्यज्ञं चेत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं ॥ ७ ॥
 तस्य धनुरत्नं कुतः समायातं तत्राह—तद्धीति । मखे सद-

सि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ आरोपणं ज्यारोपणं
 ॥ ९ ॥ जिज्ञासन्तः जिज्ञासमानाः ॥ १० ॥ यज्ञं द्र-
 क्ष्यसि तत्र तद्धनुश्च द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे कि-
 मर्थं दत्तं तत्राह—तद्धीति । सुनाभं शोभनमुष्टिवन्धन-
 स्थानं । दैवतैः दैवतेभ्यः । याचितं दत्तंचेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं धनुरुत्सवे प्राधान्येनार्चितं धनुरायाग उ-
 च्यते । अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसंमतवद्योतनाय
 ॥ १३ ॥ पूर्वविश्वामित्रपुरस्कृत्येत्युक्त्या प्राधान्यात्-
 विश्वामित्र उक्तवानित्यनुवृत्ते ॥ १४ ॥ जाह्नवीतीरे स्थि-
 तं हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं । सि-
 द्धाश्रमाद्विमवद्गमनं मिथिलामार्गेणेति ज्ञेयं ॥ १५ ॥

वि० तयोरिति ताभ्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० परमेति पृथक्पदं वा । परा मा शोभायस्मिन्नित्यर्थः करामसंबोधनं ॥ ६ ॥ ती०
 चकारोक्तस्त्रीरत्नसमुच्चयपरः । वि० पूर्वं पूर्वस्मिन्काले । देवराताख्यप्राचीनजनकस्य यज्ञोदसि दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादितात् शिवा-
 लब्धं । यज्ञप्रसादितैरिशवसहितैर्दैवतैर्देवरातहस्ते तदप्रमेयबलं धनुर्दत्तं । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ ति० न कथंचन न कथम-
 पीत्यर्थः । शि० अस्य धनुषः । आरोपणं बाणप्रक्षेपयोग्यज्यासंयोगं कर्तुं देवाः कथंचन न शक्ताः । एवं कथंचनेत्यस्य वाक्यचतुष्ट-
 येऽप्यपकर्षः । मनुष्येष्वपि न हुषादिषु अधिकपराक्रमश्रुतेर्न पतत्प्रकर्षदोषाशङ्का ॥ ९ ॥ ति० तद्धनुर्मैथिलेन निजयज्ञप्रीतेभ्यो यज्ञफल-
 स्लेन याचितं । युद्धे रिपूणां जाययसर्वदैवतैरिशवसहितैर्दत्तं अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पाद्रे । “चापशंभोर्दयादत्त” इति । कौर्मैपि
 “प्रीतश्च भगवान् नीशस्त्रिशूलीनीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकाया द्भुतं धनुः” इति ॥ १२ ॥ ति० आयागभूतं । यजनीयदेवता-
 भूतमित्यर्थः ॥ वि० अयमत्र धनुरागमनक्रमः । पूर्वदेवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मणानिर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः । तद्गवतोर्बलाबलप-
 रीक्षानिमित्तकविश्वरोधे विष्णुपदाक्रमैर्जडीकृतं । देवैः प्रार्थितो महादेवो धनुरिच्छतो देवरातस्य हस्तेन्यस्तवान् । ततः प्रभृतिन्यासभावेन व-
 र्तेमानं जनकेन स्वयज्ञस्लेनयाच्यमानं देवैस्तस्य यज्ञफलस्लेन दत्तमिति ॥ १३ ॥ ती० हिमवतस्स्थाश्रमलादिति भावः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. एवमुक्तेतयोर्वाक्ये. २ ख. नरेन्द्रस्य. ३ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट स्तत्र.
 ४ क. ग—छ. झ. ज. अद्भुतं च धनुरत्नं तत्रत्नं. ट. तद्धनुरत्नं. ५ क—छ. झ. ट. स्तस्य वीर्यं हि. ज. स्तत्र वीर्यं हि. ६ ड. च. छ.
 झ. ज. यज्ञं च परमाद्भुतम्. ७ क. अप्रमेयबलं घोरं तस्य. ड. नृपतेतस्य. ८ ख. विधिवद्गन्धैः. ९ क—छ. झ. ज. धूपैश्चा. १० ख.
 एवमुक्त्वा रघुवरं.

[इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥] प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥
उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं प्रयान्तं मुनिवरमन्वयादनुसारिणम् ॥ शकटीशतैमात्रं च प्रायेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १८ ॥
निवर्तयामास ततः पक्षिसङ्घान् मृगानपि ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ वासं चर्कुर्मुनिवराः शोणाकूले समागताः ॥ २० ॥
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥
रामोपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च ॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ नरशार्दूलः कौतूहलसमन्वितः ॥ २३ ॥
भगवन्कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रेणराभंप्रतिशोणाकूलस्थदेशवृत्तान्तकथनप्रसङ्गेनस्ववंशवृत्तान्तकथनारंभः ॥ १ ॥ तथाशोणातटस्थदेशस्यब्रह्म-
सूनोःकुशस्थतनयेषुचतुर्षु कुशांबादिषुकनीयसोवसोस्संबन्धित्वकथनम् ॥ २ ॥ कुशात्मजेषुद्वितीयस्यकुशनाभस्यकन्याशते
उद्यानमेत्यविहरतिसतिवायुनाताःप्रतिस्वभार्याभवनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ ताभिस्तदनङ्गीकारेतेनतासांशरीरप्रवेशेनकुब्जीकर-
णम् ॥ ४ ॥ ताभिःपितृसमीपमेत्यपरिशोचनम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

ततःवनदेवतामन्त्रणानन्तरं ॥ १६ ॥ अनुसारिणं उत्तर-
दिगनुसारिणं । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनांशक-
टीशतमात्रं शकट्यःशकटानि । तेषांशतमात्रं शतप्रमा-
णं । अन्वयात् अन्वगात् । यद्वा शतमात्रमन्वयात् ।
इतरत्सर्वसिद्धाश्रमएवस्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीश-
ब्देन शकट्यारोपिताग्निहोत्रसंभारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥
तद्भक्तयेतिभावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्थः । अत्रप-
क्ष्यादिनिवर्तनेनमुनीनांगमनंद्योतितं ॥ १९ ॥ शोणः
पुनदः सएवशोणेत्यपिपठ्यदिश्यते ॥ २० ॥ शोणेस्नात्वा-

दिनकरेस्तंगतेसति हुतहुताशनाइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अभि-
पूज्य अभिवाद्य ॥ २२-२३ ॥ अयं शोणकूलस्थः ॥ २४ ॥
निखिलंवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवंशोणकूलदेशवैभवेष्टेष्टेअयंमद्वंद्यानांदेशइतिवि-
वक्षन्स्वान्वयं प्रदर्शयतिद्वात्रिंशे—ब्रह्मयोनिरित्यादि ।
ब्रह्मयोनिःकारणयस्यसःब्रह्मयोनिः अयोनिजोब्रह्मपु-

ति० शोणनदस्यैवशोणेत्यपिनामेल्याहुः । वस्तुतःशोणेतिगिरिव्रजसमीपस्थोनदीविशेषइत्येतदुत्तरसर्गेष्वष्टं ॥ २० ॥ ति०
अस्तंगते । अस्तंजिगमिषतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० । अयंदेशः शोणाकूलस्थः ॥ २४ ॥ इत्येकविंशस्सर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] इदमर्थं १ क. ख. च. छ. झ. दृश्यते. २ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. व्रजन्तं. ३ क. ख. घ—छ. झ. ज. मन्वगा.
४ घ. दनुचारिणाम्. ग. ड. झ. ज. ट. दनुसारिणाम्. ५ ख. ड. च. छ. झ. ज. शतमात्रं. ६ क. ख. घ—छ. झ. ज.
ट. प्रयाणे. ७ ड. झ. महात्मानो. ८ ड. च. छ. झ. ज. तपोधनं. ९ क. ड. छ. झ. ज. सर्षिसंघस्सपक्षिणः. च. सर्षिसंघस-
पक्षिणः. १० क. छ. झ. ज. मुनिगणाः. ११ शोणकूलेसमागताः. क—छ. झ. ज. शोणाकूलेसमाहिताः. १२ ख. घ.
अस्तंगते. १३ ड. झ. तपोधनं. च. छ. ज. तपोनिधिम्. घ. महामतिं. १४ क—छ. झ. ज. मुनिशार्दूलं. १५ ख. ग.
झ. समन्वितम्. १६ क—छ. झ. ज. न्कोन्वयंदेशः. १७ ट. महायशाः. १८ ख. व्रतधर्मश्च.

स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोल्बणान् ॥ वैदर्भ्यां जनयामास सैदृशांश्चतुरः सुतान् ॥
 कुशांबं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २ ॥
 दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ३ ॥
 ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा चैत्वारो लोकसंमताः ॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥
 कुशांबस्तु महातेजाः कौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ५ ॥
 आधूर्तरजसो रामं धर्मारण्यं मंहीपतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुंश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥
 एषा वसुमती रामं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥
 सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुताऽऽययौ ॥ पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥
 सैषा हि मागधी रामं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता रामं सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥
 कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः खलंकृताः ॥ उद्यानभूमिर्मागम्य प्रावृषीव शतहृदाः ॥ ११ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः ॥ आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥
 अथ ताश्चारुसर्वाङ्गो रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १३ ॥
 ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

त्रः । महान् ज्ञानशौर्यादिभिरितरब्रह्मपुत्रविलक्षणः ।
 कौभूमौशेतइतिकुशः । नारदादिवत्ब्रह्मलोकेऽनवस्था-
 यप्रजापालनेदत्तादरतयाभूमावस्थानात्कुशइत्यस्य-
 नाम । अतएवक्षत्रियव्यापारात्क्षत्रियोयं । अक्लिष्टंनि-
 र्बाधंत्रतंस्यसोक्लिष्टव्रतः अक्लिष्टव्रतश्चासौधर्मज्ञश्चेति-
 कर्मधारयः ॥ १ ॥ सार्धश्लोकः । युक्तायां अनुरूपायां
 ॥ २ ॥ सार्धश्लोकः । क्षत्रधर्मः प्रजापालनं ॥ ३ ॥ पुष्क-
 लं समग्रं । ऋषेः कुशस्य । निवेशं संनिवेशं ॥ ४ ॥
 कुशांबइत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषा शोणकूल-
 स्था । शैलवराः गिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥ ७ ॥ मगधदे-
 शादागतामागधीतिशोणएवोच्यते । आययावितिच्छे-

दः ॥ ८ ॥ पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशात्प्रत्यङ्मुखवाहि-
 नी । सुक्षेत्रा उभयपार्श्वतइतिशेषः ॥ ९ ॥ घृतवत्पुरु-
 षं दृष्ट्वाद्वतीसत्यश्चतीतिघृताची कुशनाभभार्या । घृत-
 वत्पुरुषं कृत्वाश्चतीतिवा । अप्सरसः ॥ १० ॥ श्लो-
 कद्वयं । उद्यानभूमिमागम्यशतहृदाइवस्थिताः । शत-
 हृदाः विद्युतः । नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः । वादयन्त्यः
 वीणाइतिशेषः । आमोदं संतोषं । खलंकृताः कुसुम-
 चन्दनतिलकादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताराइव बभु-
 रितिशेषः ॥ १३ ॥ सर्वगुणसंपन्नाः सर्वालंकारसंप-
 न्नाः । सर्वत्रआत्मास्वरूपंस्यसः सर्वासकः सर्वत्रसं-
 चारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ वः भवतीः मानुषेभवोमानुषः ।

ति० युक्तायां अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः । असूर्तरजसं नविद्यतेसूर्तप्रसूर्तरजोयस्यतं । “अच्” इतियोगविभागादच्
 ॥ २ ॥ ति० पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गमिनी ॥ ९ ॥ ति० मत्कामनापूरणेममदेवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिवैशीकरणायाथ-
 वादः । ननुमानुषीणां देवसंबन्धो न चितस्तत्राह—मानुषस्त्यज्यतांभावइति । मदंगीकारमात्रेणविलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभाव-

[पा०] १ च. छ. ज. जायायां. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. सैदृशान्सुमहाबलान्. क—छ. झ. ज. चतुरस्सैदृशान्सुतान्.
 ३ ड. अमूर्तरजसं. च. झ. ज. असूर्तरजसं. ट. अमूर्तिरजसम्. ख. आवर्तरजसं. ४ ग. ड. ज. कुशस्य. क. ख. झ. ट.
 पितुस्ते. ५ च. ज. चत्वारोऽमितविक्रमाः. ड. झ. चत्वारोलोकसत्तमाः. ६ ख. निवेशांश्चक्रिरे. ७ क. पुराणि. ८ क. ड.
 च. झ. ज. नाम. ९ ड. झ. महामतिः. १० क. ड. छ. झ. ज. वसुर्नामगिरिव्रजम्. च. वसुर्नाममग्निव्रजम्. ११ ड.
 च. छ. झ. ज. नाम. १२ ग. पुण्या. १३ झ. मागधान्. १४ ख. घ. च. छ. ज. ट. नाम. १५ क. ख. ट. वीर. च. छ. ज.
 नाम. १६ च. मागस्य. १७ ड. च. छ. झ. ज. वादयन्त्यस्तुराधव. क. ख. घ. ट. वादयन्त्यश्चराधव. १८ क. ख. स्सर्वा-
 भरण. १९ ख. मध्येशोभन्ते. २० ड. संमताः.

चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमर्थाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम ॥ प्रभावज्ञाः स्म ते सर्वाः किंस्नानवमन्यसे ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम ॥ स्थानाभ्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥
 मा भूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ नावमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपास्महे ॥ २० ॥
 पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं हि नः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥
 तांसां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥ २२ ॥
 [अरत्निमात्राकृतयो भगदर्पा भयादिताः] ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥
 प्रोपतन्भुवि संभ्रान्ताः सलज्जाः सौश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥
 स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा भग्नास्तदा राजा संभ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥
 [श्रोतुमिच्छामि तं पुत्र्यो यस्येदं कर्म गहितम्] ॥ २५ ॥
 एवं राजा विनिश्चस्य समार्धिं संदधे ततः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

भावः अनुरागः । त्यज्यतां । तथासतिदीर्घमायुरवा-
 प्यथ ॥ १५ ॥ नित्यं सर्वदा । अक्षयमिति मद्भार्या-
 त्वइतिशेषः ॥ १६ ॥ अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः ।
 ततः तद्वचनं श्रवणेन । अपहास्य अथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाः
 एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञातभवत्प्रभावाः ॥ १८ ॥
 स्थानात् अधिकारात् । देवं भवन्तं ॥ १९ ॥ सः नः-
 पिता ते कालः मृत्युः माभूत् । हेदुर्मेधः दुर्बुद्धे । पि-
 तरं नावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमु-
 पास्महे प्रतीक्षामहे । पितास्वयंयस्मैदास्यति तंप्रतीक्षा-

महइत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तं विवृणोति—पितेति ॥ २१ ॥
 बभञ्ज कुब्जीचकार ॥ २२ ॥ सलज्जाः शरीरैरू-
 ष्यादितिभावः ॥ २३ ॥ संभ्रान्तः पर्याकुलचित्तः
 ॥ २४ ॥ कोधर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतित्यर्थः ।
 कुब्जाः वक्रशरीराः ॥ २५ ॥ पृष्ट्वेतिशेषः । विनि-
 श्चस्य व्यथित्वा । समार्धिं किंवक्ष्यन्तीति तद्वचनश्रव-
 णावधानं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

स्वागेखतएवभवतीनां सामर्थ्यं भविष्यति ॥ १५ ॥ ति० समर्था इतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० यत्र काले पितरं अवमन्य अपमानविषयं कृत्वा ।
 स्वधर्मेण कामेन । स्वयंवरमुपास्महे आत्मना स्वातन्त्र्येण वयमङ्गीकुर्मः सकालः कदाचिदपि माभूदित्यन्वयः ॥ शि० अवमन्य
 अनादृत्य । स्वधर्मेण शोभनोतिशयितो योऽधर्मः पितरिसति स्वातन्त्र्याचरणं तेन वरं स्वयमुपास्महे स्वीकुर्मः सकालो माभूत् ॥ २० ॥
 ति० सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसङ्गतः सलज्जाः ॥ २३ ॥ इति द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ घ. मभाषत. २ ड. च. छ. झ. ज. सुरसत्तम. ३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रभावज्ञाश्च. घ. प्रभावज्ञास्तु.
 ४ ड. च. छ. झ. ज. किमर्थमव. ५ ड. झ. देवसमस्तास्सुरसत्तम. क. ख. देवसमर्थास्ससुरोत्तम. च. छ. ज. देवसमर्था-
 श्वसुरोत्तम. ट. देवसधर्मास्ससुरोत्तम. ६ घ. च. देव. ७ ड. झ. ज. ट. अवमन्यस्व. ८ च. छ. ज. पितावै. ९ क.
 ख. घ. च. छ. ज. हिसः. ग. ड. च. चसः. १० घ. ड. च. झ. ज. तासांतुवचनं. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. हरिः.
 १२ ड. च. छ. झ. ज. प्रविश्यचसुसंभ्रान्ताः. १३ क. ख. ग. झ. साखलोचनाः. १४ ड. झ. भग्नाः. १५ ड. झ. दीनाः.
 १६ ख. कृतायूयं. १७ च. छ. झ. ज. ट. चेष्टन्त्यो. १८ इदमर्थं क. ख. दृश्यते.

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कन्याभिर्वायुवृत्तं निवेदितेन कुशनाभेन तासां क्षमाप्रशंसनपूर्वकं परिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ तथा चूलिसूत्रवेद्यदत्ताय भार्यात्वे-
न तासां प्रदानम् ॥ २ ॥ तस्य पाणिस्पृशमात्रेण तासां कुब्जीभावापगमपूर्वकमद्भुतशोभाप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥
तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७ ॥

दुष्करं तद्वि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८ ॥
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ॥ ९ ॥
विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ॥
“देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महामुनिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥

अथ कुशनाभस्य कन्यावचनं शृण्वतः क्षमाविशेषउ-
च्यते त्रयस्त्रिंशे—तस्येत्यादि । शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा
पादयोः प्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभिभवितुं ।
इच्छति वर्तमानसामीप्यालङ् । अशुभं बलात्काररूपं
॥ २ ॥ पितृमत्यः स्म अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये किं-
चित्पतिस्वीकारविषये वयं न स्थिताः । अतो नः पितरमे-
व वृणीष्व । स यदि नः अस्मान् तुभ्यं दास्यति तदा त-
व भविष्यामः । ते भद्रमस्तु ॥ ३ ॥ एवं ब्रुवन्त्यो वयं
अस्माकं वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता । पापानु-
बन्धेन पापानुसारिणा । तेन वायुना निहताः ॥ ४ ॥
अनुत्तमं क्षमावत्त्वात् ॥ ५ ॥ हे पुत्र्यः क्षमावतां कर्त-
व्यं कर्तुमर्ह । “कृत्यानां कर्तरि ” इति षष्ठी । क्षान्तं
क्षमा भावे निष्ठा । कृतं इदं सुमहत्कर्म देवे प्रार्थयमानेभ्यः-
विकृतचित्तत्वं शरीरं भज्यतिसति निष्क्रोधत्वं च दुष्क-
रमिति भावः । कुलं चावेक्षितं कुलानुरूपं कृत्यं कृतमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अलङ्कार इति

अर्थः । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं ॥ ७ ॥ वः तत्क्षान्तं
क्षमा । दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्चर्यसंपन्नेषु । विशेषतो-
दुष्करं । यादृशीति सर्वासामविशेषतः । याक्षमा
सापि दुष्करेत्यन्वयः । क्षमैव दुष्करा तत्त्रिदशे-
षु दुष्करा ततोपि सर्वासामविशेषेण क्षमा दुष्करैवे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षमां प्रशंसति क्षमेति । क्षमा-
दानं दानेन यत्फलं प्राप्नोति—तत्क्षमया प्राप्नोतीत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापियोज्यं । धर्मः तदाकारामनिर्माणादिः ।
क्षमया भूमिसंबन्धिन्या । जगच्चराचरं । विष्ठितं
स्थितं भवति ॥ ९ ॥ अर्धत्रयं । प्रदानं कन्याप्रदानं ।
चिन्ताप्रकारमाह—देश इति । प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य-
उचितौ देशकालौ सदृशे स्वकुलस्य सदृशे पात्रे प्रतिपा-
दनं च मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेव काले
कुशनाभीयकाले । उत्तरत्रान्वयः । ऊर्ध्वरेताः अस्व-
लितरेताः । ब्राह्मंतपः वैदिकंतपः ब्रह्मोद्देश्यकं वा

ति० ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषयं चित्तैकाग्र्यं । “मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमंतपः” इति स्मृतिः ॥ ११ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. ज. तासां वचनं. २ क. घ. च. ज. तच्चवः. ड. छ. झ. ट. तच्चवै. क. ग. तच्चयत्. ३ घ. ज्ञाश्च.
४ क. ख. ड. च. झ. ज. क्षमायां विष्ठितं. ग. क्षमायां हि स्थितं. ट. क्षमायां निष्ठितं. ५ ड. च. छ. झ. ज. देशकाले च कर्तव्यं.
क. ग. घ. देशकाले प्रदानस्य. ख. देशकाले प्रदेयस्य. ६ ख. एतस्मिन्नेव काले. ७ ड. च. छ. झ. ज. महायुतिः.

तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वीं पर्युपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥
 सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
 स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वीं मधुरस्वरा ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
 अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥
 तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा सौमदेयस्तु पुरीमध्यावसत्तदा ॥ कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥
 स बुद्धिं कृतवात्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 यथाक्रमं तैतः पाणीञ्जग्राह रघुनन्दन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥
 स्पृष्टमात्रे तैतः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभुः कन्या शतं तदा ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ तत्र तस्मिन्देशे । तदा तत्काले । तप्यन्तं दाहार्थेऽप्यव्यत्ययाच्छयम् । गन्धर्वीं जातिवाचित्वात् । पर्युपासते अशुश्रूषत । मध्येमध्येभद्रमस्त्वितिप्रयोगः शुभोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ काले कियतिकाले तुष्टोभवत् । ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषापरिपाककालसंबन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥ वाक्यकोविदं वाक्येवचने कोविदं समर्थम् ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः । अतएवब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः । महातपाअसि । तस्मात्त्वत्तःपुत्रमिच्छामि । दीप्यसेपरयालक्ष्म्येतिकोशान्तरे ॥ १६ ॥ विधवाप्यपतिर्भवतितत्राह—भार्येति ।

उपगतायाः शरणंगतायाः । मे । ब्राह्मेण तपोमहिम्ना ॥ १७ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्य । मानसं मनस्संकल्पजं । सुतंददौ ॥ १८ ॥ राजा क्षत्रियः । क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या संपदा युक्तः । एतस्मिन्नन्तरेपुरीमध्यावसदितिसंबन्धः ॥ १९ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रञ्जकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीन्जग्राह । देवपतिर्यथा देवपतिसदृशः । तत्तुल्यविभवइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततः चूलिसूनुना । पाणावितिजात्येकवचनं । विकुब्जाः विगतकुब्जभावाः । शतंकन्या बभुः । विसर्गलोपआर्षः । बभुःकन्याशतमितिपाठः

ति० पर्युपासतेइतिशबलुगार्षः ॥ १२ ॥ तस्मिन्प्रतिथोगेद्वितीया । प्रतीतिशेषः । उवास तत्समीपेआसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० ब्राह्मंतपस्त्वाध्यायः । ति० धार्मिकंपुत्रमिच्छामीत्यनेनतत्संगमस्तयानप्रार्थितइतिव्यक्तं । तेनतस्याःपरमधैर्यधर्ममलंकच्यक्तं ॥ ब्रह्मभूतइत्यनेनयथाब्रह्मसकलमभिधातुंसमर्थं तथात्वमपीत्युपमालङ्कारोऽध्वनितः ॥ १६ ॥ शि० ब्राह्मण हेब्रह्मवेत्तः । उपगतायाः स्वांसेवमानायाः ॥ वि० ननुपुत्रप्रार्थनापत्यावुचिताअतआह—अपतिश्चास्मीति । इतःपरमपि अस्मि अहं । अहमर्थे अस्मीत्यव्ययं । नकस्यचिद्भार्याभविष्यामीतिशेषः । अथापिनैष्ठिकब्रह्मचारिण्याःउपगतायाःकिंकरलंप्राप्तायामे ब्राह्मेण ब्रह्मसंबन्धिनोपायेन सुतं दातुमर्हसि । सनकादयइवमानसःपुत्रोदेयइतिभावः ॥ १७ ॥ ति० चूलिनः चूली । फलीफलिनइतिवतचूलीचूलिनइतिकुपेर्नामद्वयसाधु । शि० तस्याःतस्यैगन्धर्व्यैर्ददौ इतिहेतोःख्यातंब्रह्मदत्तचूलिनस्युतंवदंतीतिशेषः ॥ १८ ॥ शि० तस्यब्राह्मणदत्तत्वाद्ब्राह्मणलेपिक्षत्रियात्वेनप्रसिद्धायागन्धर्व्यास्तुतत्वात्क्षत्रियत्वमपि ॥ १९ ॥ ति० बभौकन्याशतंतदा । ताःकन्याविकुब्जाः कुब्जलरहिताः । आसन्नितिशेषः । ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवंसामर्थ्यैराज्ञः । एवंचसतितत्कन्याशतंपरमयालक्ष्म्याबभौकन्याशतंतदा ॥ २३ ॥ इतित्रयविंशस्सर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. तपस्यन्तमृषिं. २ घ. ट. धर्मिष्ठः. ३ क—च. झ. ज. ट. मधुरस्वरम्. ४ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. धार्मिकम्. ५ क. च. छ. ज. ब्राह्मेणोपगतायास्त्वं. च. छ. ट. ब्राह्मेणोपगतायाश्च. ६ ड. झ. ब्राह्ममनुत्तमम्. ग. पुत्रंतथाविधम्. ७ क. ख. ट. ब्रह्मदत्तमिति. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्रह्मदत्तस्तु. ९ ड. झ. ट. मध्यवसत्. १० ट. कापिली. ११ ड. च. छ. झ. ज. यथादिवि. १२ च. छ. ज. कुशनाभस्तु. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. तदापाणिं. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. तदापाणौ. १५ घ. ड. च. छ. झ. ज. ट. युक्तंपरमयालक्ष्म्याबभौकन्याशतंतदा. वा. रा. २०

स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥
 कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ सैदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥
 सोमदाऽपि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥
 स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

कुशनाभेनपुत्रेष्वाधुनागेगाधिनाञ्जोविश्वामित्रपितुः तत्पुत्रत्वेनजननम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रभगिन्यासत्यवत्याभर्त्रनुवर्तनेन
 स्वर्गगमनपूर्वकं अंशान्तरेणकौशिकीनदीत्वेनप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ एवंविश्वामित्रेणस्ववंशचरितानुवर्णनपूर्वकमर्धरात्रागमेरामा-
 दिभिःसहनिद्रोपसेवनम् ॥ ३ ॥

कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 इष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गार्धिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ वायुनामुक्ताः कन्याइतिशेषः । परमप्रीतः
 अनुकूलवरलाभेनपरमप्रीतः । हर्षं विकुब्जत्वकृतं
 ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कांपित्यामितिशेषः ॥ २५ ॥
 सोमदेतिसार्धश्लोकः । सोमदा चूलिपुत्रमाता ।
 पुत्रसदृशीक्रियां दारक्रियां । दृष्टेतिशेषः । यथान्यायं
 यथाक्रमं । स्नुषाःकन्याः कुशनाभपुत्रीः ॥ २६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥

गुणैरितिशेषः । सपुत्रःकिंनामकः तत्राह—गाधिमिति ।
 गाधिनामानं पुत्रं प्राप्स्यसे । तेन गाधिना । शश्वद्वा
 शाश्वती । भवार्थेअण् । बहिषष्टिलोपवचनादव्य-
 यानांभमात्रेटिलोपःकाचित्कः । अत्रनततोडीप् । तां
 ॥ ३ ॥ अनेनसदाब्रह्मलोकवासीकुशःपुत्रानुग्रहार्थं
 भुवमागतइत्यवगम्यते । सनातनंनित्यं ॥ ४ ॥ कस्य-
 चित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति । गाधिरित्येव
 यथापित्रोक्तंतथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यांभार्यायां
 ॥ ५ ॥ यतःकुशवंशप्रसूतोस्मि अतःकौशिकसंज्ञोस्मि ।
 कुशशब्दात्गोत्रापत्येठक् ॥ ६ ॥ पूर्वजा ज्येष्ठा । ऋची-
 के ऋचीकाख्यमुनयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भर्तारमनुवर्तिनी
 भर्त्रनुवर्तनधर्मप्रभावादितिभावः । नकेवलंस्वर्गगमन-
 मस्याः महानदीत्वंजजातमित्याह—कौशिकीति ॥ ८ ॥

एवंप्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतकथाशेषमाह चतुस्त्रिं-
 शे—कृतोद्वाहइत्यादि । अपुत्रः कुशनाभः । पुत्रायेयं
 पौत्रीतां ॥ १ ॥ कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ सदृशः

ति० चस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थोवा ॥ १ ॥ शि० आकाशमाविश्यसनातनं ब्रह्मलोकं जगाम । अनेन कुशस्य कामचारगति-
 मत्त्वव्यक्तं ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. महीपतिम्. २ ख. सादरं. ३ ड. झ. ट. सुतं दृष्ट्वा. छ. स्वयं दृष्ट्वा. ४ क. ग. घ. च. दृष्ट्वास्पृष्ट्वा.
 ५ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. इष्ट्यां तु. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पुत्रस्ते सदृशः पुत्र. ७ क. च. छ. ज. येन.
 ८ च. छ. ज. कुशनामा. ९ ख. राम.

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोऽहं हिमवत्पाश्र्वे वसामि निरैतः सुखम् ॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्यां सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितांवरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीहनः ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरिवभासते ॥ १६ ॥
 उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ हृदयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया विभो ॥ १७ ॥
 नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससङ्गाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

दिव्या श्लाघ्या । हितं आमुष्मिकं । कामः ऐहिकं । तदुभयार्थं प्रवृत्ता नदीरूपेण स्वर्गाद्विमवन्तमुपाश्रिते-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ यतो हिमवन्तमुपाश्रिता तत इत्यर्थः ॥ १० ॥
 सत्यवतीनामनिमित्तमाह—सात्विति ॥ ११ ॥ एवं-
 भूतस्य सिद्धाश्रममननिमित्तमाह—अहंहीति । नि-
 यमात् यागनियमाद्धेतोः । समुपागतः सिद्धाश्रममिति
 शेषः ॥ १२ ॥ ममस्वस्यवंशस्यचोत्पत्तिः प्रसङ्गात्की-
 र्तिता । यत्त्वयापृष्टं तत् । देशस्य गिरिव्रजदेशस्य वैभ-
 वंचोक्तं ॥ १३ ॥ इतः परं प्रष्टव्यमित्याशयेनाह—गत
 इति । अर्धोरात्रे रर्धरात्रः । अनपुंसकत्वेपि “अर्धनपुं-
 सकं” इत्यार्षः समासः “अहः सर्व” इत्यादिना समासा-
 न्तोऽच् “रात्राह—” इति पुल्लिङ्गता । अत्रार्धशब्दोऽश-
 वाची । उक्तं हि “भित्तं शकलखण्डे वापुंस्यर्धोऽर्धसमोऽश-
 के” इति । यावत्तिरात्रिभागे निद्रा निषिद्धा तावान्गत

इत्यर्थः । जागरणे को दोष इत्यत्राह—माभूदिति । श्रो-
 गन्तव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तालस्य कृतविघ्नो माभूदि-
 त्यर्थः । मम कथाः कथयतः मयि कथां कथयति ॥ १४ ॥
 अथ निशामुखं वर्णयति चतुर्भिः—निष्पन्दा इत्यादि । नि-
 ष्पन्दाः पक्षिसंचाराभावादिति भावः । निलीनाः नि-
 द्राप्राप्ता इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्तकालिकेन ॥ १५ ॥
 सन्ध्या वियुज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । नक्षत्रैः
 अश्विन्यादिभिः ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तं ।
 नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नैत्रैरावृतमिवावभासते
 ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतीति “उदोनूर्ध्वकर्मणि” इति परस्मै-
 पदं । तमोनुदतीतितमोनुदः । इगुपधलक्षणः कः ॥ १७ ॥
 निशायां प्रभवन्ति नैशानि “प्रभवति” इत्यण् । भूतानि
 उलूकादयः । ततस्ततः तत्रतत्र । पौर्णमास्यां यज्ञसमा-
 प्य द्वितीयायां प्रस्थानमिति चतुर्धटिकानन्तरं चन्द्रोदय-

ति० नियमात् गयापिण्डदानवत् सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः । आगमनकार्यंचलदनुग्रहात्सिद्धमित्याह—सिद्धाश्रममि-
 त्यादि ॥ १२ ॥ शि० अर्धरात्रः रात्रेरर्धं । गतः अतीतः । अतो निद्रामभ्येहि प्राप्नुहि । “अर्धनपुंसकं” इति समासः । “रात्राहाहाः
 पुंसि” इति पुंस्त्वं । एतेन तद्वदृक्कीभूतार्धशब्दः खण्डवाचक इति स्वीकृत्य आर्षस्समास इति भूषणोक्तिश्चिन्त्या । समांशवाचकत्वे बाधका-
 भावात् । खण्डवाचकत्वे प्रमाणाभावाच्च । खण्डवाचकत्वस्वीकारेणार्धशब्दस्य प्रदोषवाचकत्वं स्वीकृत्य व्याख्यानमप्ययुक्तं । “उपा-
 स्यरात्रिषेष्ठं” इति वक्ष्यमाणेन विरोधात् ॥ १४ ॥ ति० अर्धरात्रचिह्नान्याह—निष्पन्दा इति । शि० अर्धरात्रलक्षणा निवेदनाह—
 निष्पन्दा इत्यादिभिः । नैशेन निशासंबन्धना । तमसा अन्धकारेण । दिशः अव्याप्ताः अल्पव्याप्तिविशिष्टाः । अर्धरात्रे पूर्वरात्रापेक्ष-
 या किञ्चित्प्रकाशाधिक्यस्यानुभवसिद्धत्वमिति तात्पर्यं ॥ १५ ॥ ति० विसृज्यते व्ययुक्तेत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । सन्ध्या-
 शब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालसाहित्येन सार्धयामरूपः कालो विवक्ष्यते ॥ शि० अर्धरात्रोपिव्यतीतो भवतीति बोधयन्नाह—शनैरिति ।
 सन्ध्या सम्यक् एकप्रातां प्राप्नुवन्ति धियश्चित्तवृत्तयोऽस्यां तथा पूर्वरात्रोत्तररात्रमध्यमन्तयेत्यर्थः । शनैर्वियुज्यते व्ययुज्यते । आवृतं
 अ न आवृतं आवरणं यस्य तत् । महदित्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० उत्तिष्ठति उदयते । एतेन तदानीं कृष्णनवमीति व्यक्तम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. झ. हितकार्यार्थं. २ ड. च. छ. झ. ज. नियतः. ३ क. ख. च. ट. भगिन्याः. ४ क. ख. च. ट. ट.
 कौशिक्याः. ५ क. ख. संलधर्मप्रतिष्ठिता. ६ झ. मनुप्राप्तः. ७ ड. च. छ. झ. ज. देशस्य हि. ८ ट. कथा. ९ ड. झ.
 विसृज्यते. १० च. छ. ज. रिवभासते. ११ ड. च. छ. झ. ज. उत्तिष्ठते. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वया.

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसाध्विति 'तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशः ॥ कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्भ्योतकरी तव ॥ २१ ॥
 ईति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥
 रामोपि सह सौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निर्द्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

प्रातर्विश्वामित्रादिभिः शोणोत्तरणपूर्वकंदूराध्वगमनेन मध्याह्ने जाह्नवीतटे निवासकल्पनम् ॥ १ ॥ गङ्गावृत्तान्तं पृष्टेन विश्वामित्रेण रामं प्रतिप्रासङ्गिकेनोमावृत्तान्तेन सहसंग्रहेण तत्कथनम् ॥ २ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणांकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियाम् ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 एवमुक्ता महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता ॥ पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥

इति सर्वथा अर्धरात्रिशब्दः प्रदोषपर एव ॥ १८ ॥ अभ्य-
 पूजयम् अस्तु वन् ॥ १९ ॥ गाधेः कुशिक इति नामान्तरं ।
 कुशिकानां तद्गोत्रजानां । ब्रह्मोपमाः चतुर्मुखोपमाः
 ॥ २० ॥ विश्वामित्रः विश्वामित्रसंज्ञः । भवानेव महा-
 सेत्यनुषङ्गः । कौशिकी च तव कुलोद्भ्योतकरी कुलप्र-
 काशकरी ॥ २१ ॥ प्रशस्तः स्तुतः । शंसु स्तुतौ । “यस्य-
 विभाषा” इति नेट् । “अनिदितां—” इति नलोपः ।
 श्रीमान् । प्रशंसाकृतहर्षजनितश्रीमान् । अस्तंगतोऽंशु-
 मानिव तद्वत्परप्रबोधाजनक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ किञ्चि-
 दागतविस्मयः निद्रापावश्यादिति भावः । समुपसेव-
 ते अध्वश्रमवशात्सम्यक्प्राप्तः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवं लोके प्रवर्तयितुं पृच्छति
 पञ्चत्रिंशे—उपास्येत्यादि । उपास्य स्थित्वा शयित्वेतिया-
 वत् । रात्रिशेषमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुप्रभा-
 तायां निवृत्तायामितियावत् । अत्र रात्रिशेषमित्यनुवा-
 दात् पूर्वसर्गे गतोर्धरात्र इत्यत्र निशीथपरत्वं स्वरसमिति
 गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मेमुहूर्तं । उपास्य परमात्मान-
 मिति शेषः । “ब्राह्मेमुहूर्तउत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितं”
 इति स्मृतेः ॥ १ ॥ गमनाय गन्तुं । “क्रियार्थोपपदस्य—”
 इति चतुर्थी ॥ २ ॥ पूर्वाह्ने भवा पौर्वाह्निकी तां ॥ ३ ॥ गाधः
 स्वरूपजलः । अतएव पुलिनमण्डितः सैकतालङ्कृतः ।
 तथाच नावं विना गन्तुं शक्यते । कतरेण पथा संतरि-
 ष्यामहे ॥ ४ ॥ उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५—६ ॥

ति० शि० ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षिषुल्याः ॥ २० ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

नी० ति० प्रश्रवीजं अगाध इति । अतलस्पर्श इत्यर्थः । शि० कतरेणेत्युक्त्या तत्र मार्गद्वयेन मनुष्यसंतरणमिति ध्वनितं । एतेन
 अगाध इति पदच्छेदो नरमणीय इति बोध्यं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ते सर्वे. २ ग. ड. च. छ. झ. ज. मुनयो. ३ ख. छ. ट. महाधर्मपरः. ४ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. विश्वामित्र. ५ ड. च. छ. झ. ज. सरिताश्रेष्ठा. ६ ड. झ. मुदितैर्मुनि. ७ ट. कौशिकात्मजः. ८ ट. निद्रामेवोप.
 ९ ग. रात्रिशेषं च. १० च. ट. शोणकूले. ११ ड. झ. कृतपूर्वाह्निकक्रियः. १२ क. चोदयामास. १३ ख. मयोद्दिष्टे.

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७ ॥
तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ८ ॥
तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥
ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्विः ॥ १० ॥
विविशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥
[विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः] ॥ ११ ॥
अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥
त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥
चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महासुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १४ ॥
शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्यार्द्रयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५ ॥
या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नाम्ना मनोरमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥
तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ उमा नाम द्वितीयाऽभून्नाम्ना तस्यैव राघव ॥ १७ ॥
अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया ॥ शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥
ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥
प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः ॥ गङ्गामादाय ते गच्छन्कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २० ॥

जाह्नवीं गङ्गां ॥ ७ ॥ सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या-
इतिअर्थः । आवासायपरिगृह्यतइत्यावासपरिग्रहः तं ।
संमार्जनादिना वासस्थानंचक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ततइत्या-
दिश्लोकद्वयं । यथान्यायं यथाशास्त्रं अघमर्षणसूक्ता-
दिजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवताइतिक्रषीणामप्युपल-
क्षणं । अग्निहोत्राणि अग्नौहोतव्यानिपञ्चमहायज्ञादी-
नि । अमृतवत् अमृततुल्यं । हविः यज्ञशिष्टमन्नं । “य-
ज्ञशिष्टामृतभुजोयान्तिब्रह्मसनातनं” इतिस्मृतेः । शु-
चौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १०—११ ॥
अथ उपवेशानन्तरं । तत्र देशे । तदा तस्मिन्नेवकाले ।
द्वितीयोऽथशब्दःप्रश्ने “मङ्गलानन्तरारंभप्रश्नकार्त्तव्ये-
ष्वथोअथ” इत्यमरः । गङ्गां गङ्गावृत्तान्तं ॥ १२ ॥
त्रैलोक्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनेक्तं ।
जन्म गङ्गांश्रोतुमित्युक्तं ॥ १४ ॥ धातूनां अयस्ताम्रा-

दीनां । अस्तीतिशेषः । कन्यार्द्रयं आसीदितिशेषः
॥ १५ ॥ यामेरुदुहिता हिमवतःप्रियापत्नीमनोरमा-
नामप्रसिद्धा सातयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्यार्द्र-
यस्यनामनीदर्शयति—तस्यामिति ॥ १७ ॥ देवतार्थचि-
कीर्षया देवतार्थसंपादनेच्छया । प्रयोजनंच स्नानपा-
नादि वक्ष्यमाणसेनापतिजननंवा परदेवतार्चनार्थंवा ।
अतएवस्वपदेनानुक्तिः ॥ १८ ॥ धर्मेण याचकानप्र-
त्याख्येयाइतिधर्मेण । जलप्रवाहरूपायानद्याः कथमा-
काशोगमनंतत्राह—स्वच्छन्दपथगामिति । स्वच्छन्दः
स्वेच्छा तदायत्तःपन्थाःस्वच्छन्दपथः “ऋक्पूरुषूः”
इत्यादिनाअप्रत्ययःसमासान्तः । तंगच्छतीति तथा ।
मेघजलवद्धारगतिविशेषेणाकाशोपिगतिःसंभवतीति-
भावः ॥ १९ ॥ त्रिलोकहितकारिणः देवाइतिशेषः ।
प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । आदाय स्वेष्वन्तर्भाव्य ॥ २० ॥

ति० अमृतवत् तत्सदृशंगङ्गाजलं विश्वप्रागुक्तं प्रादयेत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० विष्टिताः विशेषेणस्थिताः । यथार्हतः यथाऽव-
स्थानमर्हतः तथास्थितावित्यर्थः ॥ १२ ॥ ती० धर्मेण स्वकृतधर्मेण । तनयां तनयालंगतां ॥ १९ ॥ ति० त्रिलोकार्थं तारकतो
भीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थः ॥ २० ॥ इतिपञ्चविंशत्सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. अ. ट. तदासर्वेचकुर्वासपरिग्रहम्. २ क. स्नाता. ३ ग. चातुतमंहविः. ४. ड. च. छ. अ.
शुभा. ५ इदमर्थं च. छ. झ. अ. दृश्यते. ६ क. ग. घ. ड. झ. अ. ट. संप्रहृष्टमनारामो. च. छ. अ. सुप्रहृष्टमनारामो. ७ ड.
च. झ. हिमवान्नाम. ८ क. च. छ. अ. द्वयंजातं. ९ ड. झ. अ. नाम्नामेनामनोज्ञावै. च. नाम्नामेनामनुष्येन्द्र. क. ख. ट. नाम्ना
वमेनकाराम. १० क. ख. घ. च. छ. अ. गङ्गासमभवत्. ११ क. ख. ग. ड. च. त्कन्यातस्यैवराघव. १२ क. घ—छ. झ. अ.
देवकार्यचिकीर्षया. १३ ग. प्रतिगृह्यततोदेवाः. १४ ड. झ. त्रिलोकहितकारिणः. ट. त्रैलोक्यहितकारिणः. १५ क. ग. वैगच्छन्.

या चान्या शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन ॥ उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तैपोधना ॥ २१ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥
 एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी ॥ खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतांवर ॥ २४ ॥
 सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कदाचनशिवयोःसुरतैचिरायितेअनर्थाशङ्कयासुरैस्तदुपरमप्रार्थनेशिवेनक्षुभितपूर्वस्यस्वतेजसःपृथिव्यामुत्सर्जनम् ॥ १ ॥
 रतिविभ्रकरणेनकुपितयादेव्यादेवानामनपत्यत्वशापदानम् ॥ २ ॥ ततःशिवेनशिवयासहहिमवतिगिरौतपश्चरणम् ॥ ३ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ अभिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
 धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥
 विस्तरं विस्तरज्ञोसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥
 त्रीन्पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥
 कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥
 तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ निखिलेन कथां सर्वाभूमिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥
 पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः ॥ दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥

गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेनतदनुजावृत्तान्तमप्याह—या चे-
 ति । कन्या अलब्धभर्तृका ॥ २१ ॥ अप्रतिरूपाय
 अनुकूलाय । रुद्रार्थतपस्यन्तीमुमांप्रसन्नायतस्मैददावि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति—एतेइति ॥ २३ ॥ एवंगङ्गो-
 त्पत्तिप्रकारंप्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरंत्रिप-
 थगामित्वमुच्यतइत्याह—एतदिति । प्रथमंतावत् खं
 खालिकां गतिं गता । गतिमतां सुन्दरगतिमतां ॥ २४ ॥
 अथसुरलोकंचसमारूढेत्याह—सैषेति ॥ २५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३५ ॥

“भगवन्श्रोतुमिच्छामिगङ्गांत्रिपथगानदीं”इति ग-
 ङ्गायास्त्रिपथगात्वप्रकारेपृष्ठेअन्तरिक्षस्वर्गगमनयोःप्र-
 त्युक्तत्वात्तत्रतृतीयपथगमनं कथमित्याशयेनपुनःपृच्छ

न्तंश्रीरामंप्रत्याहषट्त्रिंशो—उक्तवाक्यइत्यादि । मुनौ
 उक्तवाक्ये उक्तोत्तरेसति । अत्रोभावित्युक्तेःपूर्वस-
 र्गेरामपदं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणंवेदितव्यं । कथां
 पूर्वोक्तां ॥ १ ॥ अर्धत्रयं । धर्मयुक्तं धर्मफलकश्र-
 वणमित्यर्थः । इदं वृत्तं ज्येष्ठायादुहितुःवृत्तंत्वयाकथि-
 तं । तस्यादिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकेमानुषलोकेच
 संभवंविस्तरंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ त्रीन्पथः भूर्भुवस्व-
 र्मागान् । केनहेतुना प्लावयेत् पुता । भावयेदित्यपिपा-
 ठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोःपूर्वसर्गएवोक्तत्वात्केनहे-
 तुनातृतीयपथंगतेतिद्वितीयप्रश्नार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्र-
 श्नाह—कथमिति । त्रिपथगागङ्गा कथंविश्रुता कैःक-
 र्मभिः व्यापारैः । सरिदुत्तमाआसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्र-
 श्नोत्तरमाहेत्याह—तथेति । काकुत्स्थइतिलक्ष्मणस्या-
 प्युपलक्षणं । निखिलेन विस्तरेण । सर्वा दिव्यसंभवां
 मानुषसंभवांच ॥ ५ ॥ निखिलेनेत्युक्तंगाङ्गेयसंभव-

[पा०] १ ड. झ. ट. उग्रंउग्रत. २ क. ग. घ. ट. तपोधनाः. ख. हिमालये. ३ ट. उग्रायाप्रतिरूपाय. ४ ड. झ.
 यथात्रिपथगामिनी. ट. गङ्गात्रिपथगानदी. ५ ट. प्रथमंराम. ६ ट. शैलेन्द्रतनयातदा. ख. शैलेन्द्रस्यसुतापुरा. ७ क—च. झ.
 ज. ट. प्रतिनन्द्यकथां. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. कृतोद्वाहदशतिकण्ठो. ९ क. स्पृष्ट्वाचस्पृहयादेवी. ड. झ. दृष्ट्वाच
 भगवान्देवी.

*शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ [*तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः] ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥
 [धीमतो देवराजस्य रुद्रस्यापि महात्मनः] ॥ ८ ॥
 तैतो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिस्सहिष्यते ॥ ९ ॥
 अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ [रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि] ॥ १३ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १५ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्वरा धारयिष्यति ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १८ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमूचुर्वाथ हुताशनम् ॥ प्रविशै त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १९ ॥

माह—पुरेति । कृतोद्वाहइतिपरपरिग्रहव्यावृत्तिः । ह-
 द्वा स्पृहया महातपोनिष्ठत्वेपिकम्मबाणवशात्तस्यामभि-
 लाषेण । मैथुनाय मिथुनकर्मकर्तुं । उपचक्रमे ॥ ६ ॥
 दिव्यवर्षशतंगतं मैथुनेनैवेतिशेषः ॥ ७ ॥ तनयः त-
 नयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ८ ॥ पितामहपुरोगमाः देवाः ।
 समुद्विग्नाः भीताः । पाठान्तरे समुद्युक्ताः उद्योगंच-
 क्रुः । किमर्थं । इह पार्वत्यां । यद्भूतं पुत्रः । उत्पद्यते
 उत्पत्स्यते । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत्प्रयोगः । तत् कः
 प्रतिसहिष्यते । इतिविचार्यतन्निवर्तनायसमुद्युक्ताइत्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ तमेवोद्योगमाह—अभिगम्येति । महादे-
 वमितिशेषः ॥ १० ॥ देवदेवेत्यनेनमहादेवशब्दार्थउ-
 क्तः । प्रणिपातेन पादमूलपतनेन ॥ ११ ॥ तेजः तेज-
 स्समुद्भूतपुत्रं । नधारयिष्यन्ति नसहिष्यन्ते । अतो
 ब्राह्मेण वेदावगतेन । तपसा योगेन । युक्तः सन् तद-
 ज्ञतयादेव्यासहतपश्चर । नतेजः पार्वत्यांमोक्तुमर्हसी-
 तिभावः ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यहितमेवकामः काम्यमानः

पुरुषार्थः तदर्थम् । तेजः रेतः । तेजसि तेजोमयनिज-
 शरीरे । धारय नमुञ्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वलोकमहे-
 श्वरः सर्वलोकानांपरमनियन्ता । सर्वलोकपितामहइति-
 पाठान्तरं ॥ १४ ॥ बाढमित्यङ्गीकृतांशमाह—धारयि-
 ष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशं । उमया उमाप्यक्षुभि-
 तंशोणितरूपंतेजोधारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देनलो-
 काउच्यन्ते । निर्वाणं सुखं ॥ १५ ॥ “पुनश्चेदमुवाचह”
 इत्युक्तमंशंदर्शयति—यदिदमिति । स्थानात् रेतःस्थान-
 हृदयसंपुटात् । अनुत्तमं दुर्भरं । मे मह्यं । ब्रुवन्तु
 ॥ १६ ॥ धरा सर्वधारणशक्तिमती । अनेन धरा त-
 द्धारणार्थदेवैः प्रार्थितेति सिद्धं ॥ १७ ॥ सुरपतिः रुद्रः ।
 प्रमुमोच तेजइतिसिद्धं । येनतेजसापृथिवीव्याप्ता त-
 त्प्रमुमोच ॥ १८ ॥ ततः पृथिव्यांव्याप्तत्वादेवहेतोः । पृथि-
 वीभग्राभविष्यतीतिहुताशनमूचुः । पुनरूचुरित्यनेना-
 भेः प्रवेशभीतत्वंगम्यते । अभिचारणहेतुतयावायुसम-

शि० यत्तेजः अद्य अस्मिन्काले । क्षुभितंतत्तेजःधराधारयिष्यति । अद्येत्युक्त्या इतःप्रभृतिअधिकंवीर्यंच्युतंचेत तद्धारणे न
 कश्चनसमर्थोभवितेतिध्वनिर्तं ॥ १७ ॥ महातेजः वायुसमन्वितएवत्वं प्रविश आत्मनिप्रवेशाय । अन्तर्भावितणिजर्थः । चशब्द

[पा०] * ड. च. झ. ज. ट. पाठेषु. तस्यसंक्रीडमानस्य. शितिकण्ठस्यदेवस्य. इत्यर्थयोर्व्युत्क्रमोदश्यते. १ ख. शितकण्ठ-
 स्यदेव्याश्च. * इदमर्थद्वयं क. ज. दृश्यते. २ ख. तयासंक्रीडमानस्य. ३ ख. देवदेवस्य. ४ इदमर्थं च. दृश्यते. ५ ड. झ. सर्व-
 देवास्समुद्युक्ताः. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. सहिष्यति. ७ ट. हितेरतः. ८ इदमर्थं क. ग. च. छ. झ. ज. दृश्यते. ९ ड. छ.
 झ. स्तेजसैव. १० क. ख. घ. छ. झ. ज. क्षुभितंहेतद्वरा. ट. क्षुभितंतेयतद्वरा. ११ ड. झ. ट. प्रमुमोचमहाबलः. १२ ड.
 च. छ. झ. ज. ट. श्वापिहुताशनम्. १३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. आविशलं.

तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातः श्वेतपर्वतः ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥

यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ २० ॥

अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमैनसस्ततः ॥ २१ ॥

अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ [अग्निप्रियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा] ॥ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २३ ॥

यस्मान्निवारिता चैवं संगतिः पुत्रकाम्यया ॥ अपत्यं खेषु दारेषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥

अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ [पत्न्यो न जनयिष्यन्ति ह्यद्यप्रभृति चात्मजान्] ॥

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्छशाप पृथिवीमपि ॥ २५ ॥

अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥

प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २६ ॥

तान्सर्वान्ब्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २७ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे 'गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सहदेव्या महेश्वरः ॥ २८ ॥

एष ते विस्तरौ राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

नित्तइत्युक्तं ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं । तत् तेजः । अग्निना व्याप्तं सत् श्वेतपर्वतः संजातः । ततः कालपरिपाकेन शरवणं च संजातं । शरणावनं शरवणं । “प्रनिरन्तश्शर-” इतिणत्वं । शरवणं विशेषयति—यत्रेति । कृत्तिकानामपत्यं पुमान् कार्तिकेयः । “स्त्रीभ्यो ढक्” । स्तन्यदानात्कृत्तिकापुत्रत्वं । अग्निना धृत्वा मुक्तत्वादिभिसंभवः ॥ २० ॥ पूजयामासुः मैथुनविघ्नकृतकोपशान्त्यर्थमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अब्रवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदिति ॥ २३ ॥ पुत्रकाम्यया मया । संगतिः भर्तृसंयोगो मैथुनरूपः । सायस्मान्निवारिता तस्मात् यूयमपि खेषु दारेषु । अपत्यं पुत्रं । नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥ पूर्वार्धेन पूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नय इत्यार्षहस्वत्वं ॥ २५ ॥ अवन इति सार्धश्लोकः । नैकरूपा ऊषरत्वादिरूपेणाना-

नाविधा । बहुभार्या बहूनां राज्ञां भार्या । ममपुत्रं अनिच्छती अनिच्छन्ती । त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण । कलुषीकृता विपर्यस्तप्रकृतिः सती । पुत्रकृतां प्रीतिं न प्राप्स्यसीति भावः ॥ २६ ॥ सुरपतिः रुद्रः । तान्सुरान् स्वकीयशापेन ब्रीडितान् लज्जितान् । दृष्ट्वा प्रियाशापस्य दुष्परिहरत्वात् स्वीयशापदुःखस्य द्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरुणपालितां दिशं हिमवतः प्रतीचीं प्रति । गमनायोपचक्राम । परस्मैपदमार्ष ॥ २७ ॥ हिमवत्प्रभवे तस्य हिमवतो गिरेरुत्तरपार्श्वभूते शृङ्गे देव्या सह तप आतिष्ठत् सदा तपोव्रतमसंकरूपयदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु “दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि” इति पार्वतीवृत्तान्तमुपेक्ष्य गङ्गावैभव एव मया पृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव पार्वतीवृत्तान्तं किमर्थं कथितवानसीति रामस्य शङ्कां परि-

एवार्थकः ॥ १८ ॥ शि० पावकादित्यसंनिभं पावकस्थितादित्यसदृशं ॥ २० ॥ शि० संगतिः सम्यक् संगतिः पति संयोगो यस्याः सा ॥ २४ ॥ शि० नार्हथ अत एव युष्माकं पत्नयः पत्न्यः । अप्रजाः सन्तु । शापेनौरसपुत्रोत्पत्तिं संनिवार्य क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तिं निवारयन्ती आह । अद्यप्रभृति युष्माकं पत्न्यः आत्मजान् पुत्रान् । नैव जनयिष्यन्ति पत्यन्तरादपिनोत्पादयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० न च पुत्रकृतां प्रीतिं वराहादुत्पन्नस्यापिनरकासुरस्य भौमस्य कृष्णावतारे तेनैव हननात् ॥ २६ ॥ वि० हिमवत्प्रभवे हिमवत्प्रभवा- ह्येशङ्गे ॥ २८ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ सजातः । २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्षिगणास्तथा. ३ ख. ड. च. छ. झ. ज. मनसस्तदा. ४ कुण्डलान्तर्गतं अर्धद्वयं ग. पाठे दृश्यते. ५ क. ग. ड. च. झ. ज. चाहं संगता पुत्रकाम्यया, ट. चाहं संगतिः पुत्रकाम्यया. ६ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ. ७ इदमर्थं ट. पुस्तके दृश्यते. ८ ड. झ. ट. प्राप्स्यसेत्वं. ९ ट. न्सर्वान्व्यथिता- न्दृष्ट्वा, ड. झ. न्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वा. १० ग. च. गिरौ, ११ ग. प्रभवं चापि. १२ क. ग. झ. ज. सहलक्ष्मण.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

देवैर्ब्रह्माणप्रतिशिवयोस्तपःप्रवृत्त्याअपत्योत्पादनवैमुख्यनिवेदनपूर्वकंसेनापत्युत्पादनेउपायकल्पनप्रार्थना ॥ १ ॥ तर्तोब्रह्म
वचनाद्देवानांचोदनयाऽग्निनास्वगतत्तद्वृत्तेजसोगङ्गायामुत्सर्जनम् ॥ २ ॥ तद्धारणाशक्त्यागङ्गायाऽग्निवचनेनहिमवत्पादेसमुत्स-
ष्टात्तेजसःस्कन्दस्यप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ देवैःसैनापत्येऽग्निभिक्षेनतेनकुमारेणदैत्यसेनाविजयः ॥ ४ ॥

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साम्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ [स न जातोऽद्य भगवन्नस्मद्वैरिनिर्वहणः ॥ ३ ॥
तत्पिता भगवान्शर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै] ॥ तपः परममास्थाय तप्यते स सहोमया ॥ ४ ॥
यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः सन्तु पत्निषु ॥ तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ७ ॥
इयमांकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ८ ॥
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् ॥ उमायास्तद्वहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

हरति—एषइति । शैलपुत्र्याः पार्वत्याःसंबन्धी कथा-
विस्तरो निवेदितः । वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयो-
गित्वेनोक्तः । गङ्गायाःप्रभवं प्रभावं । त्वं शृणु । चः
प्राधान्ये ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं दिव्यसंभववैभ-
वमाहसप्तत्रिंशे—तप्यमान इत्यादि । तप्यमाने तपःक-
र्मकत्वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतित्वंविहाय
केवलतपःप्रवणइत्यर्थः ॥ १ ॥ अग्निनापुरोगमेनसहि-
ताः साम्निपुरोगमाः । सुराःसर्वेप्रणिपत्य सुराःसर्वे-
अब्रुवन्नितिक्रियाभेदान्नपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ भगवता

भवता यःसेनापतिरस्मभ्यमादिकालेदत्तः सइदानीमु-
मयासहतप्यते । स्मेतिप्रसिद्धौ ॥ ३-४ ॥ अनन्तरं
सेनापतावन्यपरेसति अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं
तत्संविधत्स्व आलोचय । तमेवाहूयसैनापत्येनिवेशय
अन्यंबोत्पादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सान्त्वयन् । उग्रेतपसि
वर्तमानस्यतत्स्वरुद्रस्यनिवर्तनमशक्यं तत्रनामिनिवेशः
कार्यइतिसमादधानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्यंबोत्पादयेत्य-
त्रप्रतिवक्ति—शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानांपत्नि-
षुप्रजानसन्त्वितियदुक्तं तद् वचनं अक्लिष्टं अमोघं ।
मयासत्यमेवोच्यते अत्रसंशयोभवद्भिन्नकर्तव्यः ॥ ७ ॥
तार्हिकागतिरित्यत्राह—इयमिति । इयं बुद्धिस्था ।
अस्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ कथमिदं गङ्गासंमन्यतेकुतो-
वाउमानकुप्येत्तत्राह—ज्येष्ठेति । तत्सुतं अग्रेःसुतं ।

ति० तप्यमानइति । देवाइतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तं । अतःपाठान्तरमन्वेषणीयं । द्वितीयाधेसुराराम
इतिपाठः । रामसंबोधनंचैतत् । शि० सर्वे सर्वेषांमुनीनांईऽइप्सितप्राप्तिर्यस्मात्तत्संबोधनंहेसर्वे । किंचसर्वान्एतिस्वप्रकाशब्रह्म-
द्वाराव्याप्नोतितत्संबोधनं । सुराः परमदातःहेराम । रादानइतिधातोः । सर्वेसुराःपितामहमब्रुवन् । एतेनअत्रसुरास्सर्वेइतिपुन-
रुक्तंअतःपाठान्तरमन्वेषणीयमितिभट्टोक्तिश्चिन्त्या । उक्तरीत्यापौनरुक्त्यस्पर्शाभावात् । यत्तुक्रियाभेदान्नपौनरुक्त्यमितिभूषणकृद्भि-
रुक्तंतदपिचिन्त्यं । समानकर्तृकेत्कोऽनुशासनेनपौनरुक्त्यतादवस्थ्यात् ॥ २ ॥ शि० ज्येष्ठा पूर्वप्रादुर्भूताशैलेन्द्रदुहितागङ्गा ।
तंसेनापतिमानयिष्यति । खजलादुत्पन्नत्वादितिभावः । तत् गङ्गामानविषयीभूतं । उमायाबहुमतं शिवसंसर्गजनितस्वरजोहेतुक-

[पा०] १ ड. च. छ. ज. ट. सेन्द्रास्साम्निपुरोगमाः. २ च. छ. ज. सर्वेसेन्द्रास्सर्षिगणास्ततः. ड. झ. रामसेन्द्रास्सा-
म्निपुरोगमाः. ३ ड. झ. येनसेनापतिर्देव. ४ इदमर्थद्वयं क. घ. च. छ. ज. दृश्यते. ५ च. छ. ज. हिमवच्छिखरालयः.
क. हिमवच्छिखरेऽवसत्. ६ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सतपःपरमास्थाय. ७ क. ख. सान्त्वयन्निविधैर्वाक्यैः. ८ क.
तदप्रजास्त्वस्वपत्निषु. ग. ज. तन्नप्रजास्यथपत्निषु. ड. झ. ट. तन्नप्रजास्त्वासुपत्निषु. घ. तन्नप्रजास्त्वथपत्निषु. ९ क. ख. घ.
ड. च. झ. ज. ट. मेवनसंशयः. १० ड. झ. ट. माकाशगङ्गाच. ११ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. तंसुतम्.

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ १० ॥
 ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ १२ ॥
 देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ दृष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १४ ॥
 समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ॥ अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्धतम् ॥
 दह्यमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १६ ॥
 अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ इह हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १७ ॥
 श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हितदाऽनघ ॥ १८ ॥
 यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तज्ञां बूनदप्रभम् ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १९ ॥
 ताम्रं कार्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥

मानयिष्यति बहुमतिपूर्वजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमा-
 याबहुमतं स्वज्येष्ठायाः प्रीत्यर्थत्वादिति भावः ॥ ९ ॥
 कृतार्थाः कृतार्थप्रायाः ॥ १० ॥ दैवतशब्दः पुष्टि-
 गोप्यस्ति “ दैवतानिपुंसिवा ” इत्यनुशासनात् ।
 दग्धरुद्रतेजसोभ्रेः स्थानं कैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादना-
 र्थं अग्निमूर्त्यन्तरं दग्धरुद्रतेजः स्थं ॥ ११ ॥ संविधत्स्व
 संपादय । अस्य विवरणमुत्तरार्धे । प्रथमं सामान्येनो-
 क्तिरग्निहृदयज्ञानाय । महातेज इति संबोधनं । तेजः रेतः
 ॥ १२ ॥ देवताभ्यस्तथेति प्रतिज्ञायाकाशगङ्गांगत्वा हे
 देवि गर्भधारय इत्युवाचेति शेषः । किमर्थमित्यत आह —
 देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १३ ॥ दिव्यं रूपं दिव्यस्त्री-
 वेधं । सोमिस्तस्यामहिमानं सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा सम-
 न्तात् सर्वावयवभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् । आर्षः
 श्यन्प्रत्ययः । हूतवीर्योभूत् “ अङ्गारसदृशीनारीधृत-
 कुंभसमः पुमान् ” इति न्यायात् ॥ १४ ॥ समन्ततः स-

र्वावयवेषु । अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथाव्याप्तं
 भवति तथा सित्तवानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वाव-
 यवाः । पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १५ ॥ तमित्यर्धत्रयं ।
 तेनाग्निना अग्नितेजसा । दह्यमाना अतएव संप्रव्यथित-
 चेतना अतिदुःखितचित्तागङ्गा । सर्वदेवानां पुरोहितं
 “ अग्निमीळे पुरोहितं ” इति श्रुतेः । तमग्निमुवाच ।
 कथं हे देव तव तेजः समुद्धतं अभिवृद्धं भवति । अस्य-
 धारणे अशक्तास्मीति ॥ १६ ॥ सर्वदेवानां यत् हुतं तदभ्रा-
 तीति सर्वदेवहुताशनः । पादे पर्यन्तपर्वते अग्निदग्धश्चे-
 तपर्वतीकृतरुद्रतेजोराशो वित्यर्थः ॥ १७ ॥ महातेज इ-
 तिसंबोधनं । स्रोतोभ्यः उत्कृष्येति शेषः ॥ १८ ॥ अस्याः
 गङ्गातः । निर्गतं यत् शोणितादि धरणीगतं । तस्मा-
 त्तप्तज्ञां बूनदप्रभं द्रुतस्वर्णविशेषकान्ति काञ्चनं अमलं
 शुभं हिरण्यं रजतं च । अभवदिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ।
 अमलमिति निर्गतविशेषणं वा ॥ १९ ॥ गङ्गातो निर्ग-

जनिमत्वेनात्यन्तप्रेमविषयीभूतं भविष्यति ॥ ९ ॥ शि० सर्वदेवताः सर्वैः शिवो विष्णुर्वा देवतायेषां ते तथा । ते देवाः । दन्त्यादिर-
 पिसर्वशब्दः शिववाचकोऽस्तीति कोशादौ प्रसिद्धं । विष्णुपरतातुल्यतमस्मिन्निखिलमिति व्युत्पत्त्या लब्धा । अतएव सर्वेश्वर इति सहस्र-
 नामोक्तिस्संगच्छते ॥ ११ ॥ ति० सः ऐश्वर्यतेजोराशिः । पारदोऽवशीर्यत शीर्णः ॥ १४ ॥ ति० अभ्यषिञ्चत रसेश्वरेणेति-
 शेषः । स्रोतांसि नाज्यः ॥ १५ ॥ ति० सर्वदेवपुरोगमं पुरोगमः पुरोयायी ॥ १६ ॥ अभिजायत अडभावार्थः ।

[पा०] १ ख. पिरघूतम्. २ ड. झ. परमंराम. ३ क. ग—छ. झ. ज. ट. सर्वदेवताः. ४ क. ग. ड. च. छ.
 झ. ज. ट. समाधत्स्वहुताशन. ५ क. ग. च. छ. महातेजगङ्गायां. ६ च. गर्भधारय. ७ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट.
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा. ग. अभिस्तुवचनं. ८ क. घ. च. छ. ज. ट. सतस्यामहिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत. ड. झ. सतस्यामहिमां द-
 दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यत. ९ क. ख. च. छ. ज. समन्ततस्तुतां देवीं. १० ख. घ. च. गङ्गायां रघुनन्दन. ११ ख. ग. ड. च. छ.
 झ. ज. सर्वदेवपुरोगमं. १२ ड. च. छ. झ. तेजस्तवसमुद्धतम्. १३ क. ख. घ—छ. झ. हैमवतेपार्श्वे. १४ क. ग. झ.
 महातेजाः स्रोतोभ्यो. १५ ख. घ—छ. झ. ज. मतुलप्रभम्. क. ममलप्रभम्. ग. मभवद्वनम्. १६ ड. झ. ज. देवाभिजायत.
 क. ख. घ. व. देवाभिजायते.

तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ॥ सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥

[तं देशं तु ततो ब्रह्मा संप्राप्यैनमभाषत ॥ जातस्य रूपं यत्तस्माज्जातरूपं भविष्यति] ॥ २२ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥

तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥

तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रसैलोक्यविरुधातो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथाऽनलम् ॥ २७ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवात् ॥ कार्तिकेयं महाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाहा सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यैः सैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥

सुरसेनागणपतिं ततस्तमतुलद्युतिम् ॥ अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३१ ॥

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

तात् तैक्षण्यात्क्षारात् । ताम्रकाष्णायसंचाभ्यजायत । तस्याः गङ्गातः अभवत् निर्गच्छतिस्म । मलं तत्र भूमौ । त्रपु सीसकंचाभ्यजायत । कृष्णायसमेवकाष्णायसं । उपसंहरति—तदेतदिति । तदेतत् गङ्गातो निर्गतं ॥ २० ॥ एवं गर्भोत्सर्जनकाले गङ्गातो निर्गतानां शोणितादीनां सौवर्णादिभावमुक्त्वा गर्भतेजो रञ्जनात् केषांचित्स्वर्णभावमाह—निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गायानि क्षिप्तमात्रे तस्य तेजोभिः अभिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसंनद्धं पूर्वोक्त-श्चेतपर्वतसहितं । सर्वतद्वनं शरवणं । सौवर्णं स्वर्णमयं अभवत् ॥ २१-२२ ॥ यदा सुवर्णजातं तदा प्रभृति हुताशनसमप्रभं सुवर्णं जातरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या जातरूपमिति विख्यातमभूत् । उपसंहरति—वृणोति ॥ २३ ॥ एवं गङ्गायोत्सृष्टस्य गर्भस्य पोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गातोत्सर्जनानन्तरं । जातं तं कुमारं । मरुद्गणाः देवगणाः । सह युगपत् । क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरेण वर्ध-

नप्रयोजनाय । कृत्तिकाः समयोजयन् । प्यन्तत्वा द्वि-कर्मकत्वं ॥ २४ ॥ कृत्तिकाः अयमस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति देवैः सह समयं संकेतं । कृत्वा निश्चिताः कृत-निश्चयाः सत्यः । जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुः दातुमु-द्युक्ताः ॥ २५ ॥ उक्तविशेषणः पुत्रः कार्तिकेयः कृत्ति-कापुत्रो भविष्यति । इति ब्रुवन् अब्रुवन् ॥ २६ ॥ कृ-त्तिकाः गर्भपरिस्रवे गर्भोदके । स्कन्नं पतितं । स्नाप-यन् अस्नापयन् । गर्भस्रवनिवृत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ स्कन्न-त्वात् स्कन्द इत्यन्वर्थनामचक्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः स्नापनानन्तरं । षण्णां कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतं । तच्च स्तनजं पयः षडाननो भूत्वा जग्राह ॥ २९ ॥ एकाहेति-टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वात् । एकदिनेन स्तन्यं पीत्वा क्रमेण सुकुमारवपुः पुरि दैत्यगणानजयत् ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिञ्चन्नित्यर्थः । प्रथममभि-षेकस्ततो जय इत्यर्थक्रमः ॥ ३१ ॥ विस्तरः दिव्यसंभवः ।

ति० अयं भावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुक्तेन शुद्धेन स्पर्शतो विद्वंस्वर्णं । गन्धयुक्तेन विद्वंस्वर्णं । तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्वंस्वर्णं । मलयुक्तेन विद्वंस्वर्णं । त्रपुसीसे इति नानाधातुस्तद्वपुः ॥ २० ॥ वि० जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० स्कन्नः परिश्रुत इत्यर्थे स्कन्द इति पृषो-दरादित्वात्साधु ॥ २५ ॥ इति सप्तत्रिंशत्सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ घ. तदेव तं गिरिप्राप्य. २ अयं श्लोकः ग. ड च. ज. दृश्यते. ३ क. तत्र वृक्षलतागुल्मं. ४ ग. तदा जातं. ५ क—घ. मानमिवानलम्. ६ घ. छ. झ. ज. ट. गर्भपरिस्रवे. ७ क. ख. घ—छ. झ. ज. महाबाहुं. ८ घ. सेनागणान्प्रभुः. * ड. झ. गणपतिमभ्यषिञ्चन् महाद्युतिम्. ततस्तममरास्सर्वे. ९ क. च. छ. ज. ततस्तमनलद्युतिम्. ग. घ. ततस्तमम-लद्युतिम्. १० घ. विस्तरोदितवोदितः. ख. विस्तरोविनिवेदितः.

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अयोध्याधिपतिनासगरेणपत्नीद्वयेनसहसुतार्थहिमवत्पर्वतेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तत्रतपःप्रसादितभृगुवराज्येष्टायामसमञ्ज-
नाम्नःपुत्रस्यजननम् ॥ २ ॥ कनिष्ठायांपष्टिसहस्रपुत्राणांजननम् ॥ ३ ॥ असमञ्जाद्वंशकरस्यांशुमतोजननम् ॥ ४ ॥ ततोमह-
तिगतेकालेसगरेणाश्वमेधोपक्रमः ॥ ५ ॥

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ २ ॥
वैदेर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां संह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रसवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाऽऽराधितो मुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ षष्ठिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भाषमाणं महात्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्यास्मृतो ब्रह्मन्का बहुजनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

तमेवाह—कुमारेति । एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तं—
धन्यइत्यादिना ॥ ३२ ॥ अथप्रसङ्गात्तद्वक्तिफलमाह—
भक्तश्चेति । सलोकएवसालोक्यं स्वार्थेभ्यञ् । तस्य-
भावःसालोक्यता स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥

एवंदिव्यसंभवंविस्तरं प्रतिप्राद्यमानुषलोकसंभववि-
स्तरं वक्तुमुपक्रमतेष्टात्रिंशो—तामित्यादि । रामे रामाय ।
कौशिकशब्दार्थमाह—कुशिकात्मजइति ॥ १ ॥ अप्र-

जाः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ यावैदेर्भदुहिता सा-
ज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥
भृग्वधिष्ठितंप्रसवणंवारिप्रवाहोयस्मिस्तथा । गिरौप-
र्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ वर्षशतेपूर्णे तपस्यतइतिशेषः ॥ ६ ॥
सुबह्वपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वं । कीर्तिमिति तेनेतिशेषः
॥ ७ ॥ जनयितेतिलुट् । तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥ राज-
पुत्र्यावितिछत्रिन्यायादुक्तं सुमतेःकश्यपपुत्रीत्वात्
॥ ९ ॥ तववचःसत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकः
यस्याबहूनिच्छसितस्याबहवःसन्तित्वत्यर्थः ॥ १० ॥
अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां ज्ञा-
प्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति—एकइति ॥ १२ ॥

ती० भृगुप्रसवणे भृगुप्रसवणाख्येहिमवतःपादे ॥ ५ ॥ शि० राजपुत्र्यौ क्षत्रियराजवैदेर्भद्विजराजकश्यपयोःपुत्र्यौ । राज-
[पा०] १ क. ख. स्कन्दसालोक्यमाप्रयात्. २ क. ख. ग. ड. च. छ. ट. निवेद्यमधुराक्षरम्. झ. ज. निवेद्यमधु-
राक्षरम्. घ. निवेद्यमधुरांश्रुतेः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. पतिर्वीरः. क. ख. पतिःश्रीमान्. ४ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट.
सचाप्रजः. ५ क. ख. च. छ. ज. विदेर्भदुहिता. ६ ड. झ. ट. अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा. ७ क. ख. घ.
सहृता. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सहमहाराजः. ८ ग. घ. समाश्रित्य. ९ क. ख. तपसातोषितो. १० घ. सत्यपराक्रमः.
११ च. छ. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. क. ग. षष्ठिःपुत्रसहस्राणि. १२ ड. च. छ. झ. ज. नरव्याघ्रं. १३ ख. ग. राजपुत्र्यौ.

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काले गते तस्मिज्ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
 सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुल्यं व्यजायत ॥ षष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुल्यभेदाद्विनिस्सृताः ॥ १७ ॥
 घृतपूर्णेण कुम्भेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवन्स्तदा ॥ १९ ॥
 स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठस्सगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन ॥
 प्रक्षिप्य ग्रहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २० ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिवाधकः ॥ पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥
 तस्य पुत्रोऽंशुमानाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥
 ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥
 स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इन्द्रेणसतिरोधानंसगरयाज्ञीयाश्चापहरणम् ॥ १ ॥ सगरनियोगात्तत्सुतैः षष्टिसहस्रैरश्वान्वेषणायभुवोभेदनम् ॥ २ ॥
 ततःप्रजाक्षोभभुभितहृदयैर्देवादिभिर्ब्रह्माणं प्रति तदुश्चेष्टितनिवेदनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥

जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ सुपर्णभगिनी गरुडभ-
 गिनी ॥ १४ ॥ ऋषिं भृगुं ॥ १५ ॥ व्यजायत प्र-
 सूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुल्यं वृत्ताकारं गर्भपिण्डं । कथं-
 ततः पुत्रोदय इत्यत आह—षष्टिरिति । तुल्यभेदात् न तु गा-
 न्धार्या इव पश्चाद्विभजनीय इत्यर्थः ॥ १७ ॥ धात्र्यः
 उपमातरः । तान् विभक्तुं बान् ॥ १८ ॥ दीर्घेण
 कालेनेति यौवनशालित्वे हेतुत्वात् तृतीया । यौवनशा-
 लिन इति पुंलिङ्गत्वमार्थः ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं ज्येष्ठः
 असमञ्जः । ग्रहसन् स्थित इति शेषः ॥ २० ॥

निर्वासितः विवास्यते स्म ॥ २१ ॥ अंशुमानाम आ-
 सीदिति शेषः ॥ २२ ॥ यजेयमिति निश्चितामतिः
 समभिजायत समभ्यजायत ॥ २३ ॥ यज्ञकर्मणि नि-
 श्चयं कृत्वा यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ रामेण स्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेन कुतूहलात्पृष्टे स-
 ति विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे—वि-

शब्देनोभयोर्ग्रहणम् विनिगमनाविरहाद्योग्यत्वाच्च ॥ १ ॥ ति० नृपसंनिधावित्यनेन तस्यापि साक्षित्वमात्रं न तु वरणनियमकर्तृत्वैति
 सूचितं ॥ १३ ॥ शि० असमञ्जस इत्यानुपूर्वीकोप्येतद्वाचकोस्तीति भागवतात् असमञ्जसवीर्यवानिति वक्ष्यमाणा च न विरोधः ॥ १६ ॥ शि०
 विनिस्सृताः विनिस्सृतानि ॥ १७ ॥ शि० असमञ्जसवीर्यवान् असमञ्जसवीर्यसदृशवीर्यविशिष्टः ॥ २२ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
 शि० विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते कथासिद्धान्तं ज्ञातुं रघुनन्दनो मुनिमुवाच । अन्तर्ति वादप्रतिवध्नातिसिद्धान्त इत्यर्थः ।
 [पा०] १ ट. मुनेस्तद्वचनं. २ क. च. षष्टिपुत्र. ३ घ. ट. भगिनीतया. ४ क. घ—छ. झ. ज. प्रणम्यत. ५ ड. च. छ.
 झ. ज. गते तस्य ज्येष्ठा. ६ ड. च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ७ क. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ८ क. सजले. ९ झ.
 प्राहसन्नित्यं. १० घ. ड. च. स्तान्निरीक्ष्य वै. ख. स्तान्वेक्ष्य. च. ट. स्तान्निरीक्षते. ११ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. पित्रानि-
 र्वासितः. १२ ट. असमञ्जसवीर्यवान्. १३ ख. बुद्धिस्समभिजायत. १४ क. घ—छ. झ. ज. ट. निश्चयं राजा. ख. निश्चयं तातः

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
 [तैस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः] ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥
 श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 शङ्करश्चशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥
 तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥
 तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥
 तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥
 द्वियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥
 अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वोपनीयते ॥ हतारं जहि काकुत्स्थ ह्यश्वैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥
 यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥
 उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ षष्ठिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
 गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ मन्त्रपूतैर्महाभागैरस्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥
 तद्रच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत ॥ १३ ॥

श्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरं ॥ १ ॥ इमां यज्ञकथां । पूर्वकः मद्रंशकूटस्थः । समु-
 पाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नवदनइत्य-
 र्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्टत्वात् प्रहासः । अजानन्निव-
 पृष्टवानितिवा । विस्तरइति । यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥
 विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्य
 तथाविध्योपिहिमवन्तं इत्येवंपरस्परमासाद्य । वीक्षा-
 निरोधाभावात्निरीक्षेतेपरस्परं निरीक्षमाणाविवस्थि-
 तावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवं ततःकिमित्यत्राह—हि
 यस्मात् सदेशः यज्ञकर्मणिप्रशस्तः । “आर्यावर्तः-
 पुण्यभूमिर्मध्यविन्ध्यहिमागयोः” इतिवचनात् । अ-
 तस्तयोर्मध्येयज्ञःप्रवृत्तोऽभूत् ॥ ५ ॥ अश्वचर्या अ-
 श्वानुचरणं । मते आज्ञायां ॥ ६ ॥ तंयज्ञं यजमान-
 स्यतस्य सगरस्य यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हाश्वं । राक्षसीं मा-

यामर्यां । तनुमास्थाय पर्वणि उक्थ्याहे । “तिथिभे-
 देक्षणेपर्व” इतिनिघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवान्
 ॥७॥ उपाध्यायगणाः ऋत्विग्गणाः ॥ ८ ॥ अपनीयते
 “वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इतिलट् ॥९॥ एतद्य-
 ज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः “छिद्रंरन्ध्रापराधयोः” इतिवै-
 जयन्ती । सर्वेषांनःअशिवायभवति तस्मात्क्रतुर्यथा
 अच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ पार्थिवः सगरः
 ॥ ११ ॥ हेपुत्राः हियस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभा-
 गैः । आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसांगतिं आगमनं ।
 नपश्यामि प्रसक्त्यभावादितिभावः ॥ १२ ॥ अतःके-
 नप्रकारेणगतोऽश्वइतिविचिनुध्वमित्याह—तदिति । यद्वा
 अहंकर्मव्यग्रःस्थितः अश्वपहर्षणांरक्षसांगतिंगन्तव्य-
 देशंनपश्यामि विचिनुध्वमित्याह—तदिति । समुद्रएव
 मालाआवरणमस्याइतिसमुद्रमालिनी तां अनुगच्छत

बन्धनार्थकस्यअतिधातोःकर्तरिक्विप् । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । किंच कथान्ते कथावसानकाले । विद्य-
 मानं मुनिमिलनव्यः । श्रुतेत्यनेनपुनरुक्तिवारणायैषयज्ञः । अन्यथातुपौनरुक्त्यंदुर्वारं ॥ १ ॥ ति० प्रहसन्निव विकसितवदनः ।
 स्वपूर्वजवृत्तान्ततयाश्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यार्यप्रश्नः । अतएवमुनेर्हासः । स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहस्संपन्नइति ॥ ३ ॥
 ति० मन्त्रपूतैर्महाभागैर्यथापिमहाक्रतुरास्थितःअधिष्ठितः । तथापिरक्षसांमाययायदिछिद्रंयात्तदाआत्मनोगतिंनपश्यामि ॥ १२ ॥

[पाठ०] १ ड. च. छ. झ. अ. पूर्वजोमे. २ इदमर्थं ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. दृश्यते. ३ ड. च. छ. झ. अ.
 श्वशुरोनाम्ना. क. ख. ग. श्वशुरोराम. ४ ड. च. छ. झ. अ. हिमवानितिविश्रुतः. ५ ड. च. झ. समभवद्यज्ञः. ६ च. नकरो-
 त्पौत्रः. ७ क. च. छ. अ. तस्मिन्यज्ञे. ८ ख. महात्मना. ९ क. ख. घ. च. अ. याज्ञीयाश्वो. १० क. ड. च. छ. झ. अ. न्यज्ञो-
 ऽच्छिद्रःक्रतोभवेत्. ११ ड. च. छ. झ. अ. ट. सोपाध्यायवचः. १२ च. छ. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. १३ ड. च. छ. झ. अ.
 रास्थितोपि. १४ ख. ड. च. छ. झ. अ. मनुगच्छथ.

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥

यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्स्वनत मेदिनीम् ॥ तं चैव ह्यहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥

दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥

इत्युक्ता हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥

[गेत्वा तु पृथिवीं सर्वामैदृष्ट्वा तं महाबलाः] ॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् ॥

विभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥

शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥

नागानां बध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां च दुर्धर्षः सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥

योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन ॥ विभिर्दुर्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

एवं पर्वतसंवाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः ॥ खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्सहपन्नगाः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ॥ बहवश्च महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि निर्गन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ अर्थमेकं । प्रथममेकंयोजनंवि-
चित्य पश्चाद्योजनान्तरमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः ।
यद्वा एकएकंयोजनमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः
॥ १४ ॥ यदिभूतलेनदृश्यतेतदाकर्तव्यमाह—यावदि-
ति ॥ १५ ॥ ममतुगमनंनयुक्तमित्याह—दीक्षितइति
॥ १६ ॥ यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयामः दै-
र्घ्यं । विस्तारः विशालता । वज्रस्पर्शसमैः व-
ज्रस्पर्शसमस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अशनिकल्पैः वज्र-
तुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानां सर्पाणां । असुरराक्षसाः पा-

तालवासिनः ॥ २० ॥ रसातलं पातलं यथाभवतितथा
धरणीं विभिदुः ॥ २१ ॥ संवाधं निबिडं ॥ २२-२३ ॥
प्रसाद्य स्तुत्वा ॥ २४ ॥ तलवासिनः रसातलवासिनः
॥ २५ ॥ यज्ञहरः यज्ञहन्ता । यज्ञहनइतिपाठे हन्तीति
हनः पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ति० दीक्षितइत्यादि । तस्यप्रवासनिषेधात्पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः ॥ १६ ॥ शि० अनुत्तमं प्रसिद्धरसातलान्मध्यममुत्त-
मंवा । रसातलंकर्तुमिववीराधरणीविभिदुः । तुशब्दइवार्थः ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. ज. मभिगच्छथ. ख. घ. मधिगच्छथ. २ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. तमेवह्यहर्तारं.
३ ड. च. छ. झ. ज. ट. गणस्त्वहम्. ४ क. ख. घ—छ. ज. ट. तेसर्वेहृष्टमनसो. ५ इदमर्थं क. ख. च. छ. ज. ट. दृश्यते.
६ क. ख. च. महद्वाऽश्वं. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. पुरुषव्याघ्राः. ८ क. ग. घ—छ. झ. ज. ट. स्पर्शसमैर्भुजैः. ९ ग.
विध्यमानानां. ज. बाध्यमानानां. १० ड. झ. ज. दुराधर्षः. ११ ड. च. छ. झ. ज. धरणीराम. क—घ. धरणीवीर. १२ क—
घ. नरशार्दूल. १३ ट. ऊचुःपरमसंत्रान्ताः. १४ ख. वध्यन्तेतलवासिनः. ग. घ—छ. झ. ज. ट. वध्यन्तेजलचारिणः.
क. हन्यन्तेजलचारिणः. १५ क—च. ज. ट. यज्ञहनोस्माकं. १६ ग—छ. झ. ज. ट. हिंसन्तिसगरात्मजाः.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ब्रह्मणादेवान्प्रतिसगरसुतानांकपिलकोपाग्निनाभस्मीभवननिषेदनेनसमाश्वासनम् ॥ १ ॥ सगरपुत्रैःक्रमेणप्राच्यादिदिग्वि-
भेदनेपेशान्यादिशिकपिलपरिसरचारिणोनिजाश्वस्यावलोकनम् ॥ २ ॥ ततस्तैःकपिलेऽश्वचोरत्वबुद्ध्यातद्वधप्रवृत्तौतेनहुङ्कारमा-
त्रेणतेषांभस्मीकरणम् ॥ ३ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ॥ [महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान्प्रभुः] ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
पृथिव्याश्चैपि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदमं ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःखनः ॥ ६ ॥
ततो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः ॥ देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगकिर्नराः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निर्वर्तथ ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
खन्यमाने ततस्तस्मिन्दृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ॥ शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥

कृतःअन्तोजननाशोयैस्तेकृतान्ताः सगरपुत्राः
॥ १ ॥ यस्येतिसार्धश्लोकः ॥ २ ॥ आस्थाय यइति
शेषः ॥ ३ ॥ सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभावी । दृष्टः
निश्चितः । अतोतत्रापिशोकःकार्यइतिभावः । अदी-
र्घजीविनामितिलेदः । विनाशः दृष्टइत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥
त्रयस्त्रिंशदेवाः अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याअ-
श्विनौच । इदमुपलक्षणं गन्धर्वादेर्गमनस्यापि ॥ ५ ॥
निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वेमहींप्रदक्षिणं

कृत्वा पितरंगत्वा सर्वेपितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वयं ।
सत्ववन्तोबलवन्तः । करिष्यामेतिविसर्गलोपश्छान्द-
सः ॥ ८-९ ॥ समन्युः अश्वालाभकृतक्रोधवान्
॥ १० ॥ भूयोनिर्भिद्य खनतेत्यन्वयः । निर्वर्तथ
निर्वर्तध्वं ॥ ११ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन्
॥ १२ ॥ दिशागजं “वष्टिभागुरिः” इत्याप् । वि-
रूपाक्षं विरूपाक्षारूपं ॥ १३ ॥ उक्तंविष्टुणोति—सेति

ति० धारयति योगबलेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ ति० दीर्घदर्शितां दीर्घदर्शिभिः । सगरपुत्रविनाशोयंदृष्टएव । अतस्तत्रशोकोनु-
चितः । शेषेषष्टी । यद्वा । अदीर्घदर्शितामितिलेदः ॥ ४ ॥ ति० निर्घातसमनिःखनः निर्घातनिःखनसमः । शि० निर्घातस-
मनिःखनः निर्घातशब्दसदृशशब्दोमहाखनः । प्रादुरासीत् । नीलोघटोघटइतिवच्छाब्दबोधः । किंचमहान्खनःखनत्वंयस्मिन्तः
महाखनः निर्घातसमनिःखनः प्रादुरासीत् ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. झ. सुमंत्रस्तान्. २ इदमर्थं ड. च. झ. ज. ट. दृश्यते. ३. झ. सएवभगवान्. ४ ख. ग. घ. कोपाग्नि-
निर्दग्धाः. ५ ख. श्वापिनिर्भेदो. घ. श्वैवनिर्भेदो. ६ ड. झ. ज. दर्शिताम्. ७ झ. ट. दरिदमाः. ८ क. ग. ड. च. छ. झ. ज.
ट. पुत्राणांप्रादुरासीन्महाखनः. ख. पुत्रैस्तुप्रादुरासीन्महात्मभिः. ९ क. ग. ततो गत्वा. १० ख—छ. झ. ज. ट. महींसर्वा.
११ ख. ग. ट. चाभिप्रदक्षिणम्. १२ घ. दानवगन्धर्वाः. १३ घ—छ. झ. ज. पन्नगाः. १४ झ. ज. ट. निर्वर्तत. १५ क.
ग. घ. मास्थाय. ख. मास्थित्य. १६ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. १७ क. ख. खन्यमानेतले. १८ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. ट.
धारयामासशिरसा.

यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयन्तो हिते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
 ततः पूर्वां दिशं भित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
 महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
 पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चापि निरामयम् ॥ खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २१ ॥
 उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
 समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
 अभ्यधावन्त संकुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २७ ॥
 अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञीयं हृतवानसि ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

॥ १४ ॥ पर्वणि काले । खेदाद्धेतोः । विश्रमार्थं
 श्रमशान्त्यर्थं । चालयते चालयति ॥ १५ ॥ मान-
 यन्तः पूजयन्तः ॥ १६ ॥ ततइत्यस्यविवरणं पूर्वा-
 दिशं भित्तेति ॥ १७ ॥ महागजंविशेषयति—महेति ।
 सुमहदित्यार्षं ॥ १८ ॥ दिक्छब्देन देशउच्यते
 ॥ १९ ॥ सौमनसं सोमनसाख्यं ॥ २० ॥ निराम-
 यं कुशलं । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्सं-
 ग्रहिणीं ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यं । भद्रेण शोभनेन
 ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा “आलभःस्पर्शहिंसयोः”
 इत्यमरः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां ऐशानींदिशं । प्रथितां

अश्वगमनयोग्यतावतीं । गमनखननक्रियाभेदात्साग-
 रसगरात्मजपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ महात्मानः महा-
 कायाः । कपिलं कपिलावतारं ॥ २५ ॥ चरन्तं तृणा-
 निभक्षयन्तं ॥ २६ ॥ तेतमितिसार्धश्लोकः । तं क-
 पिलं ॥ २७ ॥ दुर्मेधइतिसंबोधनं ॥ २८-२९ ॥ अप्र-
 मेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ ३० ॥ इतिश्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बा-
 लकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

शि० हिते अश्वप्राप्तये ॥ १६ ॥ इतिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ड. ज. विश्रमार्थं. २ झ. ज. तत्तंप्रदक्षिणं. ३ च. दिशांपालं. ट. दिशःपालं. ४ ख. ट. दिशंहित्वा.
 ५ ग. ड. झ. ज. ट. सुमहापर्वतोपमम्. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. धारयन्तंगां. ७ क. सुमनसं. ८ झ. ड. तत्तंप्रदक्षिणं.
 ९ ख. खनितुं. १० क. ग. ड. झ. ज. समुपाक्रान्ताः. ११ क—छ. झ. ज. सोमवतीतदा. ट. हैमवतीतथा. १२ ख.
 उत्तरस्यामपिदिशि. १३ च. प्रस्थितादिशम्. १४ घ. ड. झ. ट. तत्तंयज्ञहरं. च. छ. तत्तंयज्ञहरं. क. तत्तंयज्ञहयं. १५ घ.
 याज्ञीयं. १६ घ. तच्छ्रुत्वावचनं. क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. श्रुत्वातद्वचनं. १७ क. ख. क्रोधेनमहता.

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सगरेणचिरतरमनागतेषुपुत्रेषुतदन्वेषणायपौत्रस्यांशुमतःप्रेषणम् ॥ १ ॥ अंशुमतापितृखातमार्गगमनेनदिशागजपूजनपूर्वकंभस्मीभूतनिजपितृणामश्वस्यचविलोकनम् ॥ २ ॥ तथातेषांजलदानार्थतदन्वेषणायपरितोदकप्रसारणेगरुडस्यदर्शनम् ॥ ३ ॥ गरुडेनतंप्रतिपितृवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंगङ्गावतारणेनतदंभसातदस्त्रामाप्नुवनचोदना ॥ ४ ॥ अंशुमताऽश्वानयनपूर्वकंपुत्रवृत्तान्तंज्ञापितेनसगरेणयज्ञसमापनम् ॥ ५ ॥ तथाचिरतरंराज्यरक्षणपूर्वकंगङ्गावतारणोपायानध्यवसायेनैवस्वर्गगमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्वात्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नप्तरमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ॥ पितृणां गतिमन्विच्छ येन चांशोपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ॥ तेषां त्वं प्रतिधातार्थं सासिं गृहीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोऽंशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नरश्रेष्ठस्तेन राज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६ ॥
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत् ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितृन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीत्याहांशुमतो वचः ॥ आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेप्यसि ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ॥ चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
यंज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

नप्तरं पौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । पितृणां कनिष्ठपितृणां । गतिं मार्गं । अन्विच्छ अन्वेषय । अश्वोयेनापवाहितस्तस्यचगतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि भूबिलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीतिशेषः ॥ ३ ॥ पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ खातं कूटमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अपश्यत् अपश्यत् ॥ ७ ॥ परिपप्रच्छ कास्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ आसमञ्ज असमञ्जपुत्र । इवभावार्थः ॥ ९ ॥ समुपचक्रमइतिसविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥

वक्तुमर्हवाक्यं । “क्रुहलोर्ण्यत्” “चजोःकुधिण्यतोः” इतिकृत्वं । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्याशयज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयः पितामहसमीपंगन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्य अंशुमतः । पितरोयत्रभस्मराशीकृतास्तदेशजगाम ॥ १२ ॥ पूर्वमदर्शनादुःखवशमापन्नः तेषां वधात् वधदर्शनात् सुदुःखितः परमार्तः भृशतप्तः । चुक्रोश क्रुद ॥ १३ ॥ शोकः विलापः ॥ १४ ॥

शि० महात्मभिः अतिप्रयत्नैः ॥ ६ ॥ शि० हेस असिनिवर्तकत्वाद्युक्तगुणविशिष्टराम । सोऽंशुमान् ॥ ८ ॥ शि० एतेन गजानांपरमाभिज्ञत्वंसूचितं । विशेषवृत्तानुक्त्यादयालुत्वंचसूचितं । आसमञ्जशब्दः शिवाद्यणन्तः ॥ ९ ॥ शि० सुदुःखितः अत्यन्तदुःखप्राप्तः । अतएव परमार्तः पृथिव्याङ्घ्रिष्ठितः ॥ १३ ॥ ति० लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतयासर्वलोकहितगङ्गाया

[पा०] १ च. छ. ज. ज. ट. चांशोपवाहितः. २ छ. झ. तेषांनुप्रतिधातार्थं. ३ क. ट. नरश्रेष्ठेन. ४ ख. राज्ञानियो-जितः. ५ ड. च. छ. झ. न. देवदानव. ६ क. च. छ. न. पूज्यमानो. ७ ड. च. छ. झ. न. प्रत्युवाचमहामतिः. घ. प्रीत्याहांशुमतोवचः. ८ क. ख. ग. घ. च—न. वाक्यकोविदैः. ९ क. ख. घ. पितरस्तत्रसागराः. १० क. ख. घ. च. छ. याज्ञीयं.

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥
 विसार्य निपुणां दृष्टिं तैतोपश्यत्स्वगाधिपम् ॥ पितृणां मातुलं राम सुपर्णमैनिलोपमम् ॥ १६ ॥
 सै चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥
 कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥
 गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितृणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तथा क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गाया लोककान्तया ॥
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥
 [गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ॥ क्रियतां यदि शक्तोसि गङ्गायास्तव तारणम्] ॥ २१ ॥
 गच्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं हयमादाय पुनरायानमर्हायशाः ॥ २३ ॥
 ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
 स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २६ ॥
 अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जलक्रिया तर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्य समन्तात्प्रसार्य । निपुणां दूरवीक्षणक्षमां । अनिलोपमं वेगेनेतिशेषः । लोकसंमतः लोकहितः ॥ १७ ॥ हि यस्मात् कपिलेन हताः । लौकिकं लोकतःप्राप्तं । सलिलं दातुं नार्हसि । “चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्वाह्मणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणपापकर्मणां ॥ उदकं पिण्डदानं च पतेभ्यो यद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति” इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गा अस्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया तथा सेचनीयं चेत्याह—भस्मेति । सार्धं श्लोकः । यदि प्लावयेत्

सेचयेत् तदा तथा क्लिन्नं सिक्तं । भस्म नयिष्यति नेप्यति ॥ २०—२१ ॥ संवर्तयितुं समापयितुं ॥ २२ ॥ आयात् आगच्छत् ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृवृत्तान्तं । सुपर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाकल्पं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ निश्चयं उपायं ॥ २६ ॥ महता कालेन दिवं गत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

भूलोकेऽवतारणात् ॥ १७ ॥ ति० यतश्च महाबलः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः अतो लौकिकसलिलं दातुं नार्हसि ॥ १८ ॥ ति० गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अनेन अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनां और्ध्वदेहिकायोग्यानां गङ्गाजलस्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं तत्काल एव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितं ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. न. सजलार्थी. २ क. सचापश्यत्स्वगाधिपम्. ट. तत्रापश्यत्. ३ क. च. छ. ज. न. मनलोपमम्. घ. मनलोपमम्. ४ क—ट. सचैनमब्रवीत्. ५ क. ख. निर्दग्धाहि. ट. हताहीमे. ६ ड. च. छ. झ. न. नार्हसेप्राज्ञ. ७ ड—ट. पितृणांसलिलक्रियाम्. ८ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ९ ख. ब्रह्मलोकं. १० ड. झ. गमिष्यति. ११ अयं श्लोकः क. च. छ. न. दृश्यते. १२ क. च. छ. यद्विशक्रोषि. १३ ड. झ. निर्गच्छाश्वं. १४ ड. ज. झ. निर्वर्तयितुमर्हसि. १५ क. घ—छ. झ. न. न्महातपाः. १६ क. ख. ग. ज. न. वचनं यथा. १७ च. छ. ज. ट. निर्वर्तयामास. १८ क. ग. घ. यथा तत्संयथाविधि. १९ ड. छ. झ. न. ट. लगमच्छ्रीमान्. २० क. नाभ्यगच्छत. २१ क—ट. अगलानिश्चयं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सगरपौत्रेणां शुभ्रतास्वपुत्रेदिलीपेराज्यनिधानपूर्वकंगङ्गावतारणाय हिमवच्छिखरे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तस्मिंस्तपःफलाला-
भेनैव स्वर्गतेतदुपायं चिन्तयतापि दिलीपेन तदप्राप्त्यैव स्वर्गगमनम् ॥ २ ॥ तत्सूनुना भगीरथेन मन्त्रिपुराध्याधानपूर्वकंगङ्गावता-
रणाय गोकर्णे तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ तथा तपःप्रसन्नं ब्रह्माणं प्रति गङ्गावतरणवरणपूर्वकं स्वकुलानुच्छित्यै संततिवरणम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा
तं प्रति गङ्गायाधरणीतलावतरणनियोजनपूर्वकं तद्वारणाय हरप्रसादनचोदना ॥ ५ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरं शुभ्रमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदं शुमात्रघुनन्दन ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
तस्मिन् राज्ञ्यं समावेक्ष्य दिलीपे रघुनन्दन ॥ हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः ॥ तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ॥ अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः सचाप्रजः ॥ ११ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रत्नः ॥ १२ ॥
सं तपो दीर्घमातिष्ठद्वोकर्णे रघुनन्दन ॥ ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रश्नस्य पूर्वप्रकृतस्य सा-
क्षादुत्तरमाह—कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्य काले-
नावश्यं प्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः । मरणमिति यावत् ।
प्रकृतीजना इत्यत्र दीर्घश्छान्दसः । अमात्यवर्गाः । “प्र-
कृतिः सहजे योनावमाले परमात्मनि” इति वैजयन्ती ।
रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादौच्छन् ॥ १ ॥ सः सुम-
हान् राजाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तेपे गङ्गावतरणा-
येति शेषः ॥ ३ ॥ स्वर्गलेभे ननु गङ्गां ॥ ४ ॥ वधं अ-
पमृत्युं । दुःखोपहतया पित्रा दुश्चरे तपसि कृतेपि तेषां ग-
तिर्नाभूदित्येवं रूपया । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥

निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ धर्मेण
प्रयोजकेन । चिन्तयतः ॥ ७ ॥ अकारयत् अकरोत्
॥ ८ ॥ उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ अभिषिच्य इन्द्र-
लोकंगतः ॥ १० ॥ अनपत्यः अतएव प्रजाकामोऽभू-
त् । सचाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥ गोकर्णे हिमव-
त्पादविशेषे । पञ्चतपाः चतुर्षु पार्श्वेष्वग्नय उपरि सूर्यश्च
तेषां मध्ये तपोयस्यसः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो
यस्यसः मासाहारः । उभयत्र मध्यमपदलोपी समासः ।
पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञो महात्मन इ-

ति० तदिलीपवंशज रघुपुत्रको दिलीपः कालिदासोक्तो न्यएवेति बोध्यं ॥ ८ ॥ ति० सच प्रजा इत्यस्य मन्त्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः
॥ ११ ॥ ति० गोकर्णः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ॥ १३ ॥ ति० यद्यस्तीत्यादि असंदिग्धे संदिग्धवचनं “वेदाश्चेत्प्रमाणं-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. तस्मैराज्यं. २ क. घ—ट. छिखरे रम्ये. ३ ड. च. छ. झ. न. द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं.
४ ख. ग. सुमहातपाः. ५ क. ख. घ—ट. तपोवनगतो राजा. ६ क. ख. लेभे स्वकर्मभिः. ग. लेभे महायशाः. ७ क. ग. घ.
ज. नाधिगच्छति. ८ क. घ—झ. ट. चैतानिति चिन्ता. ९ क. विजितात्मनः. १० ग. स्वार्जितैरेव कर्मभिः. ११ क. च. ज. ट.
नरर्षभम्. १२ ड. झ. ट. अनपत्यो महाराजः. १३ ख. समाहितः. झ. सच प्रजाः. १४ ड. च. झ. न. ट. तपोदीर्घसमातिष्ठत्.

सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥

भगीरथं महाभाग प्रीतस्तेऽहं जैनेश्वर ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १७ ॥

तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥

यदि मे भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्सलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥

गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देयां च संततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यति ॥ तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्थम् ॥ १५ ॥ अथउ-
पगमनानन्तरं ॥ १६ ॥ तेतपसाप्रीतः ॥ १७ ॥ म-
हातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ मेतपस-
इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलंसलिलाप्तिरन्यच्चेत्याह—
गङ्गायाइति । अत्यन्तं अक्षय्यं ॥ २० ॥ इक्ष्वाकूणां
कुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलनावसीदेत्एषव-
रः परः द्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः । तपसेनिर्गमदशा-
यामपिहिप्रजाकामइत्युक्तं ॥ २१ ॥ शुभां शुभहेतुं ।
मधुरां अर्थतोमनोज्ञां ॥ २२ ॥ मनोरथः तावक-

इतिशेषः ॥ २३ ॥ इयं संनिहिता । हैमवती हिमवत्सं-
निहिता । धारयितुंशक्तः हरः । तत्र धारणे । नियु-
ज्यतां प्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ धारयितुं शक्तमितिशेषः
॥ २५ ॥ आभाष्य वत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्यु-
क्त्वेतियावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्या-
ने बालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स्युः” इतिवत् । सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १९ ॥ ति० इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यममसंततिर्देया । ययानःकुलना-
वसीदेत् । संतत्यैइतिचतुर्थीप्रथमार्थे । एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः । परेतु संतत्यैतदर्थनःकुलनावसीदेदितिचयाचे । मत्कुलेअ-
संततिःकोपिमाभूदित्यर्थः । उपसंहरति—इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुलेजातस्यएषएवपरोवरोस्तु । नातोऽधिकंतृतीयंव्रान्तरंयाचे-
इत्यर्थः । एतेनपूर्वपरोपकारिताभगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २१ ॥ ति० तांगङ्गां । तत्रगङ्गागमनसमये धारयितुंहरएवनियुज्यतां ।
वैशब्दएवार्थे ॥ २४ ॥ ति० देवैःआजानजैः । मरुद्गणैःकर्मदेवैः । शि० पुनर्मरुद्गणोपादानंब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यं
॥ २६ ॥ इतिद्विचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. घ—छ. झ. न. प्रभुरीश्वरः. २ घ. ड. च. झ. न. महाराज. ज. ट. महातेजः. ३ ड—ट. जनाधिप.
क. ख. नरेश्वर. ४ ट. तेषुतप्तेन. ५ ड. च. छ. झ. न. महाबाहुः. ६ ड. च. छ. झ. न. कृताञ्जलिपुटस्थितः. क. ग.
कृताञ्जलिरवस्थितः. ७ झ. भगवान्प्रीतो. ८ च. छ. न. सर्वेते. ड. झ. सर्वेच. ९ ड. झ. देयायाचेहसंतत्यै. १० घ. तपो-
धनमहातेजः. ११ घ. कुलनन्दन. क. न. कुलमव्ययम्. १२ ड—अ. ज्येष्ठागङ्गा. १३ क—ट. धारयितुंराजन. १४ ग. ड.
झ. न. ट. सहिष्यते. १५ क. ड. च. झ. न. ट. धारयितुंराजन. १६ क. च. ज. न. गङ्गामाभाष्य. १७ ग. ड. च. छ.
झ. न. देवैस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ख. देवोब्रह्मासहमरुद्गणैः.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भगीरथतपस्तुष्टेहरेधारणायसमुद्युक्तगङ्गायासवेगमाकाशाच्छिवशिरसिनिपतनम् ॥ १ ॥ हरेणगङ्गागर्वखण्डनायजटाम-
ण्डलेतन्निरोधनम् ॥ २ ॥ भगीरथेनपुनस्तपःप्रसादितेनगङ्गायात्रिन्दुसरसिविसर्जनम् ॥ ३ ॥ ततोनिर्गत्यभगीरथरथानुयायि-
न्यागङ्गायाजन्तुकन्यात्वप्राप्तिपूर्वकंस्वजलैःसगरसुतशरीरभक्षनामाह्लावनम् ॥ ४ ॥ तेनधूतकल्मषैस्तैःस्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥

देवदेवे गते तस्मिन्सोज्जुष्टाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षो निराश्रयः ॥ अचलस्थाणुवत्स्थित्वा रात्रिदिवमरिंदम ॥ २ ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ [तमब्रवीच्छृण्वरो गङ्गां धारय वै हर ॥ ४ ॥
इत्युक्तो वचनं भर्गः करिष्यामि प्रियं तव] ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ५ ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ [उमापतेर्वचश्श्रुत्वा गङ्गा क्रोधसमन्विता] ॥ ६ ॥
तदा साऽतिमहद्वृषं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ७ ॥
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ९ ॥
सां तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ॥ १० ॥
सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्रोद्यन्नमास्थिता ॥ नैव^{१३} निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
तत्रैवाब्रमद्देवी संवत्सरगणान्वहून् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥
अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ १४ ॥

अथगङ्गाप्लवनेनसागराणांस्वर्गगतिश्चित्रत्वारिंशे—
देवदेवइत्यादि । उपासत उपास्त । शिवमितिशेषः
॥ १—२ ॥ उमापतिरित्यनेनोभयासहागतइत्युच्यते
॥ ३—४ ॥ प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विवृणोति—शिरसेति
॥ ५—६ ॥ अर्थत्रयमेकान्वयं । हैमवती हिमवत्क-
न्या । शिवे शुद्धे । उतेतिप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ महारूपदुः-
सहवेगकरणेनिमित्तमाह—अचिन्तयदिति । दुर्धरा
धर्तुमशक्या । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ वलेपनं गर्व ।

“वष्टिवागुरिः” इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां
कर्तुं ॥ ९ ॥ जटामण्डलमेवगह्वरंगुहायस्मिस्तत्तथा
॥ १० ॥ निर्गमनंजटामण्डलान्निस्सरणमात्रमपि ज-
टामण्डलेमोहितासंजातमोहा ॥ ११ ॥ अब्रमत्
पुनःपुनरब्रमत् । यद्भुलुगन्ताह्लक् । आस्थितः राजेशि-
षः ॥ १२ ॥ अनेन तपसा । तोषितश्चासीत् विसस-
र्जच । बिन्दुसरोनाम हिमवतिब्रह्मनिर्मितस्सरोविशे-
षः ॥ १३ ॥ तस्यामित्यर्थः । स्रोतांसि प्रवाहाः

ति० देवदेवे आजानजानामपिदेवानांदेवपूज्ये ॥ १ ॥ ति० तस्यावलेपनमितिसन्धिरार्थः । शि० तदा तु गङ्गाविचारस-
मयएव । तस्याः गङ्गायाः । लेपनं खेलनेच्छावृद्धिज्ञात्वा क्रुद्धोव क्रुद्धइवहरः तिरोभावयितुं स्वशिरसिगङ्गागोपयितुं बुद्धिं निश्चयं
चक्रे । एतेनशिवस्यापिखेलनेच्छासूचिता । तुशब्दएकार्थे । वशब्दइवार्थे अतएवसंन्यौनार्पत्वकल्पना ॥९॥ ति० जटामण्डले-
नगह्वरे गंभीरे । हिमवत् हिमबिन्दुवत्पतिता ॥ १० ॥ ति० जटामण्डलंभ्रान्त्वान्प्रान्तमागतापिअन्ततःतत्प्रान्तभागतोपिनिर्गम-
नलेभे । प्रान्तभागोपितनमध्यत्वभ्रमस्यमाययाभगवतोत्पादनात् ॥ ११ ॥ ति० अब्रमत् आर्षत्वात्सन्वदित्वं । शि० अब्र-

[पा०] १ अयंश्लोकः क—छ. ज. दृश्यते. अचलस्थाणुवत्. ऊर्ध्वबाहुरिति ज. पाठेकमोदश्यते. २ ड. च. छ. ज.
स्थाणुवन्नित्यं. ३ क. घ. च. छ. ज. रात्रिदिवमतन्त्रितः. ड. रात्रिदिवमुपागतः. ४ इदमर्थद्वयं च. छ. दृश्यते. ५ इदमर्थं
च. छ. दृश्यते. ६ क. च. छ. ज. सासुमहद्वृषं. क. घ. सातुमहद्वृषं. ७ क. ख. घ. च. छ. ज. ट. दपतद्रङ्गा. ८ घ.
एतनयाभिपातालं. ९ ख. ज्ञात्वाऽवलेपनंतस्याः. १० क. सातस्यपतितापुण्या. घ. एतस्मिन्पतिता. ११ च. छ. ज. हिमहृत्पति-
ताराम. १२ क—ट. नैवसानिर्गमलेभे. १३ ड. झ. जटामण्डलमन्ततः. १४ क.—ड. झ. ज. तत्रैवाब्रमद्देवी. ट. तत्रैवावभ्रमत.
च. छ. ज. तत्रैवविभ्रमद्देवी. १५ ड. झ. ज. सतेनतोषितश्चासी. १६ घ. ड. झ. ज. दत्यन्तरघुनन्दन.

ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथाऽपरा ॥ तिस्रः प्राचीं दिशं जैगुर्गङ्गाश्चिवजलाश्शुभाः ॥ १५ ॥
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ॥ तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १६ ॥
 [तथैव चालिकानाम विश्रुता लोकपावनी] ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ॥ १७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजा गङ्गां तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १८ ॥
 गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता ॥ व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १९ ॥
 मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तदा ॥ पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुंधरा ॥ २० ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा र्यक्षाः सिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां तथा ॥ २१ ॥
 विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजैर्वरैस्तदा ॥ पारिप्लवगतैश्चापि देवतार्क्ष्यैर्विष्टिताः ॥ २२ ॥
 तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम् ॥ दिदृक्षुवो देवगणाः समीयुरमितौजसाः ॥ २३ ॥
 संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ शतादित्यमिवाभाति गमनं गततोयदम् ॥ २४ ॥
 शिशुमारोर्गगणैर्मनैरपि च चञ्चलैः ॥ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तं माकाशमभवत्तदा ॥ २५ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ २६ ॥
 कचिद्भुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ विनतं कचिदुद्धूतं कचिद्याति शनैःशनैः ॥ २७ ॥
 सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥ मुहुरुर्ध्वमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ स्रोतसां नामनिर्देशपूर्वकंगतिभेदमाह—ह्ला-
 दिनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १४ ॥ महानदीति
 सर्वविशेषणं ॥ १६ ॥ सप्तमीत्यर्थः । तासांमध्ये ॥ १७ ॥ स्य-
 न्दनं रथं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् । अत्रस्वर्गाकाशभूमिग-
 मनात् त्रिपथगाल्मिल्येके दिक्त्रयगमनादित्यपरे ॥ १८ ॥
 एवं त्रीन्पथः केन हेतुनेत्यस्योत्तरमभिधाय कर्मभिः कैः
 समन्वितेत्यस्य चरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह—गगनादिति ।
 तीव्रशब्दे हेतुरयं ॥ १९ ॥ शिशुमारः अंबुकरी “ शि-
 शुमारस्त्वंबुकरी ” इति वैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तु-
 विशेषैः ॥ २० ॥ गगनात् रुद्रजटागगनात् । गां भूमिं
 ॥ २१ ॥ नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः
 पारिप्लवंसंभ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणं । तत्र गङ्गा-

पतनप्रदेशे । विष्टिताः विशेषेण स्थिताः ॥ २२ ॥ लोके
 भूलोके । अमितौजस इत्यनेन प्रधानदेवा उच्यन्ते
 ॥ २३ ॥ सुरगणैः अमिततेजोभिरितिसिद्धं । आभा-
 ति अभात् ॥ २४ ॥ आकाशं चञ्चलैः शिशुमारा-
 दिभिः विद्युद्भिरिव विक्षिप्तं व्याप्तं अभवत् ॥ २५ ॥
 वेगवशेन सहस्रधा कीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हं-
 ससंप्लवैः हंससंकुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमि-
 त्यन्वयः ॥ २६ ॥ अत्र गङ्गात्यनुषज्यते । द्रुततरमि-
 त्यादिक्रियाविशेषणं । आयतं ऋजु । विनतं निम्नेन सं-
 कुचितं । उद्धूतं पाषाणस्खलनादिना ऊर्ध्वमुखं । सर्ध्व-
 त्रयत्ययेन भूतेलट् ॥ २७ ॥ अभ्याहतं वातव्याघातितं

मत् अवान्मत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्घ्रिरहः ॥ १२ ॥ ति० शिशुमारो नक्रः ॥ २० ॥ ति० पारिप्लवः यानभेदः

[पा०] १ क. ख. घ—ट. नलिनीचतथैवच. २ ख. ड. च. झ. ञ. ट. तिस्रश्चैतादिशं. ३ ड. झ. जग्मुःप्रतीचीं
 तुदिशंशुभाः. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ ड. झ. भगीरथरथंतदा. ६ ख. गङ्गातंचान्वगाच्छनैः. ७ क—ट. धरणिमागता.
 ८ ड. झ. असर्पतजलं. ९ क. ख. तीव्रवेगपुरस्कृतम्. १० ख. ड. च. छ. झ. ञ. पतितैश्चैव. ११ घ—ट. यक्षसि-
 द्धगणास्तदा. ख. यक्षास्तुरगणास्तदा. क—ट. सिद्धगणास्तथा. १२ क. ट. गतांतदा. १३ ख. ग. छ. ज. ञ. ट. विमानै-
 र्गगनाकारैः. १४ क—घ. च. छ. ज. ञ. ट. वरैस्तदा. १५ क—अ. पारिप्लवगताश्चापि. १६ क. ख. च. छ. स्तत्रविस्मिताः.
 घ. स्तत्रशोभिताः. १७ ड. च. छ. झ. ञ. तदद्भुतमिमं. १८ ड. च. छ. झ. गङ्गावतरमुत्तमम्. अ. गंगावतरणंशुभम्.
 १९ ख. ग. घ. ज. समेयुरमितौजसाः. २० क. ज. विक्षिप्तैः. २१ ख. सहस्रशः. २२ क. ख. घ. विततं. ट. विनीतं.
 २३ क—घ. झ. कचिदुद्धूतं. २४ क—अ. मुहुरुर्ध्वपथं. ट. मुहुरुर्ध्वगतिं. २५ ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. वसुधातलम्.

तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २९ ॥

तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ ३० ॥

शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् ॥ कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ ३१ ॥

तरङ्गसलिलेनाभिमुखमाहतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ शंकर-
शिरसिभ्रष्टं पतितमपि । ततःभूमितले पतितमपि ।
निर्मलं गतकल्मषयेन तदूतकल्मषं पापापहमित्यर्थः
॥ २९ ॥ पवित्रं पावनं । तत्रज्ञापकहेतुमाह—भवा-
ङ्गपतितमिति । भवेन रुद्रेण शिरसाधृतत्वात्पवित्र-
मितिज्ञात्वापस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सामान्यो-
क्त्याभवस्यान्येषांचपवित्रमित्युक्तं । अतएव “हरस्य
गात्रसंस्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता” इत्यत्रापिहरस्यशुद्धिप्र-
दत्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येषूपधयऊचुः श्रीमद्भागवते ।
“यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतेन-
शिवःशिवोभूत्” इति । भारते “तदम्बुपतितं दृष्ट्वा द-

धारशिरसाहरः । पावनार्थंजटामध्येयोग्योस्मीत्यवधार-
णात्” इति । अत्राप्ययोध्याकाण्डेवक्ष्यति “विष्णु-
पादोद्भवां दिव्यां” इति । गङ्गायाविष्णुपादोद्भवत्वेन
पवित्रत्वरूपं दिव्यत्वं । भवाङ्गात्पतितमितिवार्थः । “द्वि-
तीयाश्रितातीतपतित—” इतिद्वितीयासमासविधानात्
पञ्चमीसमासानुपपत्तेश्च भवेनधृतत्वादस्माभिरपिधा-
र्यमितिपस्पृशुरित्येवार्थः । यद्वा भवाङ्गपतितत्वात्पवि-
त्रं ननुपूर्ववदतिपवित्रं । अतएवपस्पृशुः ननुसंस्तुः । यद्वा
यद्यपिभवाङ्गात्पतितं तथापि विष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्र-
मितिवा । “नदीवेगेनशुध्यति” इतिन्यायाद्भवसं-
पर्कविगमेपवित्रमितिवापस्पृशुः ॥ ३० ॥ शापाद्धेतोः

शिबिकादिरूपः शिबिकादियानस्था इत्यर्थ इत्यन्ये ॥ २२ ॥ ति० हंससंज्ञैः हंससंचारैश्च आकीर्णं व्याप्तं ॥ २६ ॥ शि० निर्मलं
शिलासुपातेनपद्मादिरूपमलरहितं । किंच निर्गतोयोमःपरिमाणं । “घञर्थेकविधानं” इतिमाधातोःकः । तंलातिगृह्णातीतिनि-
र्मलं इत्युत्तरादितप्रभाववदित्यर्थः । गतकल्मषं गतानिनिवृत्तानिकल्मषाणि आश्रितानांपापानियस्मात्तत् । क्तप्रत्ययोपस्थितकालस्या-
त्राविवक्षा “कर्तुरीप्सिततमं” इतिसूत्रघटकीभूतक्तप्रत्ययोपात्तवर्तमानत्वस्येव । आश्रिताचाविवक्षा “गन्ताविदेशंप्रथिकःप्रियो
मेत्वद्वाक्यमात्रावधिरेवयात्रा । अतोतिमौनं कुरुताम्रचूडलांस्वर्णचूडलांस्वर्णमहं वदिष्ये” इत्यादौ । तेनयदैवगङ्गादर्शनादितदैवत-
त्कर्तृणांपापक्षयइतिफलितं । शंकरशिरोभ्रष्टं शंकरशिरश्चयुतं पुनरनन्तरंभूमितलंभ्रष्टं ॥ २९ ॥ ति० पस्पृशुः संस्तुरित्यर्थः ।
शि० तत्रेति । तत्र गङ्गापतनकाले । ऋषिगणगन्धर्वाः वसुधातलवासिनश्च । भवाङ्गपतितं भवाङ्गात्पतितमित्यतःपवित्रं अतिशुद्धतो-
यंपस्पृशुरेव । “सर्ववाक्यंसावधारणंभवति” इतिन्यायेनैवकारलाभः । अत्रपस्पृशुरेवेत्युक्त्यानसंस्तुरितिफलितं ।
तेनावगाहानर्हवेगवत्त्वं तज्जलस्यसूचितं । पञ्चमीतिभोगविभागेन संबन्धसामान्यपञ्चावासमासः पूर्वविधावनत्वविधावित्यादाविव ।
अतिपवित्रमित्यनेनस्वतःपवित्रत्वेसिद्धेपि भवाङ्गस्पर्शाद्वारालोकानपिपापविध्यतीतिहेतुर्ध्वनितः । एतेन अनुशासनविरहात्पञ्चमीस-
मासानुपपत्तिरितिप्रत्युक्तं । यत्तुसामान्योक्त्याशिवस्यापिपवित्रलकारकमितिभूषणकृद्भिरुक्तं तच्चिन्त्यं । हरस्येश्वरत्वेनतत्रमलसंब-
न्धस्यासंबन्धेनतत्पवित्रलकारकत्वस्यदुर्बलत्वात् । यदीश्वरेपिमलसंबन्धस्वीक्रियते तर्हि हर्यनुक्तेन्यूनतातेषांस्यात् । किंच हरि-
हंरभक्तानांतीर्थपावनसामर्थ्यमस्तीतिस्मृत्यादिसिद्धम् । अतएव“साधवोन्यासिनश्शान्ताबलिष्ठालोकपावनाः । हरन्यघंतेऽङ्गसङ्गा-
त्तेष्वास्तेह्यभिद्धरिः” इति । गङ्गागमनसमयेगङ्गाप्रतिभगीरथवचनं । “भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूतास्त्वयंप्रभो । तीर्थाकुर्वन्तिती-
र्थानिखान्तस्त्वेनगदाभृता” इत्यादिविदुरंप्रतियुधिष्ठिरवचनंचसंगच्छते । एतेनगङ्गाजलसंबन्धाद्धरश्शुद्धः हरङ्गसंबन्धाच्चगङ्गामति-
पवित्रतातत्याजेतिवचनंश्रेयस्कामैर्दूरतःपरिवर्जनीयं । आदरणीयंचेदहरगात्रस्पर्शादतिपवित्रत्वंप्राप्तंगङ्गेति । अतएव“हरस्यगात्रसं-
स्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता” इत्यादीनिसंगच्छन्ते । संगच्छतेच “विष्णुपादोद्भवां दिव्यां” इत्यादि । पवित्रत्वमुपागतेत्यत्रपवित्रशब्दोति-
पवित्रपरः । “यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतेनशिवःशिवोभूत्” इतिभागवतस्यत्ययमर्थः । शिवः स्वतस्सिद्धकल्याण-
स्वरूपः शिवः लोकानांकल्याणप्रदोऽभूदिति । अयंभावः । यदिशिवोगङ्गानंधारयेत् । तर्हिगङ्गापृथिव्यांनोपलभ्येत । तथाचलोककल्या-
णंनस्यात् धारणेनसर्वसिद्धमिति । अतएव“तदम्बुपतितंस्पृष्ट्वादधारशिरसाहरः । पावनार्थंजटामध्येगतोस्मीत्यवधारणात्” इतिभा-
रतपये मृपकृतिकणिजन्तप्रकृतिकल्युडन्तप्रयोगः लोकानांपावनार्थमित्यर्थः । अन्यथा “तदम्बुपतितंस्पृष्ट्वादधारशिरसाहरः । पूतो-
भूत्सजटामध्येगतोस्मीत्यवधारणात्” इत्येववदेत् । हरस्येश्वरत्वेप्रमाणं तु “सर्वरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैः” इत्यादि । “धारयिष्य-
तितेवेगंरुद्रस्त्वात्माशरीरिणाम् । यस्मिन्नोतमिदंभ्रोतंविश्वशरीरवतन्तुषु । अहं ब्रह्माचशर्वेश्वजगत्कारणं परम्” इत्यादिभागवतादि-
वचनमितिदिक् ॥ ३० ॥

[पा०] १ ट. भूमितलं पुनः, २ क. ख. घ—ट. तत्रर्षिगणगन्धर्वाः

धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभास्वता ॥ पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ ३२ ॥
मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतकृमः ॥ ३३ ॥
भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३४ ॥
देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ ३५ ॥
सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम् ॥ गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३६ ॥
यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ जगाम सरितांश्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ ३७ ॥
ततो हि यजमानस्य जह्वोरद्भुतकर्मणः ॥ गङ्गा संष्ठावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३८ ॥
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्वश्च राघव ॥ अपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ पूजयन्ति महात्मानं जह्वं पुरुषसत्तमम् ॥
गङ्गां चापि नयन्तिस्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ४० ॥
ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामँसृजत्पुनः ॥ ४१ ॥
[विस्ृज्य गङ्गां राजेन्द्रो ज्ञात्वा प्राप्तं भगीरथम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं यज्ञवाटमुपागमत्] ॥
तस्माज्जह्वसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ४२ ॥
जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥
रसातलमुपागच्छत्सिद्धयर्थं तस्य कर्मणः ॥ ४३ ॥
भगीरथोपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥ पितामहान्भस्मकृतान्नपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४४ ॥
अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ प्लावयद्भूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४५ ॥

॥ ३१ ॥ आकाशमाविश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थः विशेषणं ॥ ३९ ॥ ततइतिसार्धश्लोकः । दुहितृत्वे न-
॥ ३२ ॥ मुदितो मुमुदे पुनः पुनर्जह्वेत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥ यतिस्म दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ततः दुहि-
देवाइतिश्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगांगङ्गामन्वगमन् तृत्वप्रापणात् । श्रोत्राभ्यां नरावयवेषुश्रोत्रस्यातिपाव-
॥ ३५-३६ ॥ यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३७ ॥ अ- नत्वादितिभावः ॥ ४१-४२ ॥ जगामेत्यर्थत्रयं ।
द्भुतकर्मणइतिवक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायं । यज्ञवाटं य- तस्यकर्मणः भगीरथयत्नस्य ॥ ४३ ॥ भस्मकृतान्
ज्ञक्षेत्रं ॥ ३८ ॥ वलेपनं गर्व । परमाद्भुतमितिक्रिया- भस्मत्वेनकृतान् ॥ ४४ ॥ तत्सलिलं प्लावयत् । अप्ता-

ति० मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे स्नानपानादिना ॥ ३३ ॥ शि० अत्र प्रार्थनांविनैवगङ्गायज्ञशालांप्रापेत्तेनजह्वोर्गङ्गोपा-
सकलंसूचितं ॥ ३८ ॥ शि० हेराघव तस्यागङ्गायाः वले यागशालायाआच्छादने । प्लावनेइत्यर्थः । पनं अहोभाग्यमेतस्यस्ययज्ञ-
शालांगङ्गाप्राप्तेतिस्वकीयांस्तुतिमेव ज्ञात्वा । अतएव अक्रुद्धः क्रोधरहितएव जह्वः । परमाद्भुतं लौकिकविलक्षणं सर्वगङ्गायाजलं अ-
पिबत् । तेनजह्वोःगङ्गाविषयकप्रीत्यतिशयस्सूचितः । तुशब्दावेवार्थे । यत्तुक्रुद्धइतिच्छिलागङ्गासंप्रदानककोपंवर्णयन्ति तच्चिन्त्यं ।
गङ्गायाभगीरथानुगमनशीलत्वेनकोपाविषयत्वात् । भगीरथसंप्रदानककोपावर्णनान् ॥ ३९ ॥ इतित्रिचत्वारिंशसर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. धूतशापाः. २ ड. झ. तोयेनाथशुभान्विताः. क. ख. च. छ. ज. तोयेनानेनभास्वता. ट.
तोयेनचक्षुभास्वता. ३ क. च. छ. ज. स्वर्गलोकंप्रपेदिरे. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. बभूवगतकलमषः. ५ ड. च. छ. झ. ज.
भगीरथोहि. ६ ख. झ. माश्रितः. ७ ड. झ. दग्धेमहाराजः. ८ घ. ड. झ. सर्वाश्चाप्सरसो. ९ क. ट. रथानुगाः. १० ख. ड.
च. छ. झ. ज. सर्वपापप्रणाशिनी. ११ घ. जह्वोरमिततेजसः. १२ क—ट. क्रुद्धोजह्वस्तु. ग. क्रुद्धोयज्वाच. घ. ज. क्रुद्धोराजाच.
१३ क. ख. घ—ट. अपिबत्तुजलं. १४ क. ख. ततोदेवाश्च. १५ घ. तपोधनाः. १६ घ. ततस्तुष्टोमंहाराजः. १७ ड. झ. मसृजत्प्रभुः.
१८ इदमर्धद्वयं ख. च. छ. ज. दृश्यते. १९ ड. च. छ. झ. ज. नपश्यद्गतचेतनः. २० ख. घ. ज. झ. प्लावयत्भूतपाप्मानः.
वा. रा. २३

[ततस्तु गङ्गां प्रतिलभ्य राजा दिलीपसूनुर्गगना..... ।

हृष्टोऽवतार्याशु नृपाच्च जहोः संभावयामास पितामहान्सः] ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

महणाभगीरथंप्रतिसक्षाघंपितामहानांसलिलदानचोदनपूर्वकंस्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ भगीरथेनतदनुष्ठानपूर्वकंस्वपुरमेत्य-
प्रजापालनेनसुखनिवासः ॥ २ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गायाऽनुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजास्तावत्स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नैमिषाऽथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते राजन्तेनातिर्यशसा तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुर्मता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा ॥ पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयताऽनघ ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

वयत् । प्राप्ताः सगरपुत्राऽतिशेषः ॥ ४५-४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिं-
शःसर्गः ॥ ४३ ॥

पूर्वसर्गान्तेसंग्रहेणोक्तंविस्तृणीते चतुश्चत्वारिंशे—
सगत्वेत्यादि । भूमेस्तलं पातालं । भस्मसात्कृताः स-
र्वास्त्रनाभस्मस्वभावापत्तयेसंपादिताः । “ विभाषा-
सातिकात्स्न्ये ” इतिसातिः ॥ १-२ ॥ तारिताः

प्रेतभावान्मोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषंचाह—सा-
गरस्येति ॥ ४ ॥ त्वत्कृतेननाम्ना लोकेविश्रुता ॥ ५ ॥
तदेवनामद्वयंदर्शयन् त्रिपथगाशब्दव्युत्पादयति—गङ्गे-
ति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेनसागरांस्तार-
यिष्यामीतिप्रतिज्ञां । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्व-
केण सगरेण ॥ ८ ॥ नापवर्जिता नसमापिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणेतिश्लोकद्वयं । गङ्गांप्रार्थयतापि सापुनर्नेतुं-
शङ्किता नविचारितेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समतिक्रा-

ति० भस्मसात्कृताःकात्स्न्येनभस्मकृताः ॥ १ ॥ ति० पूर्वकेण सगरेण । एषः गङ्गालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैवकुत्सा-
द्योत्यते ॥ ७ ॥ ति० गङ्गानेतुंप्रार्थयता सा गङ्गा नेतुंनशकितेत्यर्थः । यत्तुमहेश्वरतीर्थीये गङ्गामानेतुं नशङ्किता नविचारिता प्रति-
ज्ञेतिशेषः । चिन्ताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थइति । तत् प्रार्थयतेतिपदस्वरविरोधाच्चिन्त्यं ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदंपद्यं ख. दृश्यते. २ च. छ. ज. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ३ च. छ. झ. ज. सर्वैर्दिविस्थास्यन्ति. ४ क. ख.
इयंचदुहिता. ५ ख. ग. घ. ज. ट. नान्नावै. ६ क.—ट. त्रिपथगानाम. ७ क. गमयन्तीति. ८ ड. झ. तस्मात्रिपथगा.
९ क. मपवर्तय. घ. ज. मनुवर्जय १० क. ख. घ. च. ज. पूर्वकेणापिते. ११ ज. ट. यशसातथा. १२ क. ख. घ.—ट.
प्रवरेणापि. १३ क. ख. घ.—ट. मतावत्स. १४ घ. महाराज. १५ ड. झ. नशकितानेतुं.

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
 प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥
 पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथा गच्छदेवलोकं महायशः ॥ १६ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यार्यं सागराणां महायशः ॥ १७ ॥
 कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समुद्गार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥
 प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समुद्गार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
 एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥
 धन्यं यशस्यामायुष्यं पुण्यं स्वर्गमतीव च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥
 इदमाख्यानमव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्विश्वामित्रादिभिर्नौकयागङ्गासुत्तीर्यउत्तरतटेविशालाख्यनगरीदर्शनम् ॥ १ ॥ विशालावृत्तान्तपृष्ठेनविश्वामित्रेणरामंप्रतितदुपोद्धाततयाक्षीरोदमथनकथाकथनम् ॥ २ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

न्तानिस्तीर्णा ॥ १२ ॥ आयतनं प्रतिष्ठां ॥ १३ ॥ प्ला-
 वयस्व स्नानं कुर्वित्यर्थः । सदोचिते सदास्नानयोग्ये ।
 अन्यासामेवहिनदीनारजोदोषइतिभावः ॥ १४ ॥
 गम्यतां त्वयापीतिशेषः ॥ १५ ॥ यथाऽऽगतं तथाऽग-
 च्छत् । एकएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथइतिश्लोकद्वयं ।
 यथाक्रमं कृतोदकः अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशासह
 प्रशशासचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विगतज्वरः निरा-
 मयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एषइति । भद्रंते-
 स्त्वितिवचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोतिवर्तते । इतः-
 परंप्रष्टव्यमितिभावः ॥ २० ॥ अथगङ्गावतारश्राव-
 णफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्र-

साधुत्वार्थेयत्प्रत्ययः । इदमाख्यानमित्यनुषज्यते । अर्ध-
 त्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुःफलमुक्तं संप्रतिश्रोतुःफलमु-
 च्यते । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यं । अर्धत्रयम्
 ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतु-
 श्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

एवंदशभिःसर्गैर्गङ्गागाङ्गेयसंभववर्णनव्याजेनधातु
 मोक्षणगङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितं ।
 अथत्रिभिस्सर्गैःमहेन्द्रस्यावरत्वमुपपाद्यते—विश्वामि-
 त्रेत्यादि ॥ १ ॥ पूरणं खननेनाभिवर्धनं ॥ २ ॥

ति० धर्मस्यायतनं । धर्मप्राप्यस्थानं महद्ब्रह्मलोकरूपं ॥ १३ ॥ ति० पुण्यफलइति मलर्थायाजन्तोषहुव्रीहिर्वा ॥ १४ ॥
 ति० गम्यतां स्वपुरमितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० पूरणं गङ्गायतिशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. तच्चगङ्गावतरणं. २ क. ख. ड.—ट. पुरुषश्रेष्ठ. ३ ख. खलोकं. न. खलोकं. ४ क.
 घ. ट. नरश्रेष्ठ. ५ घ. सराज्यं. ६ ख. घ. पौत्र्य. ७ क. ड.—ठ. स्वर्गमथापिच. ८ ड. च. छ. झ. न. मायुष्यं. ९ क.
 सर्वपापाः. ट. सर्वपापानिनश्यन्ति.

क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं मेहातपः ॥ इमां चिन्तयतस्सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
 [संतुष्टं मे मनो ब्रह्मन्नित्युक्त्वा विरराम हा] ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा ॥
 जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथांशुभाम् ॥ ४ ॥
 ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृतादिकमरिंदमः ॥ ५ ॥
 गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥
 तराम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥
 भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराधवः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं तदा ॥ गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥
 ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहाराधवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥
 अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ प्राञ्जलिभूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥
 कतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः शुभाम् ॥ अस्मिन्देसे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥
 पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
 ततस्तेषां नरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥
 तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

क्षणभूतेवनौरात्रिरिति श्लोको गताभगवतीत्यर्थोत्परम-
 नुसन्धेयः ॥ ३ ॥ क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि-
 मले प्रभाते सम्यक्प्रभातइत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्थत्र-
 यं । भगवती सत्कथायुक्त्वात्पूज्या ॥ ६ ॥ तरामे-
 त्यर्थत्रयं । ऋषीणानौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥
 सराधवःसर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थेणिच्
 ॥ ८ ॥ ऋषिगणं नौतारणार्थं आगतं । संपूज्य पूजा-
 पूर्वकं निवर्त्य । निविष्टाः क्षणस्थिताः ॥ ९ ॥ विशा-
 लां प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ विशालां विशालामाहा-

त्म्यं ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतरइ-
 ति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ विशालस्य विशालाख्य-
 नगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथमपृष्ठवैभवं । आख्यातुं स-
 मारेभे ॥ १३ ॥ अस्मिन्देसे यद्वृत्तं तच्छृणु । तच्छेष-
 तया शक्रस्य कथां कथयतो मत्तः सा श्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्वं
 कृतयुगे दितेः पुत्रा महाबला आसन् । अदितेः पुत्रा वीर्य-
 वन्तो धार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ अत्रियन्त इति मराः प-
 चाद्यच् । अमराः मरणरहिताः । अजराः जरारहिताः ।
 तेषां देवासुराणां ॥ १६ ॥ रसं अमृतं । तत्र क्षीरोदे

ति० विश्वामित्रेति संबोधनं । उक्तस्यैवादातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ७ ॥ ति० कारयामास नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥
 ति० विशालस्येति पाठे तन्नगरीनिर्मातारजा विशालो नाम ॥ १३ ॥ ति० शक्रस्य कथां विशालवैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतस्स-
 काशान्मया श्रुताम् ॥ १४ ॥ वि० रसं अमृतरूपं रसायनम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. सारात्रिः. २ ड. झ. परंतप. ३ इदमर्थं ज. ट. दृश्यते. ४ झ. ममसौमित्रिणा सह. ५ ड. च. छ. झ.
 तपोधनम्. ६ झ. परमाद्भुतम्. ७ ख. गंगात्रिपथगां. ८ ड. झ. ज. सर्षिसंघस्य कौशिकः. ९ क. ख. घ.—ट. गणततः.
 १० क. मुनिवरश्रेष्ठः. ११ ग. घ. सौम्यां. १२ क. ट. महाप्राज्ञं. १३ ड. झ. कतमो. १४ ख. ज. झ. विशालायाः पुरातनम्.
 १५ झ. कथयतश्श्रुताम्. १६ क. च. ट. तामेनिगदतो वत्सशृणुतत्वेन राघव. ड. च. छ. झ. व. अस्मिन्देसे हि. क. ग. घ. ज.
 अस्मिन् हि देशे. १७ क. ग. ड.—ट. नरव्याघ्र. घ. महाभाग. १८ ख. अमरानिर्जराश्चैव. क. घ.—ज. व. विज्वराश्चैव. झ. ट.
 विजराश्चैव. १९ ड. झ. चिन्तयतां तत्र. २० क. ख. ड.—ट. रासीद्विपश्चिताम्.

ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥
 [* अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च ॥ वैमन्थ्यतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
 उत्पपाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥
 अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहित्राहीति तुष्टुवुः ॥
 एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥
 प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ २२ ॥
 देवतैर्मध्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रजोसि यत् ॥ २३ ॥
 अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ हालाहलविषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् ॥ २५ ॥
 देवान्विमृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ततो देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ २७ ॥
 त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
 इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ २९ ॥
 पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तम ॥ ३० ॥
 उदतिष्ठत्स धर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान्] ॥ ३१ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः ॥ पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥
 अप्सु निर्मथनादेव रसस्तस्माद्वरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥

॥ १७ ॥ योक्त्रं मथनरज्जुं । मन्थानं मथनदण्डं । तुरितिशेषः । आकारान्तत्वमार्षं ॥ ३२ ॥ अप्सरश्श-
 ॥ १८—३१ ॥ धन्वन्तरिरुत्पपात अप्सराश्च उत्पे- वदनिर्वक्ति । अत्राप्राग्भवेनतद्विकारभूतक्षीरमुपलक्ष्य-

ति० योक्त्रसर्पमन्थानरज्जुभूतसर्पः । वमन्तइतिपुंस्त्वमार्षं । अतिअतिशयितंविषं ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. कृत्वायोक्त्रं. * कुण्डलान्तर्गतपाठस्थाने. क. ख. पुस्तकयोरयं पाठोद्दिश्यते—

अथ दीर्घेण कालेन कालाग्निसदृशं विषम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ हालाहलमिति श्रुतम् ॥ १ ॥

सुरासुराश्च भिन्नस्ता दग्धास्तेन विषाग्निना । शरण्यं शरणं जग्मुर्भगवन्तं महेश्वरम् ॥ २ ॥

कृत्वाऽल्पपिण्डं पाणिस्थं तद्विषं भगवान्हरः । सर्वलोकहितार्थाय भगवान्परमेश्वरः ॥ ३ ॥

कण्ठस्थमकरोत्प्राश्य लीलया लोकपूजितः । प्रणम्य विज्वरा जग्मुर्देवदेवं वृषध्वजम् ॥ ४ ॥

मन्दरं पूर्ववत्कृत्वा ममन्थुरमितौजसः । ततः पर्वतमूलं तु पातालं तु प्रवेशितम् ॥ ५ ॥

सुरासुराश्च निश्रेष्ठा बभूवुः क्लेशविकृताः । देवदुःखनिवृत्त्यर्थमागतः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥

भयं त्यजत भद्रं व उद्धरिष्याम्यहं गिरिम् । इत्युक्त्वा कूर्मरूपेण विवेश क्षीरवारिधौ ॥ ७ ॥

मन्दरं पृष्ठतः कृत्वा बबूधे कूर्मरूपधृत् । सुरासुरैरनाक्रान्तमुद्धतोऽथ नरोत्तम ॥ ८ ॥

नगाग्रं पीडयामास वामहस्तेन साधवः । ममन्थ देवतानां च मध्ये नारायणो हरिः ॥ ९ ॥

अथ वर्षसहस्रेण ज्येष्ठा नाम वराङ्गना । उत्पपात वरारोहा सागरैरेव कल्पिता ॥ १० ॥

अभवत्पारिजाताख्यो वृक्ष इन्द्राय कल्पितः ॥ ११ ॥

१ एतदादयःकुण्डलान्तर्गतास्त्रयोदशश्लोकाः. ड—ट. पाठेषुद्दिश्यन्ते. ३ ड—ट. वमन्तोतिविषं. ४ ड. च. छ. झ. ज. शूलधरं
 हरिः. ५ ड. ज. झ. ट. अग्रतोहियत्. ६ ड—ट. अग्रपूजामिहस्थित्वा. ७ ट. विषंविभो. ८ ड. छ. ज. झ. ज. हालाहलं-
 विषं. ९ ड—ट. संजग्राहामृतोपमम्. १० ड. झ. ज. ट. मन्थानःपर्वतोत्तमः. ११ च. छ. ज. पर्वताग्रेतु. १२ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. अथधन्वन्तरिर्नाम. ज. धन्वन्तरीराम. घ. धन्वन्तरिस्समुत्तथावप्सराश्च. १३ ख.—ट. रसात्तस्माद्वरस्त्रियः.
 क. ततस्तस्माद्वरस्त्रियः. १४ ख. दप्सरसस्मृताः.

षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सरणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥
 न ताः स प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ॥ उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
 दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥
 असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥
 उच्चैश्च श्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
 तुरगं देवराजाय कौस्तुभं केशवाय च ॥ धन्वन्तरिर्महातेजा लोकरक्षणतत्परः ॥ ४० ॥
 आयुर्वेदमयो राम तथा साधारणः स्मृतः ॥ सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षीभयामासुरंबुधिम् ॥ ४१ ॥
 ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ॥ अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयसि स्थिता ॥ ४२ ॥
 सर्वाभरणपूर्णाङ्गी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ मकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४३ ॥
 तप्तहाटकसंकाशा मुक्ताभरणभूषिता ॥ चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४४ ॥
 सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीलोकपूजिता ॥ सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्षस्थलं हरेः ॥ ४५ ॥
 उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
 अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रां दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ ४७ ॥
 एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैस्सह ॥ युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४८ ॥
 यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४९ ॥
 ये गताऽभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ५० ॥

ते । अप्सुयन्निर्मथनंतस्माद्योरसस्तस्माद्रसाद्यतउत्पेतु-
 स्तस्मादप्सरसोऽभवन् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ ३३ ॥
 तासां प्रधानभूतानां ॥ ३४ ॥ नताःस्मप्रतिगृह्णन्ति ना-
 साधारण्येनप्रतिगृह्णन्तिस्मेत्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणात्
 कोवाममपतिरितिमार्गणाकरणादित्यर्थः । तेन असा-
 धारण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥ ३५ ॥ वरुणस्य समुद्राधिदे-
 वतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमितिप-
 रिग्रहस्यकर्तारं ॥ ३६-३७ ॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौनिर्व-
 क्ति—असुराइति । तेन सुरायाः परिग्रहणेन । सुराः
 अर्शआदित्वादजन्तः । पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिन्ध्या ।
 हृष्टाः पुलकिताः ॥ ३८—४५ ॥ उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यःश्रे-

ष्ठं ॥ ४६ ॥ तस्यकृते अमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्ष-
 यः उभयपक्षेपिसङ्घातविनाशः । तदेवोपपादयति—
 अदितेरित्यादिना ॥ ४७ ॥ अनन्तरमसुराः । एकतः
 एकतां । अभ्यागमन् । बलवृद्धयइतिभावः ॥ ४८ ॥
 मोहिनीं काममोहजननीं । मायां आश्चर्यशक्तिं । आ-
 स्थाय अवलंब्य स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिंपरिगृह्य ।
 तद्रूपेणतानवञ्चयित्वातेभ्योमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा
 सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः ।
 पुराणान्तरवृत्तान्तःकल्पभेदेनेतिबोध्यम् ॥ ४९ ॥
 अत्रसन्धिरार्षः । येअसुराः अक्षयं अस्तिजायतेप-
 रिणमतेविवर्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तषड्भाववि-

शि० तेन देवासुरसमूहेन तासामप्रतिग्रहणादेव तासाधारणास्मृताः । तादित्युभयान्वयि ॥ ३५ ॥ ति० अदितिमुताङ्गी-
 कारेहेतुः—अनिन्दितामिति । निषेधशब्दान्तमुमानुषविषयं ॥ ३७ ॥ शि० तत्रासुरशब्देबहुव्रीहिः । सुरशब्दोर्शआद्यजन्तः ।
 एतदनुरोधेन “अथासीद्धारुणीदेवीकन्याकमललोचना । असुराजगृहुस्तावैहरेरनुमतेनते” इतिभागवतस्यल्यमर्थः । हरेरनुमते-
 स्थिताअसुराःतांवारुणीकन्यांनजगृहुः सुराएवजगृहुर्दित्यर्थः । किंचअसुराःजगृहुःसुरैर्ग्राहयामासुरिति ॥ ३८ ॥ ति० अत्रम-
 मन्धुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरं “अथवर्ष—”इत्यादि “आयुर्वेदमयःपुमान्” इत्यन्तत्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्ताइतिबहवः ।

[पा०] १ ड. झ. ग्रहणादेवतावै. ग. घ. ग्रहणाच्चैव. क. ग्रहणाच्चेति. २ क. ज. ट. सुराराम. ३ क. उच्चैश्च श्रवास्तुतुरगः.
 ज. ट. उच्चैश्च श्रवाहरिश्रेष्ठो. ४ एतत्कुण्डलान्तर्गतसार्धश्लोकषट्ठं क. ख. च. छ. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ख. ममन्धुःक्षीरवारिधिम्.
 ६ ख. लोकविश्रुता. ७ ड. च. छ. झ. ज. दितिपुत्रानयोधयन्. ८ ड. झ. ज. एकतामगमन्सर्वे. क. घ. ज. ट. एकतो-
 भ्यगमन्. ९ ज. ह्यमराराक्षसैस्सह. १० क. ख. च. छ. येतदाभिमुखं. ११ ड. झ. मक्षरंपुरुषोत्तमम्.

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजग्नौ ॥ तस्मिन्पुत्रे महाघोरे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ५१ ॥
निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्ञं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्पिसङ्घान्सचारणान् ॥ ५२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सुरनिहतपुत्रयादित्याभर्तारंकश्यपंप्रतिहन्तुहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥ इन्द्रेणभर्तृचोदनयापुत्रार्थतपश्चरन्त्यादितेःशुश्रू-
षणम् ॥ २ ॥ कदाचनदिवास्वपन्त्यास्तस्याज्जदरंप्रविष्टेनेन्द्रेणसप्तधातद्गर्भविभेदनम् ॥ ३ ॥ ततःप्रतिबुद्धांतांप्रतिहन्देणस्वाप-
राधक्षमापनम् ॥ ४ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
हतपुत्राऽस्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः ॥ शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥
साऽहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ॥ [बलवन्तं महेष्वासं स्थितिज्ञं समदर्शिनं] ॥
ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ॥ पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

कारैःशून्यं । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमं । विष्णुंअभिमुखंगताः अभिमुखतयाप्रातिकूल्येनगताः । ते विष्णुना
संपिष्टाः चूर्णिताः । संविष्टाऽतिपाठेयेअमुमभिमुखंगताः
शरणागताःदेवाः तेयुद्धे संविष्टाःआविष्टाःआप्यायितब-
लाआसन्नित्यर्थः ॥५०॥ दितेःपुत्रान् अवशिष्टानितिशे-
षः । यद्वा अदितेरात्मजाआप्यायितबलाःसन्तःतस्मिन्-
दैतेयादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धेअसुरान्निजग्नौ ॥ ५१ ॥
चकारादमृतमपीत्यर्थः । अस्मिन्सर्गेद्वात्रिंशच्छ्लोकाः अ-
न्येकल्पिताः । यद्यप्यत्रकालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथा-
प्युत्तरकथाशेषत्वेनसर्वासुरक्षयएवप्रधानतयोपात्तइति-
बोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विष्णुपक्षविरोधेमहानपियत्नोविफलःस्यादित्याह-
ट्चत्वारिंशे—हतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचिपुत्रं ॥ १ ॥
तपोर्जितं तपसाऊर्जितं दृढं । आर्षःसन्धिः ॥ २ ॥ ग-
र्भं पुत्रं । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारं । ईदृशमितिपाठे-
प्ययमर्थोविवक्षितः । अनुज्ञातुं तपइतिशेषः । भर्तृनु-
ज्ञांविनातपसिस्त्रियाअस्वातन्त्र्यादितिभावः ॥ ३-४ ॥
शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ मत्तः मदनु-

अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ ५० ॥ शि० अत्रास्मिन्सर्गेद्वात्रिंशच्छ्लोकाः
अन्येकल्पिताऽतिभूषणकृद्भिरुक्तं तत्रान्येषांकल्पितलमूलयुक्तेरभावात् श्लोकार्थानामबाधकत्वाच्च भारतादिप्रसिद्धविषयबोधकत्वाच्च
सर्वेषुस्तकेषूपलंभाच्च तदप्रमाणमितिप्रामाणिकाः । अतएवममन्थुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरंअथवर्षेत्यादियायुर्वेदमयःपुमानित्यन्तं
त्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्ताइत्यादिनात्रयोदशानामेवप्रक्षिप्तलंभैरुक्तं । तन्मतेऽप्येकोनविंशतेःश्लोकानांकल्पितलाभाववत्त्वसिद्धमेव ।
उक्तत्रयोदशश्लोकानांकल्पितलेपिप्रमाणमलब्ध्वावहवइत्युक्तं तेनतन्मतेपिसर्वेषांकल्पितलाभाववत्त्वमर्थतःफलितं । अतएवतीर्था-
दिव्याख्यासुकल्पितलप्रसङ्गानुत्थानमितिदिक् ॥ ५२ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४५ ॥

शि० दीर्घतपोर्जितं दीर्घतपेनराज्यविषयकात्यन्तज्ञानेन ऊर्जितं प्रवृद्धं । आलोचनार्थकतपधातोः अच् ॥ २ ॥ ति० त्रैलो-
[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. अस्मिन्घोरेमयायुद्धे. क. घ. ट. तस्मिन्घोरेमहायुद्धे. २ क. ग—झ. ट. दितिपुत्रांस्तु—
ख. दितिपुत्रांस्तान्. ३ क. तदाराज्यं. ४ ड. च. छ. झ. ज. महात्मभिः. घ. महारथैः. ५ ग. पुत्रंमेदातु. ६ इदमर्थं ग. ज.
इदयते. ७ क. ग. घ—ज. ईदृशशक्र. ८ ग. तपोधना. ९ ड. ज. झ—ट. त्रैलोक्यहन्तारं. घ. छ. त्रैलोक्यहर्तारं.

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना स ममार्जं ताम् ॥ समालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥७॥
 गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुशपुत्रवन्मासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्या चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ॥ दितिः परमसंग्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 *याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं समाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ निद्रयाऽपहृता देवी पादौ कृत्वाऽथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्धजाम् ॥ शिरस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥

ग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ममार्जेत्याश्वासनप्रकारः । ततः
 मार्जनानन्तरं । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरू-
 पंशुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य । सः काश्यपस्तपसेययौ
 ॥७॥ कुशपुत्रवन् विशालायाः पूर्वस्थानं ॥ ८ ॥ गुणसम्प-
 दा विनयादिसमृद्ध्या ॥ ९ ॥ अग्निमिति परिचर्याप्रका-
 रः ॥ १० ॥ मातृत्वात् गात्रसंवहनानि । श्रमापनय-
 नैः व्यजनवीजनादिभिरिति शेषः ॥ ११ ॥ दशोने द-
 शवर्षेणे ॥ १२ ॥ शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरविस्मृतव-
 तीति भावः ॥ १३ ॥ ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ स-
 माधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामीत्यर्थः ।

त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमिति शेषः । अमोघभर्त्रनुप्र-
 हेणाप्रतिबन्धसुतोत्पत्तिमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफल-
 मुक्तवती ॥ १५ ॥ मध्यं गगनमध्यं । शीर्षतः शिर-
 सि । पादौ कृत्वा स्थितेशेषः । मध्याह्नेशनयनपरिग्र-
 हप्रसङ्गाभावेनासनएवोपविशन्त्यास्तस्यानिद्रापारव-
 श्येन नम्रं शिरःपादयोः संस्पर्शमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 पादतः कृतमूर्धजां पादौ कृत्वाथ शीर्षत इत्यस्य विवरणं ।
 अतएव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरस्थाने कृतौ पादौ शिर-
 स्पृष्टौ पादाविति । मुमोद तेन जहास च । यद्वा प्रा-
 ते मध्यं दिवाकर इत्यनेन दिवा स्वापरुपाशौ च दर्शितं ।

क्यहन्तारं तदधिपशक्रहन्तारं । शि० त्रैलोक्यहन्तारं त्रिलोकीहृन्ननसमर्थं पुत्रं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि । त्रैलोक्यहन्तारमित्यने-
 नयदिति लोकाहृन्ननयोग्यस्यः तर्हीन्द्रहृन्ननयोग्यइति किंवक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारो ध्वनितः । किंच त्रैलोक्यं नियम्यत्वेना-
 स्यास्तीति त्रैलोक्यइन्द्रः । किंच त्रिलोक्याभयं स्वामी त्रैलोक्यः । “तस्येदं” इत्यण् । “यस्येति च” इतिलोपाभावस्तु संज्ञापूर्वकविधे-
 रनित्यत्वात् ॥ ६ ॥ ति० संममार्जतादशपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितध्वंसार्थमार्जनं चकारेत्यर्थः । अथ तामालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ ७ ॥
 शि० अथ इदं अब्रवीत् । अथ शब्द इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० तमाधास्ये हे पुत्र यं पुत्रमहं त्वत्कृते त्वन्नाशार्थं याचितवती । तं तव जयो-
 त्सुकमाधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामि इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ शि० पादौ शीर्षतः शिरस्थानेनोचितदेशे दक्षिणे पूर्वोक्ता कृत्वा
 निद्रया अपहृता अपहृतबुद्धिरासीदिति शेषः । अथ शब्देन पादयोर्मूर्धजांश्च कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० यया शिरस्थाने पादौ कृतौ-
 तां पादयोः कृतमूर्धजां अतएवाशुचितां दितिं शक्रो दृष्ट्वा जहास मुमोद च । जहासेत्यनेन एतावन्तं श्रमं कृत्वापि “सहभोक्ष्यसि विज्वरः”
 इत्याशीर्वादोमात्रादत्तइति स्मृतिर्विजिता । पादयोर्मूर्धजस्पर्शस्य पूर्वदक्षिणयोः पादस्थापनस्य चाशुचिलकारणत्वं धर्मशास्त्रादौ प्रसिद्धम्
 ॥ १७ ॥ इति षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ड—ट. संममार्जताम्. २ ड. झ. तामालभ्यततः. ज. ट. समालभ्य. क. च. ज. समालभ्यस्वभवनं जगाम स-
 महानृषिः. ख. समालभ्यस्वभवनं जगाम सहसा कृषिः. ग. स्वस्तीत्युक्त्वाच. ३ ख. ड—ज. कुशपुत्रं समासाद्य. ४ क. घ. घ. ड.
 छ. झ. ज. ट. गात्रसंवाहनै. ५ ड. झ. ट. पूर्णवर्षसहस्रेसा. च. छ. ज. पूर्णवर्षसहस्रेसा. घ. ज. अथ वर्षसहस्रेसा. ६ ड—
 ट. दितिः परमसंहृष्टा. घ. परमसुप्रीता. * अयं श्लोकः ड. च. छ. झ. ज. पुस्तकेषु तमहमिति श्लोकात्परतो दृश्यते. ७ ग. घ. ज.
 तव पित्रा. ८ क—घ. दत्तो मम सुतं. ९ ड. झ. ट. यमहं त्वत्कृते. १० क. ख. ग. ड. ज. झ. पुत्र. ११ ड. झ. तमाधास्ये.
 क. च. छ. समाधत्स्ये. १२ क. ख. घ. च. छ. झ. ज. ट. विजयं पुत्र. १३ ख. घ. च. छ. ज. ट. दितिस्तत्र. १४ ड.
 झ. ज. ट. दिनेश्वरे. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. पादयोः कृतमूर्धजाम्. १६ क. शीर्षोपधाने पादौ च.

तस्याः शरीरविवरं विवेशं च पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम विभेदं परमात्मवान् ॥ १८ ॥
 भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुद सुखं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥
 मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ विभेदं च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
 प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ॥ अंभिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इन्द्रेणसप्तानांगर्भच्छेदानादितिवचनाद्वायुस्कन्धसप्तकस्थानपालकत्वकल्पनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणैवमुपोद्धातकथनेनत-
 स्मिन्नेवदितितपश्चरणदेशेइक्ष्वाकुसूनुनाविशालेनविशालाख्यपुरनिर्माणकथनपूर्वकमद्यतनस्यसुमतिनाझोराज्ञोविशालवंश्यव
 कथनम् ॥ २ ॥ सुमतिनाराज्ञाविश्वामित्रमुपगम्यसादरपूजनम् ॥ ३ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलकृतः ॥ नापराधोस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
 प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्वमे ॥ ३ ॥
 वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथाऽपरः ॥ दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशः ॥ ५ ॥

शीर्षतः शिरस्थाने शिरस्थानइत्यनुवादात् । पादतः पा-
 दस्थाने । शयनपरिग्रहाभावोपि कृष्णाजिनाद्यास्तरणेपा-
 दस्थानेशिरः शिरस्थानेचपादौ कृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः ।
 पादोपधानेशीर्षं शीर्षोपधानेपादौचकृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रा-
 न्वेषणफलंजातमितिमोदः । वृथागवितेयमितिहासः
 ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरं । आत्मवान् धैर्यवान्
 ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुद
 इति । रुदिरअश्रुविमोचनइत्यस्माद्भु । माङ्ग्योगादङ-
 भावः ॥ २० ॥ नहन्तव्यः भेदनेकृतेपिप्राणवियो-
 जनंमाकुर्वित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ अन्तरं अवकाशं ।
 क्षन्तुमर्हसि स्वर्हिसापरांगामपिर्हिस्यादितिन्यायेनयुक्त-
 त्वादितिभावाः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

दुराधर्षं दुर्जयं ॥ १ ॥ अपराधात् प्रमादात् । विफ-
 लीकृतः शकलीकृतः ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये उपहृतगर्भ-
 विषये । प्रियं श्रेयः । कर्तुमिच्छामि । तदेवश्रेयआह—
 मरुतामिति । सप्तानामरुतां वातस्कन्धानां । इमे
 सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः । भवन्तु । सप्तम-
 रुतश्चोक्ताः । “गगनःस्पर्शनोवायुरनिलश्चतथापरः ॥
 प्राणःप्राणेश्वरोजीवइत्येतेसप्तमारुताः” इति । विष्णु-
 पुराणेतु “आवहप्रवहसंवहोद्बहविवहपरिवहपरावहाः
 सप्तमारुताः” इत्युक्तं ॥ ३ ॥ वातस्कन्धाः वातस्कन्धा-
 भिमानीदेवताः । मरुदभिमानीदेवतात्वान्मारुताइति-
 विख्याताः । त्वत्कृतेन मारुदइत्युच्चारणेन मारुताइ-
 तिविख्याताः । पृषोदरादित्वाद्गर्भव्यत्ययइत्याहुः ॥ ४ ॥
 सप्तमरुतःकुत्रवर्ततेतेषांस्थानपालनंचकथमित्यत्राह—
 ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके ।

शि० वातस्कन्धाः वातभेदाः । सप्त सप्तावयवकसप्तगणाः ॥ ४ ॥ ति० एकइति एकः गणइत्यर्थः । प्रथमंसप्तधाविभज्य
 [पा०] १ ड—ट. प्रविवेशपुरन्दरः. २ ड—छ. झ. अ. चिच्छेदपरमात्मवान्. ३ ग. घ. सखरं. ४ ग. झ. नहन्तव्यं
 नहन्तव्यमित्येव. ५ क. ख. ग. ड. ज. झ. अभिन्द. ६ ड. च. ज. झ. अ. शकलीकृतः. ७ ड. च. झ. अ. नापराधोहि.
 ८ ख. झ. अ. प्रियंलत्कृतमिच्छामि. क. तत्कर्तुमिच्छामि. ९ ख. शकसप्तानां. १० ग. छ. झ. अ. भवन्तुते. घ. च. भवन्तुमे.
 ११ ग. इमेपुत्र. १२ क—घ. च. छ. ज. अ. ट. पुत्रकाः. १३ झ. अ. ट. दिव्यवायुरितिख्यातः. घ. दिविवातइति.
 वा.रा. २४

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ॥ संचरिष्यन्तु भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वक्त्रं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७ ॥
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवैरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥
एष देशस्स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ दितिं यत्र तपस्सिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥
तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ आंवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
इहाद्य रजनीं राम सुखं वत्स्यामहे वयम् ॥ श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्रच्छन्महायशाः ॥ २० ॥
पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः ॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मया ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वारइतिसार्धश्लोकः ॥ ६ ॥
दितिर्गर्भखण्डनेन सहस्राक्षत्वादीनिसिद्धानीतिभावः
॥ ७ ॥ यथोक्तमित्यस्यविवरणंविचरिष्यन्तीति ॥ ८ ॥
नः अस्मामिरित्यर्थः । “क्तस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी
॥ ९ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—एषइति । सएषइत्यन्वयः ।
सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथकतरोराजवंशइतिद्विती-
यप्रश्नस्योत्तरमाह—इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११—१३ ॥
सृञ्जयःसमपद्यत सृञ्जयनामाऽऽसीत् ॥ १४—१५ ॥
सोमदत्तस्येत्यर्थमेकं ॥ १६ ॥ “उपान्वय्याङ्गुसः” इ-

त्याधारस्यकर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथंकतिपयैरेवपुरुषैरिदा-
नीमिक्ष्वाकुवंशइत्यत्राह—इक्ष्वाकोरिति । विशाला-
निवासएषांतेवैशालिकाः । कुमुदादित्वात्तठक् । विशा-
लप्रार्थनमिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥ १८ ॥ वत्स्यामहे आ-
र्षमात्सनेपदं ॥ १९ ॥ प्रात्युद्रच्छत् प्रत्युद्रगच्छत् ॥ २०—
२१ ॥ विषयं स्थानं । दर्शनंचप्राप्तइत्यनुषङ्गः । मया
सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पुनरेकशस्सप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्यपुराणान्तरेस्पष्टमुक्तत्वात् इहापि “विभेदचमहातेजारुदन्तमपि”—इत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेति-
बोध्यं । एवमपरइत्याद्यपिब्याख्येयं । इन्द्रलोकमिति रुद्रलोकमितिप्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिविअन्तरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥
इतिसप्तचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. झ. ज. ट. संचरिष्यन्तिभद्रंते. २ झ. कालेनहिममात्मजाः. ३ झ. ज. ट. नाम्नावै. ख. नाम्नाते. क.
नाम्नातु. ४ झ. मितिर्दंबलसूदनः. च. छ. ज. दितिंचबलसूदनः. ५ क—घ. देवभूतास्तवात्मजाः. ६ क. ख. ज. ज.
हेमचन्द्रादनन्तरम्. ७ क. सुतश्रीमान्. ८ क. च. छ. ज. पुत्रोऽभूत्. ९ क. निवसत्यमरप्रख्यः. १० ग. सुमतिर्नामविश्रुतः.
११ च. छ. झ. ज. रजनीमेकां. १२ च. छ. स्थास्यामहेवयम्. झ. ज. ट. स्वप्स्यामहे. १३ ख. च. छ. झ. ज. ट. प्रत्याग-
च्छन्महायशाः. १४ छ. झ. ज. विषयंमुने. ज. ट. विषयंगतः. १५ ज. दर्शनाच्चैव. १६ च. छ. ज. ट. धन्यतरोमम.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विश्वामित्रेणसुमतयेरामलक्ष्मणवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंतदातिथ्यस्वीकारेणरात्रौतत्रनिवासः ॥ १ ॥ परेद्युःसहरामादिभिर्गौ-
तमाश्रमागमनम् ॥ २ ॥ तथारामंप्रतिहन्द्राहल्यावृत्तान्तकथनपूर्वकंगौतमात्तयोःशापप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥

पृष्ठां तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महासुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्मामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांवरम् ॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेज्जितचेष्टितैः ॥ ५ ॥
किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ [अयोध्याधिपतेः पुत्रो राज्ञो दशरथस्य हि ॥
मम यज्ञसमाप्त्यर्थमागतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
सिद्धाश्रममनुप्राप्य राक्षसानभिहत्य च ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ वीरौ दशरथात्मजौ] ॥
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ८ ॥

अथरामस्यपरमपावनत्वदर्शयत्यष्टचत्वारिंशे—पृ-
ष्ठात्वित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परं कु-
शलं पृष्ठा कथान्ते तदुत्तरान्ते इति योजना ॥ १ ॥ इ-
मावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोयंकुमारभाव-
इति विस्मयते । दृष्टिदोषोमाभूदित्याह—भद्रंतइति ।
देवतुल्यपराक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेन नूनमेतौ विष्णु-
तुल्यपराक्रमाविति मन्यामहे । गजसिंहगती वीरौ शार्दू-
लवृषभोपमौ ॥ चतुर्गतित्वमुच्यते । गांभीर्यगमने ग-
जतुल्यौ पराभिभवनाहं गमने सिंहतुल्यौ भयंकरगमने
शार्दूलतुल्यौ सगर्वगमने वृषभसदृशावित्यर्थः । विशेषे-
ण रावयतः शत्रूनि विवीरौ अनुभवितृणां विरोधिनि-
वर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टृणामाकर्षका-
वयवविशेषौ । नयनसौन्दर्यमिह लावण्यपरमकाष्ठा ।
खड्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च
एषामन्तर्भावः । अश्विनाविवरूपेण । रूपवत्सु अश्विनौ
प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविवस्थितौ । समु-
पस्थितयौवनौ रूपानुरूपप्रादुर्भवद्यौवनौ । यदृच्छयै-
व भाग्यवशादेव । देवलोकाद्गां भुवं । प्राप्तौ अमरौ
कौचिद्देवशेषाविवस्थितौ । तेजसा देवकुमारतुल्यावि-
त्यर्थः । एतत्तेजोविशेषविलोकेनैतौ मर्त्यावपि अमर्त्या-
विति प्रतिभातीति भावः । कथं पद्मामिह प्राप्तौ अतीव-

कोमलाभ्यां पद्मामिह दुर्गमे पथि कथं प्राप्तौ वित्युदरं परि-
स्पृशति । किमर्थं एतद्रूपदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामावि-
ति निश्चिनुमः । कस्य वा पुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्य पुरु-
षस्य कतमप्रयोजनाय इह प्राप्तौ वित्यर्थः । मुने सर्वज्ञो भ-
वानिममर्थं जानात्येवेत्यर्थः । चन्द्रसूर्यावम्बरमिव इमं दे-
शं भूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभावापि चन्द्रसूर्यतुल्यौ ।
अयं लोको विष्णुपदमासीदिति भावः । भूषयन्तौ निज-
तेजसेति भावः । प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि । इज्जितं अ-
न्तर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितं गमनभाषणविलोक-
नादि । एतैः परस्परसदृशौ तुल्यपुरुषान्तराभावात् ।
नरश्रेष्ठावपि दुर्गमे पथि किमर्थं संप्राप्तौ । पूर्वपङ्क्तां कथं
प्राप्तावित्युक्तं संप्रति दुर्गमं वनं किमर्थं प्राप्तौ वित्युच्यते ।
वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणा-
न्वयेन खड्गादिकमुक्तं इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते ।
यद्वा पूर्वोक्तानां वरायुधत्वमुच्यते । वरायुधधरौ आयु-
धश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेन खड्गादिकमुक्तं
इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानां वरायु-
धत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्ववीरशब्दोऽन्यथा
व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः यद्यपि राजपुत्रौ क-
स्यचिद्विघ्नस्य शान्तये आगताविति सामान्यतो जानामि
तथापि विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २-७ ॥ स्वस्य-

ती० देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । शार्दूलवृषभोपमौ अष्टयत्वे शार्दूलोपमौ सविलासगमने वृषभोपमौ । पद्मपत्रविशा-
[पा०] १ घ. पृष्ठाच. २ झ. तूणधनुर्धरौ. ३ झ. ज. परस्परेण सदृशौ. ४ ख. ग. मुनिश्रेष्ठ. ५ च. छ. ज. कस्य पुत्रौ
महासुने. ६ ख. यथान्यायं न्यवेदयत्. ७ एतच्छ्लोकद्वयं घ. च. छ. दृश्यते. ८ ख. ग. द. राक्षसानांच तद्वधम्.

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥

पूजयामास विधिवत्सत्काराहौ महाबलौ ॥ ९ ॥

ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ ११ ॥

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥

श्रीमदाश्रमसंकाशं किंन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १४ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शंसं कोपान्महात्मना ॥ १५ ॥

गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र मंहायशः ॥ १७ ॥

[कदाचिद्विषये राम ततो दूरं गते मुनौ] ॥ तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ॥

मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥

ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १९ ॥

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ॥ मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ २० ॥

अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ कृतार्थाऽस्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रंमितः प्रभो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयज्ञविघ्नकरराक्षसानामेता-
भ्यां वधं चकारादिमौदशरथकुमारौ हर्षधनुर्दर्शनाय मि-
थिलां गच्छत इत्येतत्समुच्चीयते । एतत्सर्वयथावृत्तमब्र-
वीदितियोजना ॥ ८ ॥ विश्वामित्रेति सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥
उष्य उषित्वा । ततः प्रातःकाले । मिथिलां प्रतीतिशेषः
॥ १० ॥ तान् मिथिलां प्रतिप्रस्थितान् रामादीन् । पू-
जाप्रकारः—साधुसाध्विति ॥ ११ ॥ मिथिलाया
उपसमीपे वर्तमानं वनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यं
उदजसंस्थानरहितं । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ आश्रमसं-
काशं आश्रमवद्भासमानं । किंन्विदमित्यस्य विवरणं क-
स्यायमिति ॥ १३—१४ ॥ अहल्यानुग्रहे तु काल-
स्मृतिजसंतोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छंसं प्राप्त-

शापं । इदमाश्रमपदं यस्य भवति तं कथयिष्यामि-
त्त्वेन शृणु ॥ १५ ॥ दिव्यसंकाशः दिव्यत्वेन भास-
मानः ॥ १६ ॥ वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥ १७ ॥
अन्तरं मुनिरहितकालं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः
॥ १८ ॥ ऋतुकालं । “षोडशर्तुर्निशास्त्रीणां” इत्युक्त-
कालं । अर्थिनः कामाद्भोगार्थिनः । अनृतुकालत्वा-
न्नायमवसर इत्यहल्यया प्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुस-
माहिते सम्यक्कृद्ब्रह्मणानामिते । अतिसुन्दरीत्यर्थः
॥ १९ ॥ सहस्राक्षं विज्ञाय कदाचिदपि मुनिनैवमर्थना-
भावादप्यस्यात्र प्रवेष्टुमशक्तेरिन्द्रस्यैवात्मनि बहुकालम-
मिलाषश्रवणाच्चेति भावः ॥ २० ॥ कृतार्थेन संतुष्टेने-
त्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षिता ॥ २१ ॥

लाक्षावित्यनेन भाग्यसंपत्तिस्सूचिता । ति० प्रभुत्वाद्भजगतीरामः । अन्यगतिर्लक्ष्मणः । तथा शार्दूलकृतीरामः वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ।
शि० किंच देवौ क्रीडाशीलौ । तुल्यपराक्रमौ परस्परसदृशपराक्रमौ ॥ २ ॥ ति० तस्य आश्रमस्य । अन्तरं मुनिसंनिधानरहि-
तकालं । शचीपतिरित्यनेन शचीतोपिसौन्दर्यमहल्यायाध्वनिः । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः । मम रूपं समास्थायेति वक्ष्यमाणत्वात्
॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षं विज्ञाय ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः इति वचनात् तपसा च आश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्य शङ्काभावाद्यगौतम-

[पा०] १ च. छ. झ. ज. परमविस्मितः. २ झ. परमप्राप्तौ. ३ झ. ट. तां दृष्ट्वा. च. ते दृष्ट्वा. ४ खं. निर्जनं रामः.
५ झ. ज. इदमाश्रमसंकाशं. ६ च. छ. ज. किंन्विदं मुनिवर्जितम्. ७ झ. ट. कोपान्महात्मनः. ख. कोपान्महर्षिणा. क. ज.
महामुनेः. ८ ड. च. छ. झ. ज. सचात्रतप आतिष्ठत्. ९ ख. ग. च—ट. वर्षपूगान्यनेकानि. १० ख. ज. महायशः.
११ इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. ज. दृश्यते. १२ ड. च. छ. दूरगते मुनौ. १३ ज. ट. त्वाथ. ड. च. छ. ज. विदित्वा च.
१४ ड. च. छ. झ. ज. धरोभूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत्. १५ क. ख. च. झ. ज. रतिंचकार. १६ ग. कृतार्थोऽस्मि.
१७ घ. शीघ्रमलक्षितः.

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद ॥ इन्द्रस्तु ग्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २३ ॥
 एवं संगम्य तु तथा निश्चक्रामोऽजाततः ॥ संसंभ्रमात्त्वरत्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २४ ॥
 गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ देवदानवदुर्धर्ष तपोबलसमन्वितम् ॥ २५ ॥
 तीर्थोदकपरिक्रिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ गृहीतसंमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २७ ॥
 अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥
 गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ ३० ॥
 [व्यथितस्सहसा चासीद्व्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपसोग्रेण कश्मलं चैवमाविशत्] ॥ ३१ ॥
 तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३२ ॥
 वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३३ ॥
 यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३४ ॥

रक्ष अप्रकाशगमनादितिभावः ॥ २२ ॥ सुश्रोणीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सः । संभ्रमात् भयात् । “संभ्रमोद्वादे भये” इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कावान् ॥ २४ ॥ गौतममितिश्लोकद्वयं । अथ उदजान्निष्क्रमणकालएव । परिक्रिन्नं स्नात्वाऽऽगतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥ २५—२६ ॥ दृष्ट्वेत्यर्थः । विवर्णवदनः शुष्कमुखः ॥ २७ ॥ मुनिवेषधरं स्ववेषधरं ॥ २८ ॥ स्वभार्यासंगमस्यदुःशीलत्वेनावान्यत्वादित्याह । विफलः विगतवृषणः । “लाभनिष्पत्तिभोगेषुबीजफालेधनेफलं” इतिनिघण्टुः ॥

॥ २९—३२ ॥ कथंनिवासमात्रस्यशापत्वमितितद्विवृणोति—वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानादिरहिता । तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अत्रबुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्यविधीयमानंप्रायश्चित्तंशापापदेशेनोच्यते । एवंव्यक्ततयावाल्मीकिवचनेस्थिते शैलीभवेतिशापः रामपादस्पर्शात्शिलात्वमुक्तिरितिपुराणकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येतिबोध्यं ॥ ३३ ॥ पूता भविष्यसि तत्पादपरागस्पर्शादितिभावः । एतेनबहुवर्षप्रायश्चित्तकरणमपिभगवत्पादरेणुस्पर्शसकलानार्ह-

वेषोऽयमिन्द्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात् समामभिलषतीतिकौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० शीघ्रगमनेहेतुःशापतोरक्षणं । विशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासः रक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभङ्गस्यखेदस्यकरणेनाग्रिमशापादिभयमल्पमितिवा ॥ २२ ॥ ति० तप्यन्ती सकृताकार्यस्मरणेनपीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पान्तरीणइतिनिविरोधः । अत्रशिलारूपत्वेतात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेनविरोधःस्पष्टएवेति केचित् । वस्तुतस्तुअदृश्येत्यस्यस्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेणसर्वदृश्येत्यर्थः । नचतावताचैतन्यहानिरितिध्रुवापीडास्यादेवेत्यतोवातभक्षा । तदतिरिक्ताहाराभावाच्चनिराहारा । तप्यन्तीस्वकर्मणेश्लेषः । तादृश्यभिभस्मशायिनीननुस्थिता इतिनकश्चिद्विरोधः ॥ अयंशापउपलक्षणमत्रानन्तभगवत्त्वशापस्य । तदुक्तपाद्रे । “शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्रापराधतः । अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिङ्गःकृतस्स्वराट्” इति । शिला तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची । लिङ्गशब्देनभगाकारचिह्नं । स्वराडिन्द्रः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वधारक्ष. ड. च. छ. झ. ज. रक्षगौतमात्. २ क. ख. ग. च. परितुष्टोस्मिसुश्रोणि. ३ ड. झ. संगम्यतुतदा. च. छ. संगम्यतुतथा. ४ ख. टजातदा. ५ ख. घ. संसंभ्रमस्त्वरन्. ज. संसंभ्रमात्परिक्रामन्. ६ क—ज. झ. ट. संदर्शाथ. ७ ख. समिधशक्रः. ८ ख. ग. च—ट. विषण्वदनोऽभवत्. ९ ड—ट. अकर्तव्यमिदंयस्मात्. १० ग. गौतमेनैवमुक्तेत्. ११ झ. सरोषेण. घ. गौतमेनैवमुक्तस्यसहस्राक्षस्यतत्क्षणात्. पेततुर्वृषणौभूमौसरोषेणमहात्मना. १२ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १३ घ. अथशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान्. ड. च. छ. झ. ज. ट. तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिच. क. तथाशप्त्वासहस्राक्षं. १४ ख. यदेवेशं. १५ ड. च. छ. झ. ज. बहूनिनिवसिष्यसि. घ. बहून्प्रनिवत्स्यसि. १६ ड. च. छ. झ. ज. वातभक्षा. क. वायुभक्षाशिलाभूत्वा. १७ ख. मलिनाभस्मशायिनी. १८ ड—ट. माश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि. क. ख. घ. माश्रमेस्मिन्भविष्यसि. १९ ख. ड—ट. यदात्वेतद्वनं.

तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविजिता ॥ मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

देवैः गौतमशापेनवृषणरहितस्यदेवेन्द्रस्यपितृदेवप्रसादनेनमेषवृषणसंयोजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रनिदेशेनगौतमाश्रमप्रवे-
 शिनोरामस्यदर्शनमात्रेणप्रादुर्भूतदिव्यरूपयाऽहल्ययातदानींसंनिहितेनगौतमेनसहश्रीरामाराधनम् ॥ २ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोधसः ॥ अब्रवीत्रस्तवदनः सर्षिसङ्घान्सचारणान् ॥ १ ॥
 कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
 अफलोऽसि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोऽपहृतं मया ॥ ३ ॥
 तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः ॥ सुरसाह्यकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
 शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥
 [पुंराऽविचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ॥ धर्षयित्वा मुनेऽशापात्तत्रैव विफलः कृतः ॥
 इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरन्दरः] ॥ ६ ॥

अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ७ ॥

सीत्युक्तं ॥ ३४ ॥ पूतत्वेऽपिपूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां-
 विनानसंभवतीत्याह—तस्येति । मत्सकाशे मत्समी-
 पे । स्थितेशेषः । स्वंवपुः दृश्यंवपुः । केचिदिदंश्लो-
 कद्वयंप्रक्षिप्तमित्याहुः । तत्र । “स्मरन्तीगौतमवचः”
 इत्यष्टोत्तरसर्गवचनविरोधात् ॥ ३५ ॥ एवमितिसा-
 र्धश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थं ॥ ३६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वा-
 रिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अनयोर्द्वयोःशापयोरेकःपूर्वमेवमुक्तः अपरस्त्वयामो
 चनीयइत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशे—अफलइत्यादि ।

अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान् । त्रस्तवदनः त्रस्तशब्दे-
 नतत्कार्यदैर्न्यमुच्यते ॥ १ ॥ महात्मनः गौतमस्य तपसः
 अस्मत्पदच्यवनकारणस्य विघ्नं क्रोधमुत्पाद्य तस्यक्रोध-
 जननमुखेन कुर्वतामयाइदं गौतमतपोभङ्गरूपं । सुर-
 कार्यकृतं सर्वदेवपदच्यवनार्हतपोगौतमेनकृतं । तस्य-
 तपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनायतद्धार्ययातुमयाव्यभि-
 चारःकृतइत्यर्थः ॥ २ ॥ तेन गौतमेन । सा अहल्या ।
 निराकृता शापमोक्षपूर्वकं त्यक्ता । शापमोक्षेण मयिअह-
 ल्यायांचशापदानेन ॥ ३ ॥ हेसर्वेसुरवरा इतिसंबो-
 धनं । द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वेयूयमितिसंबन्धः ।
 साह्यं साहाय्यं । सफलं मामितिशेषः ॥ ४ ॥ पितृदे-
 वान् अभिकव्यवाहनादीन् ॥ ५—६ ॥ अयं इदानीं

शि० मत्सकाशंमसकाशःसामीप्यंयस्मात् मत्समीपगमनयोग्यमित्यर्थः । स्वंवपुः । अत्रप्रार्थनामन्तरेणानुग्रहवचनोक्त्यामुने-
 र्यालुप्तव्यक्तं । ती० स्वंवपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्थासूच्यते । तथाचपादौ “साततस्तस्यरामस्यपादस्पर्शान्म-
 हात्मनः । अभूत्सुरपावनितासमाक्रान्तामहाशिला” इति ॥ ३५ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. तस्यातिथ्यमुदुर्वृत्तेकृत्वापापविजिता. २ ड--ट. मत्सकाशं. ३ ड--ज. देवानग्निपुरोगमान्. ख.
 घ. देवान्साग्निपुरोधसः. ४ ड. च. छ. झ. ज. त्रस्तनयनः. ख. दार्तवदनः. ५ ड. च. छ. झ. ज. सिद्धगन्धर्वचारणान्.
 ६ ख. कोपमुत्पाद्य. ७ क. ड. ज. झ. ज. तन्मांसुरवराः. ख. तन्मांसुरगणाः. ८ ग. सुरसाह्यकृतं. क. ख. ड. झ. ज.
 सुरकार्यकरं. ९ ड. झ. यूयंसफलं. ख. नित्यंसफलं. १० ख. ग. सहस्रवैर्मरुद्गणैः. ज. सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ११ इदमर्धत्रयं
 ख. च. छ. दृश्यते. १२ ग. ड. झ. प्रयच्छत, च. छ. ज. प्रदीयताम्.

अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ८ ॥

भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ [अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्] ॥ ९ ॥

अग्रेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाद्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ १० ॥

तदाप्रभृति काकुत्स्थः पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुञ्जते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ११ ॥

इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेन तैपसश्च महात्मनः ॥ १२ ॥

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ १४ ॥

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः ॥ १५ ॥

प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १६ ॥

[धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव] ॥ मध्येऽभसो दुराधर्षा दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १७ ॥

सां हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १८ ॥

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ॥ स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सां च तौ ॥ १९ ॥

पाद्यमर्च्य तैश्चाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २० ॥

यज्ञेयुष्मभ्यनियुज्यमानोमेषः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ७ ॥

तद्दानेऽस्मत्तुष्टिवैकल्यस्यादित्यत्राह—अफलइत्यर्थः ।

प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ८ ॥ दातृणामपि फलन्यूनतान-

नभवत्वित्यनुगृह्णन्ति । भवतामिति । दास्यन्ति अवृ-

षणमितिशेषः ॥ ९ ॥ अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेष-

स्य तदायूपेनियुक्तस्य मेषस्य वृषणौ ॥ १० ॥ तदाप्रभृति

वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्वृषणौ विनामे-

षान्भुञ्जते । तेषां सवृषणानां । फलैः सवृषणमेषदान-

नफलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातृनिमित्तेशेषः ॥ ११ ॥

गौतमस्य तपसः प्रभावेन वृषणहान्या मेषवृषणोभूदि-

त्यर्थः ॥ १२ ॥ तत् त्वदागमनावधित्वादहल्याशापस्ये-

त्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहल्यामुक्त-

शापास्वरूपप्राप्तेत्याह—ददर्शचेति सार्धश्लोकद्वयं ।

तपसा वाग्व्याहारत्वादितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयि-

तप्रभां । अतएव लोकैः मानुषैः । सुरासुरैरपि । समाग-

म्य समीपमागत्य । दुर्निरीक्षां । दिव्यां अतिमानुषरू-

पां । मायामयीमिव मायानिर्मितामिव स्थितां । वृक्षल-

ताकुसुमान्तर्वर्तित्वेन सतुषारावरणां । साभ्रांचन्द्रप्रभा-

मिव स्थितां । आवृतशब्द आवरणार्थकः । भावेनिष्ठा

स इति भिन्नपदं वा । अक्रौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यां प्रतिबिम्ब-

सूर्यप्रभातुल्यां ॥ १५-१७ ॥ अदृश्यासाकथमिदा-

नीदृश्याऽऽसीदित्यत्राह सार्धेन—साहीत्यादि ॥ १८ ॥

तस्याः वृद्धमुनिपत्न्याः । गौतमवचः “तस्यातिथ्येन

दुर्वृत्ते” इत्यादिकं । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेति शेषः

॥ १९ ॥ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण ।

ति० अभसः लक्षणया तद्युक्तमेषस्य मध्यस्थारविप्रभामिव ददर्श ॥ १७ ॥ ति० तौरामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्ट्वा प्रणनाम । यत्तु

तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति । तत्र । अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् ॥ शि० तौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

शि० काकुत्स्थः लक्ष्मणसहितो रामः । ति० काकुत्स्थोरामः । तस्यैव सुख्यतया पूजमात् ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ज. सर्वातुष्टिं. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. हर्षणार्थं च. क. ख. ग. ज. हर्षणार्थाय. ३ इदमर्थं ग. छ. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ४ ख. इत्येवैवचनं श्रुत्वा. ५ ड.—अ. तपसाचमहात्मनः. ट. तापसस्य. ६ ख. ग. महातेजाः. ७ ग. तदाश्रममथाविशत्. क. ख. घ.—ट. आश्रमं प्रविशेत्. ८ क. तुषारेणावृतां साभ्रां. ९ इदमर्थं क. घ.—ट. दृश्यते. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. पुस्तकेषु सतुषारावृतां—धूमेनापि परीताङ्गी—इत्यर्थो व्युत्क्रमो दृश्यते. ग. पुस्तके सूर्यप्रभामिवेत्यनन्तरं—

धूमेनापीत्यर्थो दृश्यते. १० ड. झ. ट. भिपरीताङ्गी. ११ च. छ. ज. ट. सापिगौतम. १२ घ. ट. दर्शनात्. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. राघवौ तु तदा तस्याः. क—घ. राघवौ तु तदा तस्याः. ज. तथा तस्याः. १४ ड. च. छ. झ. ज. सुंदा. १५ क. घ—छ.

झ. ज. ट. सापितौ. १६ ग. तदातिथ्यं. मथातिथ्यं.

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिस्वनैः ॥ गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्समागमः ॥ २१ ॥
 साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २२ ॥
 गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ रामं संपूज्य विधिवत्पस्तेपे महातपाः ॥ २३ ॥
 रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

जनकेनरामलक्ष्मणाभ्यांसहविश्वामित्रस्यस्वपुरपरिसरागमनश्रवणाच्छतानन्देनसहप्रत्युद्गमनेनपरिपूजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणजनकंप्रतिसाकल्येनरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंधनुर्दिदक्षाकथनम् ॥ २ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
 रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
 ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ॥ शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥
 प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥
 ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्ध्यामादाय सत्वरम् ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥

पाद्यादिकंचकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ रामस्येतिशेषः । सम्यगागमःसमागमः नृत्तगीतादिकमितियावत् ॥ २१ ॥ गौतमस्यवशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनंविदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २२ ॥ तेषे तत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २३ ॥ ततः तस्माद्देशात् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

एवंरामस्यपरमपावनत्वमुक्तं अथतस्यसीताविवाहवृत्तान्तंप्रस्तौतिश्रियःपतित्वंप्रतिपादयितुंपञ्चाशे-ततः

प्रागित्यादि । प्राच्याउत्तरस्याश्चदिशोन्तरालंयत्साप्रागुत्तरातां ऐशानींदिशमित्यर्थः । ततः तस्मादाश्रमात् । यज्ञवाटं जनकस्येतिशेषः ॥ १ ॥ यज्ञसमृद्धिः यज्ञसंभारसामग्री ॥ २ ॥ तामेवाह—बहूनीति । ब्राह्मणानांसहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यन्तइतिवक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः । विधीयतां कल्प्यतां । बहुसंकुलत्वेनैवमुक्तं ॥ ४ ॥ विविक्ते विजने पूतेवा । “विविक्तौपूतविजनौ” इत्यमरः । आयुते युक्ते । यौतेर्मिश्रणार्थात्तुक्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमितिसार्धश्लोकः । प्रत्युज्जगाम दीक्षितविमितप्रदेशसीमानमनतिलङ्घयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्ध्यामित्यातिथ्यस्योपल-

शि० इयंयज्ञसमृद्धिःसाध्वी । हिशब्दइयमित्यर्थे ॥ २ ॥ चि० विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मानइतिद्वितीयार्थेप्रथमा । धर्मेण धर्मशास्त्रमार्गेण ददौ । अर्ध्यामितिशेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्ध्याविशेषणं । “महाजंवामहोक्षवाश्रोत्रियायोपकल्पयेत्” इतिशास्त्रोक्तेनधर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ॥ शि० सलराः लरायुक्ताः महात्मानःऋत्विजः धर्मेण धर्मोत्पादकविधिना मन्त्रपुरस्कृतंअर्ध्यामादाय ग्राहयित्वा ददुः जनकेनदापयामासुः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क—घ. च. दुन्दुभिनिस्वनः. २ ख. गन्धर्वाप्सरसानांच. क. ड. च. छ. झ. ज. अप्सरसांचैव. ३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. त्समुत्सवः. ४ ट. महायशाः. ५ ख. घ. ज. ट. महात्मनः. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. निवासमकरोद्देशे. ७ क. ड. ज. झ. ट. सलिलान्विते. ८ क—घ. विश्वामित्रंमुनिश्रेष्ठं. ९ ड. च. छ. झ. ज. नृपवरस्तदा. १० ड. च. छ. झ. ज. मनिन्दितः. ११ ड. च. छ. झ. ज. पुस्तकेषु प्रत्युज्जगामसहसा—ऋत्विजोपिमहात्मानः इत्यर्थयोःपौर्वापर्यंदृश्यते. १२ ज. विस्मयेनसमन्वितः. १३ क. ख. ग. ज. ट. सत्वराः. १४ ड. छ. झ. ज. ददौधर्मपुरस्कृतम्.

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥
 स तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ आसने भगवन्नास्तां सहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निषाद महामुनिः ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥
 यद्वच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ [पुण्डरीकविशालाक्षौ वरायुधधराबुभौ ॥ १९ ॥
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ काकपक्षधरौ वीरौ कुमाराविव पावकी ॥
 रूपौदायगुणैः पुंसां दृष्टिचिन्तापहारिणौ ॥ २० ॥
 प्राकाश्यं कुलमस्माकं मामुद्धर्तुमिहागतौ] ॥ कथं पट्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ २१ ॥
 वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांबरम् ॥ २२ ॥
 परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेज्जितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ॥ न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २४ ॥

क्षणं । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपर्ककरणमुच्यते ॥ ७ ॥
 निरामयं निरुपप्लवत्वं ॥ ८ ॥ तान् अर्च्यदातृन् । सो-
 पाध्यायपुरोधसः उपाध्यायाः ऋत्विजः । पुरोधाः
 शतानन्दः तत्सहितांस्तान् । कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः । सर्वैः
 जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवत् सहर्षमित्य-
 र्थः । भावेनिष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं । पृष्ट्वेत्यन्वयः
 ॥ ९—१० ॥ राजाचेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसि-
 द्धम् ॥ ११ ॥ उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ य-
 ज्ञसमृद्धिः समग्रता जातेतिशेषः । सादैवतैः सफलाकृ-

ताच । तिष्ठतुयज्ञः भवद्दर्शनमेवयज्ञफलमित्याह—अ-
 द्ययज्ञफलमिति ॥ १३—१४ ॥ द्वादशअहानिसमा-
 हृतानिद्वादशाहं “राजाहस्सखिभ्यष्टृच्” इतिटच् ।
 “नसङ्ख्यादेः—” इत्यह्लादेशाभावः । द्वादशदिनान्य-
 वशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणऋत्विजआहुः । ततःभा-
 गार्थिनोदेवानिति द्वादशदिनान्तेसुत्याहोमोभविष्यती-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टेतिकुतूहलविशेषःसूच्यते ॥ १६ ॥
 इमावित्यादिश्लोकपञ्चकंव्याख्यातं ॥ १७—२३ ॥
 तौ दशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ति० यज्ञसमृद्धिः अङ्गवैकल्यराहित्यंसाद्रुप्यं च । अतएवसफलाकृता । इष्टिरितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० दीक्षाकर्तव्यत्वेनाहुः ।
 दीक्षायास्तावन्तिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ इतिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. ग. प्रतिगृह्यच. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. सतांश्चाथ. ज. सतानितिमुनिःपृष्ट्वा. क. ग. सतांश्चापिमुनिर्दृ-
 ष्ट्वा. घ. सतांश्चायमुनिश्रेष्ठान्. ख. मुनीन्पृष्ट्वा. ३ क. ख. सोपाध्यायपुरोहितः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. यथार्हमृषिभिस्सर्वैः.
 ख. यथान्यायमुनिवैः. घ. ज. यथान्यायमृषिस्सर्वैः. क. यथान्यायमुनिवरान्. ५ घ. समागम्यप्रहृष्टवत्. ६ क. ग. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. भगवानास्तां. ७ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. मुनिपुंगवैः. ८ क—छ. झ. ज. ट. मुपविष्टास्समन्ततः. ९ ड. झ.
 दीक्षामाहुर्मनीषिणः. ड. च. छ. ज. शेषमाहुर्मनीषिनः. १० क. घ. प्रहृष्टवदनस्तदा. ख. प्रहृष्टवदनस्तथा. झ. प्रहृष्टवचनस्तदा.
 ११ क. ततःपुनस्तंप्रच्छ. १२ क. —ट. प्रयतो नृपः. १३ ड. झ. ज. गजतुल्यगती. १४ ड—ज. यद्वच्छयैव. १५ घ. ज.
 ट. संप्राप्तौ. १६ एतद्वर्षपंचकं क. ख. ज. दृश्यते. च. छ. पुस्तकयोःप्रमाणेज्जितचेष्टितैरित्यतःपरंदृश्यते. १७ ख. महाबलौ.
 १८ ख. घ. ज. ट. रूपेणेज्जितचेष्टितैः. १९ ख. सर्वलक्षणसंपन्नौ. क. कस्यपुत्रौमुनिश्रेष्ठ. २० क. ड. च. छ. झ. ज. दमेयात्मा.
 वा. रा. २५

सिद्धाश्रमनिवासं च रक्षसानां वधं तथा ॥ तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २५ ॥
 अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २६ ॥
 एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥ निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रेणशतानन्दंप्रतिनन्मातुरहल्यायाःपत्यागौतमेनसौमनस्येनपरिपूजनकथनम् ॥ १ ॥ शतानन्देनरामंप्रतिविस्तरेणविश्वामित्रचरित्रकथनारंभः ॥ २ ॥ ब्रह्मपौत्रपौत्रेणविश्वामित्रेणराज्ञाकदाचनसहसेनयाभूसंचरणानुसारेणवसिष्ठाश्रमाभिगमनम् ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
 स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ ॥ शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
 अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥

सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रं रक्षस्सहस्रावृतेमार्गेनिर्भयागमनं ॥ २५ ॥ जिज्ञासांसारसारपरीक्षां ॥ २६—२७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्यज्ञेयत्वाभिप्रायेणविश्वामित्रचरित्रंप्रस्तौति—तस्यतद्वचनंइत्यादिभिःपञ्चदशभिःसर्गैः । तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा संजातरोमाञ्च । विस्मयमागतः अहोमहिरामस्य यन्मेमाताकृतार्थाकृतेतिविस्मयंप्राप्तोभूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ निषण्णावित्यस्यविवरणं—सुखासीनाविति ॥ ३ ॥ स्वमातरिरामकृतानुग्रहस्यश्रुतस्यविस्मयावहतयापुनःपृच्छति—अपीत्यादि । अपिःप्रश्ने । ते त्वया । दीर्घतपउपागता पूर्वोक्तभस्मशायित्वादिलक्षणंतपःप्राप्ता । अनेनपाषाणीभूयस्थितेति पक्षोन्वाल्मीकेः ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । वन्यैः कन्दमूलफलादिभिः । अनेनपूर्वमपिवन्यैरेतस्यजीवनमितिगम्यते । सर्वदेहिनांपूजार्हइत्यनेन परत्वंव्यञ्जितं ॥ ५ ॥ हेमहातेजः विश्वामित्र । मममातुर्विषये दैवेन इन्द्रेण विधिनावा । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपं । पुरातनंवृत्तं चरितं । यथा यथावत् । कथितंचापि कथितंकिं ॥ ६ ॥ गुरुणा पित्रा । इतः अस्मादुपस्थिताद्रामसंदर्शनात् । यद्वा रामसंदर्शनादितः रामसंदर्शनादिना । तृतीयार्थेतसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

शि० विस्मयमागतः प्राप्तः । आसीदितिशेषः । एतेन रघुनाथशरीरशोभादेर्लौकिकविलक्षणलंघनितम् ॥ २५ ॥ शि० यशस्विनीत्यनेनपतिवेषोपिनादादरणीयइतिबुद्ध्यैवेन्द्रस्वीकारःकृतइतिध्वनितम् । तेनतस्याःपतिव्रताप्रणीलंघ्यकं ॥ ४ ॥ ति० । ममगुरुणाममातेत्यन्वयः । अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगःहर्षातिशयात् । रामसंदर्शनादितइत्यस्यगतशापेतिशेषः । आदिनापूजापादस्यशौ ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. रक्षसानांचतद्वधम्. २ ड. झ. ट. तत्रागमन. ३ च. कर्तुमारोपणंतदा. क. ख. मारोपणंतथा. छ. ज. मागमनंतदा. ४ ड. च. छ. झ. ज. एतौनिषण्णौ. ५ ड. च. छ. पुस्तकेषु. शतानन्दोनृपात्मजौ. सुखासीनौमुनिश्रेष्ठंइतिपाठकमो दृश्यते. ६ ख. घ. अपिसामुनिशार्दूल. ७ च. छ. ज. महाभाग. ग. ट. महातेजो. ८ ड. च. छ. झ. ज. यद्वृत्तंतपुरातनम्, ९ ड.—ज. दैवेनदुरनुष्ठितम्. ट. दैवेनयदनुष्ठितम्. ख. घ. दैवेनयदनुष्ठितम्. १० ग. ड. च. छ. ज. मममाता,

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
 नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिर्मे पराजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरतुलप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजाऽभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्वाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
 कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो रामं विचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसमाकुलम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किनरैरुपशोभितम् ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥

इह अस्मदाश्रमे । आगतः महातेजाः गुरुः । महात्मनः रामात् । पूजां अहल्यालाभरूपां । अपिप्राप्तः ॥ ८ ॥
 शान्तेन कोपरहितेन । मनसा उपलक्षितोगुरुः । इह अस्मदाश्रमे । आगतेन । प्रयतेन मनस्सक्तिरूपयत्नवता । रामेण अभिवादितः किं ॥ ९—१० ॥ नातिक्रान्तं मयासमयातिक्रमो न कृतः । समयेयत्कर्तव्यं तत्कृतं । तदेवाह—संगतेति । नातिक्रान्तमित्यस्यविवरणं—यत्कर्तव्यमिति । तस्यविवरणं—संगतेति । भार्गवेण जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेतिभावः ॥ ११—१२ ॥ दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वा-

मित्रस्तौति—अचिन्त्येत्यादि । तपसाब्रह्मर्षिः तपसा-प्राप्तब्रह्मर्षिभावः । परमांगतिं तवपरमहितप्रदं । वेत्सीत्यत्रकाकुरनुसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति । धन्यत्वेहेतुः—गोप्तेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं । यथा यादृशं । वृत्तं चरित्रं च । यथा यादृशं । तथा तत्सर्वं । मे मत्तः । शृणु ॥ १६—१७ ॥ कस्यराज्ञःपुत्रइत्यत्राह—प्रजापतीत्यादिश्लोकत्रयं ॥ १८—१९ ॥ पालयामासेत्यस्यविवरणं—बह्विति ॥ २० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौश्लोकाः । वरूथिनी चतुरङ्गबलं । योजयित्वा उपस्थाप्य ॥ २१—२३ ॥ प्रशान्तत्ववि-

ति० महातेजारामः मद्गुरोस्सकाशात्पूजांप्राप्य इहयज्ञभूमावागतइतिपृष्ठस्यैवार्थस्यभङ्गान्तरेणप्रश्नः ॥ ८ ॥ ति० शान्ते-नमनसोपलक्षितोमेगुरुः । इहागतेन गौतमाश्रमेआगतेन । गौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः । ननुमन्मातृदोषात्तिरस्कृतइतिप्रश्नान्तरं । पूजाङ्गीकारवन्दनेअतिरस्कारचिह्नमितिभावः ॥ ९ ॥ ति० गोप्ता अस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥ ती० बलं क्षत्रबलं । यथा

[पा०] १ क—ट. पूजांप्राप्य. २ ड. च. छ. झ. ज. पूजितेनाभिवादितः. घ. प्रयत्नेनाभि. ३ घ. वाक्यज्ञंवाक्यकोविदः. ४ क—घ. ज. विश्वामित्रस्यभाषितं. ५ क. च. ज. मभिपूजितम्. ६ च. अचिन्त्यतपसायुक्तो. ७ ग. ड. च. छ. झ. ज. रमितप्रभ. ८ ख. महाभाग. क. च. छ. ज. महाबाहो. ९ ड. झ. ट. वेदयेनं. १० ख—छ. झ. ज. श्रूयतांचापि. ११ ख. ड. च. छ. झ. ज. यथातत्वं. १२ ड. च. छ. झ. ज. राजासीदेष. १३ क. ख. घ. च. मरिन्दम. १४ क. ख. सर्वज्ञः. १५ घ. कदाचित्समहातेजाः. १६ ग. षडङ्गिनीम्. १७ ख. घ. सराष्ट्राणि. १८ क. ख. च. छ. झ. ज. महागिरीन्. १९ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. राजा. २० ड. ज. झ. ट. नानापुष्पलताद्रुमम्. क. ख. घ. नानापुष्पफलद्रुमम्. च. नानापक्षिलता-द्रुतम्. छ. ज. नानापक्षिलताद्रुमम्. २१ घ. रपिसेवितम्. २२ क. ख. प्रकीर्णद्विजसंघातेहरिणौघनिषेवितम्.

ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥
 [संततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः] ॥ अम्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥
 फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितैरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥
 ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वसिष्ठेनससैन्यस्यविश्वामित्रस्यातिथ्यायनिजहोमधेनुं शबलांप्रतिसोपस्करान्नसर्जननियोजनम् ॥ १ ॥

सं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ १ ॥
 स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
 उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥
 विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा ॥ सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥
 सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
 कश्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिकम् ॥ ७ ॥
 कश्चित्ते संभृता भृत्याः कश्चित्तिष्टन्ति शासने ॥ कश्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥
 कश्चिद्दलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे त्वानघ ॥ ९ ॥

शेषणाय पुनर्हरिणोपादानं ॥ २४—२५ ॥ अम्भक्षैः
 अस्मात्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः ॥ २६ ॥ वालखि-
 ल्याः ब्रह्मणोवालजाऋषयः । वैखानसाः तन्नखजाः
 “येनखास्तेवैखानसाः । येवालास्तेवालखिल्याः” इ-
 ति श्रुतेः । वसिष्ठाश्रमवैभववर्णनं एवंभूतेनापिसंमानि-
 तोविश्वामित्रइतितस्यवैभवकथनार्थं ॥ २७—२८ ॥
 इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 मञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५१ ॥

ष्टदृष्ट्वा प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ उक्तः ऊचे । व्यादि-
 देश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टायेत्यादिच-
 त्वारः । फलमूलमिति “जातिरप्राणिनां” इत्येकवचनं
 ॥ ३—४ ॥ राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥ ५—६ ॥
 कश्चिदित्यादित्रयः कश्चिदितिकामप्रवेदनेऽव्ययं । “क-
 चित्कामप्रवेदन” इत्यमरः । तवकुशलंममेप्सितमि-
 त्यमुमर्थद्योतयति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन । उपलक्षि-
 तः । यथाहुः “न्यायेनार्जनमर्थस्यवर्धनंपालनंतथा ।
 सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विध” इति ॥ ७ ॥
 संभृताः पोषिताः । तिष्ठन्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ बलेषु-
 चतुरङ्गबलेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रइति गवा-

विश्वामित्रसंमानंद्विपञ्चाशे—सदृष्टेत्यादि । वसि-

यादृशं । वृत्तं तपोरूपं । ति० तलं ब्रह्मर्षिलं च ॥ १९६ ॥ ति० ज्ञानमात्राधिकृतानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः । ज्ञानकर्म्मोभ-
 याधिकृताब्रह्मर्षयोभूतप्रतिष्ठाः । शि० अग्निकल्पैः अग्निकल्पयन्तिप्रतिदिनंविधिनास्थापयन्तितेअग्निहोत्रिणइतियावत् । तैः ॥ २५ ॥
 शि० श्रीमद्ब्रह्मकल्पैः श्रीमन्तोयेब्रह्म वेदंकल्पयन्ति वेदशाखाविभागकर्तारइतियावत् । तैः ॥ २६ ॥ इत्येकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥
 [पा०] १ इदमर्थं ख—ट. दृश्यते. २ घ. अग्निभक्षै. ३ ड. झ. जितदोषैः. ४ ड—ट. तंदृष्ट्वा. ५ क. ख. प्रणम्य.
 ६ क. ख. मुनिश्रेष्ठः. घ. ऋषिवरः. ७ क. ख. घ. फलमूलान्युपाहरत्. ८ घ—छ. झ. ज. प्रतिगृह्यतु. ९ ग—ज. तदा.
 १० ड. च. छ. झ. ज. प्राह. ११ घ—ज. पालयसेराजन्. १२ ग. ट. सुभृताः. १३ क. ख. घ. दूलेचकोशेच. ज.
 दूलेवाकोशेवा. १४ घ. ज. पुत्रेपौत्रे. १५ ड—ट. तथानघ.

सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥
 कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाश्शुभाः ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाग्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
 सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् ॥ राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियं वाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
 फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
 सर्वथा च महाराज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेश्वर चक्षुषा ॥ १७ ॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमन्नयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
 बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवतस्तथाऽस्तु मुनिर्सत्तम ॥ १९ ॥
 एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्मषीं धूतकल्मषः ॥ २० ॥
 एहेहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
 भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१ ॥
 यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥
 रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वैर ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

श्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ सर्वत्र वसिष्ठपृष्ठसर्ववि-
 षयइत्यर्थः । वसिष्ठं धनिकं ॥ १० ॥ ताः कथाः अन्यो-
 न्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः । प्रीयेतां अप्रीणयतां ॥ ११ ॥
 ततइत्यादित्रयः । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखइत्यर्थः ॥ १२ ॥
 संप्रतीच्छ प्रतिगृह्णण ॥ १३ ॥ उद्यतांचिकीर्षितां
 ॥ १४ ॥ एवमितित्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यंकरि-
 ष्यामीत्यनेनवचनेन । आतिथ्यंकृतं ॥ १५ ॥ तवाश्र-
 मेयद्विद्यते तेनफलमूलेनसुपूजितइत्यन्वयः । पूजार्हेण
 त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्वर्थयाजन्तः
 ॥ १६—१७ ॥ एवंब्रुवन्तमितिद्वौ । पुनःन्यमन्नयत
 भोजनार्थप्रार्थनमकरोत् । पुनःपुनरित्यत्र न्यमन्नयते-

त्यनुषज्यते । बहुशःप्रत्युत्तरेपि पुनःपुनर्न्यमन्नयतेत्य-
 र्थः ॥ १८ ॥ गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैववि-
 वरणं यथेति ॥ १९ ॥ कल्मषीं चित्रवर्णी । शबला-
 मितियावत् । “चित्रंकिर्मीरकल्मष-”इत्यमरः ॥ २० ॥
 एहीतिसार्धश्लोकः । सबलस्यास्यराजर्षेःसत्कारंकर्तुं
 व्यवसितोस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातंसंपा-
 दय ॥ २१ ॥ षड्रसेषु यद्यस्ययस्य अभिपूजितं अभि-
 मतं । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः ।
 “अर्थेकृतेचतादर्थ्येनिपातद्वयमव्ययं ” इतिनिघण्टुः
 ॥ २२ ॥ रसेन रसायनभेदेन । अन्नेन भक्ष्येण शङ्कु-
 लीलाजादिना । पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्य-

ति० एकोवसिष्ठशब्दोवरिष्ठवाची । शि० आवशिष्ठं अतिकान्तिमन्तं । विनयान्वितं विनयो विश्वामित्रकर्तृकविनयप्रता । अन्वि-
 तःप्राप्तःयस्मैतं । आवशिष्ठशब्दःआहपूर्वककान्त्यर्थकवशधातुप्रकृतिकः औणादिकथनप्रत्ययान्तः ॥ १० ॥ मुनिभा० कृतमित्ये-
 तत्पदंराजपदादुपरि वाक्यादौनिवेद्यं । वसिष्ठेनैवमुक्तोमहामतिर्विश्वामित्रो राजा कृतं वाक्येनैवपूजालयाकृतैवेत्यब्रवीत् ॥ १५ ॥
 इतिद्विपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ ट. वशिष्ठं. २ ड. च. ज. झ. ट. विनयान्वितम्. ३ ड. च. छ. झ. ज. कृत्वातौ. ४ ख. घ. ज. धर्मिष्ठौतौ.
 ५ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. कथास्तदा. ६ क. घ. सत्क्रियांतु. ७ क. महर्तात्वेतां. ख. घ. ज. ट. हिभवांस्त्वेतां. ८ क.
 प्रतीच्छत्वं. ९ ड. झ. ज. ट. मयाकृताम्. १० क. ख. घ.—ट. राजंस्त्वमतिथि. ११ च. घ.—छ. झ. महामुनिः.
 १२ ख.—ज. पूजावाक्येन. १३ ज. सर्वदा. १४ ख. सुमहाप्राज्ञ. १५ झ. नमस्तेऽस्तुगमिष्यामि. १६ ग. ड. च. छ.
 झ. ज. मुनिपुङ्गव. १७ ड. च. छ. झ. ज. एवमुक्तस्तथातेन. १८ ड. च. छ. झ. ज. ट. धूतकल्मषाम्. १९ ख.—ट.
 कामधुग्दिव्ये. २० ग. ज. प्रवर्षेत्कृतेमम. २१ ग. ज. ट. अन्नाद्यनिचयं. २२ ज. ट. शबलेतिवह.

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

शबलाकल्पितविविधान्नभोजनेनपरिजनैःसहपरितोषमुपगतवताविश्वामित्रेणवसिष्ठप्रतिप्रतिनिधितयाबहुगोधनधानादि-
स्त्रीकारेण शबलादानप्रार्थनेपिवसिष्ठेनतदनङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुकामान्यस्यैस्य यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्षुर्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ २ ॥
उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्नानि च सूपान्श्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
नानास्वादुरसानां च षाडवानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनोतितर्पितम् ॥ ५ ॥
विश्वामित्रोऽपि रजर्विहृष्टः पुष्टस्तदाऽभवत् ॥ सान्तःपुरवरो राजा सन्नाह्यपुंरोहितः ॥ ६ ॥
सामात्यो मन्त्रिसहितः संभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मपूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतांमभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥
रत्नं^{१०} हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥

चोष्येण लेह्येन जिह्वास्वाद्येनक्षौद्रादिना । चोष्येण अ-
धरपुटग्राह्येणदध्यादिनाच । समन्वितं “सर्वोद्वन्द्वा-
विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावं । अन्नानां शाल्य-
न्नादीनां । निचयं राशिं । अनेनभक्ष्यभोज्यलेह्यचो-
ष्यपेयस्वाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारादर्शिताः ॥ २३ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५२ ॥

कामधेनुप्रार्थनंत्रिपञ्चाशे—एवमुक्तेत्यादि । यस्य-
यस्ययथेप्सितं तथा कामान् काङ्क्षितान् । विदधे ॥ १ ॥
उक्तेमेवप्रपञ्चयति—इक्षुर्नित्यादि । मधूनिर्तिपुंलिङ्ग-
त्वमार्थः । मैरेयाः मद्यविशेषाः मैरेयाख्यानित्यर्थः ।
“मैरेयमासवोधात्रीधातकीगुडवारिभिः” इतिवैजय-
न्ती । पानानि पानकादीनि । भक्ष्यान् अपूपविशेषा-

न् । उच्चावचात् नानाप्रकारान् । “उच्चावचंनैकभेदं”
इत्यमरः । विदधइत्यनुषज्यते ॥ २ ॥ आसन्नितिशेषः ।
मृष्टान्नानि इष्टान्नानि पायसभेदादितयावत् ॥ ३ ॥
नानाविधाःस्वादवोरुच्याःरसाःमाधुर्यादयोयेषांतेषां ।
षाडवाः षड्सविकृताःभक्ष्यविशेषाः । शैषिकोण् । ते-
षांपूर्णानि तैःपूर्णानीत्यर्थः । “पूरणगुण—” इत्यादिना
तृतीयार्थेषष्ठी । गौडानि गुडविकाराः । अत्राप्यास-
न्नितिशेषः ॥ ४ ॥ पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनानुतंविश्वामित्र-
बलंसर्वं सुसंतुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ हृष्टः आद-
रेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मणि-
सहायाः । मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजार्हेण अ-
स्मदादिभिरितिशेषः । पूजितः बहूकृतः । सुसत्कृतः
आतिथ्येनसत्कृतः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्कयभूते-
न । अर्धम् ॥ ९ ॥ हि यस्मात् । एतत्त्रत्नं स्वजातिश्रे-
ष्ठं । “रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः । यतःपार्थिवोर-

ति० दधिकुल्याइत्युपलक्षणंदुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ कत० खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणां । शेषेषष्ठी । तैःपूर्णानि । भोजनानि
भोजनपात्राणि । गौडानि राजतानि । आसन्नितिशेषः । “रजतेगुडः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥ शि० सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतर-

[पा०] १ क. ग. ड. छ. झ. ज. ट. यस्येप्सितंयथा. ख. यस्ययथेप्सितान्. च. यस्येप्सितान्यथा. घ. यस्येप्सितंतथा.
२ ग. मधुरसंज्ञाजान्. ३ क. महार्हाणिवपानानि. ४ ड. च. छ. झ. ज. वचानपि. घ. वचांस्तदा. ५ क. ख. दनस्यापि
घ. दनस्यास्य. ६ क. ख. ग. च. छ. ज. मृष्टान्नानिचसूपांश्च. घ. मृष्टान्यन्नानिपूपांश्च. ७ ख. ग. घ. च. ज. षड्सानां-
तथैवच. ड. छ. झ. ज. ट. खाण्डवानां. ८ ड. च. झ. ज. ट. भोजनानि. ९ घ. च. सुवर्णानि. १० क—घ. जनाकुलम्.
११ क. ख. बलंसर्वं. १२ ख. ग. घ. नामितर्पितम्. ड—ट. नसुतर्पितम्. १३ ड. च. छ. झ. ज. विश्वामित्रोहि. १४ ख. ग.
ज. स्तुष्टःपुष्ट. १५ क. घ. सान्तःपुरचरो. १६ ख. ग. पुरोगमः. १७ क. घ—छ. ज. परेणहर्षेण. १८ घ. चाभिधास्यामि.
१९ घ. रत्नंभगवन्.

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥
 नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ १२ ॥
 न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ॥ शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥
 अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च ॥ १४ ॥
 स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५ ॥
 सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ १६ ॥
 वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥
 हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ॥ ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥
 हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥
 हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥
 नानावर्णविभक्तानां वैयस्थानां तथैव च ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥
 यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ तावद्ददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २३ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥
 दर्शश्च पूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५ ॥

ब्रह्मारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः । ममैषा मेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिषट् ॥ ११—१२ ॥ परित्यागं विश्लेषं । प्राप्तुं नार्हा । आत्मवतः मनस्विनः । कीर्तिरिव । मह्यं मम । शबला शाश्वती नित्यसंबन्धा ॥ १३ ॥ हव्यं देवार्थं । कव्यं पित्रर्थं । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रं । अग्निहोत्रं सायंप्रातःकर्तव्योहोमविशेषः । बलिः भूत-बलिः । होमः दर्शपूर्णमासादिः । एतत्सर्वं अस्यां आयत्तं एतद्धीनं ॥ १४ ॥ स्वाहाकारः स्वाहेतिमन्त्रः । वषट्कारो वषडिति मन्त्रः । विविधाविद्याः वेदाद्याश्च । अस्यामायत्ताः एतत्पयआदिप्राशनेनचित्तशुद्धेः प्राणवृत्तेर्देहबलादेश्च साध्यत्वात्तदेकमूलत्वं । अत्रार्थे न संशयः ॥ १५ ॥ सत्येन वदामीत्यर्थः । कारणैः उक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥ संरब्धतरं अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥ हैरण्यानि

हिरण्मयानि कक्ष्याग्रैवेयाण्येषांते । कक्ष्या मध्यबन्धनार्थारञ्जुः । “कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्योदेकाश्यामध्वेभयन्धने” इत्यमरः । ग्रैवेयाणि ग्रीवाबन्धनरज्जवः । “ग्रीवाभ्योण्च” इति चाडच् । सहस्राणीत्यस्य पुल्लिङ्गविशेषणमार्ष ॥ १८ ॥ चतुर्युजां चतुर्भिरश्वैर्युक्तानां । गमकत्वात्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वान्नपुनरुक्तिः । किङ्किणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ देशाः कांभोजबाह्वीकादयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानां । “गन्धर्वकुलजातस्त्वं” इति पुराणवचनात् ॥ २० ॥ नानावर्णैः विभक्तानां अन्योन्यविलक्षणानां ॥ २१ ॥ यावत्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणं सर्वददामि ॥ २२ ॥ हे राजन् शबलां न दास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्या-

लिङ्गतेतिसिद्धान्तात् एतदित्येतच्छब्दस्य नपुंसकत्वं ॥ १० ॥ तितो होमो वैश्वदेवादिः । स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञौ ॥ १४ ॥ तितो किङ्किणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थद्वितीया । रथानां विशेषणमेतत् ॥ १९ ॥ इति त्रिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. मुनिपुङ्गवः. २ घ. इमांदास्यामि. ग. नाहंदास्यामि. ३ ख. शबलाशाश्वती. ४ क. ख. ग. बलिहोम. ५ घ. आयत्तमम. ६ ख. ड. झ. करीतथा. ७ क. ख. ब्रवीद्वचः. ड. च. झ. ट. ब्रवीत्तदा. ८ झ. कक्षाग्रैवेयान्. ९ ग. ड. च. झ. ट. रथानां च. १० ज. दास्यामिते. ११ झ. किङ्किणीशत. १२ ज. ट. दास्यामितव. १३ क. ख. सवत्सानां. १४ ड. च. छ. झ. ज. रत्नानि. १५ क. ख. तावद्दास्यामि. १६ ड. च. झ. ज. दीयतां शबलामम. १७ क. ड. ज. एतदेव हि मे सर्वं. १८ एतदेव हि सर्वस्वं. दर्शश्च पूर्णमासश्च. इत्यर्थयोः ज. पुस्तके व्युत्क्रमो दृश्यते. १९ ज. मे रत्नं. २० च. यज्ञश्चैव सदक्षिणः.

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

विश्वामित्रभटैर्बालात्काल्यमानयाशबलया वसिष्ठनिकटमेत्यसरोदनशोचनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठचोदनयाशबलोत्सृष्टभटैर्विश्वा-
मित्रसेनानिरसनेरुष्टेनतेनास्त्रतेजसा तत्सेनायादूरोत्सारणम् ॥ २ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककशिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याऽहं राजभटैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मार्मनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
[ईति सां चिन्तयित्वा तु विनिश्चयस्य पुनःपुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम्] ॥ ५ ॥
निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्छतशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदंमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मयं राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमक्षौहिणी पूर्णा सैवाजिरथसंकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥

दित्रयं ॥ २४—२५ ॥ अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्र-
लापेन भवतइतिशेषः । कामान्दोग्धुंशीलमस्त्यस्या
इतिकामदोहिनीं “सुप्यजातौ” इतिणिनिः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५३ ॥

अथबलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसू-
ष्टिश्चतुःपञ्चाशो—कामधेनुमित्यादिदशकं ॥१—२॥

ह्रियेयं कर्मणिसंप्रभेलिङ् । कथमपिह्रियेयमित्यर्थः ।
भृशदुःखिता भृशदुःखिता । वृत्तिविषयेमकारलोपो-
भृशमादिमान्ताव्ययस्येष्यते ॥ ३—६ ॥ क्रोशन्ती
आर्तस्वरंकुर्वन्ती ॥७॥ राजभृताः राजभटाः । त्वत्स-
काशतः त्वत्समीपतः ॥८—९ ॥ मत्तः मत्सकाशात्
॥ १० ॥ मयं मम । तार्हितपोबलेनकिमिति नदण्ड्य-
ते तत्राह—राजात्वद्यविशेषतइति । राजातपोबलेन
नदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ इयमित्यादिपञ्च । सवाजि-

ति० राजभृतैः राजसेवकैः ॥ ३ ॥ ति० दृष्ट्वा ज्ञात्वापि ॥ ४ ॥ ति० रोदनमश्रुपातः । क्रोशनमार्तशब्दः । रुदन्त्यैव ऋषि-
समीपगमनं रुदन्त्यैवच कथनमित्येतदर्थद्विःरुदन्तीति । शि० क्रोशन्ती हेऋषेइत्याह्वानंकुर्वती । रुदन्ती स्वरोदनहेतुककरुणो-
त्पादनेनान्यानपिरोदयन्तीच ॥७॥ ति० मत्तः अविवेकी ॥१०॥ ती० हस्तिध्वजाः हस्तिपुस्थिताध्वजाः तैस्समाकीर्णा ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. घ—छ. झ. ज. अतोमूलाः. ज. ततोमूलाः. २ च. झ. रुदती. ३ झ. ज. ट. राजभृतैर्दीना
ह्रियेय. क. घ. ड. च. ज. राजभृतैर्दीनाह्रियेयं. ख. दीनाबद्धापाशसुपीडिता. ४ ख. घ. मनागसी. ५ क. ड. च. झ. ज.
दृष्ट्वाभक्तां त्यजति. ६ अयंश्लोकः क—ट. दृश्यते. ७ ख. घ. ड. झ. संचिन्तयित्वातु. ८ ख. ट. निश्चयस्यच. ९ क. ख. मुहु-
र्मुहुः. १० घ. मुनिमब्रवीत्. ११ ख. ग. ज. वसिष्ठस्याभितः. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. रुदन्तीमेघनिखना. १३ ख. ड.
च. झ. ज. राजभटाः. १४ ग. ट. नयन्ति. १५ घ. बलोन्मत्तो. १६ क. ज. ट. तुल्यबलं. ग. तुल्यबलकामं. १७ ख.
राज्ञानेनविशेषतः. १८ क. ख. सबलीक्षत्रियोराजा. १९ क. पतिरीश्वरः. २० ज. सेना. २१ ख. घ—ज. गजवाजिरथाकुला.
क. रथकुजरा. २२ ड. च. छ. झ. ज. बलवत्तरः.

एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिर्मातुलप्रभम् ॥ १३ ॥
 न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १४ ॥
 अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पबलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तर्था राम वसिष्ठस्तु महायशाः ॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलारुजम् ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा ॥ १८ ॥
 तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पृष्ठवाः शतशो नृप ॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 बलं भयं ततो दृष्ट्वा स्थेनाक्रम्य कौशिकः ॥ स राजा परमकुद्रः क्रोधं विस्फारितेक्षणः ॥
 पृष्ठवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ २० ॥
 विश्वामित्रादितान्दृष्ट्वा पृष्ठवाञ्शतशस्तदा ॥ भूय एवासृजत्कोपाच्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ २१ ॥
 तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २२ ॥
 दीर्घासिर्पट्टसधैर्हेमवर्णावरावृतैः ॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २३ ॥
 ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ तैस्तैर्यवनकांभोजाः पृष्ठवाश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पुनर्वसिष्ठोदयनाशबलया निजावयवोत्सृष्टैस्त्वेच्छादिभिर्विश्वामित्रसेनानिशेषीकरणम् ॥ १ ॥ ततोवसिष्ठेनजिघांसया
 समभ्यापततस्तत्सुतशतस्यहुङ्कारेणभस्मीकरणम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणहतावशिष्टनिजात्मजस्य राज्यनियोजनपूर्वकं तपसेहिमव-
 द्गमनम् ॥ ३ ॥ तथामहादेवात्सकलाखलाभदर्पेणवसिष्ठश्रममेत्यमहास्त्रतेजसामुनिजनविक्षोभणम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठेनदण्डो-
 द्यमनेनतदग्रेसमवस्थानम् ॥ ५ ॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामास कामधुकसृज योगतः ॥ १ ॥

रथसंकुला वाजिसहितरथैस्संकुला ॥ १२—१४ ॥
 तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः ॥ १५ ॥ त्वद्ब्रह्मबलेन त्व-
 न्मन्त्रबलेन । संभृतां संवर्धितप्रभावां ॥ १६ ॥ इत्यु-
 क्तइत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजं । बलं सैन्यं
 ॥ १७—१८ ॥ हुंभारवः पशूनां हुंभाशब्दः । उत्सृष्टाः
 निर्मिताः । पृष्ठवशकयवनादिशब्दाः स्लेच्छजातिविशे-
 षवचनाः । पश्यतइत्यनादरेषष्ठी ॥ १९ ॥ विस्फारि-
 तं विवृतं ॥ २० ॥ अर्दितान् हिंसितान् ॥ २१ ॥ हे-

मकिञ्जल्कसन्निभैः हेमशब्दश्चंपकपरः तस्यकनकाह्व-
 यत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ पट्टसः अ-
 सिविशेषः ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

अथपुनर्दिव्याखलाभपूर्वविश्वामित्रेणवसिष्ठश्रम-
 संरोधःपञ्चपञ्चाशो—ततस्तानित्यादि । हेकामधुक ।

ति० क्षत्रात् क्षत्रियबलादपि । बलवत्तरमधिकं ॥ १४ ॥ ति० नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुलाभिनियोगापेक्षा । परकाम्यार्थसृष्टा-
 वेतस्याः सामर्थ्यात् । ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेनमाध्यायस्त्वर्थः ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशस्सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ज. वचनज्ञासौ. २ क—घ. ममितप्रभम्. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्राह्मणाबलवत्तराः. ४ च. क्षत्र-
 चाबलवत्तरं. ड. छ. झ. ज. क्षत्राच्चबलवत्तरम्. ५ ख. ग. ड—ज. अप्रमेयं. ६ ख. नलत्तोबल. घ. नलसौबल. ७ ग.
 महाभाग. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. लंब्रह्मबल. घ. लद्ब्रह्मबल. ९ क. ख. ग. ड—झ. ट. दर्पबलं. १० झ. यज्जनाश.
 ११ क. तथा. १२ ख. ग. सुमहायशाः. १३ क. घ. ड. च. छ. झ. ज. ट. बलार्दनम्. ख. बलद्रुहम्. ज. बलार्दन. १४ घ.
 हुंकारतोत्सृष्टाः. ख. हुंकारवोत्सृष्टाः. ड. च. ज. हुंभारवोत्सृष्टाः. १५ क. पृष्ठवाश्चतशो. ख. पृष्ठवाश्चतुष्पञ्चाशः. १६ घ.
 धीमतः. १७ ग. रोषविस्फारिते. १८ ख. माययैवासृजद्वोरान्. क. घ—छ. झ. ज. ट. भूयएवासृजद्वोरान्. १९ ख. ड.
 च. छ. ज. तीक्ष्णासिपट्टि. २० घ. च. झ. तैस्तैर्यवन. २१ ड. च. छ. झ. ज. बर्बराश्वा.

तस्या हुंभारवाज्जाताः कांभोजा रविसन्निभाः ॥ ऊर्ध्वसस्त्वथ संज्ञाताः पङ्गवाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शक्रदेशाच्छंकास्तथा ॥ रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्सकिरातकाः ॥ ३ ॥
 तैस्तैर्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ संपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
 अभ्यधावत्सुसंकुद्धं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ ५ ॥
 हुंकारेणैव तान्सर्वान्ददाह भगवानृषिः ॥ ६ ॥
 ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तदा ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा विनाशितान्पुत्रान्बलं च सुमहायशाः ॥ सत्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
 समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतदण्डो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥
 स गत्वा हिमवत्पार्श्वं किंनरोरगसेवितम् ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥
 केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महाबलम् ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वरदोऽसि वरौ यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ॥ प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

योगतः योगमहिम्ना । तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगश-
 क्तिरस्तीतिज्ञेयं ॥ १ ॥ तस्याइत्यादिचत्वारः । ऊधसः
 स्तनात् ॥ २ ॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ ३—४ ॥
 दृष्ट्वेत्यादिषट् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्यसर्वविनाशमू-
 लत्वादितिभावः । जपतांवरंइति हुंकारेणनिरासेहेतुः
 ॥ ५—६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिवदु-
 पसर्गेवृत्तीया ॥ ७—८ ॥ निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः ।

उरगइव निःशक्तिरितिशेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥
 निर्वेदं दुःखं ॥ १० ॥ सइत्यादिचत्वारः । एकं अव
 शिष्टमितिशेषः । राज्याय राज्यकर्तुं । पृथिवीक्षत्रधर्मे-
 णपालयेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ दर्शयामास आत्मा-
 नमितिशेषः ॥ १३—१४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥
 साङ्गोपाङ्गोपनिषदइत्यकारान्तत्वमार्ष । अङ्गं सन्निपत्यो-
 पकारकं उपाङ्गं आरादुपकारकं उपनिषत्तरहस्यमन्त्रः ।

ति० सत्रीडमतिक्रियाविशेषणं । विष० सर्वान् पुत्रान् ॥ ८ ॥ ती० निर्वेदं चतुरङ्गबलेनिष्फलत्वबुद्धिः । ति० हतसर्वब-
 लोत्साहः सर्वाणिबलानिशारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जन्योत्साहहीनः ॥ १० ॥ ती० क्षत्रधर्मेणपृथिवीपालयेति । अन्यथाऽहमिवभ-
 विष्यतीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० साङ्गोपाङ्गोपनिषदः । समाहारद्वन्द्वे “द्वन्द्वचुद-” इतिटच् । तेनसहितः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. हुंकारतोजाताः. ज. हुंभारवाज्जाताः. क. हुंकारतोजाताः. २ ड. च. छ. झ. ज. ऊधस-
 श्वथ. ३ ग. ड—ट. संभूताः. ४ ड. च. छ. झ. ज. बर्बराः. ५ ड. च. छ. झ. ज. च्छकास्समृताः. ६ क. ड. च. छ. झ.
 ज. म्लेच्छाश्च. ज. ट. म्लेच्छास्तु. ७ ग. ट. हारीताः. ८ क. ड—झ. ट. तैस्तन्निषूदितं. ९ क. सैन्यं. १० ग. सपदातिरथं.
 ११ ग. सगजं. १२ क—छ. झ. ज. ट. निर्ददाहमहानृषिः. घ. महामुनिः. १३ घ. साश्वरथसंवाधा. १४ ख. ड. च.
 छ. झ. ज. स्तथा. १५ ड. झ. ज. विनाशितान्सर्वान्. १६ झ. सत्रीलं चिन्तया. क. ब्रीडितश्चिन्तया. १७ ग. भिन्नदंष्ट्रइवो-
 रगः. १८ च. छ. ज. गतसर्वबलोत्साहो. ड. झ. हतसर्वबलोत्साहो. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. वनमेवाभ्यपद्यत. घ. वन-
 मेकोन्वपद्यत. २० ड. झ. त्पार्श्वं. २१ क. ख. किंनरैरपशोभितम्. ड. झ. किंनरोरगसेविते. २२ क. सुदारुणम्. २३ क.
 ख. ड. च. छ. झ. ज. महामुनिम्. २४ क. ख. वरोमत्तः. २५ क. ख. महामुनिः. २६ घ—ट. महादेवविश्वामित्रोऽब्रवी-
 दिदम्. २७ ख. ज. ज. सरहस्यं.

१ अनेनव्याख्यानेनश्लोकचतुष्टयसद्भावःप्रतीयतेउपलभ्यन्तेतुत्रयएवश्लोकाःअन्योपिगवेषणीयः ।

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गन्धर्वयक्षरक्षसु प्रतिभान्तु ममानघ ॥

तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥

एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥

प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दैर्घ्येण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥

ततो गत्वाऽऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥

उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रं द्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥

वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तैवैव मृगपक्षिणः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निश्शब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥

वदतो वै वसिष्ठस्य माँ भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोसि तन्मूढ तस्मात्त्वं नभविष्यसि ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः ॥ १६ ॥ प्रतिभान्तु तानीतिशेषः । ममेप्सितं अन्यदपीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्णइति क्षत्रियत्वादिदर्पयुक्तः । विशेषास्त्रलाभादिदानीं दर्पपूर्णोभूदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥ यैरस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानं ॥ २२ ॥ भयात् भयदादस्त्रात् । नानादिग्भ्य इति व्यत्ययेन द्वितीयार्थेचतुर्थी । नानादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्य इतिवा ॥ २३ ॥ आश्रमपदं वनं । शून्यं निस्तरुगुलमं । इरिणं ऊषरं ॥ २४ ॥ व-

सिष्ठेरक्षकेविद्यमानेकुतोविद्रवन्तीत्यत्राह—वदतइति । भावलक्षणेपक्षी अनादरेवा । गाधेयं नाशयामिमाभैरिति वदतो वसिष्ठस्य वचनमनादृत्य विद्रवन्तीति पूर्वेषां न्वयः ॥ २५ ॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वा स्वानितिशेषः ॥ २६ ॥ नभविष्यसि नाशयसीतियावत् ॥ २७ ॥ उद्यम्य तस्यावितिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

वि० तवप्रसादात् नतूपदेशापेक्षेतिभावः ॥ १७ ॥ शि० अस्त्रतेजसायुक्तः पार्थिवः विश्वामित्रः । आश्रमपदं श्रमनिवर्तकवसिष्ठस्थानं ॥ २१ ॥ शि० दुराचारः परवस्त्रपहरणरूपनिषिद्धाचरणमनाश्चासि । यन्मूढ यतः क्रोधादिनिवृत्तेः मूःबंधनं प्रतिबन्धकत्वमितियावत् वहतिप्राप्नोति तत्संबोधनं निवृत्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. मानवेषु. २ क. ख. दिवंगतः. ३ ख. ज. प्राप्यचास्त्राणि. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. प्राप्यचास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो. ४ ख. महातपाः. ५ हर्षेणमहता. ६ क. पर्वसु. ७ क. ड. च. छ. झ. ज. हतमेनेतदाराम. ८ क. च. यत्तत्तपोवनं. घ. ड. च. झ. यैस्तत्तपोवनं नाम. ९ ज. विप्रकृता. ग. विप्रद्रुतास्सर्वे. १० घ. शतशो मुनयो दिशः. ११ ड. च. छ. झ. ज. येचवैमृग. १२ क. ग. ज. माभैरिति. १३ घ. नाशयिष्यामि. क. नाशयामिच. १४ ज. संसिद्धं. क. संवृत्तं. १५ क. ख. तद्विनाशित. १६ ड. च. झ. ज. ट. दुराचारोहि. १७ क. ख. च. छ. ट. यन्मूढ. ड. ग. झ. यन्मूढस्तस्मा. १८ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. विधूमइवकालाग्निः. १९ क. ख. च. छ. झ. ज. यमदण्डइवापरः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठब्रह्मदण्डेन विश्वामित्रास्त्राणां निगिरणे तेन क्षत्रबलगर्हणपूर्वकं ब्राह्मण्याधिगमाय तपश्चरणनिर्धारणम् ॥ १ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

ब्रह्मदण्डं समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ॥ [प्राहिणोत्तद्वसिष्ठाय विश्वामित्रो महाबलः] ॥

वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्येष यद्वलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥

क च ते क्षत्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥

तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाभसा ॥ ५ ॥

वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥

मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ॥ जुंभणं मादनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥

शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥

पैर्नाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रं अशनी उभे ॥ दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥

धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वीर्यव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥

शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥

त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कैपालमथ कङ्कणम् ॥ ११ ॥

एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ वसिष्ठे जपतांश्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥

तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥

तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १४ ॥

त्रैलोक्यमासीत्संश्रुतं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥

तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥

अथ सर्वास्त्रबलसंपूर्णक्षत्रवीर्यादपि ब्रह्मबलं बलीयद्-
त्याह षट्पञ्चाशे—एवमुक्त इत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भय-
जननार्थोक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादि त्रयोविंशतिः ।
ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणदण्डं ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्ष-
त्रियाधम । तेदर्पतवशस्त्रस्य दर्पच नाशयामीत्यन्वयः
॥ ३ ॥ क्षत्रियपांसनेत्यनन्तरं वसिष्ठोऽब्रवीदिति अनु-
कृत्यते ॥ ४—११ ॥ वसिष्ठे जपतांश्रेष्ठ इत्यनेन जपवै-

भवमिदं ग्रसनमिति द्योतितं । तत् अस्त्रक्षेपणं । अद्भु-
तमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादिति भावः ॥ १२ ॥
अद्भुतमेवाह—तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १३ ॥
संभ्रान्ताः आसन्नतिशेषः ॥ १४ ॥ समुदीरिते
प्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेण तेजसा ब्रह्मविद्याभ्यास-
जनिततेजसा । उपबृंहितेन ब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र
प्रासक्रियायां दण्डस्यान्वयः पुत्रैर्गर्दभीभारं वहतीति

ति० अग्निपुरोगमो वायुः तत्सहिताः अग्निसहितो वायुः पुरोगमो येषां युद्ध इति वा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. घ. मुद्यम्य. ड. च. छ. झ. ज. मुद्दिश्य. ग. ज. मुत्तज्य. २ ग. ज. सचोत्क्षिप्य. ड. च. झ. ज. ट.
समुद्यम्य. ३ इदमर्थं ज. दृश्यते. ४ ज. तदस्त्रं प्रहितं वीक्ष्य वसिष्ठः प्रत्युवाचह. ५ च. छ. ह्येषः. ६ घ. तन्निदर्शय. ७ ख. घ.
ज. म्येषते. क. म्येषवै. ८ ग. च. छ. ज. क्षत्रस्य तव. ९ क. ड—ट. माग्नेयमुत्तमम्. १० क. तदा. ११ क—घ. च.
ट. रुषितो. १२ क. ग. ज. झ. ज. मोहनं चैव. ड. च. छ. ट. मानंदरौद्रं. ख. चैव वायव्यं. १३ ख. विलेपने. १४ क. ड—
ज. ज. ट. दारुणं. १५ क. ग. वज्रमस्त्रं च. क. जुंभमस्त्रं. १६ क—घ. ज. पिनाकास्त्रं च. १७ घ. शुष्कास्त्रमशनितथा. ड.
च. झ. ज. अशनी तथा. ख. चाशनी तथा. क. अशनी तदा. १८ घ. मस्त्रं सुदर्शनम्. १९ घ. आग्नेयमस्त्रं वायव्यं. ख. ब्राह्म-
चमथनं. २० ट. कपालमथकिङ्किणीम्. ज. कापालिमथकिङ्किणीम्. २१ ड. च. ज. जयतांश्रेष्ठे. २२ ख. शान्तेषु तेषु ब्रह्मास्त्रं.

ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥
 रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥
 प्राञ्ज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव कालाग्रिर्यमदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
 ततोस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥
 निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महातपः ॥ प्रसीद जपतांश्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रोपि निकृतो विनिश्चस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
 तदेतत्समवेक्ष्याहं प्रसन्नैन्द्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थाये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मण्याधिगमाय भार्ययासहदक्षिणस्यादिशि तपश्चरति विश्वामित्रे ब्रह्मणा तदाश्रममेत्यतस्मै राजर्षित्वदानेन स्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण स्वाभीप्सितानवासेः पुनस्तपश्चरणम् ॥ २ ॥ अत्रावसरे त्रिशङ्कुनाराज्ञाः शरीरं स्वर्गजिगमिषया वसिष्ठं प्रति तथायाजनप्रार्थना ॥ ३ ॥ तेन तदधिक्षेपे तत्पुत्रान्प्रतितन्निवेदनपूर्वकं तथायाजनप्रार्थनम् ॥ ४ ॥

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिश्चस्य विनिश्चस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
 स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महत्तपः ॥ २ ॥
 [फलमूलाशनो दान्तश्चकार परमं तपः] ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
 हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

वत् । अतो न वक्ष्यमाणेन विरोधः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यस्य मोहनं भयान्मूर्छाजनकं । रौद्रं स्मरणेऽपि भयंकरं । सुदारुणं दुर्दर्शं ॥ १७ ॥ एतदेवाह—रोमेति । अग्नेरिव मरीच्यो विस्फुलिङ्गानिष्पेतुरित्येत्युक्तं ॥ १८ ॥ दण्डश्च प्राञ्ज्वलत् पूर्वास्त्रासेनेति शेषः ॥ १९ ॥ तेजः ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिम्ना । धारय उपशमय ॥ २०—२१ ॥ शमं कोपशान्तिं निकृतः अपकृतः तिरस्कृत इति यावत् ॥ २२ ॥ क्षत्रियबलं बलं धिक् निन्द्यं बलमित्यर्थः । “धिगुपर्यादिषु” इति द्वितीया । ब्रह्मतेजसः ब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलं । तदेव प्रशस्तमित्यावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रभिन्नानि ॥ २३ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकं । प्रसन्नैन्द्रियमानसः परित्यक्तक्षत्ररोष इत्यर्थः २४ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवं पशुपतिवितर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैद्यदर्शनेन रुद्रस्यापरत्वमुपपादितं । अथ पूर्वप्रस्तुत ब्राह्मण्यस्यात्यन्तदुर्लभत्वं दर्शयति नवभिः सर्गैः । तत्र त्रिशङ्कुशरणागत्यनुगुणशक्तिमत्त्वं दर्शयति सप्तपञ्चाशे—ततः संतप्तहृदय इत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महात्मना वसिष्ठेन । कृतवैरः अनेनास्य तपोनाशमूलं दर्शितं । ब्रह्मविदपचारो हि सर्वश्रेयोविनाशकः । दक्षिणां शरावत्यपेक्षया । महिष्येत्यनेन भावित्याजकत्वानुगुणगाहस्थ्यं दर्शितं । महत्तपः परमं यथा तथा ततापेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिर्दर्शयति—अथेति

ति० हे ब्रह्मन् ते बलं अमोघमस्तु अराता विसर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रं मा प्रयुङ्क्ष्वेति यावत् ॥ २० ॥ इति षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. मोहनघोरं. २ ग. ज. प्रोज्ज्वलन् ब्रह्मदण्डश्च. ख. प्रज्वलद्ब्रह्म. ३ क. घ. च. छ. ज. सधूम इव. ४ घ. न्मुनिगणो. ५ छ. जयतां. ६ घ. धारयतेजसि. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. महाबलः. ८ ड. च. छ. झ. ज. अमोघं ते बलं श्रेष्ठ. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. विनिकृतो. १० तदद्भुतमवेक्ष्याहं. ग. ड. च. झ. ज. तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं. ११ क. ख. घ. तसमास्थाये. १२ ग. कारकम्. १३ क. घ—छ. झ. ज. ट. महातपाः. ख. महासुनिः. १४ इदमर्थं ग—छ. झ. ज. दृश्यते. १५ ग—छ. झ. ज. श्वचार. १६ ग. सुमहत्तपः. १७ ज. हविष्यन्दो मधुष्यन्दः.

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विद्महे ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥
विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
तपश्च सुमहत्तमं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ देवाः सैर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ [कौपेन महताऽऽविष्टस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव] ॥
तैपश्चकार कौकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११ ॥
सं वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन सं ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥
वासिष्ठा दीर्घतपस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
वसिष्ठेपुत्रान्दृष्टे तप्यमानान्यशस्त्रिनः ॥ १४ ॥

सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥
अब्रवीत्सुमहात्मानस्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥

शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्शरणागतः ॥ प्रत्याख्यातोस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ अतएवतपसोमन्दफलत्वंदर्शयति—पूर्णइति
॥ ४ ॥ विद्महे आर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ एवमित्यादि-
चत्वारः । ब्रह्माब्रह्मलोकंजगाम । त्रिविष्टपं देवाजग्मु-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्युः सदैन्यः । “मन्युर्दैन्येकतौ-
ऋधि” इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलं एतन्मा-
त्रमत्तपःफलंभवति । ब्राह्मण्यस्यैवमदभिमतत्वा-
दितिभावः ॥ ८ ॥ परमतपः पूर्वकृततपसोप्यतिश-
यितंतपः । परमात्मवान् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥
विख्यातः अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ सशरीरेण आत्म-
नेतिशेषः । परमांगतिं स्वर्गमितियावत् ॥ ११ ॥
चिन्तितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं

सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं-
चनक्रपेरसामर्थ्यात् नापितादृशकर्मविधानाभावात्
“सशरीरएवस्वर्गलोकमेति” इतिश्रुतेः । किंतु ।
त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीतिपूर्वकल्पवृत्ततज्ज्ञा-
नादितिमन्तव्यं । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥
तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थं
॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्धः । यत्रतेपिरे । तत्र-
गत्वेतिशेषः । शतंवासिष्ठानिति । बह्वर्थेशतमिति-
निपातनात्सामानाधिकरण्यं ॥ १४ ॥ सइतिसा-
र्धः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मा-
नस्सुमहात्मानइति व्यत्ययेनप्रथमा ॥ १५ ॥ शरणं

वि० परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥ ति० शरणंगतोऽन्येषांरक्षणांशरणंगतोपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्य-
र्थः । शि० वः युष्माकं । शरणं रक्षकत्वं । गतः ज्ञातवानहं शरणं रक्षायथास्यात्तथा । शरण्यान् शरणहितान् । वयुष्मान् ।
प्रपद्ये प्राप्तोस्मि । एकशरणशब्दोभावप्रधानः । गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वं “गमिरवबोधने” इत्यादिव्याख्यानेस्पष्टमेव । वइत्युभ-

[पा०] १ घ. ब्रह्मलोकान्पितामहः. २ क. घ. ड. च. ज—ट. त्वांहि. ३ ऋषिगणास्सर्वे. ४ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते.
५ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. तपश्चचार. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. धर्मात्माकौकुत्स्थपरमात्मवान्. ७ क. घ. कुलन-
न्दनः. ८ क. ख. ग. ड. छ—ट. स्वशरीरेण. ९ ड. छ. झ. ज. देवतानांपरागतम्. १० ड. च. ज—ट. वसिष्ठंसमाहूय.
क. छ. वसिष्ठं च. ११ क. घ. प्रययौ. १२ क. ख. ग. समाहातेजाः. ड. च. छ. झ. ज. सुमहातेजाः. १३ घ. वसिष्ठस्यच-
तान्पुत्रांस्तप्य. ज. ट. वासिष्ठान्संदर्शयत्तप्य. १४ ड. च. ज. झ. ज. न्मनस्विनः. १५ घ. महातेजाः. १६ ग. त्सुमहा-
भागान्. घ. सुमहातेजाः. १७ ड. च. ज—ट. प्रपन्नोऽहं. १८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. शरणंगतः.

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ ते मां भवन्तः सिद्धयर्थं याजयन्तु समाहिताः ॥
 सशरीरो यथाऽहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥
 तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

वासिष्ठैःपित्रतिक्रमेणयाजनानङ्गीकारे त्रिशङ्कुनातान्प्रतिस्वस्ययाजकान्तरानुसरणवचनम् ॥ १ ॥ वासिष्ठैश्चण्डालतांप्रा-
 पितेनत्रिशङ्कुनाविश्रामित्रमेत्यस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंयाजनप्रार्थना ॥ २ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वर्गपुरं पुनः ॥ याजने भगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 अवमानं च तत्कर्तुं तस्यै शक्यामहे कथम् ॥ ६ ॥

रक्षितारं आगतः “शरणं गृहरक्षित्रोः” इतिवचनात् ।
 रक्षित्रप्रेक्षया आगतोहं । शरण्यान् शरणसमर्थान् ।
 शरणं प्रपद्ये रक्षित्वं प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतः प्र-
 त्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्यार्या एव गन्तव्य इत्य-
 त्राह—प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥ किमर्थं शरणागति-
 स्तत्राह—यष्टुकाम इति । तत् यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥
 शिरसेतिसार्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः
 अवहिताः ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानृते अन्यां कांचन गतिं
 यजनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पुरोधाः पुरो-
 हितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्थः । तस्मात् वसि-
 ष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तस्यारक्षकत्वे भवन्त एव रक्ष-

का इति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां फलं दर्शयत्यष्टपञ्चाशो—ततस्त्रिशङ्को-
 रित्यादि । क्रोधसमन्वितमिति शतविशेषणं ॥ १ ॥
 शाखान्तरं आश्रयान्तरं ॥ २ ॥ न शक्यं त्वयैक्ष्वाके-
 णेत्येषः । सत्यवादिनः तस्येत्येषः ॥ ३ ॥ अशक्यं
 यं क्रतुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेय-
 बालिशः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्थः । तत्

यान्वयि शब्दाधिकारश्च । यद्वा शरणं स्वेप्सितप्रध्वंसेन वधप्रायं गतः प्राप्तोहं शरणं जीवनालंबो यथा स्यात्तथा बोधुष्मान् प्रपद्ये ।
 ‘शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि’ इति मेदिनी ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणान् अन्वर्थं ब्राह्मणान् ॥ १८ ॥ इति सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ति० सोवाचेति “सोचिलोपेचेत्—” इति साधु ॥ ४ ॥ ति० त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख नभिवाद्यप्रसादये. २ घ. च. सिद्धार्थ. ३ ड. च. छ. झ. ज. यथाहंवै. ४ क. ग. घ. च. छ. ज.
 कंचन. ख. किंचन. ५ क. घ. च. इक्ष्वाकूणांतु. ६ क. घ. च. नृपान्सदा. ७ ज. अस्मादनन्तरं. ८ च. झ. ज. प्रत्याख्यातोसि.
 ९ ड. झ. ज. दुर्मेधाः. १० घ. इक्ष्वाकूणांतु. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. परमागतिः. १२ ग. मितिहोवाच. झ. ज.
 मिति सोवाच. १३ ग. कथंशक्ताः क्रतुंतव. ख. घ. ड. झ. क्रतुंशक्ताः कथंचन. च. ज. क्रतुंशक्ताः कथंचतत्. १४ घ. स्वपुरंततः.
 १५ ख, ड—ट. अवमानंकथं कर्तुं. क. घ. अवमानंवयंकर्तुं. १६ ख. ग. ड. छ—ट. तस्य शक्यामहे वयम्.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 प्रत्याख्यातोऽसि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ शेषुः परमसंकुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
 [तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशमृषिपुत्रैश्च भाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः] ॥ ११ ॥
 अथ राज्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
 चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ १२ ॥
 तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ १३ ॥
 एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १५ ॥
 कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १६ ॥
 किमार्गमनकार्यं ते राजपुत्र महोबल ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १७ ॥
 अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातोऽसि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १९ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ २० ॥

असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामितिद्वौ । अन्यां-
 गतिं याजकान्तरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ घोराभिसंहितं साक्षा-
 त्कुलगुरुं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितान्तराश्रयण-
 रूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमि-
 तिकरणद्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ एवमित्यर्थः ॥ १०—११ ॥
 अत्रचण्डालत्वं तत्सादृश्यमात्रं । किंतुक्षत्रियत्वप्रहा-
 णेनचण्डालत्वजातिप्राप्तिः । ब्राह्मणत्वादिजातेः कर्ममू-
 लत्वेनतदपायेतदपायादित्याह—अथेत्यादि सार्धः ।
 चण्डालतांगतः वक्षस्थं यज्ञोपवीतमेववर्ध्यासीदित्यर्थः ।
 नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीतांबरमेवचण्डालार्हनीलवस्त्रं-
 जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वस्थितराजतेजएवनीलवर्णो-
 भवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यं । परुषः रूक्षाङ्गः ।
 ध्वस्तमूर्धजः ह्रस्वकेशः । चित्यमाल्यानुलेपः चिता

श्मशानं तत्रभवंचित्यं तादृशमाल्यं अनुलेपः चिताभ-
 स्मरूपोऽङ्गरागश्चयस्यसतथा । आयसाभरणः अयोवि-
 काराभरणः ॥ १२—१३ ॥ परमात्मवान् परमधृतिमान्
 भूत्वा । दह्यमानः दुःखेनेतिशेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठ-
 वैरिणं जगाम ॥ १४ ॥ विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितै-
 हिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्ववंशावमानप्रक-
 टनेनरामस्यकोपोभविष्यतीतिसान्त्वयति—भद्रंतइति
 ॥ १६ ॥ चण्डालतांगतः केनहेतुनेतिशेषः ॥ १७ ॥
 आज्ञाय श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तं कामं यमुद्दिश्यगुर्वाद्यु-
 पासनंकृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनोहेतु-
 विशेषः ॥ १९ ॥ कस्तेकामइत्यत्राह—सशरीरइति ।
 सौम्येति संबुद्धिः । दर्शनंबुद्धिः । तच्चफलं क्रतुशतफ-

शि० हेवीरयस्त्वंचण्डालतांगतः तस्यतेइहागमनेकिंप्रयोजनंतद्वदेतिभावः । एतेनत्रिशङ्कुशापः पूर्वमेवविश्वामित्रेणश्रुतइतिध्व-
 नितं । ति० सौम्यदर्शनेतिसंबोधनम् ॥ २० ॥

[पा०] १ घ. पर्याकुलेक्षणः. २ क. ख. ड—ट. ख्यातोभगवता. घ. ख्यातोवसिष्ठेन. ३ ड. च. छ. झ. स्तथैवहि.
 घ. विशेषतः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. इत्युक्त्वाते. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वस्वमाश्रमम्. ६ अयंश्लोकः क. ड. च. छ.
 ज. दृश्यते. ७ क. संकाशगुरुपुत्रैश्च. ८ ग. रक्तमाल्यानुलेपश्च. क. चित्रमाल्यांगरागश्च. ख. ड—ज. चित्यमाल्यांगरागश्च. घ.
 भ्रष्टमाल्यांगरागश्च. ९ घ. ट. त्यज्यचण्डाल. क. छ. त्याज्यचण्डाल. १० ख. घ—ट. घोरदर्शनम्. ११ घ. किमागमनकृतं
 ते. १२ क. ख. घ. महायशः. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. माकर्ण्य. क. मादाय. ज. मास्थाय. १४ ख. चण्डालएवसः.
 १५ क. अनवाप्यतत्कर्म. १६ क—छ. झ. ज. ट. सौम्यदर्शन.

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २१ ॥
 यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २२ ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २३ ॥
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २४ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २५ ॥
 नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यैः शरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रेण त्रिशङ्कुं प्रतिशरीरसाहित्येनैव स्वर्गप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं शिष्याणां नानाश्रमेभ्यो मुनिगणानयनाय प्रेषणम् ॥ १ ॥
 शिष्यैर्विश्वामित्रं प्रति मुनिजनागमननिवेदनपूर्वकं वासिष्ठानामपहासवचनानुवादः ॥ २ ॥ विश्वामित्रेण तेषां नीचयोनिजनन-
 रूपशापदानम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १ ॥
 ऐक्ष्वाक स्वांगतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते भविष्यामि मां भैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥
 अहमामत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान्राजस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥
 गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण संशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

लं सशरीरस्वर्गः ॥ २० ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलं पापं म-
 यिनास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा “यज्ञो नृ-
 तेन क्षरति” इति वचनात् ऋतुनाशकत्वेनावगतमनृत-
 मपि मयि नास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षि-
 तयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्रुतोपि । ते पुरतश्च-
 तिशेषः ॥ २१ ॥ यज्ञैरिति पूर्वसशरीरत्वसाधनक्रतु-
 शतमुक्तं अत्र नित्यकर्मैतिभिदा । यद्वा पूर्वक्रतुशतं इष्टं
 यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्च नावाप्यते तादृशकृत्वनुष्ठा-
 नमनोरथो नावाप्यत इत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्ते-
 न । शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः ॥ २२ ॥ प्रयतमान-
 स्येति सप्तम्यर्थेषष्ठी । ममेति शेषः ॥ २३ ॥ अत इत्युपस्कार-
 यः । दैवमत्र प्रारब्धफलमदृष्टं । परं श्रेष्ठं । पुरुषहिता-
 हितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषं इदानीं तनधर्मानुष्ठानं ।
 निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्य-

ते अभिभूयते । परमा गतिः इतरतिरस्कारेणैहिकसुख-
 दुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसादं दैवानुकूल्यं
 ॥ २५ ॥ गतिं शरणं । वसिष्ठेन स्वयमाहूतश्चैत्तिक-
 रिष्यसीत्यत्राह—नान्यः शरणमस्तीति । पुरुषकारेण
 त्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जातिचण्डालस्य कदाचित्त्वावनिवृत्तिरस्ति न तु-
 कर्मचण्डालस्येत्याह एकोनषष्टितमे—उक्तवाक्यमित्या-
 दि । साक्षाच्चण्डालरूपिणं चण्डालचिह्नधारित्वान्न-
 शास्त्रगम्यचण्डालभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकेत्या-
 दिचत्वारः ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यकरान् यज्ञसहायकरान्
 ॥ ३ ॥ गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः । अनेनेत्यनेन

शि० सर्वकालसद्गुणत्वात्पान्तरस्यापिमयिसंभावानाकर्तव्येति बोधयितुमाह—यज्ञैरिति ॥ २२ ॥ इत्यष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
 शि० साक्षादेवाब्रवीत् । तुशब्द एवार्थः । साक्षादब्रवीदित्यनेन चण्डालस्साक्षादभिभाषणानर्ह इति निषेधस्यानर्हः स इति ध्वनितं ।
 तेन कर्मणा जात्याचसनचण्डाल इति व्यञ्जितं । अतएव चण्डालरूपिणमिति विशेषणम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. दैवतं परममन्ये. २ ख. नान्यांगतिप्रपश्यामि. ३ क. घ. ड. च. झ. ज. नान्यच्छरणमस्ति मे. ४ ख.
 उक्तवाक्यं तु राजानं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं कृपया कुशिकात्मजः. ५ घ. शापाच्चण्डालरूपिणम्. ड. च. छ. झ.
 ज. साक्षाच्चण्डालतांगतम्. ६ ख. ड.—ट. इक्ष्वाको. क. घ. ऐक्ष्वाको. ७ क. ख. स्वांगतं तेषु. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज.
 तेप्रदास्यामि. ९ घ. माभैषीर्मेनुजाधिप. १० घ. यज्ञसाहायिकान्. ११ क. ख. अनेनैव हिरूपेण. १२ घ. स्वर्गलोकं गमिष्यसि.
 वा.रा. २७

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नैराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शैरणागतः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥
 सर्वाञ्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 सर्वानृषिगणान्वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया ॥ सशिष्यसुहृदश्चैव सत्विजः सैबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥
 ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥
 श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजोत्तमः ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥
 वसिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
 क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणा वा महात्मानो भक्त्वा चण्डालभोजनम् ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥
 एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनः संरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 ये दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥
 अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८ ॥

ऋषिशापकृतरूपस्य ब्रह्मणाप्यवार्थत्वेन जातिचण्डालताऽभावेन मत्तपोमहिमोपबृंहितयज्ञेन सशरीरः स्वर्गगमिष्यसीतिभावः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासेन सद्योलब्धं । तत्रहेतुः—यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ एवमितिसार्धः । शिष्यान् भृत्यान् ॥ ६ ॥ सुहृदः मत्सुहृदः । शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ मद्वाक्यबलेनचोदितः आहूतः यः कश्चनान्यः अनादृतं उपेक्षारूपं चण्डालं याजयतीति निन्दारूपं वा यद्वाक्यं ब्रूयात् तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेन ममाख्येयं ॥ ८ ॥ तस्येति द्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः ॥ ९ ॥ ब्रह्मवादिनां वचनमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यदनादृतवचनं मुनीनां तदपि वक्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपि वदन्ति श्रुत्वेत्यादिषट् । सर्वदेशेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिभित्यर्थः । वासिष्ठशतं च वर्जयित्वेति द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ वासिष्ठं यदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यपि बोध्यं उपसंहारे तथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैव याजनाधिकारात् चण्डालस्य याज्यत्वाधिकारात् तस्य सदसि देवताः कथं हविर्भोक्तारः । लुट् ऋषयश्च कथमिष्टशिष्टभोक्तार इति भावः ॥ १३ ॥ पालिता इति क्षेपोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः ऋषयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीति भावः ॥ १४—१६ ॥ “तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायोनविद्यते” इति न्यायेन चण्डालयाजनमपि जीर्यतीत्यविज्ञाययेदूषन्ति ते भस्मीभूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपञ्च । क्षयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

शेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिभित्यर्थः । वासिष्ठशतं च वर्जयित्वेति द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ वासिष्ठं यदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यपि बोध्यं उपसंहारे तथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैव याजनाधिकारात् चण्डालस्य याज्यत्वाधिकारात् तस्य सदसि देवताः कथं हविर्भोक्तारः । लुट् ऋषयश्च कथमिष्टशिष्टभोक्तार इति भावः ॥ १३ ॥ पालिता इति क्षेपोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः ऋषयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीति भावः ॥ १४—१६ ॥ “तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायोनविद्यते” इति न्यायेन चण्डालयाजनमपि जीर्यतीत्यविज्ञाययेदूषन्ति ते भस्मीभूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपञ्च । क्षयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

शि० महोदयवर्जयित्वेन तेन तस्य वसिष्ठपुत्रानुयायित्वं ध्वनितं ॥ ११ ॥ ति० वासिष्ठं च्छतं तदपि वर्जयित्वेति योजना ॥ १२ ॥ शि० सुरर्षयः सुराश्च ऋषयश्च हविर्भोक्तारः कथं न भोक्तार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पूर्वमनधिकारियाजकप्रयुक्ता शुद्धिहविष उक्त्वा इदानीं अनधिकारियाज्यप्रयुक्ता शुद्धिहविषो बोधयन्नाह—ब्राह्मणा इति ॥ १४ ॥ ति० यत् यस्मात् ॥ १७ ॥ ति० मृतपाः [पा०] १ घ. मिमं मन्ये स्वर्गलोकं. २ क. ख. घ. नरेश्वरम्. ३ घ. ज. ट. शरणगतः. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वा नृषीन्सवाशिष्ठान्. घ. ज. सर्वा नृषिवरान्साधून्. ५ ख. घ.—ट. सशिष्यान्सुहृदश्चैव. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. सैबहुश्रुतान्. ७ ज. यदन्यो. ८ घ. तत्सर्वमखिलोक्तं हि. ९ घ. समाख्येयमनादृतम्. १० ख. तेतुशिष्याः. ११ ख. ज्वलिततेजसः. १२ क. ख. ड. च. झ. ज. वचनं सर्वं. १३ घ. वचनं सर्वं. १४ ख. द्विजोत्तमाः. १५ ड. च. छ. झ. ज. वासिष्ठं च्छतं. क. वासिष्ठं तु शतं. १६ ज. क्रोधपर्याकुलेक्षणम्. घ. क्रोधपर्याकुलाक्षरम्. १७ क. ड.—ज. यथाह वचनं. १८ ड. छ. झ. ट. चण्डालभोजनम्. १९ क. ख. घ.—ट. सर्वे सह महोदयाः. २० ख. क्रोधसंरक्तनयनः. २१ क. इदं वचनमब्रवीत्. २२ क. ग. घ. झ. ज. ट. यदूषयन्ति. २३ ड. च. छ. झ. ज. मृतपास्संभवन्तु ते.

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वित्मान् ॥ १९ ॥
महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥
प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ दीर्घकालं मम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रेणमुनिगणमध्येस्वाभिप्रायनिवेदनेनतैःसहयज्ञोपक्रमः ॥ १ ॥ तथाभागार्थमाह्वानेप्यनागतेषुदेवेषुतपोबलेन
त्रिशङ्कोःस्वर्गप्रापणम् ॥ २ ॥ इन्द्रादिभिःप्रतिरोधे अवाक्छिरस्त्वेनपततातेनमुनिंप्रत्याक्रोशनम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेणत्रिश-
ङ्कुस्तंभनपूर्वकंस्वर्गान्तरसर्जनप्रतिज्ञानेनकतिपयनक्षत्रसर्जनेदेवैस्तत्परिसान्त्वनम् ॥ ४ ॥ देवैस्त्रिशङ्कोर्मुनिसृष्टनक्षत्राणांचतत्रै-
वावस्थानानुमतिपूर्वकंपुनःस्वलोकगमनम् ॥ ५ ॥

तपोबलहृतांकृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥
यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४ ॥
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥
अग्निकल्पो हि भगवाञ्छापं दास्यति रोषितः ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥
गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ तंथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥

पाः शवभक्षकाः ॥ १८ ॥ मुष्टिकाः हीनजातिविशे-
षाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः
विकृतवेषाः ॥ १९ ॥ अदूष्यं उक्तन्यायेनेतिभा-
वः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वशप्तावसिष्ठपुत्राएवेतिगम्यते
॥ २० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनं । निरनुक्रो-
शतां निर्घृणतां । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननूग्रतपस्वि-
त्वेपिक्षत्रियस्यचण्डालयाजनं सर्वथाअन्याय्यमेवेति
कथंयथार्थवादिषुशापप्रवृत्तिरितिचेदत्रोत्तरं । वसिष्ठ-
वैरनिर्यातनकामस्यविश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति
॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-

द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने एकोनषष्ठितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

अथसशरीरस्यत्रिशङ्कोस्वर्गप्रापणंषष्ठितमे—तप-
इत्यादि ॥ १ ॥ अयमितिसार्धः । दायमत्तीतिदायादः
पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंशइतियावत् । तेन पूर्व-
क्षत्रियरूपेण । अनेन इदानींचण्डालरूपेण । शरीरेण
देवलोकजिगीषया स्वर्गस्ववशीकर्तुमिच्छया । मांशर-
णंगतः ॥ २ ॥ यथेतिपञ्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्य-
मितिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यकार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ स-

शववस्त्रादिहारिणः ॥ १८ ॥ ति० मुष्टिकानाम तन्नामानः । इदानीं डोंवाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ इत्येकोनषष्ठितमस्सर्गः ॥ ५९ ॥

ति० शाला योगबलेन ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. महोदयस्तु. २ क. च. ट. मदूषयत्. घ. ज. हिदूषयन्. ३ ड. झ. ज. ट. हताञ्जाला. ४ क.
ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. खेनानेन. घ. स्वकेनैव. ५ ग. ड. च. छ. झ. ज. देवलोकं. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट.
ऊचुस्समेतास्सहसा. ७ ड. झ. ज. ट. रोषतः. ८ क. ग. च. छ. ज. प्रवर्ततां. ९ ड. च. छ. झ. ज. यथादिवि. १० क.
ख. च. छ. ज. ततःप्रवर्ततां. घ. ड. झ. ज. ट. ततःप्रवर्त्यतां.

एवमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभैवत्क्रतौ ॥ ८ ॥
 ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥
 ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
 नाभ्यागमंस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
 दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥
 स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मेया हि तपसः फलम् ॥ रीजन्स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥
 देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥ सहै सवैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्छिराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीन्परान्पुनः ॥ २० ॥
 नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिर्मध्ये मेहायशाः ॥ २१ ॥

मधितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ६—७ ॥ ता-
 स्ताःक्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः ।
 सुवमुद्यम्येतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ मन्त्रवदितिक्रि-
 याविशेषणं । यथाकल्पं कल्पसूत्रमनतिक्रम्य । यथा-
 विधि यथाशास्त्रं ॥ ९ ॥ महताकालेन द्विस्त्रिंशन्वावृ-
 त्त्या । सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्थः । ना-
 भ्यागमन् अनधिकारिणा अन्यायेनच कृतमकृतमि-
 तिन्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ सुवमुद्यमनं कोपजचेष्टा-
 विशेषः ॥ १२ ॥ पश्येतिसार्थः । त्वदभिमतयागस्त्वा-
 स्तामितिभावः । एषइत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवी-

र्येण । दुष्प्रापं अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वार्जितं सु-
 द्वार्जितं । स्वतेजसा स्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥
 मुनीनांपश्यतां मुनिषुपश्यत्सुसत्सु ॥ १५ ॥—देवेति-
 चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७—
 १८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ सृजन् अभू-
 दितिशेषः । असृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ मुनिमध्येस्थितए-
 व दक्षिणांदिशमास्थाय तामधिकरणंकृत्वा । नक्षत्रमा-
 लां सप्तविंशतिनक्षत्रमालां । यथोत्तरतोऽधुवोचलस्ति-
 ष्ठति एवंत्रिशङ्कुंस्तिष्ठतु । तंपरितोयथासप्तर्षिमण्डलं त-
 द्वदत्रापिभवतु । तत्रयथानक्षत्राणि तद्वदत्रापीत्यर्थः

शि० मन्त्रकोविदाः मन्त्रोपलक्षितयागनिपुणाः ॥ ९ ॥ शि० सक्रः अतिक्रियासहितः । अधः कोपान्तर्धारणासमर्थः ।
 कइत्यत्रकृधातोः “घञर्थेकविधानं” इतिकः । नञपूर्वकधारणार्थकधाधातुप्रकृतिककप्रत्ययान्तोऽधइति । अतएवक्रोधसमाविष्ट
 इत्यनेननपौनरुक्त्यं । ति० सक्रोधः कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ ति० हेराजंस्त्वं तस्यतेजसा वैभवेन दिवंव्रज । कुद-
 त्वात्पुनरुक्तिर्नदोषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ट. एवमुक्ताः. २ क. ख. घ. च. छ. झ. ज. संजहुस्ताःक्रियास्तदा. ज. ट. संचक्रुस्ताःक्रियास्तदा. च.
 छ. ज. चक्रुस्तास्ताःक्रियास्तथा. क. ख. क्रियास्ततः. ३ घ. महाकतोः. ४ घ. यथावन्मन्त्रकोविदाः. ५ ड. च. छ. झ. ज.
 सादातत्र. ख. घ. ज. ट. स्ततस्तत्र. क. स्तत्रतत्र. ६ ड. च. छ. झ. ज. कोपसमाविष्टो. ७ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वश-
 रीरेण. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वर्गगच्छनरेश्वर. ९ ज. किञ्चिदप्यस्ति. घ. किञ्चिदत्रास्ति. १० घ. मयाद्यतपसः. ११ क.
 ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. राजंस्त्वं. १२ क. ख. ग. नराधिपः. १३ ट. देवलोकगतं. ड. च. छ. झ. ज. स्वर्गलोकगतं.
 १४ घ. सहस्राक्षस्तुरगणैः. १५ च. छ. स्वर्गकृतालयः. १६ ख. अपतद्भुवि. १७ ज. ट. क्रोधमाहारयत्तीव्रं. ग. रोषमाहारय-
 स्तीव्रं. १८ ड. च. झ. नक्षत्रवंशमवरं. १९ ग. ड. च. छ. झ. ज. ऋषिमध्ये. २० क. ग. घ. महातपाः.

सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अन्यमिन्द्रं कारिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥

दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः ॥ [सैकिंनरमहायक्षाः सहसिद्धाः संचारणाः]

विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३ ॥

अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥

सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ॥ आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥

स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥

यावलोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥

एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥

एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ३० ॥

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिषु जाज्वलन् ॥ अवाकिष्ठरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ सृष्ट्वेति सार्धः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं । द्वितीयाध्यान्ते इति संकल्प्येत्युपकार्यं । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि विद्यमानलोकस्यान्येन्द्रं करिष्यामि । अनिन्द्रको-लोको वा स्यात् । इन्द्ररहितं लोकान्तरं वा करिष्यामीत्यर्थः । अतएवाहुराचार्याः “अन्येन्द्रं कंभुवनमन्यदनिन्द्रकं वा कर्तुं क्षमेकविरभूदयमन्ववाये” इति । अस्मिन्नर्थे इन्द्रं नाशयिष्यामीत्यर्थः स्यात् । सोऽनुचितः । सृष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधात् । “दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे” इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो भवितुमर्हति मया सृज्यमानस्य स्वर्गस्यान्यमिन्द्रं करिष्यामि अथवा मया सृज्यस्वर्गलोकोऽनिन्द्रको वास्तु तत्र त्रिशङ्कुरे वेन्द्रो भवतु तत्परिवारान् सृजेयमिति तादृशदेवान्स्रष्टुमुपचक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परमसंभ्रान्ताः स्वप्रतिस्त्रेति दुस्सहत्वादिति भावः । सानुनयं ससान्वं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । नार्हति अदुष्टत्रैवार्णकसंभ्यत्वात् स्वर्गस्येति भावः ॥ २४ ॥

तेषामिति चत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रं वदति प्रतिसान्त्व ॥ २६ ॥ स्वर्गोस्तु अयं त्रिशङ्कुस्थितिदेश एवेति शेषः । मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएव मामकानि । लोकाः भूरादयः । यावद्वरिष्यन्ति स्थास्यन्ति । सर्वशः सर्वप्रकारेण । ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायां लोड् । तत् पूर्वोक्तं । अनुज्ञातुं अङ्गीकर्तुं ॥ २७—२८ ॥ एवमुक्ता इत्यादिसार्धाः पञ्च ॥ २९ ॥ सर्वशः सर्वाणि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः तत्पथात्प्रसिद्धानादि ज्योतिश्चक्रमार्गात् ॥ ३० ॥ तेषु त्वत्सृष्टेषु । जाज्वलन् अतिशयेन प्रकाशमानः । अवाकिष्ठराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमरसन्निभः तेजसा अमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुव इवेति भावः ॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणि ध्रुवमिवेति भावः । स्वर्गलोकगतं तथा स्वर्गलोकगतमिव । कृतार्थमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारद्योतकं वचनं ॥ ३३ ॥

तनि० लोको वा स्यात् सेन्द्रं लोकान्तरं वा स्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकस्यात् विद्यमानं भुवनमिन्द्ररहितमनायकं वा स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ ति० स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २७ ॥ ति० बाढमित्येव आहेति शेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रति संधाय

[पा०] १ क. कृत्वा नक्षत्र. २ ज. चक्रोधात्. क. ख. ग. संक्रोधात्. ट. सक्रोधस्त्रष्टुं. ३ ज. संचारणाः. ख. सुरर्षि-भाः. क. सुरर्षयः. ४ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते. ५ ज. सुरासुराः. ६ ग. नार्हत्येष. ज. नार्हतीति. घ. न चार्हति. ७ क. ख. घ. ज. तेषां तुव. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. आरोहणं प्रतिज्ञातं. ज. आरोहणे. ९ क. घ. ज. रेवशाश्वतम्. ट. रेप. १० क. ध्रुवा-णिच. ११ झ. यत्कृतानि. १२ ग. तानि सर्वाणि. १३ ग. घ. च. ज. ज्योतिषु जाज्वलुः. १४ क. ट. स्वर्गलोकगतं. घ. ब्रह्मलोकगतं. क—ट. गतं यथा. १५ ड. च. छ. झ. ज. ऋषिमध्ये. १६ क. ड—ट. मित्येव देवताः.

ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः ॥ जग्मुर्धृथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अंबरीषेणयजनारंभेइन्द्रेणगूढंयज्ञपशोरपहारेपुरोहितेनानुकल्पतयाराजानंप्रतिनरपशोरानयनचोदना ॥ १ ॥ पशुक्रयणाय पर्यटताराज्ञाभृगुतुन्देकचीकमृषिंप्रतिगोशतसहस्रस्त्रीकारेणपशुभावेन सुतविक्रयणप्रार्थना ॥ २ ॥ मातापितृभ्यांज्येष्ठकतिष्ठयोर्विक्रयणानङ्गीकरणे अंबरीषेणपरिशेषादात्मविक्रयनिश्चयात्स्वयमुपागतेनशुनश्शेषेनाश्रामध्यमेनसहनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रो महात्माऽथ प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलस्सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥
महान्विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तपस्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामो वैरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं दुरोधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
तस्यैव यजमानस्य पशुमिन्द्रो र्जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदंमब्रवीत् ॥ ६ ॥
पशुरद्य हतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं मेहृद्व्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

यज्ञस्यान्तइत्यनेनविश्वामित्रेणयजमानप्रतिनिधिकृत्वा यज्ञःसमापितः । देवैर्भागश्चगृहीतइतिगम्यते ॥ ३४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

॥ १ ॥ योहंदक्षिणांदिशमास्थितः तस्यमेमहान्विघ्नः प्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायांदिशिर्वर्तमानेषु । पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु । तत्तीरेष्वित्यर्थः । महात्मनः हेमहात्मानः ॥ ३—५ ॥ विप्रः पुरोहितइतियावत् ॥ ६ ॥ दुर्नयात् अनवधानादित्यर्थः । हतः केनापीतिशेषः । प्रनष्टः अदृष्टः । नशददर्शनइतिधातोर्निष्ठा । दोषाः पशुनाशादयः ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं एतत् पशुनाशनिमित्तकं । नरंवा आनयस्व गोभिःक्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः । यावत्प्रवर्त-

अथ शरणागतशुनःशेपरक्षणोचितशक्तिवक्तुं तपोन्तरमाहैकषष्ठितमे—विश्वामित्रइत्यादि । तान् स्वाज्ञयासमागतान् । वनवासिनः स्वतपोवनवासिनः ।

देवतावचनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥ वि० इतिकुशलवयोराख्यानेतृतीयेहिवर्तमानकथासमाप्ता ॥ ३४ ॥ इतिषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६० ॥

ति० सर्वास्तान्विनयान्वितानितिपाठान्तरं ॥ १ ॥ ति० दक्षिणांदिशं आ समन्ताद्वाप्य स्थितः अयं त्रिशङ्कुरूपः महाविघ्नः । अस्माकंतपोनाशकत्वात् तच्छायाक्रान्तत्वाच्चायंदेशोतःपरंतपोऽयोग्यइतिभावः ॥ २ ॥ शि० पुष्करेषु तीर्थविशेषे । बहुवचनमादरार्थं । महात्मनः अतिप्रयत्नशीलमुनीनां । एकवचनंजात्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥ ति० अभ्याहृतः इदानींअस्माभिरानीतः पशुः तवदुर्नयात् खत्पापवशात् तावकरक्षिणांप्रमादाच्चप्रनष्टः ॥ ७ ॥ ति० एतत् पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महत्प्रायश्चित्तस्यकारणं । प्रक्रान्तंकर्मयावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । तावत् ततःप्रागेव । नष्टपशुमन्विष्यानय । तत्प्रतिनिधित्वेनक्रीत्वानरंवापशु-

[पा०] १ घ. ड. च. छ. झ. ज. ऋषयश्च. २ ड. च. छ. झ. ज. महातेजाः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. न्वीक्ष्यतानृषीन्. ४ ग. स्तान्सर्वान्वनवासिनः. ५ क—घ. झ. ज. महाविघ्नः. ६ घ. दक्षिणामास्थितोदिशं. ख. दक्षिणांदिशमास्थितः. ७ क. प्रवेक्ष्यामः. ग. ट. प्रवत्स्यामः. च. प्रयास्यामः. ८ घ. ज. तप्यामहे. ९ घ. ज. वयम्. १० क. घ. च. ज. पश्चिमस्यां. ११ ख. महामुनिः. ख. घ. च. महामनाः. १२ क. ख. तपश्चरिष्यामि. १३ क—घ. ज. परंतद्धि. ड. च. छ. झ. ज. सुखंतद्धि. १४ क. महाबाहो. १५ ख. दुरोधर्षः. १६ क. घ—ट. पतिर्महान्. १७ ख. तस्यैवयजमानस्य. १८ घ. जहारच. १९ ख. पशौविप्राः. २० ख. मब्रुवन्. २१ ड. झ. पशुरभ्याहतो. ख. घ. ज. पशुरद्याहतो. २२ ज. मखस्यैतत्. ट. मघस्यैतत्. २३ ज. समाप्यते.

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ॥ भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥
 तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥
 पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥
 गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३ ॥
 सर्वे परिहृता देशा यज्ञीयं न लभे पशुम् ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो महातेजा ऋचीकर्त्स्नव्रीहचः ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
 ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६ ॥
 अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
 तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
 प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठैः पितृषु वल्लभाः ॥ मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनश्शेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्व माम् ॥ २० ॥
 [अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः] ॥ २१ ॥
 गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२ ॥

ते प्रवर्तिष्यते “यावत्पुराणिपातयोः—” इति लङ् । ता-
 वत् ततः पूर्वमेव । अश्वमेधेपशुविसर्जनानन्तरं कर्मका-
 लस्यन्यवहितत्वादिति भावः । वाकारेण पशुवान्विष्या-
 नयस्वेतिलभ्यते ॥ ८ ॥ सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः ।
 मूल्यभूताभिरिति शेषः ॥ ९ ॥ देशानिति जनपदादि-
 सर्वविशेषणं ॥ १० ॥ सइतिच्छेदः । भृगुतुन्दे भृगो-
 र्गिरितटस्य तुन्दे अभ्यन्तरे । भृगवाख्यऋषिवासस्या-
 नप्रदेशे वा ॥ ११ ॥ सार्धे एकान्वयः । तं मुनिं । इदं
 वक्ष्यमाणं । वच उवाच । ब्रवीतीति द्विकर्मकः ॥ १२ ॥

पशोः अर्थे प्रयोजनाय । पशुप्रतिनिधिर्यमित्यर्थः ।
 यदि विक्रीणीषे विक्रीणीयाः । तदा कृतकृत्योऽस्मि कृता-
 र्थः स्यां ॥ १३ ॥ परिहृताः संचरिताः । याज्ञीयं य-
 ज्ञायहितं । “तस्मैहितं” इति छः । वृद्धिरार्थः । इतः
 एतेषु सुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १४ ॥ कथंचन
 बहुमूल्येनापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते । “अ-
 प्रतिषिद्धमनुमतं भवति” इति न्यायात् शास्त्रेणापत्यदा-
 नविक्रययोर्निषेधेपि मूलावसादे धर्मायापत्यदानवद्यज्ञा-
 यापत्यविक्रयो न दोषायेति भावः ॥ १५—१६ ॥ कनीय-

मानयेत्यर्थः । शि० यावत्कर्मप्रवर्तते तावदेवनरं पशुं शीघ्रमानयस्व । एतदेव अघस्य अघविशिष्टपुरुषस्य । प्रायश्चित्तं अनवधान-
 ताजनितापशोधनं । “प्रायःपापमिति प्रोक्तं चित्तं तच्छोधनं स्मृतं” इत्यनुशासनम् । एतेनोपायान्तरं नास्तीति सूचितं । हिवाद्यद्दौ
 एवार्थे ॥ ८ ॥ शि० कापथ्यभ्रमवारणाय तादृशानुरागे सदाचारं प्रमाणयन्त्याह—प्रायेणेति । पितृषु वल्लभाः पितृनिष्ठानुरागविषयी-
 भूताः । भवन्तीति शेषः । ति० पितृषु पितृणां । रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं ।
 मन्ये अर्थादिति शेषः ॥ २० ॥ इत्येकषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ झ. पुरुषर्षभः. २ ग. रम्याणि. ३ ख. तं पुत्रसहितं. ४ क. ख. समहीपतिः. ५ ड—ट. भृगुतुंगे. ख. भृगुपुत्रं.
 ६ क. ख. उवाच महातेजाः. ७ ग. झ. महर्षिः. ८ ग. सइदं वचः. क. घ. तदिदं वचः. ९ ड. च. छ. झ. ज. परिगतादेशाः.
 ट. परिहृतादेशाः. ख. ज. परिहृतादेशाः. १० ग. ड. ज. झ. ट. यज्ञीयं. ११ ख. कमतोमम. घ. कंततोमम. १२ ख.
 स्त्रिदमब्रवीत्. १३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. मंबरीषमिदं वचः. ख. घ. मंबरीषं महातपाः. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 शुनकंप्रभो. १५ क. प्रायेण तु. १६ झ. ज्येष्ठः पितृषु वल्लभाः. ज. ज्येष्ठा हि पितृवल्लभाः. १७ ख. स्नान्मोक्ष्ये कथं सुतम्. १८ घ.
 राजानं वाक्यमब्रवीत्. १९ ड. झ. ज. विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं. क. घ—ट. राजपुत्र. २० अयं श्लोकः ड. च. छ. झ.
 ज. दृश्यते. २१ क. नरेश्वर.

अम्बरीषस्तु राजर्षीं रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेषं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अंबरीषेपुष्करक्षेत्रमेत्यमध्याह्नेविश्रममाणेशुनश्शेषेनतत्रतपस्यन्तंविश्वामित्रमेत्य निजवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकराजकार्याविरो-
धेनस्वरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ विश्वामित्रान्मन्त्रद्वयमुपलब्धवताशुनश्शेषेनसहनगरमागततेनांबरीषेणयागोपक्रमः ॥ २ ॥ तत्रपशू-
कृतेनशुनश्शेषेनविश्वामित्रोपदिष्टगधाभ्यामिन्द्रोपेन्द्रस्तवनेतुष्टेनेन्द्रेणतन्मोचनपूर्वकराज्ञोयज्ञफलदानम् ॥ ३ ॥

शुनश्शेषं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्राम्यत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेषो महायशाः ॥ पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥

विर्वर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ पपाताङ्के मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मात्मन्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सौन्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

समित्यकारान्तत्वमार्ष ॥ १७—२३ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेषस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—
शुनःशेषमित्यादि ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्य तस्मि-
न्विश्राम्यतिसति । आगम्येत्यत्र “वा ल्यपि” इत्यनु-
नासिकलोपाभावः पक्षे । मातुलं “कूचीकायकौशिकी-
प्रतिपादिता” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तृष्णयापिपासया ।
प्राणपरित्राणलोभेनवा । श्रमेण अध्वश्रमेण मातुल-

त्वादङ्कपतनं ॥ ३ ॥ नास्ति अरक्षकत्वादसत्प्रायाइ-
त्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ त्रातेत्य-
र्थः । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ यथाचराजाकृतका-
र्यः स्यात् अहंच अव्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्त-
मं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तथाकुरुष्वेतिशेषः
॥ ६ ॥ भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ यस्यप्रयोजनस्यकृते यत्प्रयोज-
नाय । तादर्थ्येऽव्ययं । पुत्रान्जनयन्ति । मम युष्मा-
कंच परलोकहितार्थाय धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य
अयंकालआगतः “जीवतोर्वाक्यकरणात्” इतिस्मृतेः

ती० अङ्के समीपे ॥ ३ ॥ ति० अव्ययः धर्मलोपाभाववान् । अश्रीयां प्राप्नुयां । शि० राजकार्यसिद्धिमन्तराखरक्षामहंन-
वाञ्छामीतिबोधयितुंलेखितं प्रार्थयन्नाह—राजेति ॥ ६ ॥ वि० भव्येन प्रसन्नेन ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. अंबरीषोमहातेजाः. २ ख. घ. सत्वरम्. ३ ख. शुनश्शेषंतुराजर्षिः. घ. शुनश्शेषंमहाराज. ४ क. घ.
महातपाः. ५ ड. नरश्रेष्ठ. ६ ख. गृहीत्वाथ. ७ क. महाबलम्. ख. महाबलः. घ. महातपाः. ज. सुमहायशाः. ८ ड. छ.
ज. झ. अ. व्यश्रमत्. क. ग. विश्राम्यत्. घ. विश्राम्य. ९ ज. ट. पुष्करेतीर्थे. १० क—घ. च. ज. ट. पुष्करंश्रेष्ठमागम्य.
ड. छ. झ. ज. पुष्करंज्येष्ठमागम्य. ११ परमात्मनः. १२ क—च. ज—ट. विषणवदनो. १३ क. पपातामे. १४ ज.
मुनिराम. क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. मुनेराम. १५ क. ख. नचवान्धवाः. १६ क. ड—ट. नरश्रेष्ठ. १७ घ. सर्वेषाम-
पिकौशिक. क. ख. भावन. १८ घ. सुदुर्लभम्. १९ क. ख. ड. च. ज. झ. ज. समेनाथो. ग. ममनाथोह्यनाथस्य. २० ज.
ट. ते. सा. २१ क. धर्मज्ञ. घ. धर्मात्मा. २२ ज. ट. शान्तयिला.

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रैयच्छत ॥ ११ ॥
 नाथवांश्च शुनश्शेपो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
 कथमार्त्तमुतान्हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
 निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्राक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥
 कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिर्वैरस्तथा ॥ शुनश्शेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् ॥ १८ ॥
 [इदमर्हं मुनिश्रेष्ठो विश्वामित्रो महातपाः] ॥
 पवित्रपाशैरसक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
 [* इन्द्राविष्णू सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक] ॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ॥
 अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
 शुनश्शेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

॥१९॥ शरणं रक्षणं । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्वे इति । प्रयच्छतेति बहुवचनेन युष्मासु यः कश्चन भवत्विति सूच्यते ॥११॥ मयारक्षितो नाथवान्भवतु । कृतं स्यादिति शेषः ॥१२॥ साभिमानं सगर्वं । सलीलं सपरिहासं ॥१३॥ भोजने भोज्ये । प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥१४॥—१५॥ निस्साध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितं । धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात् । विगर्हितं भ्रष्टं । इदमुभयं क्रियाविशेषणं । दारुणं पितृभक्तिरहिततयापरुषं । अतएव रोमहर्षणं रोमाश्च विकारकरं ॥१६॥

अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यं । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयं निर्भयं यथाभवतितथा । रक्षां मन्त्रितभस्मधूल्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥ १८ ॥ पाशैः दर्भरशनादिभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवतानकं । “वैष्णवो वै देवतया यूपः” इति श्रुतेः । वाग्भिः बक्ष्यमाणगाथाद्वयरूपभिः । अग्निप्रत्युदाहर स्तुहि । अग्न्यभिमुखो भूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजंचस्तुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथे दर्शयति—इमे इति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये । एका इन्द्रविषया । अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्यां । सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥—शुनश्शेप इत्यादि

शि० भोजने प्राप्तपायसादिभोज्ये । पतितं श्वमांसमिव अकार्यकार्यध्वंसकमेव । पश्यामः । यथाऽग्निहोत्रिणां भोज्ये पायसादौ पतितं श्वमांसं भोजनरूपकार्यमात्रध्वंसकं तथा रक्षणीयस्वसुतरक्षासमये प्राप्तेषाऽन्यसुतरक्षा अवश्यकार्यस्वसुतरक्षामात्रविघातिकेत्यर्थः । एकइवशब्दएवार्थः । इति वयं पश्यामः निश्चिनुमः । एकइवशब्दइत्यर्थकः ॥ १४ ॥ शि० जातिषु श्वपचजातिविशेषेषु ॥ १७ ॥ ति० निरामयां सर्वदुःखनाशिकां ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. तस्य जीवित. २ क. ख. सर्वे च कृतकर्माणः. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. व. प्रयच्छथ. ४ क. ख. घ. ड. च. झ. व. ट. श्चाविघ्नतो भवेत्. ५ ख. छ. ट. ममापि च कृतं वचः. ६ ड. च. झ. मुनेस्तद्वचनं. त. ज. ऋषेस्तु. ७ ड. च. छ. झ. ज. मधुच्छन्दादयः. ट. मधुस्यन्दादयः. ८ ड. सुतान्दत्त्वा. ९ घ. कोपसंरक्त. १० क. ख. च. ज. श्वमांसभोजनाः. पूर्णवर्षसहस्रंतु. श्वमांसभोजिनस्सर्वे इत्यनयोरर्धयोः ट. पुस्तके व्युत्क्रमोद्दश्यते. ११ ग. मनुवर्तथ. १२ ख. ग. घ. ड. छ. झ. ज. ट. न्मुनिवरस्तदा. १३ ख. मुवाचेदं. १४ क—छ. झ. ज. ट. निरामयाम्. १५ इदमर्थं च. छ. ज. दृश्यते. १६ ड. छ. झ. ट. राबद्धो. * इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. ज. ट. दृश्यते. १७ ख. छ. इन्द्रविष्णू. १८ ड. मुनिपुङ्गव. १९ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. इमे च गाथे.

रार्जसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः ॥ निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥
 तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्सुकः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
 सद्स्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥
 स बद्धो वाग्भिरग्न्याभिरभितुष्टाव वै सुरैः ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतिर्तर्पितः ॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनश्शेषाय राघव ॥ २६ ॥
 स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥
 विश्वामित्रोपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मणापुष्करक्षेत्रमेत्यविश्वामित्रायऋषिपददानम् ॥ १ ॥ पुष्करमेतन्कादर्शनक्षुभितमनसा विश्वामित्रेण तया सह वत्सर-
 दशकं सुखविहरणम् ॥ २ ॥ ततः पश्चात्तप्तेन तेन तद्विसर्जनपूर्वकं हिमवद्गिरौ तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मणा तस्मै महर्षिः शब्ददानम्
 ॥ ४ ॥ तथा पितेनापरितोषात्पुनस्तपश्चरणम् ॥ ५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु त्रैतस्नातं महामुनिम् ॥ अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥
 अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरैश्चिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वाजितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

॥ २१ ॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ सद्-
 स्यानुमते सदस्यानां उपद्रष्टृप्रभृतीनां अनुमते अनुमतौ
 स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दर्मैर्भज्युभिः । कृतलक्षणं कृत-
 लाञ्छनकृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः । पशुकृत्वा उपाकर-
 णादिसंस्कारसंस्कृतंकृत्वा ॥ २४ ॥ इन्द्रं पशुभोक्तारं ।
 इन्द्रानुजं यूपदेवं । तुष्टाव इन्द्रानुजं पुरुषकारीकृत्य
 फलप्रदमिन्द्रंस्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत इन्द्रस्यैव
 फलप्रदत्वमाह—ततइति । प्रीतः स्वस्तुत्यातुष्टः । रह-
 स्यस्तुतिर्तर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्यातोषितः
 ॥ २६ ॥ समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननु हरिश्चन्द्रो ह वै ध-
 सपेक्षाको राजा पुत्रासेत्यादिबह्वचब्राह्मणोक्तेतिहास-

विरुद्धोयंकथमुपपद्यतइति चेन्न । अंबरीषस्यैव हरिश्चन्द्र
 इतिसंज्ञान्तरमित्यविरोधस्यनेयत्वात् ॥ २७—२८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः
 सर्गः ॥ ६२ ॥

पुत्रविषयकूरुशापदानेन क्रोधनिर्जयाभावान्न ब्रह्म-
 र्षित्वसिद्धिरित्याह त्रिषष्टितमे—पूर्णइत्यादि । व्रतस्नातं
 व्रतान्तेस्नातं । समाप्तपुनश्चरणमितियावत् । तपःफल
 चिकीर्षवः तपःफलं दातुमिच्छवः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वम-
 सि । पूर्वतपसाराजर्षिरसि इदानीमृषिरेवासि । अनेन

ती० अभितुष्टाववैसुराविति उपदेशसमये अग्निवाग्भिरुदाहर इमे द्वे गाधेगायेथाइति मुनिनोक्तत्वात् वाग्भिरग्निमभिष्टुतदनन्त-
 रंगाधाद्वयगानेन इन्द्रोपेन्द्रावभितुष्टावेति वेदितव्यं । वैशब्दोऽग्निस्त्वानसमुच्चायकः ॥ २५ ॥ शि० ततः तस्मै । चतुर्थ्यन्तात्तसिः
 ॥ २६ ॥ शि० दशवर्षशतानि सहस्रत्रयवर्षपर्यन्तं ॥ २८ ॥ इति द्विषष्टितमस्सर्गः ॥ ६२ ॥

शि० वर्षसहस्रे वर्षाणि सहस्राणि यस्मिन् त्रिसहस्रात्मके समये ॥ १ ॥

[पा०] १ क. अंबरीषमहाभागशीघ्रंगच्छामहेपुरम्. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. महाबुद्धे. ३ ड. च. छ. झ. ज.
 गच्छामहेवयम्. ४ घ. निवर्तयस्व महाभाग. ५ क. ख. ग. ड. च. ज—ट. समुपाहर. घ. समुदाहर. ६ ऋषिपुत्रस्य
 तद्वाक्यं. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. हर्षसमन्वितः. ख. हर्षेणसोत्सुकः. ८ क. ख. ग. छ. सतस्यानुमते. ९ क. ख. ग.
 पवित्रीकृतलक्षणम्. १० क. पशुरक्तांबरधरं. ११ घ. समयोजयत्. १२ च. ज. सुरान्. १३ च. यथाहमुनि. १४ ख. ग.
 छ. मुनिपुङ्गवः. १५ ड—ट. स्तुतितोषितः. १६ ख. घ. ज. ट. दीर्घमायुस्ततः. १७ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. वासवः.
 १८ ज. ट. बहुविधं. १९ ज. विश्वामित्रोऽथ. २० घ. ज. तपस्तेपे. २१ ज. शतानि सः. २२ ज. विश्वामित्रं. २३ क. ख.
 ड—ट. अभ्यागच्छन्. २४ ज. चिकीर्षया. २५ घ. सानुनयंवचः.

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥
 ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
 तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ अनुगृहीष्व भद्रं ते मदनेन सुमोहितम् ॥ ७ ॥
 इत्युक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः ॥ ८ ॥
 तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव ॥ विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ९ ॥
 अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सत्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥
 बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ॥ सर्वे सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ ११ ॥
 अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १२ ॥
 विनिश्चसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्रोज्जलिं स्थिताम् ॥ १३ ॥
 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विमृज्य कुशिकात्मजः ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥
 स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशः ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १५ ॥
 तस्य वर्षसहस्रं तु धोरं तप उपासतः ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥
 आमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सार्ष्णिगणाः सुराः ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

राजपदाप्रयोगेणक्षत्रियत्वविश्लेषः कियान्कृतइतिगम्य-
 ते ॥ २ ॥ विश्वामित्रो महातेजाभूयस्तेपेमहत्तपइति ।
 अत्रगायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ अथास्यजितेन्द्रियत्वा-
 भावख्यापनायकथान्तरं प्रस्तौति—ततःकालेनेत्यादि ।
 अप्सरश्शब्दएकवचनान्तोप्यस्ति । देवप्रेषितेति सिद्धं
 ॥ ४ ॥ तत्र सरसि । स्नान्तीमेनका जलदमण्डलम-
 ध्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेतिभावः ॥ ५—६ ॥ अनु-
 गृहीष्व मत्कामतापंशमयेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पञ्चप-
 ञ्चचेति दशेत्यर्थः । सुखेनवसन्त्यामित्यन्वयः ॥ ९ ॥

सत्रीडइवेत्यत्र इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १० ॥ बुद्धि-
 रित्यादिद्विकं । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया ।
 अन्तेइतिकरणमध्याहार्य । इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः
 ॥ ११—१२ ॥ विनिश्चसन्नित्यादिद्विकं । वेपन्तीं
 वेपमानां । मधुरैः त्वया किं कृतं कामपरतन्त्रस्यममैवा-
 पराधोयमित्येवंरूपैरित्यर्थः । उत्तरं पर्वतं हिमवन्तं
 ॥ १३—१४ ॥ नैष्ठिकीं व्रतं समापनपर्यन्तां । जेतु-
 कामः इन्द्रियाणीतिशेषः ॥ १५—१८ ॥ महत्त्वमि-

ति० कन्दर्पकृतोदरपौमदः ॥ ६ ॥ शि० सुखेनव्यतिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ शि० तस्मिन् दशवर्षात्मके कालेगतेसत्ये-
 व । संवृत्तः सम्यक्वृत्तवर्तनयस्यसः । महामुनिर्विश्वामित्रः । सत्रीडः अप्सरस्सङ्गहेतुकत्रीडासहितः । अतएवचिन्ताशोकपरायणः ।
 आसेतिशेषः । इवशब्दएवार्थः ॥ १० ॥ ति० मधुरैः मत्प्रार्थनयास्थितासीतितवनकश्चनदोषइत्यादिवाक्यैः ॥ १४ ॥ ति०
 नैष्ठिकीं कामस्याप्यकरणसंकल्पात्युत्कटब्रह्मचर्यविषयां । बुद्धिं दृढनिश्चयं ॥ १५ ॥ शि० अयं महर्षिशब्दं लभतां । एतेनम-
 हर्षिपदलाभमन्तराएतत्तपोनिवृत्तिर्नभविष्यतीतिदेवतानां निश्चयोऽध्वनितः ॥ १७ ॥ वि० देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसंबोधयति—

[पा०] १ ज. ट. महर्षिस्तु. ड. पिधर्मात्मा. २ क. घ. ड. महातपाः. ३ च. ज. झ. ज. परमाप्सरा. ४ क.
 घ—ट. कन्दर्पकन्दर्पवशगो. ५ ड. च. झ. ज. ट. मदनेनविमोहितम्. ज. मदनेनानुमोहितम्. ६ ड. च. झ. ज. तत्रावासमथा.
 ७ घ—छ. झ. ज. ट. मुपागमत. ८ ग. ड—ज. सौम्ये. क. ख. तस्मिन्. घ. रम्ये. ९ ज. सत्यं. १० ख. घ. विघ्नोऽयं स-
 मुपस्थितः. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. सनिश्चसन्. १२ क. ग. घ. प्राञ्जलिस्थिताम्. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. दुरासदम्.
 १४ क. ड—ट. तस्यवर्षसहस्राणि. क. घ. तस्यवर्षसहस्रेण. १५ घ. धोरेतपसितिष्ठतः. १६ ख. ग. ड. च. ज. झ. अमन्त्र-
 यन्. १७ ज. सर्वैकृषिगणाः. १८ ख. स्वागतंतेऽस्तु.

ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह ॥ नैविषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २० ॥
 प्राञ्जलिः प्रैणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् ॥ प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २१ ॥
 महर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा न तौवत्त्वं जितेन्द्रियः ॥ यत्तस्य मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
 विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २४ ॥
 घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ शिशिरे सलिलस्थायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ २५ ॥
 एवं वर्षसहस्रं हि तपोघोरमुपागमत् ॥ २६ ॥
 तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ॥ संभ्रमः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २७ ॥
 रंभामप्सरसं शक्रस्सह सर्वैरुद्रैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रेण स्वतपोभङ्गाय इन्द्रप्रेषितायारंभायाः पाषाणीकरणपूर्वकं क्रोधजयेन तपश्चरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तथोक्ता साऽप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ व्रीडिता प्रौञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
 अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ क्रोधमुत्सृजते घोरं मयि देव न संशयः ॥

त्यस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९—२१ ॥ ततो-
 हंविजितेन्द्रियः यदिमहर्षित्वंभवतादत्तं ततोहंविजि-
 तेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥ नतावत्त्वंजितेन्द्रियः
 विकारहेतुसंनिधानेपियावन्नविकरोषि तावन्तकालंत-
 वजितेन्द्रियत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ आकाश-
 संश्रयः वर्षावरणरहितदेशस्थः ॥ २५—२६ ॥ संभ्रमः
 किमस्मत्पदंकाङ्क्षतइति अस्थानेभयशङ्का ॥ २७ ॥ अहि-
 तंकौशिकस्यचेत्यनेन तद्विषयवैरनिर्यातनार्थं च रंभाप्रे-
 रणमित्यपिगम्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथरंभयातपोविप्रश्चतुष्षष्टितमे—सुरकार्यमित्या-
 दि । लोभनं प्रलोभनं । काममोहेन कामकृतवैचित्र्येन ।
 समन्वितं युक्तं । इह अस्मिन्काले । कौशिकप्रलोभन-
 रूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ व्री-
 डिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्सृ-
 जते उत्सृज्यति । ततः तस्मात् क्रोधोत्सर्जनात् । मे

महर्षेइति ॥ १९ ॥ ति० ब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्य यदि यतः भगवान्नाह नवदति ततोमन्येहंविजितेन्द्रियः ।
 अत्रकाङ्क्षः नविजितेन्द्रियइत्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० निरालंबः गृहाद्यालंबरहितः ॥ २४ ॥ शि० वर्षसहस्राणि त्रिसहस्रवर्षपर्य-
 न्तघोरतपः । उपागमत् अकरोत् ॥ २६ ॥ इति त्रिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ब्रह्मणस्तुवचः. घ. ब्रह्मणोवचनं. २ क. ख. घ—ट. विश्वामित्रस्तपोधनः. ३ इदमर्थं
 ग. पुस्तकवर्जं अन्यपुस्तकेषु न दृश्यते. ४ क. घ. ज. ट. प्रयतोभूत्वा. ५ घ. ट. प्रत्युवाचमहायशाः. ६ इदमर्थं घ. ट.
 पुस्तकयोर्न दृश्यते. ७ ज. महायशाः. ८ क. ख. घ. ड. छ. ज. झ. ज. ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं. ९ ख. यतोमे. १० क. ख. घ.
 ड. छ—ज. भगवान्नाह. ११ ख. तदाहं. १२ ज. ट. तमुवाचमहातेजाः. १३ क. ख. तावद्विजितेन्द्रियः. १४ ख. ज.
 जयस्व. १५ घ. संप्रस्थितेषु. १६ ग. वायुभक्षोचरत्तपः. १७ ड. च. छ. झ. ज. सलिलेशायी. १८ ग. ज. ट. वर्षसहस्राणि.
 क. वर्षसहस्रंतु. १९ ख. तपउग्रंसमागमत्. क. उग्रतपउपागमत्. २० ग. तस्मिन्हितप्यमानेतु. ख. एवंसुतप्यमानेतु.
 २१ ड—ट. संतापस्सुमहानासीत्. २२ ख. सर्वैश्शक्रस्सहमरुद्गणैः. ड—ट. शक्रस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. २३ क. ग. ड. च. छ.
 झ. ज. प्राञ्जलिर्वाक्यं. २४ झ. ट. क्रोधमुत्सृज्यते. ख. घोरमुत्सृजतिक्रोधं. च. ज. ज. क्रोधमुत्सृजतेकूरं. क. ग. घोरमुत्सृ-
 ज्यतेक्रोधं.

ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तथा राम रंभया भीतया तदा ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

मां भैषि रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि त्वं पार्श्वतः ॥ ६ ॥

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं रंभे भेदयस्व तर्पस्विनम् ॥ ७ ॥

सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥

कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा तत एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥

अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

[ध्यात्वा मुहूर्तं तेजस्वी दण्डाहत इवोरगः । त्रसन्क्रोधसमाविष्टो विपर्व इव भानुमान्] ॥ ११ ॥

सहस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ॥ रंभां क्रोधं समाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ १२ ॥

यन्मां लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १४ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुं क्रोधं संतापमौगतः ॥ १५ ॥

तस्य शापेन महता रंभा शैली तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥

कोपेन सुमहातेजास्तपोपहरणे कृते ॥ इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥

बभूवास्य मर्नश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥

नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥

मम । भयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूपं ॥ ३-४ ॥

माभैषिरंभे इत्यत्र आर्षोह्रस्वः ॥ ५ ॥ अहंकोकिलोभू-

त्वा माधवे वसन्तेसति । स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौ-

न्दर्यं । बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य

तथोक्तं । भेदयस्व चलचित्तंकारय ॥ ७ ॥ ललिता

सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं । संप्रहृष्टेन कोकिलरव-

श्रवणजसंतोषवता ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन

रंभाया इत्यनुषज्यते । सन्देहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमा-

गतावेति ॥ १०-११ ॥ तत् रंभाप्रलोभनं । सह-

स्राक्षस्य कर्मेति विज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेन हेतुनानि-

श्चित्य ॥ १२ ॥ शैली शिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रय-

त्ने । “भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययन्त्रार्ककिर्तिषु” इत्य-

मरः ॥ १३ ॥ स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः शापेनेति प-

श्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः ब्रह्मपुत्रो

वसिष्ठ इत्याहुः ॥ १४ ॥ संतापं शापनिमित्तपश्चात्ता-

पं ॥ १५ ॥ वचः रंभाशापरूपं । सच इन्द्रश्च ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरजितैरिति उक्तरीत्या कामक्रोधाहतत्वादिति भा-

वः । इन्द्रियैः हेतुभिः । आसनः मनसः । शान्तिं दुः-

खोपशमं ॥ १७ ॥ मनश्चिन्ता संकल्पः ॥ १८ ॥ न-

च वक्ष्ये कथंचन मौनमेव करिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्वसि-

ति० कोपेन चात्कामेन च ॥ १६ ॥ इति चतुष्पष्ठितमस्सर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सभयंभीतया. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. माभैषीरंभे. ३ क. माधवोरुचिरद्रुमः.

४ ग. मुनिपार्श्वतः. ५ ख. ड. झ. कौशिकंभद्रे. ६ ख. तपोधनम्. ७ ख. कोकिलस्यच. क. ट. कोकिलस्यस. ८ ड. च.

छ. झ. ज. सचैनमन्ववैक्षत. ९ अयंश्लोकः क. च. छ. दृश्यते. १० ड. च. छ. झ. ज. तत्सर्व. ११ घ. कोपसमाविष्टः.

१२ ख. क्रोधयसे. १३ ज. ट. महातपाः. १४ घ. ड. ज. झ. ज. कोपसंताप. क. ख. ग. च. छ. कोपसंताप. १५ क. ख.

ड—ज. मात्मनः. १६ क. शैलीरंभातदाभवत्. ग. ज. शैलीरंभाऽभवत्तदा. १७ घ. निस्तृतः. १८ क—घ. ज.

समहातेजाः. ड. च. छ. झ. ज. ट. चमहातेजाः. १९ ज. इन्द्रियैश्चुभितोराम. २० घ. ज. पुनश्चिन्ता. २१ ज. झ. ट.

नैवक्रोधं. क. नवैक्रोधं.

अहं विशेषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तैपसार्जितम् ॥

अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥

एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पूर्वस्यांदिशिदुश्चरंतपश्चरताविश्वामित्रेण ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मर्षित्ववरदानेपितपसोऽनुपरमे देवगणवचसावसिष्ठेनपरमेष्ठिवरानु-
मोदनेनतन्निवर्तनम् ॥ १ ॥ एवंशतानन्देनविश्वामित्रंबोधितेनजनकेन तत्पूजनपूर्वकतदनुमत्यास्वभवनगमनम् ॥ २ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वा दिशमनुग्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥

मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥

स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥

तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥

इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निश्शेषितेऽन्ने भगवान्भुक्त्वैव महातपाः ॥

न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥

[तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह] ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

ष्यामिकेवलकुंभकंकरिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वासेनखलु-
क्रोधादयोभविष्यन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ यावत्पर्यन्तं
ब्राह्मण्यंप्राप्तंभविष्यतितावत्पर्यन्तं आत्मानं शरीरंशो-
षयिष्यामि ॥ २० ॥ मूर्तयः शरीरावयवाः । क्षयंन-
यास्यन्ति । तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ वर्षसह-
स्रस्य वर्षसहस्रसंबन्धिनीं । वर्षसहस्रानुयायिनीं । दी-
क्षां अनुच्छ्वासाभोजनसंकल्पं । उद्दिश्येतिशेषः । अ-
प्रतिमां निस्तुलां । प्रतिज्ञां एवमेवसर्वदाकरिष्यामी-
त्यध्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने चतुष्पष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे—
अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्र-
संबन्धि तत्साध्यमित्यर्थः । मौनव्रतं मौनरूपव्रतं ।
कृत्वा संकल्प्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थि-
तं । आधूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तं ।
दृढान्तःकरणवन्तमितियावत् । यद्वा तंप्रति क्रोधः अ-
न्तरं अवकाशं । नाविशत् ॥ ३—४ ॥ तस्य पूर्वसं-
कल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य संबन्धिनि । व्रतेपूर्णे । त-
स्मिन्काले पारणकाले । सिद्धं पक्वं । याचिद्विकर्मकः
॥ ५ ॥ निश्चितः तपस्सिद्धयेसर्वथैवान्नंदातव्यमितितिनि-
श्चयवानित्यर्थः । निश्चितः अशङ्कितइतिवा । निश्शेषित-
इत्यनेनसर्वमन्नमिन्द्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वे-

ति० मौनचात्रकाष्ठमौनं ॥ २ ॥ शि० निश्चितः निर्गतचित्तसंचयोरस्य अन्नान्तरसंचयरहितइत्यर्थः । किंच निश्चितः याच-
कोनप्रत्याख्येयइतिनिश्चयंप्राप्तः ॥ ६ ॥ शि० मुनिपुङ्गवः विश्वामित्रः । अनुच्छ्वासं उच्छ्वासरहितं । मौनं पुनश्चकार आरेभे ।
अथ तादृशमौनव्रतप्रारंभानन्तरं । वर्षसहस्रं नोच्छ्वसन् उच्छ्वासरहितस्सन्नेव । तथैववक्रोच्चारदिरहितएवआसीत् । हृप्रसिद्धं ।

[पा०] १ ड—ट. अहंदिशोष. २ क. ख. ग. ड—ट. यिष्यामिआत्मानं. ३ च. तपसोर्जितम्. क—घ. ज. ट. स्वत-
पोर्जितम्. ४ घ. तीक्ष्णां. ५ क. घ. ड. च. झ. ञ. ट. आतिष्ठताव्ययम्. ६ ख. सिद्धमन्नं. ७ घ. नभुक्त्वाच. ८ ट. मौनव्रत.
९ क. ड. छ. झ. ञ. ट. मुपास्थितः. ग. घ. ज. मथास्थितः. १० इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ११ ड. च. छ. झ. ञ. सहस्रं च.

तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥
 ततो देवास्सगन्धर्वाः पन्नगासुरराक्षसाः ॥ मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ॥
 कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥
 बहुभिः कारणैर्देवं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥
 न ह्यस्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥ १० ॥
 न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ ११ ॥
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥
 प्रकंपते च पृथिवी वार्युर्वीति भृशकुलः ॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३ ॥
 संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥
 बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५ ॥
 कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥
 ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्रणः ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्यं यथासुखम् ॥ १८ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥
 ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ ओंकारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

ति पुनःपाकाहृतण्डुलासंपादनादितिभावः ॥ ६—७ ॥
 आदीपितं तापितं ॥ ८ ॥ तपसातेजसातपोरूपाग्निना ।
 मोहिताः मूर्च्छिताः । कश्मलोपहताः दुःखोपहताः
 ॥ ९ ॥ लोभितः लोभकारणैर्भादर्शनादिभिः प्रलोभि-
 तः । क्रोधितः क्रोधकारणैर्वर्षसहस्रान्तसिद्धकृत्स्ना-
 न्नयाचनादिभिः क्रोधितः । वृजिनं पापरागद्वेषादिल-
 क्षणं । सूक्ष्मं स्वरूपं ॥ १० ॥ विनाशयति विनाशयेत्
 असावितिशेषः ॥ ११—१२ ॥ नप्रतिजानीमः प्रतिक्रिया-
 मितिशेषः । नास्तिकोजायतइति उक्तसंक्षोभवशान्ना-

स्तिकइवकर्मानुष्ठानशून्योजायतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ उ-
 क्थार्थानुवादपूर्वकमनुष्ठेयांशउच्यते—संमूढमिवेत्यादि-
 ॥ १४ ॥ हेदेव ब्रह्मन् अतः परं विश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये ।
 यावत्बुद्धिं न कुरुते तावत्प्रसाद्यः अनुग्राहः ॥ १५ ॥
 पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्य-
 त । तथैव त्रैलोक्यं अनेन दह्यते धक्ष्यते । अयं देव-
 राज्ञं चिकीर्षेतापि । अतः अस्य यत् ब्रह्मर्षिर्लभ्यं तं । तदी-
 यतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः देवविज्ञापनानन्तरं ॥ १७ ॥
 ब्रह्मवचनंप्राधान्येन ॥ १८—१९ ॥ वरयन्तु अध्या-

वैशब्दएवार्थः ॥ ७ ॥ ति० धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः । अग्निरितियावत् । अतएवाग्रे “आतापितमिव” इतिवक्ष्यति । अयं
 शुद्धसत्त्वगुणप्रभवोऽग्निः इतरेषां रजस्तमः प्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधानानां च देवादीनां तापजनकइतिवोध्यं ॥ ८ ॥ शि० वृजिनं
 अस्मत्कृतविघ्नजनितदुःखं ॥ १० ॥ ती० नास्तिकः नास्ति परलोकइतिमन्यमानः । शि० नास्तिकः नास्ति कं सुखं यस्यसः अत्य-
 न्तव्याकुलत्वेन सुखरहितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदप्यस्य दीयतामित्यर्थइति केचित् । यद्यस्याभी-
 ष्टनदीयते तदाऽसौ देवराज्यं चिकीर्षेत । अतोऽस्य यन्मनः तत्स्थं ब्रह्मर्षिर्लभ्यं तदीयतामित्यर्थइत्यन्ये ॥ १६ ॥ शि० अप्राथितमपि
 ददामीत्याह—दीर्घमायुश्चेति । समरुद्रणइत्युक्तया यावद्वायुसंचारमीदृक्केख्यातिर्भविष्यतीतिसूचितं ॥ १८ ॥ ति० ओमिति

[पा०] १ ड. झ. ज. मातापितमिवा. ज. मुदीपितमिवा. २ घ—ट. देवर्षिगन्धर्वाः. ३ क—ट. पन्नगोरगराक्षसाः. ४ ड. च.
 छ. झ. ज. तपसातस्य तेजसा. ट. देवतास्तस्य. क. स्तेजसातस्य तपसो. ५ ड. देवैर्विश्वामित्रो. ६ क. ख. द्रक्ष्यते. ७ ड. झ. मप्युत.
 ८ ख. विनाशमेति. ९ घ. तपसाच. १० आदित्योनप्रकाशते. ११ झ. वसुधा. १२ ड. च. छ. झ. ज. वार्ताहसंकुलः. ज.
 वार्युश्चकुलः. १३ ख. देवयावन्नाशे. ज. देवयावदेषजगत्क्षये. १४ ड—ट. भगवन्नग्नि. १५ क. घ. भृशम्. १६ ड. झ. ज.
 ट. यन्मनः. १७ घ. सिद्धवचनमब्रुवन्. १८ ज. सौम्ययथागतम्. १९ ड—ट. त्रिदिवौकसाम्. २० क. घ—ट. ओंकारोऽथ.

क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥
यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥
ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपत्स्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥
[विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥
कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः] ॥ २४ ॥
एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥
एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥
शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २७ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २८ ॥
पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥
गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ २९ ॥
विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३० ॥
सदस्यैः प्राप्य च संदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३१ ॥
अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥
[पितृमहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः] ॥ ३२ ॥
तृप्तिरार्थभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंघते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥

पनयाजनार्हाभवनित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेपिस-
जातीयपरिग्रहार्थमाह—क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रिया-
णांशान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजनाआथर्वणवेदाः तद्विदांश्रेष्ठः ।
सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादितिभावः । ब्रह्मवेदाः ब्रह्मप्र-
तिपादकावेदाः । वेदान्ताइत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्र-
प्रवचनार्हावेदास्त्रयीरूपाः । एवंवदतु ब्रह्मर्षिरिति वद-
तु । अयंकामः वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादारूपः कामः ।

यदिकृतः । तदैव मद्रिषयेकृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः
॥ २१—२२ ॥ एवमस्त्वित्यस्यविवरणं ब्रह्मर्षिस्त्वमिति ।
सर्वं ब्राह्मण्यं । त्वद्वृतयाजनाध्यापनादिकंच ॥ २३ ॥
अथशतानन्दवचनं—एवमित्यादि । तपइति अकारा-
न्तपुल्लिङ्गत्वमार्थः ॥ २५—३० ॥ सदःप्राप्यस्थितैः स-
दस्यैः ॥ ३१ ॥ अप्रमेयाः इत्युक्त्याज्ञातुमशक्याः ॥ ३२ ॥
कथानामिति “पूरणगुण—” इति तृतीयार्थेषष्ठी । तृप्तिः

ब्रह्मज्ञानसाधनं । वषडिति यज्ञसाधनं । वेदाश्च तदपेक्षिताङ्गोपाङ्गादिप्रतिपादकाः । वरयन्तु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरय-
न्तितथा । वरणंच अध्यापनयाजनयोरनुमतिः । शि० ओं प्रणवं कारयतिप्रकटयतिस्वनियम्यब्रह्मद्वारेति ओंकारोरधुनाथः ।
वषट्कारः वषडुपलक्षितस्वाहादेःकारः करणं उच्चारणमिति यावत् । यस्मिन् स रामोद्देश्यकसाङ्गसकलयागः वरयन्तु वसिष्ठादिवि-
वमयिसाक्षात्काराः भवन्तित्यर्थः । अथशब्दार्थार्थे ॥ २० ॥ वि० ब्रह्मयन्तुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावाद्वसिष्ठेनानङ्गीकारेव्यर्थमे-
वसर्वमतआह—क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥ ति० सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकंब्राह्मणाज्जन्मतसंस्कारादि संपद्यते संपन्नं । अनेन त्रिपुरुषप-
र्यन्तं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभस्तूचितः । एतच्च “अनुष्ठानन्तर्ये—” इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टं । इति वसिष्ठोक्तं देवता अप्युक्त्वा जग्मु-
रित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० गुणाः कर्मश्रेष्ठजातिश्रेष्ठबलक्षणाः ॥ २९ ॥ इति पञ्चषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. यद्येवंपरमः. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. संपद्यतेतव. ३ अयंश्लोकः क—ट.
दृश्यते. ४ ख. ब्रह्मर्षिपूजयामास. ५ ख. घ. ट. विग्रहवत्तपः. ६ ग. घ. ट. मुनिपुङ्गवः. ७ ख. घ. धार्मिकः. क. ड.
च. छ. झ. ज. कौशिकः. घ. कौशिकः. ८ इदमर्थं ग. च. ज. दृश्यते. ९ ड. चं. छ. झ. ज. विस्तरेणचैवब्रह्मन्. घ.
मुविस्तरेणतेब्रह्मन्. १० क. ख. ग. च. सदा. ११ ख. तवतेपअप्रमेयं च. १२ क. ग. घ. अप्रमेयगुणाश्चैव. १३ इदमर्थं
ग. ज. दृश्यते.

श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ [रामेण रमणीयेन लक्ष्मणेन च संगतः] ॥
 स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सरौमः सहलक्ष्मणः ॥ स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

परेषु विश्वामित्रेण जनकं प्रति राघवयोर्धनुर्दर्शनचोदना ॥ १ ॥ जनकेन तं प्रति धनुःप्रभाववर्णनपूर्वकं स्वस्त्यस्तुत्याभ्यप्रकारकथ-
 नम् ॥ २ ॥ तथा स्वस्वसीतालाभ्यप्रकारादिनिवेदनपूर्वकं रामेण धनुरारोपणे तद्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराधवम् ॥ १ ॥
 तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
 भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
 पुत्रौ दशरथस्यैव क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रति यास्यतः ॥ ६ ॥
 एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥

अलंबुद्धिः । स्वागतमिति त्वदागमनं शुभकृजातमित्य-
 र्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्ववाटं स्वनिवेशं ॥ ३७ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं स्वमातृशापमोचनघटकत्वकृतोपकारस्मृत्या
 शतानन्दप्रतिपादितेन प्रासङ्गिकेन विश्वामित्रचरित्रेण
 उपकारकगुरुवैभवोद्देशः । कामक्रोधौ सर्वदादुर्निरोधौ
 जितकामक्रोधेव ब्राह्मणोत्तमः । ब्राह्मण्यं च न सुलभं
 ब्रह्मविदपचारः सर्वारंभनिरोधकः । इत्यादिव्यञ्जितमि-
 ति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अथ स्वयमेव सम-

स्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षोभगवान् देवशरणागतिव्या-
 जीकृत्य रावणवधायावतीर्णः तद्वान्तरोपायभूतां वेद-
 वत्यवतारे स्वतः कृतसङ्कल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ता-
 भिजनैव कन्यावरणीयेत्यमुमर्थविशेषं प्रवर्तयिष्यन् जन-
 नककुलेऽवतार्य तत्परिणयनाय प्रवृत्तः तत्प्रीणनायता-
 टकाताटकेयादिदुष्टवधं कौशिकाध्वरज्जाहल्याशाप-
 मोक्षादिरूपं शिष्टपरिपालनं च विधाय साक्षात्सीताला-
 भोपायाय यतत इत्याह—ततः प्रभात इत्यादिना सर्गद्वये-
 न ॥ १ ॥ राघवौ चार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्घ्य-
 प्रदानादिना ॥ २—४ ॥ द्रष्टुकामौ भवत इति शेषः
 ॥ ५ ॥ अस्य दर्शनादेव कृतकामौ भूत्वा प्रतियास्यत इत्य-
 न्वयः ॥ ६ ॥ धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह अस्म-

शि० कृतकामौ प्रकटितधनुर्दर्शनविषयकेच्छावन्तौ नृपात्मजौ । एतत् भवत्स्थापितं । धनुर्दर्शय । दृशेति कर्मलं । अस्मध-
 नुषो दर्शनात् इष्टमीप्सितं । यथा यथावत् । प्रतियास्यतः प्राप्स्यतः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. महातेजाः. २ इदमर्थं ख. दृश्यते. ३ क—च. ज—ट. स्वागतं जपतां. ४ क. ख. चकाराथ.
 ५ क—ज. सह्रामस्सलक्ष्मणः. ६ क. ख. ग. ट. स्ववाट. ड. झ. स्ववास. ७ ड. च. छ. झ. व. महात्मभिः. ८ च.
 ज. राघवौतु. छ. राघवौतौ. ९ ड. किं करोमि. १० क. ख. ग. ड. ज. भवताप्यहम्. ११ ख—ज. स्वधर्मात्मा. १२ ड—ट.
 मुनिश्रेष्ठो. १३ क. वाक्यविशारदः. १४ ज. स्यतौ.

देवरात इति ख्यातो निमेष्षष्ठो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो मेहात्मना ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ रुद्रस्तु त्रिदशात्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शीतयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ॥ प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
 प्रीतिर्युक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥
 तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता मया ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ वरयामासुरारोग्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥
 तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेपि वा ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

द्रुहे । तिष्ठति । अस्यधनुषः तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ निमेषः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपं ॥ ८ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—दक्षेत्यादिना । आयम्य आ-
 कृष्य ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादिभागार्थिनः । मेममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्रतस्मादित्यु-
 पस्कार्य । शीतयामि छिनद्मि ॥ १० ॥ विमनसः दी-
 नाः । भवः रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ धनुरिति शेषः ॥ १२ ॥
 धनूरत्नं धनुश्चेष्टं । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्तं दे-
 वैरिति शेषः ॥ १३ ॥ अथेतिवृत्तान्तान्तरारंभे । क्षेत्रं
 यागभूमिं । मेकृषतः अधिकर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमि-
 ति शेषः “लाङ्गलंपवीरवमितिद्वाभ्यामृषभेणकृषति”
 इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलात् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः ।

उत्थितेति कन्येतिशेषः । साचक्षेत्रंशोधयतामयाल-
 ङ्घेतिहेतोर्नाम्नासीतेतिविश्रुताआसीत् सीता लाङ्गल-
 पद्धतिः । सीतायांजातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्य-
 वर्धत मत्कृतपोषणादितिशेषः । अतोममात्मजा । वीर्यं
 धनुरारोपणं तदेवशुल्कं मूल्यं यस्याः सावीर्यशुल्का इ-
 ति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता नकसैचिद्वेत्तेतिभावः
 ॥ १५—१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुस्सारजिज्ञास-
 वः । अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥ वीर्यजिज्ञासमाना-
 नांतेषांकृते धनुः उपाहृतं आनीतं । ग्रहणे धारणे । तो-
 लने भारपरीक्षार्थंहस्तेनचालने ॥ १९ ॥ तन्निबोधे-
 ति । तदित्यव्ययं । तस्मात्कारणात् । अनन्तरंयद्वृत्तं

ति ० न्यासोनिक्षेपः । अयं धनूरूपः । अपरेतु नितरामास्तेदेवतायत्रेतिव्युत्पत्त्यान्यासोदेवपूजास्थानं । तत्पूजार्थंशत्रुवधार्थं
 चदत्तइत्यर्थः । निक्षेपपरतयाव्याख्यानेतु निक्षेपस्यशुल्कीकरणमनुचितं । भगवतातद्भङ्गेचनिक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य
 स्यादितिप्राहुः । शि० निमेषः निमिषंशोद्रवस्य सुकेतो रित्यर्थः । ज्येष्ठः ज्येष्ठपुत्रः । किंच निमिषुत्रस्यमिथेरेवदेवरातइतिनामान्तरं ।
 निमेष्षष्ठइतिपाठेतु निमिषरित्यज्यषष्ठइत्यर्थः । अतएव देवरातस्यसप्तमलेपिनक्षतिः । न्यासो निक्षेपभूतः । यद्वा न्यासः नितरां
 आ समन्ताद्भावेन अस्यन्तेरिपवोयेनसः शत्रुनाशकइत्यर्थः । युक्तश्चायमर्थः । अन्यस्वामिकेवस्तुनिखातन्ध्यानुपपत्तेः ॥ ८ ॥
 शि० दक्षयज्ञवधइति निमित्तसप्तमी । शि० वधेइति हिंसार्थकवधधातुप्रकृतिकक्विबन्तप्रकृतिकचतुर्थ्यन्ते । साच “क्रियार्थोपपद”
 इतिविहिता ॥ ९ ॥ शि० प्रसादयन्त प्रासादयन्त ॥ ११ ॥ ति० शिवसहितैर्देवैः । न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं । न्यस्तं दत्तं ।
 शि० न्यासभूतं नितरांआसः शत्रुविध्वंसनानुकूलोव्यापारस्तंभूतं प्राप्तं शत्रुसंहारकमित्यर्थः । आन्यस्तं अपुनर्ग्रहायस्थापितं ।
 शिवाज्ञयादेवैर्दत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. झ. निमेष्यष्ठो. २ ख. ग. छ. ज. महासनः. ३ क. धनुरादाय. ख. धनुरानम्य. ४ क. ख. घ.—ज.
 विध्वस्यत्रिदशान्. ५ ग. ज. ट. भागंनकल्पयथ. ख. भागंनकल्पयत. ६ ख. पातयामिवः. ७ क. च. छ. ज. प्रसादयन्तो.
 ज. ट. प्रसादयन्त. ८ ड. च. छ. झ. ज. प्रीतियुक्तस्तु. ९ घ. तदादत्तं. १० ड. झ. पूर्वजेविभौ. ११ ड. च. छ. झ. ज.
 दुत्थिताततः. ख. दुत्थिताशुभा. १२ घ.—उ. रागल. १३ क. स्तथा. १४ ख. ड. च. छ. झ. ज. शैवधनुरुपाहृतम्. क. ऐशधनु.

ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव ॥ न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥
 आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 ततो देवगणान्सर्वास्तपसाहं प्रसादयम् ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥
 तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेनविश्वामित्रचोदनयाभटैर्मुनिनिकटंप्रतिधनुरानयनम् ॥ १ ॥ रामेणमुनिजनकयोरनुमत्याधनुषःसमारोपणेनमध्ये-
 भञ्जनम् ॥ २ ॥ जनकेनसहर्षैरामप्रशंसनपूर्वकंविश्वामित्रानुमत्यादाशरथानयनायायोध्यांप्रतिदूतप्रेषणम् ॥ ३ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
 ततः स राजा जनकः सामन्तान्व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गन्धर्वालयविभूषितम् ॥ २ ॥
 जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ॥ तद्वनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया ॥ ३ ॥
 नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् ॥ मञ्जूषामष्टक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥
 तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्वनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमूर्चुर्नृपतिमग्निः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥

तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसंदेहं वीर्यशैथिल्यं ॥ २१ ॥
 मिथिलावरोधेनिमित्तान्तरमाह—आत्मानमिति । ते
 नृपाः । आत्मानं स्वात्मानं । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककर-
 णेनतिरस्कृतं विज्ञाय । पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥
 साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रा-
 सादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पा-
 पकर्मणः पापकर्माणः ॥ २५—२७ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ धनुर्भङ्गादिवृत्तान्तःसप्तषष्टितमे—जनकस्येत्या-
 दि ॥ १ ॥ सामन्तान् कर्मसचिवान् ॥ २—३ ॥ व्या-
 यतानां दीर्घदेहानां । नृणां । पञ्चाशत्शतानि पञ्चस-
 हस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः ।
 मञ्जूषां धनुष्पेटिकां । समूहुः आचकर्षुः । तेचपञ्च-
 सहस्रसंख्याविशिष्टा अपि कथंचन महताप्रयत्नेन । स-
 मूहुरितियोजना । अन्येतु अष्टचक्रां अष्टाधश्चक्ररक्षा-
 बन्धवतीं । ऊहुः हस्तैरितिशेषइत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र
 मञ्जूषायां ॥ ५ ॥ यद्वनुर्दर्शनीयमिच्छसि । तदिदं

ति० मे मया ॥ २२ ॥ शि० दाशरथेरवयोग्यांसीतां सुतामहं दद्यां । दाशरथय एवेति प्रत्यासत्त्यालब्धं । षष्ठीमहिम्नायो-
 ग्यामित्यध्याहृतं । संप्रदानत्वाविवक्षया षष्ठीवा ॥ २७ ॥ इति षट्षष्टितमस्तर्गः ॥ ६६ ॥

शि० ते पुण्यस्थाने । “तश्चोरा मृतपुच्छेषुकोडे म्लेच्छेषु कुत्रचित् । अपुमांस्तरणे पुण्ये कथितः शब्दवेदिभिः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क—च. ज. ट. अरुन्धन्. २ ड. झ. मवधूतं मे. ३ ख. ग. घ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. ४ क. ख. न्मिथिलामिमाम्.
 ५ क. घ. ड. च. छ. ज. ट. पापकारिणः. ६ क. ख. ड.—ट. सचिवान्व्यादिदेशह. घ. समेतान्व्या. ग. संमतान्व्या. ७ ख.
 छ. रादीयतां. ८ ड. झ. माल्यानुलेपितम्. च. छ. ज. माल्यानुलेपनम्. ९ क. ख. घ. ड. छ. ज. ट. न्पुरम्. १० ड. च. छ.
 झ. ज. ट. निर्जग्मुर्मुरमितौजसः. ११ ड. च. छ. झ. ज. सुमञ्जूषां. १२ ज. ट. दर्शयैनं यदिच्छसि. क. यथेच्छसि. झ. ज.
 ट. यदीच्छसि.

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीरैरंशकैः पूरितुं पुरा ॥ ८ ॥
 नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १० ॥
 तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्सं राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ॥ मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्संस्पृशामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
 बाढमिल्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥
 लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 [आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः] ॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः ॥
 तद्धमञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥
 तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥
 निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥
 प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्नाजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
 भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

धनुः । आनीतमितिशेषः ॥ ६ ॥ तौचोभाविति उद्दि-
 श्येतिशेषः ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वसीतार्थभिः । पूजितं
 अहोमहासारमैश्वर्यधनुरिति श्लाघितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ए-
 तत् धनुः । सुरगणादयः प्रपूरणादिकं कर्तुं न शक्ता इत्य-
 र्थसिद्धं ॥ ९ ॥ प्रपूरणे नम्रीकरणे । आरोपणे मौर्व्या-
 संयोजने । समायोगे शरेणयोजने । वेपने मौर्व्याकर्ष-
 णे । तोलने भारपरीक्षार्थकंपनेच मानुषाणामध्येकपुरु-
 षे गतिः शक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दृश्येत्याह—त-
 देतदिति ॥ ११—१२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणंकृ-
 त्वा ॥ १३—१५ ॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥ १६ ॥ पूरया-
 मास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्यामहोन्नतस्य ध-

नुषः कथं बालेनारोपणं संभवति अग्रस्पर्शाभावादिति चे-
 त् उच्यते । आश्चर्यशक्तिकस्य रामस्य करस्पर्शादेवावन-
 तं धनुः ॥ १७ ॥ निर्घातेति । तल्लक्षणमुक्तं ज्योतिषे “वायु-
 नाभिहतो वायुर्गगनात्पतति क्षितौ ॥ यदा दीप्तः खगरु-
 तः स निर्घातोतिदोषकृत्” इति । पर्वतस्येव दीर्यतः पर्वते
 दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकंपः तथा भूमिकंपश्चासीदि-
 त्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ विगतसाध्वस इत्यनेन रामजामा-
 तृकताप्रापकं धनुरारोपणमपि न भवेदिति पूर्वभीतोऽभू-
 दिति गम्यते ॥ २० ॥ अचिन्त्यं अन्यत्रादर्शनात् । न तर्कितं
 मनुष्येष्वसंभावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वा-
 त् । इदं ईशधनुरारोपणं ॥ २१ ॥ जनकानां “अनन्तं

ति० जनकैः देवरातातिरिक्तैः । पूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेव केवलं पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० अथाब्रवीत् मङ्गलवचन-
 मकथयत् ॥ १३ ॥ ति० जग्राह पादाङ्गुलेनोन्नतं कृत्वा करेण जग्राह । तदुक्तं पाद्रे । “रामोऽपि तद्धनुः कोटिं स्पृष्ट्वा पादाङ्गुलात्ततः ।
 उन्नतं चापमारोप्य बभञ्जे मोहिताजनाः” इति । अतिभारवद्वस्तुनः पादाङ्गुल्यामध्यभागपर्यन्तमुन्नतं मध्ये गृहीतोद्धारश्च महाबलसा-
 ध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितं ॥ १६ ॥ इति सप्तषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. तावुभौ. २ क. ख. रशक्यं पूरितुं तदा. ड. ज. रशकैः पूरितुं तदा. झ. रशकैः पूरितं तथा. च. छ.
 अशक्यं पूरितं तदा. ३ क. गणाश्शक्ताः. ४ ड. च. छ. झ. ज. तोलने तदा. ५ क. घ. सुधर्मात्मा. ड. झ. स्सरामस्तु. ६ ड.
 च. छ. झ. ज. दिव्यं. ७ घ. समाकृष्यामि पाणिना. ८ ग. वेपने पूरणेऽपि वा. ९ क—घ. मिलेव तं राजा. १० ग. यत्स धर्मात्मा.
 क. ड. च. छ. झ. ज. ट. यिलामौघिच. ११ ग. वीर्यवान्. १२ ख. ड—ट. मचिन्त्यं व अतर्कित. क. मचिन्त्यं वाप्यतर्कित.

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्लेकि कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
 भवतोऽनुमते ब्रह्मञ्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
 राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥
 मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ॥ प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
 कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशसनान् ॥
 यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

जनकदूतैरयोध्यामेत्यदशरथप्रतिधनुर्भञ्जनादिरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंसीतारामविवाहमहोत्सवप्रवर्तनार्थंजनकप्रार्थना-
 निवेदनम् ॥ १ ॥ दशरथेनसहर्षवसिष्ठादिभिःसहपरेद्युर्मिथिलांप्रतिप्रस्थाननिर्धारणम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥

[राँज्ञो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् ॥ शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूतान्नो जनकस्य च ॥

इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन्] ॥ २ ॥

ते राजवचनाहृता राजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥

बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥

वतमेवित्तयस्यमेनास्तिकिचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायां नमेकिंचित्प्रदह्यते ” इतिप्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमता-
 मपि । कुले “कुलंतारयतेतातसप्तसप्तचसप्तच ” इति-
 वत् । कीर्तिमित्येकवचनेनैकरूपत्वंव्यज्यते । आहरि-
 ष्यति सद्यःप्रापयिष्यति । सिद्धस्यादानंह्याहरणं ।
 सुता सुतश्चेत्स्वार्जितामेवकीर्तिंप्रापयिष्यति । मेसुता
 स्वसंबन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिश-
 यः । भर्तारमासाद्य भर्तृसंबन्धकृतातिशयः । भर्तारं
 भरणदक्षं । “वित्तमिच्छन्तिमातरः ” इत्युक्तधन-
 वन्तमित्यर्थः । रामं “रूपमिच्छतिकन्यका” इत्यु-
 क्तरूपवन्तं । दशरथात्मजं “बान्धवाःकुलमिच्छन्ति”
 इत्युक्तरीत्याबन्धुकाङ्क्षितं । एवं सर्वसंमतवरप्राप्त्या
 कीर्तिमाहरिष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥ सत्या जातेतिशे-
 षः । सीता वीर्यशुल्लेकिप्रतिज्ञा सत्याजाता । प्राणैः प्रा-

णेभ्यः । बहुमता । सीतादेयेतिसीतापदमुभयत्रान्वेति
 ॥ २३ ॥ भवतोनुमते भवदनुमत्या । गच्छन्त्वित्यर्थः
 ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः विनयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्य-
 वृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ आभाष्य आहूय ।
 कृतशसनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं
 दशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
 ख्याने सप्तषष्ठितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

अथजानकीविवाहायदशरथाह्वानमष्टषष्ठितमे—
 जनकेनेत्यादि । त्रिरात्रमिति । तिस्रोरात्रयस्त्रिरात्रं ।
 सङ्ख्यादिवात्त्राच्यन्तादचूस्मासान्तः । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ॥१॥ राजवचनात् जनकोस्मानिहप्रेषितवा-
 नितिस्वरजसंकीर्तनात् ॥३॥ विगतसाध्वसाः दशर-

शि० अते निरन्तरगमनविशिष्टाधिकरणीभूतेमार्गे । अतइत्यत्रनिरन्तरगमनार्थकाद्धातोरधिकरणकः । अतएवतेइत्यनेनन-
 पौनरुक्त्यं ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. प्रतिज्ञासा. २ ख. नुमताद्भ्रान्. ३ ड. च. झ. व. ट. प्रीतियुक्तं. ४ ग—छ. झ. व. ट. कौशिकस्तु.
 ५. ड.—ट. नृपंतथा. ६. ग. दूतास्तु. ७ इदमर्धत्रयं ग. वर्तते. ८ ड. च. छ. झ. व. राजवचनाद्गत्वा. ९ ख. प्रदुक्कुः.
 १० ख. प्रणतावाक्यं. ख. ड—ट. प्रश्रितंवाक्यं.

मैथिलो जनको राजा सान्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ५ ॥
 मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंयुक्तया गिरा ॥ [कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्] ॥
 जनकस्त्वा महाराजाऽऽपृच्छते सपुरस्सरम् ॥ ६ ॥
 पृष्ट्वा कुशलमव्ययं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ८ ॥
 सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्सरैः ॥ यदृच्छयाऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ९ ॥
 तच्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
 असौ देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ॥ प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ १२ ॥
 प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १३ ॥
 एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥
 [ईत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः] ॥ १४ ॥
 दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणोन्यांश्च सोब्रवीत् ॥ १५ ॥
 गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १६ ॥
 दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

थसौजन्येनविज्ञापनेनिर्भयाः ॥ ४ ॥ मैथिलइत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृ-
 तान्निहोत्रसहितः सान्निहोत्रपुरस्कृतः । आहिताग्न्या-
 दित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः । पुरःसरन्तीतिपुरस्सराः
 भृत्याः । तत्सहितं । एवंभूतत्वां । कुशलं क्षेमं । अव्य-
 यं अनपायं । योगमिति यावत् । आपृच्छते मद्वचना-
 दितिशेषः । “आङ्गिनुपृच्छयोरुपसङ्ख्यानं” इतिआख-
 नेपदं । अत्रद्वितीयजनकशब्दोविप्रकृष्टजनकशब्दावि-
 स्सरणार्थः ॥ ५—६ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुम-
 त्या ॥ ७ ॥ वीर्यशुल्केति ममप्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता ।
 राजानश्चनिर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः । विमुखीकृ-
 ताइत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ सेयं उक्तरीत्या
 सर्वैःप्रार्थनीया । ममसुता लयासहसंबन्धाहस्यमेपुत्री ।
 स्वपुरेतदागमनप्रसक्तिर्दर्शयति—विश्वामित्रपुरस्सरै-

रिति । यदृच्छया मद्भागधेयात् । पुत्रकैः पूजायां ब-
 हुवचनं । जामातृत्वाध्यवसायात् महाराजकुमारत्वा-
 द्वापूजा । अल्पार्थेनकप्रत्ययेनबाल्यंद्योतितं ॥९॥ क-
 थंनिर्जितेत्यत्राह—तच्चेति । तच्च ऐश्वर्यमपिनेदमैन्द्र-
 जालिकमित्याह—महात्मनेति । नेयं पक्षपातोक्तिरि-
 त्याह—महत्यामिति ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातंसी-
 ताप्रदानं ॥ ११—१२ ॥ प्रीतिं त्वदर्शनप्रीतिं सीता-
 प्रदानप्रीतिंवा । पुत्रयोः पुत्रीचपुत्रश्चतयोः । एकशेषः ।
 प्रीतिं तद्विषयप्रीतिं । तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमिति-
 यावत् । मत्पुत्र्यांत्वपुत्रेचेत्यर्थः । यद्वा स्तुषाचपुत्री-
 लेवगृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसिद्धं कृत्वो-
 च्यते—उभयोरिति ॥ १३—१५ ॥ गुप्तइत्यादि ।
 विदेहेषु विदेहानांनिवासभूतेदेशे । “जनपदेऽलुपू” इ-
 तिलुपू । असाविति बुद्धिसंनिकर्षेणोच्यते ॥ १६—१७ ॥

शि० जनकः जनानां सुखं यस्मात्सः प्रजासुखदातेत्यर्थः । वि० पुरस्क्रियन्तइतिपुरस्कृताः मन्त्र्यादयः अग्निहोत्रपदेनतत्सा-
 धनकृत्विजः तैस्सहितइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० जामातृत्वबुद्ध्यामहाबलत्वेनेश्वरत्वबुद्ध्याचपूज्यत्वेनपुत्रकैरितिबहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥
 ति० तर्तुं पूरयितुं ॥ ११ ॥ शि० पुरोहितपुरस्कृतः पुरस्कृतपुरोहितः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ज. अग्निहोत्रपुरस्कृतम्. ड. झ. ज. ट. सान्निहोत्रपुरस्कृतः. २ ड. च. छ. झ. ज. संरक्त्या. ट. संसक्त्या. ३ इदमर्थं
 ड. च. छ. झ. ज. दृश्यते. ४ ज. महातेजाः. घ. महाराजः. ५ ट. मव्यग्रो. ६ क. नुमतो. ७ ख. ज. माहव. ८ ख. विहिता.
 ९ ड. च. छ. झ. ज. पुरस्कृतैः. १० क. ख. घ—ट. गतैराजन्. ११ क. ख. घ—ट. तच्चरजं धनुर्दिव्यं. १२ ख. ग.
 ड—ट. महाबाहो. ख. घ. महातेजो. १३ ज. ममात्मजा. १४ क—ट. तर्तुमिच्छामि. १५ ख. मामनुज्ञातुमर्हसि. १६ क.
 ख. घ—ट. पुरस्कृतः. १७ क. घ—छ. झ. ज. ट. प्रतिज्ञांममराजेन्द्र. १८ क. ख. प्रीतिलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम्. घ. रेवप्री-
 तिंचमयिलप्स्यसे. ड—ट. रेवप्रीतिलमुपलप्स्यसे. १९ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते. २० ड. च. छ. झ. ज. मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत्.

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः ॥ १९ ॥
मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सपरिजनेनदशरथेनसेनयावसिष्ठादिभिश्चसहमिथिलांप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ जनकेनप्रत्युद्गमनादिपूर्वकतत्पूजनम् ॥ २ ॥
जनकदशरथाभ्यामिथःसंभाषणम् ॥ ३ ॥ ततःसर्वैःस्वस्वावासेषुसुखेनरात्रियापनम् ॥ ४ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्ञांसमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्भूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥
[ईत्युक्त्वा स महातेजा राजा दशरथो रथम् ॥ आरुरोह यथा भानुर्भगवान्प्रधुनन्दनः] ॥ ६ ॥
वचनात् नरेन्द्रस्य सेना चतुरङ्गिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा तु जनकः श्रीमाञ्श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ८ ॥
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ ॥
उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदाऽन्वितः ॥ ९ ॥

यौनसंबन्धयोग्यमितिशेषः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १८ ॥
श्वोयात्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुबुद्धमितिभावः ॥ १९ ॥
मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां-
रात्रिं तस्यांरात्र्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीभोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

तोरात्र्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृ-
ताः । पुष्कलं श्रेष्ठं । “श्रेयान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यात्” इत्यम-
रः । सुविहिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणः ॥ २ ॥
यानयुग्यमिति । यानं शिबिकान्दोलिकादि । युग्यं रथा-
दि । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ३—४ ॥ यथाकालात्ययः
कालातिक्रमः नस्यात्तथाप्रयान्त्वतियोजना ॥ ५—७ ॥
चतुरहं चतुर्ष्वहस्सु । श्रुत्वा दशरथमागतंश्रुत्वा । पूजां
उपधां ॥ ८ ॥ राजानमासाद्यमुदितः । विवाहःशीघ्र-

अथदशरथस्यमिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे—त-

ति० एकश्वशब्दोहेतौद्वितीयएवार्थे ॥ १९ ॥ ति० नरेन्द्रश्चेतिपाठे सचमुदितउवासेतिविपरिणामः ॥ २० ॥ इत्यष्टषष्ठितमस्सर्गः ६८
ति० अनुत्तमानि श्रेष्ठानि । यानानि युग्यानिच यान्तु । वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ ति० अग्रेद्विजप्रयाणं प्रयाणेकल्याणा-
य ॥ ५ ॥ शि० पूजां सत्कृतिसामग्रीं । अकल्पयत् समपादयत् । ति० दूतानांदिनगम्यत्वेपिमार्गस्यचतुरङ्गबलोपेतप्रयाणत्वाच्च-
तुर्दिनवासोमध्ये ॥ ८ ॥ ति० राजानमासाद्यमुदितोहर्षययौ । मोदस्यैवाधिकावस्थाहर्षइतिभेदः । शि० वृद्धं विलक्षणैश्वर्यवत्त्वादिनावृ-
द्धिप्राप्तं । राजानं परमानुरागविशिष्टं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ख. रोचतेवृत्तिः. २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. यात्रेतिच. ३ क—ज. मन्त्रिणस्तु. ४ क. ख. नरेन्द्रेण.
५ क. ख. घ—ट. ऊषुःप्रमुदिताः. ६ ख—च. झ. ज. ट. चतुरङ्गबलंचापि. क. बलंसर्व. ७ घ. समकालं. ८ ड. झ. मा-
र्कण्डेयस्तु. क. ख. च. छ. मार्कण्डेयश्च. ज. ट. मार्कण्डेयोपि. ९ घ. व्रजन्त्वग्रे. १० अयंश्लोकः क. ख. दृश्यते. ११ क—छ.
झ. ज. ट. वचनाच्चनरेशस्य. १२ ड—ट. सेनाचचतुरङ्गिणी. १३ ड. च. छ. झ. मार्गे. १४ क—ट. राजाच. १५ ड—ट.
मुदितोजनको. १६ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रहर्षपरमं. १७ ख. ड. च. छ. झ. ज. वचनश्रेष्ठो. १८ क. ख. ग. ड—ट. सु-
दान्वितम्.

स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥१०॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥११॥
 दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ राघवैः सहसंबन्धो वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥१२॥
 श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्रं निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसंमतम् ॥१३॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१४॥
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥१५॥
 धर्मिष्ठं च यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥१६॥
 ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवसन्सुखम् ॥१७॥
 [अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं ययौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादाबुपस्पृशन्] ॥१८॥
 राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥१९॥
 जनकोपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥२०॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परेद्युर्जनकेनस्वानुजन्मनःकुशध्वजस्यपरिजनैःसहदूतैरानयनम् ॥ १ ॥ जनकेनमन्त्रिमुखादाहूतेनदशरथेनविश्वामित्रादि-
 भिःसहसभांप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठेनराजप्रार्थनयारामावधिदशरथवंशानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा मर्हर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भावीतिहर्षययौ ॥ ९ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण-
 धनुर्भङ्गादिनासंभूतामित्यर्थः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्यशत-
 क्रतुसाम्यपूर्णधर्मत्वेन ॥ ११ ॥ विघ्नाः कन्याप्रदान-
 प्रतिबन्धकाः । पूजितत्वेहेतुमाह—राघवैरिति । यत-
 इत्युपस्कार्य ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्रा-
 णामिन्द्रत्वं । यज्ञस्यान्तइति । त्रिचतुरदिनानन्तरभा-
 विनीतिशेषः । ऋषिसंमतं ब्राह्मविवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 महीपतिं जनकं ॥ १४ ॥ कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदा-
 तृवशएव । यदादाताददाति तदाप्रतिगृह्यतेप्रतिग्रहीत्रे-
 तिवस्तुस्थितिः । एतत् युष्मदीयंवीर्यशुल्ककन्याप्रदान-
 मपि । पूर्वमेवश्रुतं अतःपरं कन्याप्रदस्त्वयथावक्ष्यसि त-

थावयंकरिष्यामः ॥ १५ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो-
 दातृवशइत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १६ ॥ परस्पर-
 समागमे संभूतेसतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ निशा-
 म्य दृष्ट्वा । “शमोदर्शने” इतिमित्वनिषेधान्नह्रस्वः
 ॥ १९ ॥ यज्ञस्यक्रियां अवशिष्टक्रियां । सुताभ्यां पु-
 त्रयोः । क्रियां अङ्कुरार्पणादिकं ॥ २० ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबन्धाहृत्वायेक्ष्वाकुसन्तानकीर्तनं-

शि० राघवैर्मवद्विस्सहसंबन्धात् मेकुलंपूजितं भविष्यतीतिशेषः॥१२॥ति० संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुं॥१३॥ति० एतत् वाक्यं ।
 मयाश्रुतं । क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याद्याप्यज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥१५॥ति० विस्मयं कन्यायावी-
 र्येणशुल्केनजितत्वान्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादृशवचनमिति विस्मयः ॥ १६ ॥ इत्येकोनसप्ततितमसर्गः ॥ ६९ ॥

ति० अथब्राह्मसंबन्धसदृशेयौनसंबन्धे बन्ध्वेक्षितःपरस्परकुलाचारस्सर्गाभ्यां—ततइति ॥ १ ॥

[पा०] १ ज. स्वागतं हि. ड. च. छ. झ. ज. स्वागतं तेनरश्रेष्ठ. २ ख. महाराज. ३ ट. संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. क. ख.
 संबन्धाद्वीर्यश्लाघ्यैः. ४ घ—ज. महाबलैः. ५ क. च. ज. नरेन्द्रत्वं. ड. च. छ. झ. नरेन्द्रत्वं. ख. घ. नरश्रेष्ठ. ६ ख. ग.
 च. छ. निर्वर्तयितु. ड. झ. ज. संवर्तयितु. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. मृषिसत्तमैः. घ. मृषिभिस्सह. ८ घ. ट. श्रेष्ठ.
 ९ क. ख. ड—ट. तद्धर्मिष्ठयशस्यं. १० घ. परंविस्मयमाययुः. ११ ड. च. छ. झ. ज. तारात्रि. १२ अयंश्लोकः ट. दृश्यते.
 १३ घ. ट. उवाचपरम. १४ क—ज. क्रियाधर्मेण. १५ ख. धर्मवित्. १६ ख. नराधिपः.

आता मम महातेजा वीर्यानिधामिः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
 वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः ॥ प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
 [ऐवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत्] ॥ ५ ॥
 शासनात् नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रं वाजिभिः ॥ समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
 [सांकाश्यान्ते समागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
 तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः] ॥ ७ ॥
 आज्ञयाऽथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ८ ॥
 सोभिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् ॥ राजाहं परमं दिव्यमासनं चाध्यरोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टाबुभौ तौ तु भ्रातरावतितेजसौ ॥ प्रेषयामासतुर्वारौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैर्क्ष्वाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥ ११ ॥
 औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिर्गणस्तदा ॥ सवन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 स राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं^{२३} ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

सप्ततितमे—ततःप्रभातइत्यादि । कृतकर्मा समाप्तय-
 ज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ अत्रत्यविशेषणानांशतानन्दपरि-
 ज्ञातानामध्युपदेशः परंपरयादशरथादिश्रोत्रंप्रापयितुं ।
 वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थपरिखारूपेणावस्थि-
 तायां इक्षुमत्यां वारिणिआकीर्णीः निखाताः फलकाश्शू-
 लानि येषुते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तप्रदेशायस्या-
 स्तां । वार्यामलकपर्यन्तामितिपाठे वार्यामलकाआमल-
 कविशेषाः तत्पर्यन्तां पुण्यसंकाशां पुण्यतुल्यां पुण्यव-
 त्स्ववासिनांस्वतएवाभीष्टप्रदामित्यर्थः । पुष्पकंविमा-
 नमिवस्थितां सांकाश्यांपुरीं । इक्षुमतींनदीं पिबन् त-
 ज्जलंपिबन्नित्यर्थः । अध्यवसत् अधिवसति । “उपा-

न्वध्यावसः” इत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञ-
 गोप्ता सांकाश्येस्थित्वायज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेतिभावः ।
 इमां विवाहकल्याणजां । भोक्तेतिलुट् ॥ ४—५ ॥
 नरेन्द्रस्यशासनात् शतानन्दवचनद्वारकादित्यर्थः । वि-
 ष्णुं उपेन्द्रं ॥ ६—८ ॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानु-
 ज्ञेत्यर्थः ॥ ९—११ ॥ औपकार्यादशरथशिविरनिवेशं ।
 उपकार्याशब्दात्स्वार्थेभ्यञ् ॥ १२—१५ ॥ विदितमि-
 ति “मतिबुद्धि—” इत्यादिनावर्तमानेक्तः । “क्तस्य-
 चवर्तमाने” इतिषष्ठी । त्वयाविदितमित्यर्थः । दैवतं
 परमगुरुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ मेववक्ष्यति कुलमितिशे-
 षः । विश्वामित्रस्योपपरिहारायविश्वामित्राभ्यनुज्ञा-

[पा०] १ क. ख. घ—ट. वीर्यवानतिधार्मिकः. २ क. ख. च. मध्यावसच्छुभाम्. ३ क. ख. ग. वार्यामलकपर्यन्तां.
 घ. सहामलकपर्यन्तां. ४ च. छ. झ. ज. समेततः. ५ अयंश्लोकः ग. ड—ट. दृश्यते. ६ घ. शासनाच्च. ७ घ. शीघ्रवाजिनः.
 ८ क. तमानेतुं. ९ इदमर्धत्रयं ग. ड—ट. दृश्यते. १० ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. समागम्य. ११ ड—ज. महाजवैः.
 १२ क. ख. ड—ट. आज्ञयातु. १३ क. ख. महातेजाः. १४ ड. च. छ. झ. ज. जनकंचातिधार्मिकम्. ख. ट.
 राजानमपिधार्मिकम्. १५ घ. आसनंपरमंदिव्यंराजाहं. १६ ख. ड—ज. सोध्यरोहत. १७ क. ख. घ. ज. ट. वसितौजसौ.
 ड. च. छ. झ. ज. वसितद्युती. १८ क. ख. मिक्ष्वाकुकुलमितौजसम्. १९ घ. ड. औपकार्यं. २० ज. ट. गलाथ. २१ ड.
 च. छ. झ. ट. गणस्तथा. २२ ड. च. छ. झ. ज. राजाचमन्त्रिसहितः. २३ च. विदितंतु. ग. विदितंतेमहातेजाः. २४ ख.
 घ. छ. ज. ज. यथाधर्मयथाक्रमम्.

[एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ॥

तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं संपुरोधसम् ॥ १८ ॥
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १९ ॥
 विवस्वान्काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ २० ॥
 तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ईक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ २१ ॥
 कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोस्सुतः ॥ २३ ॥
 त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशः ॥ [धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः] ॥
 युवनाश्वसुतस्त्वांसीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥
 मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत ॥ सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥
 यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥ २६ ॥
 यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिविन्दवः ॥ २७ ॥
 तांस्तु स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥
 हिमवन्तमुपागम्य भृगुं प्रस्रवणेऽवसत् ॥ असितोऽल्पबलो रीजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २९ ॥
 द्वे चास्य भार्ये गमिण्यौ बभूवुर्नरिति श्रुतम् ॥ एका गर्भविर्नाशाय सप्तत्यै सगरं ददौ ॥ ३० ॥

तद्व्युत्तं । “दशपुरुषविव्यातात्” इतिशास्त्रेण यौन-
 संबन्धापेक्षितावंशशुद्धिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥
 अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सो-
 व्यक्तप्रभवः । अव्यक्तं किं नाम वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे
 “आकाशप्रभवो ब्रह्मा” इति । अथ कोयमाकाशोपि तम-
 पिवक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “संक्षिप्यहिपुरालोकान्माययास्व-
 यमेवहि । महार्णवेशयानोप्सुमात्वं पूर्वमजीजनः । प-
 न्चोदिव्येकसङ्काशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि । प्राजापत्यं त्व-
 याकर्ममयिसर्वनिवेशितं” इत्यादिना । शाश्वतः बहु-
 कालस्थायी । नित्यः द्विपरार्धकालं विनाशरहितः ।

अव्ययः प्रवाहरूपेण प्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीति शेषः
 ॥ १९ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा ।
 आसीदिति शेषः ॥ २०—२३ ॥ धुन्धुमारः युवना-
 श्वापरनामधेयः ॥ २४—२६ ॥ मध्ये असितवृत्तान्तक-
 थनं सगरवैभवातिशयप्रकटनाय । प्रतिराजानः प्रतिप-
 क्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानेन वतान् विशेष-
 यति—हैहया इत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतियुध्यन् अभिमुखत-
 यायुद्धं कुर्वन् । प्रवासितः राज्याद्धंशितः ॥ २८ ॥ भृ-
 गुप्रस्रवणे भृगुमहामुनिसां निध्यवन्निर्झरोपान्तप्रदेशे ।
 इदमेव पूर्वभृगुतुन्दइत्युक्तं ॥ २९ ॥ सगरं गरं विषं

शि० अव्यक्तप्रभवः नव्यक्तः कैश्चिज्ज्ञातः प्रभवो जन्मकारणीभूतमात्रादिर्यस्य सख्यं भूरित्यर्थः । किंच आत् वासुदेवात्
 व्यक्तं प्राकट्यं यस्य तदव्यक्तं कमलं तस्मात्प्रभवः प्राकट्यं यस्य अयोनिज इत्यर्थः । किंच अव्यक्तं प्रधानं प्रभवति प्रकटितगुणवत्त्वेन प्रकटय-
 तिसः प्रधानगुणक्षोभहेतुरित्यर्थः । “अव्यक्तं शंकरे विष्णवाव्यक्तं महदादिषु । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटेत्वभिधेयवत्” इतिकोशः
 ॥ १९ ॥ शि० जायत अजायत । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्घ्रिहः ॥ २६ ॥ ती० हैहयादयः सोमवंश्याः । शत्रवः हिंसाकाः

[पा०] * इदमर्थं कादिषु नक्तापि दृश्यते । १ क. वाक्यज्ञं. २ ग. घ. ट. सपुरोहितम्. ३ ज. ट. स्वतस्सुतः. ४ घ—ज.
 ईक्ष्वाकुश्च. ५ क. ख. ज. कुक्षिरेवेति. ६ रिति विश्रुतः. ७ क. ख. घ. ड—ट. पृथोरपि. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ महा-
 बलः. १० ड. च. छ. झ. ज. सुतश्चासीत्. ज. सुतश्चापि. ग. सुतश्श्रीमान्. ११ ख. मान्धातोस्तु. ज. मान्धातस्य. १२ क.
 ख. घ—ज. जायत. १३ क—घ. हैहयास्ताल. १४ ड. च. छ. झ. ज. तांश्च सप्रतियुध्यन्वै. ख. तैस्तु संप्रतियुध्यद्विर्युद्धे. ज.
 तांस्तु संप्रेक्ष्य युध्यन्सयुधिराजा. ट. युध्यन्हियुधि. १५ क. ख. ड. च. ज—ट. भार्याभ्यां सहितोऽवसत्. १६ क. ड. च. छ.
 झ. ज. ट. कालधर्ममुपेयिवान्. घ. मन्त्रिभिश्च सुसन्धिभिः. घ. मन्त्रिभिस्सहितः पुरा. क. ख. ड. ज. झ. ज. सहितस्तदा. ट.
 सहितस्तथा. ग. च. सहितस्ततः. १७ ड. झ. रिति श्रुतिः. १८ क. ड—ज. विनाशार्थं. १९ क. ग. घ. सागरं ददौ. ख. तुगरं.

ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः ॥ भार्गवश्चयवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥
 तत्रैका तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
 तमृषिं साऽभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ ३३ ॥
 तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥
 गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३४ ॥
 [एवमुक्ता महाभागा असिते स्वर्गते सति ॥ निधाय चेतो नृपतौ विद्युल्लेखेव सुप्रभा] ॥ ३५ ॥
 च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पतिशोकातुरा तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
 सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथाऽशुमान् ॥ दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
 भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्तुतः ॥ ३९ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजसी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादो ह्यभवत्ससाज्जातश्च शङ्खणः ॥ ४० ॥
 सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
 मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥
 अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ नहुषस्य ययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
 नाभागस्य बभूवाज अजादशरथोऽभवत् ॥ अस्मादशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुर्कुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

सत्सहितं भक्षयमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अमिरतः प्रीतः सन् हिमवन्तमुपाश्रितो भूत् स्वदेशवासाभिमानेन प्रीतः सन् तद्वरप्रदानाय सन्निहितो भूदित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥ कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्यानाम । उपागम्य शरणं गत्वा । अभ्यवादयत् शुश्रूषतेस्म । सः पुत्रेप्सुं अप्रतिबन्धपुत्रेप्सुं । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३३ ॥ गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । माशुचः गरप्रयोगनिमित्तशोकमाकुर्वित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ पतिशोकेत्यनेन तदनन्तरमेव दैवात्पतिर्भूत इति गम्यते । तस्मात् च्यवना-

नुग्रहात् ॥ ३६ ॥ अत्रय इत्यनुसन्धेयं । जात इत्यनन्तरं तेनेत्यनुसन्धेयं ॥ ३७—३९ ॥ पूर्वप्रवृद्धाख्यः । ततो वसिष्ठशपात् पुरुषादकः राक्षसभूतः । ततः वसिष्ठप्रतिशापायोद्धृतजलस्य स्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षेपेण कल्माषपादाख्यः ॥ ४०—४१ ॥ नहुषययातीचन्द्रवंश्याभ्यामन्यौ । अत्र पुराणे क्रमवैषम्यं कल्पभेदादिति ज्ञेयं ॥ ४२—४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानां आदित आरभ्यवंशेन विशुद्धानां । राज्ञामितिसंबन्धेष्वपि । वरय इति वरणस्य पुरोहितकृत्यत्वादिति भावः । सदृशे इति ङी-

॥ २७ ॥ शि० आदीति आदयः सोमवंश्यापेक्षया ज्येष्ठाः वंशविशुद्धाः वंशविशुद्धोयेषां ते एव ते इति कर्मधारयः ॥ ४४ ॥ इतिसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. शैलवररम्ये. २ क—ट. तत्र चैकामहाभागा. ३ क. ख. घ—ज. सुतसुतमम्. ४ क. ग. तत्र षिंसाभ्युपागम्य. ५ क. समहाबलः. ६ अयं श्लोकः ग. ज. दृश्यते. ७ ड. च. छ. झ. ज. च्यवनं च नमस्कृत्य. ८ झ. पत्न्या विरहिता तस्मात्. ड. ज. पतिनारहिता तस्मात्. घ. पत्युश्शोकातुरा. ९ ख. गर्भजिघांसया. १० ड. च. छ. झ. संजातः सगरोऽभवत्. क. सजातस्सगरो. ११ क—ट. असमञ्जादथाऽशुमान्. १२ क. क. ककुत्स्थस्तु. १३ ड—ट. ककुत्स्थाच्चरघुस्तथा. क. ककुत्स्थात्तुरघुस्तदा. घ. ककुत्स्थस्य रघुस्तदा. ख. रघुस्तस्मादजायत. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. व्यभवत्. १५ क—छ. झ. ज. ट. जातस्तु. १६ घ. ज. प्रशुश्रुकश्वासीत्. १७ ड. च. छ. झ. ज. नहुषश्चमहीपतिः. १८ ग—छ. झ. ज. ययातिस्तु. १९ क. ख. ग. नाभागश्च. २० ज. ट. नाभागान्. २१ ख. घ. ज. तस्मादशरथात्. २२ ख. वंशजातानां.

रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

जनकेन निजवंशानुकीर्तनपूर्वकरामलक्ष्मणाभ्यांसीतोर्मिलयोर्दानप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामुने ॥ २ ॥
राजाऽभूत्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतांवरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिलो येन निर्मिता ॥ प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिर्वर्धनः ॥ नन्दिर्वर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्वृहद्रथं इति स्मृतः ॥ ६ ॥
वृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्यश्चस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः ॥ प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥
महीध्रकस्तु राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्हस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोमिषिच्य नराधिपः ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्ग्यते धर्मेण धुरमावहम् ॥ भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्य चिच्चथ कालस्य सांकाश्यादङ्गमत्पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामास शैवं धनुर्नुत्तमम् ॥ सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

बभावार्षः ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एवं वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकः
स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकं कन्याप्रदानं प्रतिजानीते-
कसप्ततितमे—एवं ब्रुवाणमित्यादि ॥ १—२ ॥ सत्त्व-

वतां बलवतां ॥ ३ ॥ प्रथम इति । मिथिमारभ्यास्माकं ज-
नकसंज्ञेति भावः ॥ ४—६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञाप-
नार्थं विशेषणद्वयं ॥ ७—१३ ॥ भारं भरणीयं । पोषणी-
यमिति यावत् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारं ॥ १५ ॥ क-
स्य चित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते । अवरोधकः अवरो-
द्धुमित्यर्थः । तुमुण्वुलौकियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल्

ति० अथ जनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गे प्रभुताया अनौचित्येन स्ववंशस्वयमेवाह—एवमिति ॥ १ ॥ शि० प्रेषयामास
[पा०] १ सदृशो दातुः २ घ. कुलं नः कीर्तितं परम्. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. महामते. ४ ट. राजासीत्रिषु. ५ क. ख.
घ—छ. झ. ज. ट. जनको मिथिपुत्रकः. ज. निर्मिता मिथिलायतः. मिथेस्तु जनको नाम. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. प्रथमो.
जनको राजा. घ. मिथिलो जनको राजा जनकादप्युदावसुः. ७ घ. उपावसोस्तु. ८ ख. राजा वै नन्दिर्वर्धनः. ९ क. ख. घ—ट.
नन्दिर्वर्धनस्तुतश्च. १० क. ख. घ. ज. इति श्रुतः. ११ ज. महावीर्यः प्रतापवान्. १२ ज. महावीर्यस्य. १३ क—ट. दृष्टकेतुः.
१४ दृष्टकेतोस्तु. १५ क—छ. झ. ज. ट. प्रतीन्धकः. ज. प्रतीन्धनः. १६ घ. कीर्तिरथस्याथ. ज. कीर्तिरथस्यासीत्. १७ ज.
सुविधस्तु विधस्य. १८ क. ख. घ—ट. द्वयं राज्ञो. १९ ड. च. झ. ज. दागतः पुरात्. २० ज. शैवं च धनुस्तमम्.

तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
 निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये भ्रातरं वीरमभ्यषिञ्चं कुंशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥
 वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः ॥ २२ ॥
 [ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते रघुनन्दन] ॥ रामलक्ष्मणयो रज्ज्गोदानं कारयस्व ह ॥
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मधो ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
 रामलक्ष्मणयो रज्ज्गोदानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १६—१७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीता-
 धनुषोरप्रदानात् ॥ १८—१९ ॥ तेवध्वौददामि स्तु
 पात्वेनददामि । वसिष्ठेनवरणात्तेददामीत्युक्तं ॥ २० ॥
 बध्वावित्युक्तं व्यवस्थायादर्शयति—सीतामित्यर्थेन ॥ २१ ॥
 उक्तमर्थसन्निमित्तमुपपादयति—वीर्येति । वीर्यशुल्का-
 मिलेतदूर्मिलाया अपि विशेषणं । यद्यपिरामेणैव धनुर्भ-
 ङ्गः कृतः तथापि तादृशशक्तेर्लक्ष्मणेपि दर्शनात्तद्वीर्यमेव
 ऊर्मिलाया अपिशुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यौरस-
 पुत्री । त्रिः त्रिवारं । त्रिभिः करणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदा-
 नं नाम विवाहपूर्वसमयनियतं किञ्चित्कर्म । गावः केशाः
 दोः पादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम
 समावर्तनाख्यं कर्मेत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दी-

श्राद्धं ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि । फल्गुन्यां फल्गुन्या-
 ख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयो-
 जनं । “तदस्य प्रयोजनं” इति ठक् । दानं गोभूतिल-
 हिरण्यादिदानं । सुखोदयं सुखोदकं । बध्वोर्योरति-
 शयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि
 कन्यार्थक्रियत इति सूचितं । कन्यादाने उत्तरफल्गुन्याः
 प्रशस्तत्वमुक्तं ज्योतिषे “त्रीण्युत्तराण्यपितथा कर्मघातु-
 राधामूलान्यसोमकमलोद्भवभान्युद्गनि” इति ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७१ ॥

दूतद्वारा कथयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ती० तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । ति० विमुखः युद्धमुखः ॥ १८ ॥ ति०
 त्रिर्वदामि उक्तमपि दाढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ ति० अद्य तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात् तृतीयदिवसे । यज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसे
 वा । अद्य मघानक्षत्रं । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव “भगो यत्र प्रजापतिः” इत्यनेनाविरोधः । उत्तरफ-
 ल्गुन्यास्त्वयमेति बोध्यम् । वैवाहिकं विवाहं । विनयादित्वाद्भक् । “मघानक्षत्रं पितरो देवताः फल्गुनीनक्षत्रमर्थमा देवता फल्गुनीन-
 क्षत्रं भगो देवता” इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । “अयं मघः पूर्वफल्गुनीभगस्योत्तरे” इति तद्वाङ्मणे चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्व-
 म् । उत्तरे इति पुंस्त्वमर्थः । यद्यप्युत्तराफल्गुनीसीतायाजन्मर्क्षं तथापि तद्वक्ष्ये प्रथमचरणं विहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् तृती-
 यैकादशरूपभक्तशुद्धेस्तस्य न दोषः । भक्तशुद्धौ तन्नदुष्टमिति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धम् । किञ्च पूर्वाश्रुतस्याद्वादशश्चन्द्र इति तत्र विवाहोऽनु-
 चित एव । एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयम् । रामलक्ष्मणयोरर्थं तदभ्युदयाय । सुखोदयं सुखोदकं ॥ २४ ॥ इत्ये-
 कसप्ततितमस्तर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ज. ट. तस्याप्रदानाद्भगवन् युद्ध. २ ड. च. झ. ज. विमुखो. ३ घ. निहत्य तु नरश्रेष्ठ. ४ च. ज. सांकाश्याभ्रातरं.
 ५ क. घ.—ट. शूरमभ्यषिञ्चं. ६ क. नराधिपम्. ७ ख. घ. ज. रघुनन्दन. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. लक्ष्मणायैव. ९ क.
 घ. ड. च. झ. ज. त्रिर्वदामि. १० इदमर्थं क. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. क. रघुपुङ्गव.
 १२ ख. रथे. १३ ज. मघाप्यद्य. १४ क. ग.—छ. झ. प्रभो. ख. तथा. १५ ख.—ज. लक्ष्मणयोरर्थे. १६ ग.
 गोदानं च सुखोदयम्.

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांजनकंप्रतिकुशध्वजकन्ययोर्भरतशत्रुघ्नार्थेवरणम् ॥ १ ॥ जनकेनसहर्षप्रशंसनमभ्यनुज्ञानेदशरथेन विवाहाङ्गभूतगोदानादिक्रियानिर्वर्तनम् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥
आता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन्रूपेणाप्रतिभं भुवि ॥
सुताद्वयं-नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ॥ सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथस्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरताबुभौ ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेकुशध्वजसुतावरणंगोदानकरणंचद्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं जनकं ॥१॥ अचिन्त्यानि आश्चर्यभूतानि । अप्रमेयानि अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषां इक्ष्वाकुविदेहानां । तुल्यः कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वंचेतिभावः ॥२॥ सीता ऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दीयतेइतियत् अयंधर्मसंबन्धः धर्मेणसंबन्धः । यौनसंबन्धइतियावत् । सदृशः रूपसंपदाचसदृशः । यद्वा अयंकर्षिण्यमाणोर्धर्मसंबन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः । रूपसंपदाचसदृशः तुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः । अत्रहेतुमाह—रामेति । सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः यतःसदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूप-

संपदा सदृशः । शकारान्तेबहुवचनं । अतःसदृशोर्धर्मसंबन्धइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यद्वक्तव्यंकिंचिदस्ति तदपिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयोरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्नाह—भरतस्येति । भरतस्य शत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थइत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ उभयोर्युवयोः संबन्धेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः । भवतःकुलमित्यनुकर्षः । अव्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्यसंबन्धेनान्योन्यमुत्कर्षप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य मते वसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्यस्मात् । मुनिपुङ्गवौयुवां येषांनःकुलसंबन्धं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबन्धं । स्वयं शिष्यमुखं विना । आज्ञापयथः तस्मात्तेषां नः इदंकुलंधन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ भजेतांपत्नीत्वेनभजेतां । सहितौ सदासहचरौ ॥११॥

शि० अचिन्त्यानि अतिशुद्धत्वेनविवाहार्थसंवेहानर्हाणि ॥ २ ॥ ति० उभयोर्भ्रात्रोस्संबन्धेनेक्ष्वाकुकुलंसंबध्यतां तत्रचसंबन्धे पुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रंचित्तंभवलितीशेषः । कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मयासंबन्धचतुष्टयकार्यमितिद्व्यप्रतामास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ वि० मुनिपुङ्गवौभवन्तौयद्यस्मादाज्ञापयतः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. ज. रघुपुङ्गव. ख. च. छ. ज. रघुनन्दन. २ क. ख. एषराजन्. ३ ख. ग. घ. ज. वरयेमसुते. क. वरयामसुते. च. छ. झ. ज. ट. वरयेतेसुते. ४ ड—ट. लोकपालसमाः. ५ ज. उभयोरेव. ६ क. संबन्धेननु. ज. संबन्धेनानुबध्यताम्. ७ क. ख. घ—ट. इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं. ग. इक्ष्वाकूणांकुलंचार्थं. ८ क. ग. झ. झ. येषांतौ. ९ ख. यथाऽऽज्ञापयथः. ज. यदाज्ञापयतः. १० ख. भद्रंवा. ज. ट. भद्रंते. क. भद्रंनः.

एकाह्वा राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोः सदा ॥ १५ ॥

इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ ॥ यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्यापुरी मम ॥
प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
युवामसङ्ख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसङ्घाश्च भवन्त्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
स्वस्ति प्रामुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि सर्वाणि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशः ॥ २० ॥
स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

एकाह्वेत्यजभावआर्षः । सप्तम्यर्थे तृतीया । चतसृणामिति “छन्दस्युभयथा” इतिपक्षे दीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे फल्गुनीभ्यां उपलक्षितयोर्दिवसयोः उत्तरस्मिन् दिवसे । उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वा फल्गुनीभ्यामिति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे । फल्गुन्याख्ये उत्तरनक्षत्रत्रय इत्यर्थः । प्रशस्ततायां हेतुः—भग इति । भगः प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोर्निलङ्गाधिष्ठाता देवता । ननु “एकस्मिन्तु गृहे कुर्यादेकमेव शुभक्रियां । अनेकांस्तुकुरुते सनाशमधिगच्छति” इति ज्योतिषशास्त्रे एकगृहे अनेकोत्सवनिषेधो दृश्यत इति चेत् मतान्तरे एकगृहे भ्रातृणामेकदोत्सवस्य विहितत्वात् । उक्तं हि दैवज्ञविलासे “भिन्नोदरोदयवतामुद्राहे कल्पयेत्पृथग्वेदि । एकगृहे जगुरार्या मण्डपमेकं पराशरेणोक्तं” इति । नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदिविवाहः “एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे । विवाहं मौञ्जिवन्धं च चूडाकर्मनकारयेत्” इति निषेधादिति चेत् सत्यं । एकस्मिन्दिने तु कर्तव्य एव । उक्तं हि दैवज्ञविलासे “भ्रातृद्व-

येस्वस्रयुगे भ्रातृस्वस्रयुगे तथा ॥ समानाश्चक्रियाः कुर्यात्तुर्भेदे तथैव च । एकस्मिन् दिवसे त्वेकलभेभिर्नाशकेतयोः ॥ एकगर्भोदयवतो विवाहः शुभकृद्भवेत्” इति एकोदरयोरप्येकगृहे विवाहकरणवचनं द्रष्टव्यं ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेति भावः ॥ १४ ॥ परो धर्मः कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीति सार्धश्लोका एकां न्वयः । मद्भातुर्मम दशरथस्य च यान्यासनमुख्यानि सिंहासनानि तानि युवामासातां पुरुषव्यत्ययार्षः । विनयाय प्रथमपुरुषोवा । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः । ननु दशरथसिंहासनं कथं त्वया शक्यं दातुं तत्राह—यथेति । इयं मिथिला यथा दशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा अयोध्या च मम । तथा च युवयोः प्रभुत्वे सन्देहो नास्ति । अतो यथार्हं यथोचितं । प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनं । वयं सर्वे भवदधीनाः । यूयमेवास्माकं त्रयाणां हितमुपदिश्य यथोचितं प्रकृतकार्यं कर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ हृष्ट इति । एवमेकवाक्यवादेनेति शेषः ॥ १७—२० ॥ काल्यं काले कर्तव्यं । गोदानं समावर्तनं ॥ २१ ॥ तद-

ति० आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणि सिंहासनानि । आस्यतामित्यर्षपरिपालयेतामित्यर्थः । आसनशब्देन दशरथजनककुशध्वजानां राज्यानि लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ ति० क्षत्रियलेपि प्रतिग्रहीतृत्वादातरि जनके आशीः स्वस्तीत्यादि । शि० खंस्ति प्रामुहि-स्वसुतादानेन मङ्गलं प्रापय । अन्तर्भावितनिजार्थः ॥ १९ ॥ ति० एकैकश इत्यर्षः । शि० एकैकश इत्यत्र “उक्तार्थानां—” इति न्यायाप्रवृत्तिस्तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादाविव “द्विर्बद्धसुबद्धं भवति” इति स्त्रीकारात् आर्ष इत्युक्तिस्तु तदविचारमूलिका ॥ २२ ॥

[पा] १ ड. झ. भवतोस्तथा. २ ड. च. छ. झ. ज. आस्यतां. ट. आस्येतां. ख. ग. घ. ज. आसेतां. ३ ख. यथेष्टं कर्तुं. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. गमिष्यामः. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. विधिवत्. ६ क—ट. विधास्य इति. ७ घ. तौ मुनीन्द्रौ. ८ ख. काल्य उत्थाय. ९ ड. च. छ. झ. ज. शतसहस्रं च. क. सहस्रं तु.

सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
 वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥
 स सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

जनकेनवैवाहिकवेषभूषितैरामादिभिःसहदशरथादीनांकल्याणमण्डपप्रवेशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेनजनकप्रार्थनयाविश्वामित्र-
 शतानन्दपुरस्कारेणवैवाहिकक्रियोपक्रमः ॥ २ ॥ श्रीरामादिभिरग्निसंनिधौजनककुशध्वजाभ्यामन्नोदकदानपुरस्सरचोदने-
 नसीतादिपाणिग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदाविवाहोत्सवेदेवगन्धर्वाप्सरोभिःसहर्षपुष्पवर्षणगाननर्तनाद्याचरणम् ॥ ४ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥
 पुत्रः कैकेयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
 स्वस्तीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
 त्वरयाऽभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ [तस्य त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम्] ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥
 दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनाहमपूजयत् ॥ ७ ॥
 ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् ॥
 ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥

झदानान्याह—गवामित्यादि ॥ २२ ॥ संपन्नाः क्षीरसं-
 पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः ॥ २३ ॥
 सुबहु अन्यद्वित्तंच ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः
 ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे मण्डिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वि-
 सप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

अथसीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥
 साक्षात्पदेनभिन्नोदरमातुलोप्यस्तीतिगम्यते ॥ २ ॥
 केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यतइति-
 शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यंस्वस्त्रीयः ॥ ४—७ ॥ यज्ञ-
 वाटं यज्ञवाटसमीपं । अत्रयज्ञवाटशब्देनोत्सवशालो-
 च्यते । पूर्वयज्ञस्यान्तइत्युक्तत्वेन यज्ञस्यसमाप्तत्वात् ।

ति० ईदृशयोयागावः तासांगवांचलारिलक्षाणिददौइत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ति० गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषं । “गोदानं
 क्षौलवत्कार्यषोडशेऽन्देतदुच्यते । अङ्कोपवेशनं नास्तिश्मश्रूणांमुण्डनंभवेत् । स्नात्वाचवागयतस्तिष्ठन्नहश्शेषंनयेदथ । आदित्येऽस्त-
 मितेवाचंविस्जेतान्तिकेगुरोः । अहंवरं ददामीतिदद्याद्गोमिशुनंततः ।” इत्याश्वलायनकारिकायां । इदं समावर्तनपूर्वाङ्गम् । “वेद-
 धृतानिवापारं नीलाहुभयमेषवा । गुरवेतुवरं दत्त्वास्नायीततदनुज्ञया” इत्याज्ञवल्क्यात् ॥ २४ ॥ द्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

शि० अहं नजहातिचित्तं तत्रैवसर्वदातिष्ठतीत्यर्थः । तंस्वसुसुप्तं । नःपूर्वकजहातेःकर्तरिक्तः । नहीयतेचित्तेननल्यज्यतेऽ-
 [पा] १ ख. सुवर्णशृङ्गसंपन्नाः. झ. ज. ट. सुवर्णशृङ्गसंपन्नाः. २ ख. घ. सुमहद्वि. ३ च. तैस्सुतैःकृत. ४ ख.
 घ. ड. च. झ. ज. ट. वृतस्तनृपति. क. वृतश्चनृपति. ५ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वीरो. ६ क—घ. ज. त्वभ्युपेयिवान्.
 ७ छ. ज. कैकेयराजस्य. ८ ड. च. ज. विवाहार्थे. ९ ख. मुपयातान्स्म. १० इदमर्थद्वयं ख. दृश्यते. ११ ग. मुपागतम्.
 १२ ख. ग. पूजाहृतमपूजयत्. ग. पूजाहृतमपूजयत्. १३ ख. काल्यउत्थाय. १४ ख. कृतकर्मानराधिपः. ग. ड. च. छ. झ.
 न. ट. कृत्वाकर्माणितत्ववित्.

युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
 वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ [पितुः समीपमाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः] ॥ १० ॥
 वसिष्ठो भगवानेत्य वेदेहमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १४ ॥
 कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते ॥ स्वगृहे कोविचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १५ ॥
 कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १६ ॥
 संजोऽहं त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नं कुरुतां राजा किमर्थमवलंबते ॥ १७ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १८ ॥
 [विश्वामित्रो महातेजा विदेहाधिपतेः करम् ॥ कुशध्वजस्य हस्तं च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 गृहीत्वा प्राविशच्छिष्यैः सहितौ द्विजपुङ्गवौ ॥ १९ ॥
 अथ राजा दशरथः पुत्रैः स्त्रीभिश्च संवृतः ॥ सर्वानृषीन्पुरस्कृत्य प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २० ॥
 प्रवेक्ष्यमानं राजानं वसिष्ठं गाधिनः सुतम् ॥ सर्वानृषवरान्विप्राञ्जनको धर्मवत्सलः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैराभरणैश्चैव गन्धपुष्पैश्च साक्षतैः ॥ पूजयामास विधिवद्यथायोग्यं यथाक्रमम्] ॥ २२ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वानृषिभिः सह धार्मिकम् ॥
 रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ २३ ॥
 [त्वया न विदितं किञ्चिन्नास्ति ब्रह्मविदांवर ॥ तस्मात्त्वमेव ब्रह्मर्षे अशेषं कर्तुमर्हसि] ॥ २४ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ २५ ॥

उत्तरसर्गेदशरथानुयानोक्तेश्च ॥ ८ ॥ युक्ते विवाहानु-
 रूपे । विजये विजयावहे । नतुविजयाख्ये । तस्या-
 पराह्णिकत्वात् । मुहूर्तशब्दस्य घटिकाद्वयपरत्वे विज-
 यःपूर्वाह्णैवभवति पुरतःकृत्वा उपागमदितिशेषः ।
 कृतकौतुकमङ्गलः । कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गला-
 चारः “कौतुकविषयाभोगेहस्तसूत्रे” इत्यमरः ॥ ९ ॥
 —॥ ११ ॥ दातारमिति । त्वामितिशेषः ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यामिति । योगइतिशेषः । सर्वार्थाः ।
 दानप्रतिग्रहादयः । विवाहएववैवाह्यं श्रुत्वा । स्वधर्मं

प्रतिज्ञारूपं ॥ १३—१४ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । कि-
 मर्थद्रुतमागमनं परिह्रियतइतिभावः । यथेति । त्वदी-
 यंराज्यमिव मदीयमपिराज्यंतवैव । तथाच मद्रुहमात्र-
 स्यस्वीयत्वेकोविचारइत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतकौतुकस-
 र्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १६ ॥
 अविघ्नं अविलंबं । अवलंबते विलंबते ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति ।
 वसिष्ठप्रेरितपुरुषमुखादित्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ लोका-
 रमन्तेऽस्मिन्नितिलोकरामः तस्य ॥ २३—२४ ॥
 प्रपा पानीयशालिका । अभिनवनारिकेलादिपत्र-

सावित्यर्थेन कर्मणि को बोध्यः । अतएवपूर्वेणाहमित्यनेननपौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥ ति० स्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं । प्रतिपद्यस्व । तावत्
 द्वयैर्वतिष्ठामइतिभावः ॥ १३ ॥ ति० सद्यः अस्मिन्काले ॥ १७ ॥ ति० अच्छिद्रकुम्भैरितिपाठेस्फुटनादिदोषरहितैःस्वर्णकुम्भैरिति-

[पा] १ घ. भूषितः. २ छ. वसिष्ठंपुरस्कृत्य. ड. च. झ. ज. पुरःकृत्वा. ३ इदमर्थं क. ख. ग. ज. दृश्यते. ४ क.
 मागम्य. ५ घ—ट. श्रेष्ठो. क. श्रेष्ठैः. ६ झ. ज. ट. संभवन्तिहि. ७ क. वैवाहमुत्तमम्. ८ ड. ज. झ. ज. ट. कस्याज्ञां
 संप्रतीक्षते. ९ ज. दीप्तावह्नेरिवार्चिषः. ख. ड. ट. दीप्तावह्नेरिवार्चिषा. क. दीप्तावह्नेर्यथार्चिषः. १० झ. ज. ट. सद्योऽहं.
 ११ ज. मथ. १२ ड. च. झ. ज. अविघ्नंक्रियतां सर्वं. छ. ज. अविघ्नंक्रियतांराजा. क. अविघ्नःक्रियतांराजा. घ. अविघ्नं
 क्रियतांब्रह्मन्. ख. अविघ्नंक्रियतांराजन्. १३ ड. झ. ज. ट. किमर्थमविलंबते. घ. किमर्थमवलंबसे. १४ एतच्छोकचतुष्टयं
 ख. दृश्यते. १५ छ. सहधार्मिकः. क. सहधार्मिकैः. १६ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १७ क. नृपतिं.

प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ अलंचकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समन्ततः ॥ २६ ॥
 सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुम्भैश्च साङ्करैः ॥ अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २७ ॥
 शङ्खपात्रैः क्षुवैः सुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥ २८ ॥
 दमैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ अग्निर्माधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
 जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २९ ॥
 ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ [पद्मां पद्मविभुक्तां वै केशवाङ्कच्युतामिव ॥
 विद्युत्प्रभां विशालाक्षीं स्निग्धकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥
 हंसाङ्कितेन क्षौमेण किञ्चित्पीतेन संवृताम् ॥ वासितेनोत्तरीयेण सुरक्तेन सुसंवृताम्] ॥ ३१ ॥
 समक्षमग्रेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ ३२ ॥
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ ३३ ॥

रचितमण्डपइत्यर्थः । सुवर्णपालिकाभिः साङ्कराभिर-
 तिलिङ्गविपरिणामेनानुकुष्यते । छिद्रकुम्भैः करकैः । श-
 ङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । सुक्षुक्षुवौ आज्यहोमसाधनपा-
 त्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः ।
 लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोप-
 युक्तपात्रान्तरैः । अभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्का-

रवद्भिः । अलञ्चकारेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६—२८ ॥
 समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वहोमआ-
 भ्युदयिकः ॥ २९—३२ ॥ अथसौन्दर्याभिजात्यादिना
 सीतायाः प्रतिग्रहार्हतावदन्प्रतिग्रहमनुजानाति—इय-
 मिति । इयं अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादि-
 कंप्रत्यक्षेणनिर्दिशति । न केवलंप्रत्यक्षंसौन्दर्यादिकं प्र-

कतकः । करकैरितितीर्थः ॥ २७ ॥ तनि० इयं निरतिशयरूपवती । सीतेति जन्मपरिशुद्धिरुच्यते । ममसुतेत्यावासपरिशुद्धिः । तव
 सौन्दर्यवागुरयासर्वहृदयाकर्षकस्य । सहधर्मचरी नित्यसहधर्मचारिणी । भविष्यतीतिकालविशेषविधानाभावात् । नित्यसहधर्मचा-
 रिण्याः किमिदं दानमितिनकोपः कार्यइतिप्रसादं याचते—भद्रंतइति । मासोत्सवादिष्वर्चाविग्रहविवाहवदवतारानुगुणविवाहादिकं-
 नविरुध्यतइतिहृदयम् । यद्वा मतोपिप्रेमातिशयस्तवापीतिदृष्टिदोषपरिहारार्थरक्षान्करोति—भद्रंतइति । पाणिगृह्णीष्वपाणिनेति
 तादृशावस्थानुभवेननयनसाफल्यंभजामइतिभावः । आचार्यास्तुप्रकारान्तरेणव्याचक्षते । इयं रूपोदार्यगुणैरहमेवगरीयानितिनतूष्णीं-
 स्यातव्यं । एनामपिपश्य । “तुल्यशीलवयोवृत्ता” इत्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवेयमर्हति । अतिशयान्तरमाह—सीतेति । आभि-
 जात्यायोनिजलेअतिशयिते । इयंसीता । सुवर्णलताभूमावेवखलत्पद्यते । हिरण्यवर्णाखल्वियं ममसुता “जनकानांकुलेकीर्तिमाहृ-
 ष्यतिमेसुता” इतिप्रसिद्धिविषया सहधर्मचरी खदाचरितधर्माणांप्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अत्यादेरेणगृहाण । “नचसीतालयाही-
 ना” इत्यादिवत् । “नजीवेयंक्षणमपि” इत्येवंप्रकरणेन च स्यातव्यं । एनामागतामपरिहारेणस्वीकुरु । पाणिगृह्णीष्वपाणिना पाणिग्र-
 हणेनाशितिलकङ्कणांकुर । भद्रंतइति गृहीतपाण्योरुभयोरपिमङ्गलाशासनंकरोति । पाणिना प्रणयापराधेपाणिनापादप्रहणंभविष्यति
 इदानींपाणिगृह्णीष्व । केचिदेवंवर्णयन्ति । इयं खद्विश्लेष्यतिरिक्तकालमात्रसत्तावती । पतिव्रतायाः स्त्रियाभर्तृविरहेसत्तानाश
 एवेतिप्रसिद्धंखलु । इयं “आर्तातैमुदितेहृष्टाप्रोषितेमलिनाकृशा । मृतेभ्रियेतयानारीसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता” इतिशास्त्रविषयभूतपतिव्र-
 तास्त्रीभ्यउत्तमाखलु तद्विलक्षणा च । इयं खदात्मभूतालच्छरीरभूता च । सीतानिमित्तन्यूनतातवैवखलु खच्छायादोषश्छायावतएव-
 खलु । सुता “मातरमङ्गनाः” इतिमातृगुणानुवृत्त्यापृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवती च । ममसुतेति नेकवलंराजकुमारीत्वेन भो-
 गदानं किंतु हेमारविन्दन्यायेनाश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येनविशेषतोभोगदानमिति । एनां एवंव्रतनियमैरुत्पन्नां । भद्रंते “भुङ्क्तेस्वशेषम-
 खिलंतव” इतिवत् व्रतनियमादिजन्यतायास्सफलत्वंतवैव । भोग्यवस्तुगुणपौष्कल्यंभोक्तुंरेवातिशयितभोगाय । पाणिगृह्णीष्वपाणि-
 ना सीता हस्तंप्रसार्यगृहीतुंनजानाति त्वमेवगृह्णीष्व । पाणिगृह्णीष्वपाणिनेति “बाहुच्छायामवष्टब्धायस्यलोकामहात्मनः” इत्यादि-

[पा०] १ घ. सभामध्येच. २ ग. जलकुम्भैश्च. घ. झ. ज. चित्रकुम्भैश्च. ३ घ. पादैरर्घ्यादिपूरितैः.
 ड—ज. रर्घ्यादिपूरितैः. क. ज. ट. रर्घ्याभिपूरितैः. ख. ग. घ. पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः. ४ ग. स्तथापात्रैः. क. श्वपात्रैश्च. ख.
 श्वपात्रैश्च. ५ क. ख. घ. छ—ट. रपिसंस्कृतैः. ६ झ. अग्निमाधायतंवेद्यां. क. ड. च. ज. ज. मादायवेद्यां. ७ क. ग. घ.
 ज. ट. वसिष्ठरूपिसत्तमः. ख. ड. च. ज. वसिष्ठोमुनिसत्तमः. झ. मुनिपुङ्गवः. ८ एतत्पद्यद्वयं ख. दृश्यते. ९ क. ज.
 ज. राघवाभिमुखंतदा. च. राघवाभिमुखींतदा. १० घ. वाक्यं. ११ ख. घ. नन्दिवर्धनम्.

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ ३४ ॥
 [प्राक्षिप्ते सलिले भूमौ गगने चोत्थितास्स्वनाः] ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥
 देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ ३५ ॥
 एवं दत्त्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणार्भिपरिभुतः ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३७ ॥
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ३८ ॥
 शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वरः ॥ श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३९ ॥

लक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुत्समानस्यायोजितत्वेनानुमे-
 यंचेत्याह सीता । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तज्जन्यतया
 तथाव्यपदेशः । इयंसीता यासिद्धाश्रमात्प्रभृति धनु-
 र्भङ्गादिना कुतूहलगोचरतामासादिता सेयंसीता ।
 यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्स्फुरणसमयइव कचि-
 दप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन ससंभ्रमंरामंप्रत्याह—इयं-
 सीतेति । यद्वा “प्रासादेसापथिपथिचसापृष्ठतःसापुरः
 सा” इत्युक्तीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सी-
 तायाःप्रतीयमानत्वादाह—इयंसीतेति । यद्वा यथा-
 रामआत्मानमानुषमन्यते एवंसीतापि । अतोराघव-
 त्वेभवत्सीतेत्याह—इयंसीतेति । नकेवलंसौन्दर्यमस्म-
 दपेक्षितं किंत्वाभिजात्यंचेत्याह—ममसुतेति । आचा-
 रप्रधानजनककुलजातायाः किंवक्तव्यमाभिजात्यमि-
 ति भावः । यद्वा ममसुता “महतातपसारामं” इति-
 वत् तुभ्यंदातुंविरचितविविधव्रतोपवासादिकस्यमम-
 कन्येत्यर्थः । अस्त्विदं सुन्दरीभोगार्था धर्माचरणार्थ-
 मन्ययाभवितव्यमितिमन्येतेत्याह—सहधर्मचरीत-
 वेति । भोगार्थेयमेव धर्माचरणार्थापीतिभावः । समा-
 नोधर्मः सहधर्मः तंचरतीतिसहधर्मचरी । “दोषोय-
 द्यपितस्वस्यात्सतामेतदगर्हितं” इतिवक्तुस्तवानुरूपेयं
 “नकश्चिन्नापराध्यति” इतिवक्तीतिभावः । एवंसौन्दर्या-
 भिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिसमत्त्वेपि त्वदनुमत्यभावा-
 न्नैनांप्रतिगृह्णीमीत्यत्राह—प्रतीच्छचैनामिति । प्रतीच्छ
 गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रद-

नानर्हत्वात् ददामीत्यनुक्तिः । भद्रंते स्वतस्सिद्धायाः
 कस्त्वंदातुमिति रामः कुप्येदितिसान्त्वयति । यद्वा
 निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्याअस्याःप्रतिग्रहे भव-
 तःसर्वाणिमङ्गलानिभविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूप-
 वधूवरयोःसंयोगे दृष्टिदोषोभविष्यतीति मङ्गलमाशा-
 स्ते—भद्रंतइति । एवंमयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्या-
 मुद्वेदेदितिभीतः प्राह—पाणिंगृहीष्वेति । “यदिकामये-
 तस्त्रीरेवजनयेयमित्यङ्गुलीरेवगृहीयात्” इत्याद्युक्तका-
 मव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं । प्रणयधारायांपादग्रहणम-
 स्तु संप्रतिपाणिंगृहीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभावि-
 शेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं । ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रि-
 यादेःशरादिग्रहणंविहितं अतः कथमिदंसंगच्छतइति
 नशङ्कनीयं । तस्यासवर्णविषयत्वात् । आहमनुः “पा-
 णिग्रहणसंस्कारःसवर्णासुप्रदृश्यते ॥ असवर्णास्वयंज्ञे-
 योविधिरुद्राहकर्मणि ॥ शरःक्षत्रिययाग्राह्यःप्रतोदोवै-
 श्यकन्यया ॥ वासोदशाशूद्रयातुवर्णात्कृष्टस्यवेदने”
 इति । अतःसर्ववर्णानामपिसवर्णासुपाणिग्रहोस्त्येव
 ॥ ३३ ॥ पतिव्रतेत्यादि भविष्यतीतिशेषः । प्राक्षिपत्
 रामहस्तइतिशेषः ॥ ३४ ॥ शुभनिमित्तमाह—साध्वि-
 ति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ ३५—३६ ॥
 पर्ययः विलंबइत्यर्थः । भिन्नमावृत्त्वाद्भरतात्पूर्वैलक्ष्म-
 णविवाहोनदुष्यति । “पितृव्यपुत्रेसापत्नेपरनारीसु-
 तेषुवा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणं” इति-

प्रसिद्धपराक्रमशालिहस्तेनहस्तंगृहीष्व । ती० तवशुजवीर्यनिर्जितातवाभिमुखंस्थिताइयंसीता ममसुतेत्याभिजात्यकथनं । सहधर्म-
 चरीति यस्त्वयानुष्ठेयोधर्मस्सोनयासहकर्तव्यइत्यर्थः । एनांप्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिंगृहीष्वपाणिनेति “गृभ्णामितेसौभगत्वाय-
 हस्तं” इतिमन्त्रपूर्वकंपाणिंगृहाणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छायेवानुगता नित्यसंबद्धा । भवत्वितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० मन्त्रोदकपुरस्कृतां

[पा०] १ ख. गतातव. २ क. ख. च. मन्त्रपूर्वजलं. ३ इदमर्थं ख. दृश्यते. ४ ड. तथा. ५ ज. ट. निर्घोषैः. ६ ख.
 वृष्टिश्चखाच्युता. क. वृष्टिर्मेहलभूत्. ७ क. ख. घ—ट. सुतांसीतां. ८ क. घ. ड. ज. पिपरिभुतः. ९ क. ऊर्मिलाचममा-
 त्मजा. १० घ. त्कालविपर्ययः. ११ क. ख. पाणिंगृहीष्वमाण्डव्याः. १२ क. ड. च. झ. ज. ट. अब्रवीन्मिथिलेश्वरः. घ.
 ह्यब्रवीज्जनकेश्वरः. १३ ड. च. झ. कीर्तमहाबाहो. ख. महाभाग.

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ४० ॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ॥ ऋषींश्चैव महात्मानः संभार्या रघुसत्तमाः ॥
यैथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
[काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु] ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ॥
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥
ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ४४ ॥
ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्गुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ४५ ॥
अथोपकार्या जग्मुस्ते संभार्या रघुन्दनाः ॥ [प्रीयमाणो दशरथः पुत्रान्पुत्रवतां वरः] ॥
राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षिसङ्घः सवान्धवः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स्मरणात् ॥ ३७—३९ ॥ पत्नीभिः सहिताइतिशेषः ।
अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं । जनकेनानुज्ञामात्रकृतं ज्ये-
ष्ठत्वात् उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजे-
नैव । तदाहयाज्ञवल्क्यः “ पितापितामहोभ्रातासकु-
ल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः
परः ” इति ॥ ४०—४१ ॥ अत्रैकस्यावेदिकायां ए-
कस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तेनैव मेकमग्निं सर्वे स्वस्वभा-
र्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य चक्रुरित्युत्तरत्रान्वयः ।
राजानं जनकं । यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधि-
पूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकं । विवाहं विवाहकर्म । तदा
तस्मिन्काले । चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेन प्रत्येकं पाणिग्रहण-
होमं चक्रुरित्यर्थः । पूर्ववसिष्ठेन होमवचनमाभ्युदयिक-
कर्मपरं । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं विवाहहोमो नोच्यते ।
पाणिग्रहणानन्तरमग्निब्राह्मणान् दातारं जनकं च प्रद-

क्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निप्रतिष्ठाप्य
विवाहहोमांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सीताप्रदानकालि-
कंशुभं निमित्तमुक्तं । अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्मका-
लिकशुभनिमित्तानि दर्शयति—पुष्पवृष्टिरिति ॥ ४३ ॥
तत् पुष्पवृष्ट्यादिकं ॥ ४४ ॥ अथ लाजहोमपूर्व-
कं स्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति—ईदृशइति । ईदृशे
पूर्वोक्तरूपे । तूर्याणां नृत्यगीतवाद्यानां । उद्गुष्टेन
उद्घोषणेन । निनादिते नादे प्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने ।
अग्निं स्वस्वाग्निं । त्रिः परिक्रम्य ऊहुः विवाहं निर्वर्तया-
मासुः ॥ ४५ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् संभार्यान् पु-
त्रानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

दानीयमन्त्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ ३६ ॥ ति० तूर्योद्गुष्टनिनादिते तूर्याणां यदुद्गुष्टं घोषस्तन्निनादितेकाले । त्रिरग्निमित्युपसंहारेण
पुनर्वादः ॥ ४५ ॥ इति त्रिसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ. कालविपर्ययः. २ क—ट. प्रदक्षिणं कृत्वा. ३ ड. च. ज. झ. ट. ऋषींश्चापिमहात्मानः. ग. घ. महाभागान्.
४ ड. झ. व. सहभार्यारघूद्वहाः. क—घ. ज. ट. रघूत्तमाः. ५ ज. ट. यथोक्तेन चतचक्रुः. ६ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. ७ ट.
तदद्भुतमिवाभवत्. ८ ड. ज. झ. व. अथोपकार्यं. ९ क. ख. छ. ज. सदारा रघुनन्दनाः. १० इदमर्थं ख. दृश्यते.

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रेणरामादीनामाशीर्वचनपूर्वकंजनकदशरथयोरापृच्छनेनस्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ दशरथेनरामादिभिःसहजनक-
दत्तपारिबर्हपरिग्रहपूर्वकंतदापृच्छनेनायोध्यांप्रतिनिर्गमनम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गमपशकुनदर्शनेनविषीदतोदशरथस्यप्रभेवसि-
ष्टेनतंप्रतिभयप्रसज्जननिवेदनपूर्वकंतदुपशमनिवेदनम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेवनान्तरात्प्रादुर्भवतिभगवतिभार्गवेदशरथेचानर्थो-
पाङ्क्तिनिवसिष्ठादिभिस्तदाश्वासनपूर्वकंसरभसमर्घ्यादिनारामाराधनम् ॥ ४ ॥

अथ राज्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥

[औशीर्भिः पूरयित्वा च कुमारान्थं सराघवान्] ॥ १ ॥

विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वाथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

[गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः] ॥ ३ ॥

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥

गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ कंबलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यंबराणि च ॥ ५ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं खलङ्कृतम् ॥ ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ प्रविवेश खनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥

राजाप्ययोध्याधिपतिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम संबलानुगः ॥

[बाहिनीं महतीं कर्षन्कीर्तिमांश्च ययौ तदा] ॥ ९ ॥

गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् ॥ घोराः स पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति तैस्ततः ॥

भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गजामदव्यागमनं चतु-
स्सप्ततितमे—अथराज्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छय ।
उत्तरपर्वतं स्वावासं हिमवन्तं ॥ १ ॥ आपृष्ट्वा जगामेति
क्रियावृत्त्या राजपदावृत्तिः ॥ २—४ ॥ कन्याधनमेव विवृ-
णोति—गवामित्यादि । कंबलानामित्यत्रापि शतसहस्रा-
णीत्यनुषज्यते । क्षौमकोट्यंबराणि क्षौमाश्चकोट्यंबरा-
णिचेतिद्वन्द्वः । क्षौमानामपिबहुत्वमर्थसिद्धं । क्षौम-

रूपकोट्यंबराणि उत्कृष्टवस्त्राणीतिवा । हस्तीत्यादि
सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गवा-
श्चादित्वादासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५—६ ॥ हिर-
ण्यस्य रजतस्य शतमितिशेषः ॥ ७—८ ॥ संबला-
नुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्चसहितः ॥ ९ ॥
नरव्याघ्रं प्रतीतिशेषः । घोराइत्यनेनाशुभसूचकत्वमु-
क्तं । पक्षिणः वायसादयः । प्रदक्षिणमितिशुभसूचनं ।

शि० राजा अतिदीप्त्या उपलक्षितः । राजा दशरथः । अथजगाममंगलगमनंचकार ॥ २ ॥ ती० क्षौमान् पटवस्त्राणि ।
कोटीतिभिन्नपदंसङ्ख्यावाचि । नपुंसकत्वमार्थं । कोटिक्षौमान् कोट्यंबराणीति कोटिशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ ५ ॥ ती० सुवर्णस्य
शोभनवर्णस्य । अत्रपृच्छन्तानांपूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ट. तौहि. २ इदमर्थं ख. ग. च. दृश्यते. ३ ग. च. पूजयित्वा. ४ ख. कुमारान्थैवराघवे. ५ ख. गते
तस्मिन्वैदेहं. ६ ग. घ. ज. ट. आपृच्छयाथ. क. ड. च. छ. झ. ज. आपृष्ट्वैव. ७ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. ८ क. ख.
मिथिलाधिपः. ट. पृथिवीपतिः. ९ क. ड. ज. झ. क्षौमान्कोट्यंबराणिच. च. छ. ज. ददौकोट्यंबराणिच. १० ड. ज. झ.
ट. कन्याशतं. ११ ज. दासीदाससमन्वितम्. १२ ड. चै. छ. झ. ज. राजासुसंहृष्टः. ग. परमसंतुष्टः. १३ ज. रत्नरा-
शिमनुत्तमम्. १४ क. ड—ट. बहुविधंराजा. १५ क. ख. राघवम्. १६ ज. मिथिलाधिपः. १७ ग. राजालयोध्याधिपतिः.
१८ ड. झ. संबलान्वितः. १९ इदमर्थं ख. दृश्यते. २० ड. च. झ. ज. गच्छन्तंतु. २१ ड—ट. घोरास्तु. क. ख. घोराश्च.
२२ ड. च. छ. झ. ज. समन्ततः. २३ क. ख. नरशार्दूलो. २४ घ. वसिष्ठंप्रत्यभाषत.

असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मम विषीदति ॥ १२ ॥
 राज्ञो देशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्युतम् ॥ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥
 तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ कपेयनृथिर्वीं सर्वा पातयंश्च द्रुमाञ्शुभान् ॥ १५ ॥
 तमसा संवृतः सूर्यः सर्वा न प्रबभूव दिशः ॥ भस्मना चावृतं सर्वं समूढमिव तद्भलम् ॥ १६ ॥
 वसिष्ठश्चर्षयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ संसंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥
 तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥
 भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्रिमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥
 ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः ॥ स्कन्धे चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
 प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा शिक्म् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ [यथा कृष्णगतिं घोरं युगान्ते प्रोद्यतं तथा] ॥
 वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥
 संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥
 एवंमुक्त्वाऽर्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥
 [तस्मिंस्तु घोरे जमदग्निसूनुना त्वासादिते राममभिप्रकोपे]

अन्तरिक्षेअशुभसूचनं । भूमौशुभसूचनमित्यर्थस्यद्यो-
 तनार्थंभौमाइतिपदं ॥ १०—११ ॥ हृदयमुत्कंपयि-
 तुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि । इदंकिंसुखोदकंदुःखोदकं-
 वेतिमनोविषीदति । शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्रनि-
 र्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२—१३ ॥ पक्षिमु-
 खाच्युतं पक्षिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्ति प्रश-
 मंसूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदत्सु ॥ १५ ॥

भस्मनाचावृतंअभूदितिशेषः ॥ १६—१८ ॥ जाम-
 दग्न्यमिति अनन्तरापत्येपियञ् । गोत्रत्वारोपात् ।
 जामदग्न्येयमितिपाठे “इतश्चानिबः” इति बह्वचूत्वे-
 प्यार्षत्वाङ्क ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरैः । विद्युद्गणो-
 पममितितेजस्वितायांहृष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमितिवृत् ।
 “अमनुष्यकर्तृकेच” इतिहन्तेष्टक ॥ २० ॥ होमोमानसः
 ॥ २१ ॥ कच्चिदिति मनसोविमर्शं ॥ २२ ॥ नोत्साद-

ति० दिवि खे भवंदिव्यं । पक्षिमुखाच्युतं वचनं । शि० दिव्यं स्वाप्रतुल्यं । पक्षिमुखाच्युतंवचनं । दिव्यमितिस्वप्रार्थकदिवु-
 धातुप्रकृतिक ण्यत्प्रत्ययान्तं । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ १४ ॥ शि० भीमसंकाशं भयंकरप्रकाशविशिष्टं ॥ १८ ॥
 ति० जपहोमपरायणाः आसन्नितिशेषः । यद्यपिहोमोऽभ्यधिकरणस्तदापथिचलनसमयेबाधितः तथापि “अपानेजुह्वतिप्राणं—”
 इत्यादिर्बोध्यइतिकेचित् ॥ २१ ॥ शि० अथोसंजजल्पुरः मङ्गलहेतुकजल्पनंचक्रुः । यद्यपिपितृवधामर्षी क्षत्रियकृतपितृवधहेतु-
 कामर्षविशिष्टः आसीदितिशेषः । तथापिक्षत्रं क्षत्रियवंशंनोत्सादयिष्यति । कच्चिच्छब्दोयद्यपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिचतुस्सप्त-
 तितमस्सर्गः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ घ. ममचसीदति. २ क. दशरथस्यैव. ३ क. दिव्यपक्षि. ४ क. घ—ज. मुखाच्युतम्. ५ क. ख. ग.
 ड—ज. न्मेदिनीसर्वा. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. महाद्रुमान्. ७ ड. छ. झ. ज. ट. सर्वेनावेदिषुदिशः. ८ क—छ.
 झ. ज. ट. ऋषयश्चान्ये. ९ क. ख. घ. च. छ. विसंज्ञाइव. ट. सशङ्काइव. १० ज. हिमसंकाशं. ११ क—ट. जामदग्न्यं.
 १२ ड—ट. राजाराजविमर्दनम्. घ. राजवंशविमर्दनम्. ख. राजराजविमर्दनम्. १३ क—ज. चासज्य. १४ ड. झ. ज.
 शरमुग्रं. च. छ. शस्त्रमुग्रं. १५ घ. त्रिपुरघ्नोयथाशिवः. ग. त्रिपुरघ्नोयथाहरः. १६ इदमर्षं ख. दृश्यते. १७ ख. घ.
 प्रमुखात्सर्वे. १८ घ. ड. च. छ. झ. ज. मधुरंवाक्यमब्रुवन्. क. ख. मधुरंवाचमब्रुवन्. ग. अब्रुवन्मधुरांगिरम्. १९ ख.
 प्रतिगृह्यच. २० अयंश्लोकः ख. दृश्यते.

दृढं नरेन्द्रस्य बलं महाबलं भयं प्रविष्टं च विषादितं च] ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

परशुरामेणदशरथप्रार्थनानादरणेनैव तदात्मजंरामंप्रतिशैवैष्णवधनुर्द्वयपुरावृत्तादिनिवेदनपूर्वकंवीर्यपरीक्षणायस्वीय-
वैष्णवधनुःप्रदानेन तदारोपणचोदना ॥ १ ॥

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥

तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥

तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्बलं ॥ पूरयस्व शरेणैव खबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥

तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ द्रन्द्वायुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यस्य राघव ॥ ४ ॥

[भीतो यदि धनुस्त्यक्त्वा निर्जितोऽसीति वा वद] ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥

विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

क्षत्ररोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥

भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥

स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ न चैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥

ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥

[रोषात्प्रस्फुरमाणोऽष्टो रामं परमधन्विनम्] ॥ १० ॥

यिष्यतीत्यत्रहेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २३—२६ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७४ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेनविष्णोःपरत्वमुक्तं
“अहंवेद्भिमहात्मानं” इतिविश्वामित्रवचनेनपुरुषसूक्तं
तत्र मानत्वेनसूचितं । कश्यपस्तुतौच “शरीरेतवप-
श्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं
शरणंगतः” इतिसर्वजगत्कारणत्वादिदकमुक्तं । रुद्रस्य-
च गङ्गाधारणधातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन
प्राकृतशरीरवर्तित्वेनचापरत्वंसूचितं । संप्रत्यल्पशक्ति-

कत्वेन तस्यापरत्वमाहपञ्चसप्ततितमे—रामेत्यादि ।
रोषातिरेकेण रामेतिद्विःसंबोधनं । भेदनंचेतिचकारे-
ण ताटकावधादि समुचीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यंच
भवतीतिशेषः । तच्छ्रुत्वेत्यतःपूर्वमतइत्युपस्कार्य ॥ २ ॥
जमदग्नेरागतं जामदग्न्यं । आगतार्थेयच्चार्षः ॥ ३ ॥
तत् तदा ॥ ४—५ ॥ संप्रत्यस्थानेभयशङ्कितया दश-
रथो रामप्रेमभराक्रान्तोरामवैभवं ताटकाताटकेयनि-
रसनादिनाजानन्नपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्ष-
त्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्संनिधावित्यर्थः । निक्षिप्त-
वान् त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृतकेतनः
महेन्द्रपर्वतेकृतनिवासः ॥ ८ ॥ सर्वविनाशाय-
संप्राप्तइत्येतदुपपादयति—नचेति ॥ ९—१० ॥

[पा०] १ क—ट. दाशरथेवीर. २ ज. मयाकृतम्. ३ ज. भेदेनधनुषश्चयत्. छ. ज. भेदनंधनुषस्तदा. ड. च. झ. भेद-
नंधनुषस्तथा. ४ क. ड—ज. गृह्यापरंशुभम्. घ. गृह्यापरंशिवम्. ५ ज. खबलंदर्शयस्व. घ. खबलंदर्शयस्वमे. ६ ड. च. छ.
झ. ज. प्यस्यपूरणे. ७ क. ख. ड—ट. वीर्यश्लाघ्यमहंतव. ग. घ. वीरश्लाघ्यमिदंतव. ८ इदमर्थं ख. दृश्यते. ९ क. ख.
स्तथा. १० ज. क्षत्रकोपात्प्रशान्तश्च. ११ ट. स्त्वंमहातपाः. ड—ज. श्रमहातपाः. १२ ड. च. छ. झ. ज. शस्त्रंप्रक्षि-
प्तवानसि. १३ क. च. छ. नचैतस्मिन्हते. १४ च. छ. झ. ज. अनादृत्यतु. १५ इदमर्थं ख. दृश्यते.

इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिर्विश्रुते ॥ दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
 [कैरवीरसमे गन्धे विशाले विमले शुभे] ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ॥ १२ ॥
 त्रिपुरघ्नं नैरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ [ईदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः] ॥ १३ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १४ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १५ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतांवरः ॥ १६ ॥
 विरोधे^{१२} च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १७ ॥
 तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ हुंकारेण महादेवः संभितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १८ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १९ ॥
 जृम्भितं तद्वनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ २० ॥

लोकाभिविश्रुते लोकेसर्वतःप्रसिद्धे । बलवती इतिनपुं-
 सकद्विवचनं । सुकृते प्रयत्नेननिर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं
 दत्तं । युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवे ॥ १२ ॥
 यत्त्वयाभग्नं तत्र्यम्बकायदत्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥
 समानसारं समानबलं ॥ १४ ॥ समानसारत्वेकिमि-
 दानीपरीक्ष्यमित्याशङ्क्य रौद्रस्यधनुषोवैकल्यादितिवक्तुं
 प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि । तदा दुष्करत्रिपु-
 रहननानन्तरकाले । बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरी-
 क्षणेच्छया । कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पूर्ववराहारद्विरूपेणभूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिकद्व-
 त्तिस्तुवतस्त्वत्तःश्रुतं अधुनाविष्णुमुपसर्जनीकृत्यत्रिपुर-
 हननादुद्रस्याधिकबलत्वंप्रतीयतइत्यभिप्रायमित्यर्थः ।
 सत्यवतांवरइत्यनेनबहुशउपदेशेपिनैषांचित्तंसमाधत्ते
 अतःक्रिययैवबलतारतम्यदर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्य विरो-
 धंजनयामासेतिगम्यते । अहंधन्वीप्रधानः विष्णु-
 स्तुममोपसर्जनइत्युक्तंरुद्रेणेतिविष्णुंप्रत्युक्त्वा शराग्रत-

यामयावस्थानान्मयैवत्रिपुरहननंकृतमिति विष्णुनो-
 क्तमिति रुद्रंप्रत्युक्त्वाच विरोधजननमित्यवगम्यते
 ॥ १६—१७ ॥ जृम्भितमित्यत्रापिहुंकारेणेत्यनुषज्यते ।
 जृम्भितं भग्नमितियावत् । हुंकारेण नत्वभिमतत्रित्वाणे-
 न । महादेवः । महादेवशब्दोमहावृक्षसमाख्यायितइ-
 तिभावः । त्रिलोचनइत्यनेन तृतीयलोचनमपिनिरर्थ-
 कंकृतमितिभावः ॥ १८ ॥ याचितौप्रशमंजग्मतुः ।
 विष्णुः किमेनेनबालेन अनुकंप्यतामितियाचितस्तन्नि-
 ग्रहान्निवृत्तः रुद्रस्तुस्वामितःपराजयोनास्माकंदोषाये-
 तिसान्तिवतस्तत्तुल्यत्वाभिमानान्निवर्तितइत्यर्थः ॥ १९ ॥
 अथ स्वाभिमतसिद्धिमाह—जृम्भितमिति । तत् वि-
 ष्वधिष्ठानेनपूर्वत्रिपुरघ्नं । जृम्भितं विष्वधिष्ठानाभा-
 वेनजृम्भितं । दृष्ट्वा नत्वाप्रवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवा-
 भिमानमात्रविषयभूतं । विष्णुपराक्रमैः पूजायांबहुव-
 चनं । हुंकारेणेतिपूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनंनपक्ष-
 पातमूलमित्याह—सर्षिगणाइति । अतीन्द्रियार्थदृष्ट्वा-

तनि० नकेवलंधनुषोजृम्भणं किंतुतदाश्रयस्यापीत्याह—हुंकारेणेति । महादेवइतिविडंबनगर्भं । घृतकोशातकीशब्दवदनर्थ-
 कोमहादेवशब्दइत्यर्थः । शि० महादेवः संभितः व्यापाररहितः आसीदितिशेषः । एतेनसत्त्वगुणस्यतदानींप्राबल्यंसूचितं ।
 वैद्यनाथी० “रजस्सत्त्वंतमश्चैवकदाचिदभिभूयान्यतमद्भवति” इतिन्यायेनतयोर्युद्धकालेसत्त्वगुणप्राधान्याद्विष्णुनात्रिलोचनश्चस्तं-
 भितः संभितप्रायोऽभूत् ॥ १८ ॥ ति० विष्णुं अधिकं श्रेष्ठं । सेव्यत्वेनमेनिरे ज्ञातवन्तः । वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धेविष्णोराधिक्यद-
 र्शनात्त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोस्साम्यग्रहणमितितात्पर्यं । शि० देवाःविष्णुमधिकंमेनिरे स्वीकृततत्सत्वगुणस्यतत्का-
 लेआधिक्यंस्वीचकुरित्यर्थः । वैद्यनाथीयं परमार्थविद्धिः रुद्रोधिकोविष्णुर्न्यूनः विष्णुरधिकोऽरुद्रोऽन्यूनः इतिदुर्मतिद्वैतस्याज्या ।
 एकस्यैवपरमात्मनोगुणभेदमात्रनिबन्धनौरुद्रविष्णुशब्दौ भेदाभावात् । एवंचयोविष्णुस्सएवर्द्रःकदाचिल्लीलयान्यूनत्वेनाधिकत्वेन-
 चभाति इति बोध्यम् ॥ २० ॥

[पा०] १ ट. दिव्येश्रेष्ठे. २ ख. ग. ड—ट. भिपूजिते. ३ ट. दृढेबहुबले. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ ड. च. छ. झ.
 अनुसृष्टंसुरैरेकं. ६ क. ग. युयुत्सवे. ७ घ. धनुश्रेष्ठं. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ क. ख. घ—ट. परपुरजयम्. १० घ.
 कदाचिद्वेदताः. ११ च. छ. तयोस्सत्वपरीक्षया. १२ ड—ट. विरोधितु. १३ क—ड. ज—ट. परस्परजयैषिणोः. १४ क.
 ख. ग. ट. तदातज्जृम्भितं. १५ क. ख. स्तौसुरेश्वरौ. १६ ड. झ. ज. गणास्तथा.

[पूजयित्वा ततो विष्णुमामय्य च पिनाकिनम् ॥ ब्रह्मेन्द्रादीन्पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा] ॥ २१ ॥
 धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २२ ॥
 [तद्वनुर्देवरातोपि शिरसा गृह्य पूजयत् ॥ भग्नं तन्मनुजश्रेष्ठ त्वया पैनाकमुत्तमम्] ॥ २३ ॥
 इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्मात्मनः ॥ २५ ॥
 न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २६ ॥
 वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ [अर्मर्षो मे महानासीत्सर्वलोकभयप्रदः ॥
 शास्त्रतोऽग्निर्हुतो विप्रैर्यथा हृतमुखे प्रभुः] ॥ २७ ॥
 अशक्रुवान्स तं क्रोधं धनुर्गृह्य परं शुभम्] ॥ क्षत्रमुत्सादयत्रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २८ ॥
 पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २९ ॥
 दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ [स्थितोऽसि तस्मिन्स्थित्यन्वै सुमुखं सुरसेविते ॥ ३० ॥
 अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल] ॥ श्रुतवान्धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ ३१ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृहीध्व धनुरुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रक्तपयः तेषांगणाः वैखानसवालखिल्यादयः । “भू-
 यसांस्याह्वलीयस्त्वं” इतिन्यायेन तज्ज्ञानंनपक्षपातमू-
 लं नवाभ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन “एकएवरुद्रो
 नद्वितीयायतस्ये” इत्यादिश्रुतिः “नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः”
 इत्यादिवदितरापेक्षयाश्रेष्ठत्वाभिप्राया । “एकोहवैना-
 रायणआसीत्” इत्यादिश्रुत्युक्तो नारायणपरपर्यायो
 विष्णुरेवपरंतत्त्वमित्यभिहितं । एतेन तमउद्रेकेणकदा-
 चिद्रुद्रस्यपराजयोनदोषायेतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । त-
 मोऽभिभवस्यैवापरत्वनियामकत्वात् । इन्द्रजिता रा-
 मपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दवेधेनवध्यइतिधर्मप्र-
 वर्तनाय । धर्मसंस्थापनायहि तदवतारइत्युक्तं । अत्र
 तु स्वरूपतएवरुद्रस्यपराजयः । किंच रुद्रपराजयस्य
 तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिर्नस्यादेव । अयंचध-
 नुर्मज्जो दक्षयज्ञान्तइतिबोध्यं । अन्यथा “दक्षयज्ञ-
 वधेपूर्वधनुरायम्यवीर्यवान्” इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते
 रुद्रोदेवानांधनुर्ददौवित्युक्तंविरुध्येत । अत्रेदमेवधनु-

स्त्रिपुरप्रमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धं मेरुधनुश्च पुराणान्तरो-
 क्तमनादरणीयं । ननु पूर्वदक्षयज्ञान्तेरुद्रोदेवेभ्योधनु-
 र्दत्तवानित्युक्तं पुनश्चदेवरातायरुद्रोदत्तवानित्युक्तं वि-
 श्रामित्राश्रमे मुनिभिर्यज्ञेजनकायदेवादुरित्युक्तं अ-
 नसूयासमीपेसीतया जनकाय वरुणेनदत्तमित्युक्तं ।
 कथमिदंसंगच्छते । श्रूयतां । पूर्वदेवास्त्रिपुरवधायवि-
 श्वकर्मणानिर्मितं धनूरुद्रायददुः । तदक्षयज्ञान्ते वि-
 रोधेविष्णुहुंकारेणजुंभितं देवैः प्रार्थितोरुद्रोदेवरातस्य
 हस्तंदत्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेनमैथिलेषुवर्त-
 मानं तत्स्वत्वेनदेवावरुणेनजनकायादापयन्नितिक्रमः ।
 तेनदक्षयज्ञान्तेधनुर्दानवचनं देवैर्जनकस्ययज्ञफलत्वे-
 नदानवचनं वरुणेनदत्तत्ववचनंच समञ्जसंभवति
 ॥ २०—२५ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २६—२७ ॥
 अनेकशः त्रिस्सप्तकृत्वः ॥ २८—३१ ॥ उत्तमं अ-
 शिथिलमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहकमाया-
 तं । उत्तरपदवृद्धिरार्थः । क्षत्रधर्ममिति ब्राह्मणवन्नश-

ती० प्राकृतां तामसीं । देहात्मबुद्धिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० उत्सादयं उत्सादितवान् । अडभावार्थः ॥ २८ ॥ इति
 पञ्चसप्ततितमसर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः ख. च. छ. दृश्यते. २ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ३ क. ख. च. धनुस्तेनसमप्रभम्. ज. धनुः
 परमभास्वरम्. ४ ग. न्यस्तशस्त्रेचपितरि. क. ख. न्यस्तशस्त्रे. ५ च. छ. विदधेत्तत्र. ६ इदमर्थत्रयं ख. दृश्यते. ७ क. ड.
 ज. झ. ज. क्षत्रमुत्सादयम्. ट. क्षत्रमुत्पाटयत्रोषात्. ८ ट. लखिलांप्राप्य. ख. चाखिलांप्रादां. ९ ड. झ. यज्ञस्यान्तेऽददंराम.
 ख. स्यान्तेऽददां. ज. ददौराम. १० ज. पुण्यकर्मणाम्. ११ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १२ क—छ. झ. ज. श्रुत्वातुधनुषोभेदं.
 ख. ग. श्रुत्वातुधनुषोभेदंविस्मितानांनभस्तले । भाषतां देवसङ्घानांततोऽहं द्रुतमागतः. १३ च. छ. झ. ज. तदेववैष्णवं,

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्रोषि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रामेणपरशुरामंप्रतिस्वशरस्यलक्ष्यभेदननियमाभिधानेनलक्ष्यविकल्पपूर्वकतत्प्रदर्शनचोदना ॥ १ ॥ रामेणभार्गवशामवच-
नात्तदीयलोकेषुशरविमोचनम् ॥ २ ॥ जामदग्न्येनसुरादिसमक्षंरामस्यसाक्षात्तारायणत्वावधारणोक्तिपूर्वकमहेन्द्रमहीधरंप्रति
गमनम् ॥ ३ ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यन्त्रितकंथः पितु राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुत्वानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शरासनम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥
आरोप्य संधनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां पादगतिं राम तपोर्वलसमार्जिताम् ॥ लोकानंप्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

क्तइतिमाब्रूहीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदिशक्रोषि तावतापि
नत्वांमुञ्चामि अपितु ततः अनन्तरं द्वन्द्वयुद्धंदास्या-
मि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमितिभावः ॥ ३३ ॥
इतिश्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेम-
णिमञ्जीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणषट्सप्ततितमे—श्रुत्वे-
त्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुःसन्निधिगौरवादित्यर्थः ।
यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैःकथनं येन सतथा ॥ १ ॥
पितुरानृण्यं पितृघातिक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिआस्थितः
सन् यत्कर्म त्रिस्सप्तकृत्वःक्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छु-

तवानसि । तदनुरुध्यामहे अनुरुध्मः । अवश्यंशू-
रेणवैरशुद्धेःकर्तव्यत्वात् । कर्तरियगार्घः ॥ २ ॥ वीर्यहीनं
अतएवक्षत्रधर्मेणप्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादावशक्तमिव म-
न्यमानो यन्मां अवजानासि क्षत्रधर्मपुरस्कृत्येत्यादिना-
ऽवमानंकृतवानसि तन्नानुरुध्यामहे । “अस्मदोद्वयोश्च”
इतिचकारादेकस्मिन्बहुवचनं । अतः तेजः परपरिभ-
वासहनं । पराक्रमम् स्वशक्त्यापराभिभवनंच पश्य
॥ ३—५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतस्नेहेन ।
विश्वामित्रभगिन्यांसत्यवत्यामृचीकाज्जातो जमदग्निः
तस्यपुत्रःपरशुरामइतिविश्वामित्रसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥
ते तुभ्यं पादयोगतिं गमनं । लोकान् लोकप्राप्तिं ।
यदिच्छसि अनयोर्मध्येयदिच्छसितद्वदेत्यर्थः । यदी-

ती० अनुरुध्यामहे पितुरानृण्यपुत्राणां कर्तव्यमिति भवत्कृतंक्षत्रविशसनंसहामहइत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येनमदवज्ञानसहामह
इतिभावः ॥ २ ॥ शि० अशक्तं ब्राह्मणोद्देश्यकातिभाषणसंबन्धिसामर्थ्यरहितं ॥ ३ ॥ ति० धनुः चात्भार्गवनिष्ठां वैष्णवीं शक्तिं ।
जग्राह । तदुक्तं पाद्ये “इत्युक्त्वादेविवैष्णव्याशक्त्यातद्गतयासह । जग्राहवैष्णवंचापंविनयेनचलीलाया” इति । अत्राप्यप्रेषवक्ष्यति
‘निर्वार्यो जामदग्न्योसौ’ इति । लघुशीघ्रः पराक्रमो यस्यसः । शि० क्रुद्धः क्रुधंस्वाश्रितकोपेजहातिहापयतीति तथा । वरायुधं
चापं । शरंचप्रतिसंगृह्य गृहीत्वा । धनुरारोप्यशरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ. यदिशक्तोसि. २ ख. तेतदा. ३ ग. तच्छुल्लजामदग्न्यस्य. च. छ. झ. ज. श्रुत्वातुजामदग्न्यस्य. ४ घ.
कथोजामदग्न्यमथाब्रवीत्. ५ ज. ट. कृतवानसियत्कर्मश्रुतवानसिभार्गव. ६ क. ग. घ. च. छ. ज. रानृण्यमास्थितम्. ७ क.
मोराम. ८ क—घ. च—ट. वरायुधम्. ९ झ. धनुश्चप्रतिजग्राह. क—घ. च. छ. ज. ज. ट. शरंचप्रतिसंगृह्य. १० ज. तद्-
नूरामः. ११ क. ख. च. छ. झ. ज. क्रुद्धोऽब्रवीदिदम्. १२ क. ग. घ. मेपूज्यः. १३ घ. नमेराम. १४ ख. घ. मोक्ष्येप्राणहरं
शरम्. १५ क—घ. च. छ. झ. ज. ट. वाल्मतिकिराम. १६ घ. च. ज. ज. समार्जिताम्. झ. ट. समर्जितान्. १७ घ. नप्रति-
मेयान्वा. क. ख. ग. च—ट. नप्रतिमान्वापि. १८ क. च. छ. झ. ज. हनिष्यामीतिमेमतिः. ख. हनिष्यामियदिच्छसि.

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ॥ मोर्धः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
 [इति^१ ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवं प्रति रोषिते ॥ शतक्रतुमुखा देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्] ॥ ९ ॥
 वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥ १० ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिनराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्रष्टुं महद्भुतम् ॥ ११ ॥
 जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ १२ ॥
 तेजोभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १३ ॥
 [रामराम महाबाहो शृणु राम मयेरितम् ॥ राजसूये कृते पूर्वं यज्ञे दशरथात्मज] ॥ १४ ॥
 कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
 सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः कश्यपस्य हि ॥ १६ ॥
 तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १७ ॥
 लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ॥ जहि ताञ्शरमुख्येन मां भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥ धनुषोस्य परामर्शात्स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ २० ॥
 न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ २१ ॥

च्छसीतिपाठोयुक्तः । उभयथाप्रतिबद्धः कचित्तिष्ठेन्न-
 लोकपीडयेदितिरामस्यहृदयं ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वश-
 क्त्या । मोघोनपतति लक्ष्यमभित्वानतूष्णीं पततीत्यर्थः
 ॥ ८—९ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महद्भुतकर्मच-
 द्रष्टुं समेताइत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ लोके जने ।
 जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । त-
 थाचपुराणान्तरं “ततः परशुरामस्य देहाग्निर्गीत्यवैष्णव-
 म् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत्” इति । उ-
 दैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ १२ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमि-
 तिशेषः ॥ १३—१४ ॥ कश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्त-

दाप्रभृति नवसइत्यन्वयः । गुरुवचः कश्यपवचः ।
 कुर्वन् परिपालयन् । कुतइत्यत्राह—कृतेति । हिशब्दः
 प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः कश्यपस्य स्वत्वे-
 नकृता त्वद्विषये न वत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्मादि-
 त्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ गतिं गमनं ॥ १७ ॥ लोकहननं-
 नामलोकदानप्रतिबन्धः । मूर्तस्यवाअमूर्तस्यवाकार्यस्य-
 प्रतिहननमेव रामशरस्यापेक्षितमितिभावः ॥ १८ ॥ अक्ष-
 यं निर्विकारं मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलं । अने-
 न “नब्रह्मानेशानः” इतिमहोपनिषदुपबृंहिता । पराम-
 र्शात् ग्रहणात् ॥ १९—२० ॥ इयं त्वयाविमुखीकृतिः ।

ति० तद्रष्टुं आगताइतिशेषः ॥ ११ ॥ ति० तपसा यज्ञादिरूपेण । निर्जिताः अर्जिताः । अत्रपुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया-
 ऽस्यतलज्जलं व्यङ्ग्यम् । रामस्यलोकदानप्रतिबन्धयोस्स्वातन्त्र्यदर्शनेन परेशत्वबोधनं च । पात्रेपि । “शतयज्ञकृतं पुण्यं तदब्रूयान्यवे-
 दयत्” इति ॥ १८ ॥ ति० यतः “उतामृतलसेशानः” इतिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैवत्वमित्याह—अक्षय्यमिति । अक्षय्यं अनाद्यन्तं
 केनापि पराजयं नेतुमशक्यं च ॥ १९ ॥ ति० इयं त्वद्विषये अशक्तिः । विमुखीकृतस्वशक्तेः स्वसिन्धो जनेनाशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य
 भगवदंशत्वं रामस्य च पूर्णभगवदवतारत्वं सूचितं । स्वातिरिक्तेन विमुखीकरणे हि व्रीडा न तु स्वात्मनामायया तथाकरणे इतिभावः ।

[पा०] १ घ. अमोघो प्रतिवीर्येण. २ ग. परदर्पविनाशनः. ३ इदमर्थं क. ख. दृश्यते. ४ इदमर्थं क. दृश्यते. ५ ज.
 धरं वीरं. ६ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. स्तत्र सर्वशः. ७ घ. चारणशुद्धकाः. ज. ट. किनरचारणाः. ८ क. ख. जामदग्न्योश्च.
 ९ च. छ. झ. ज. तेजोभिर्गतवीर्यत्वात्. क. ख. ग. ट. तेजोभिर्हतवीर्यत्वात्. घ. ततोभिर्हतवीर्यश्च. १० ख. च. झ. मन्दम-
 न्दमुवाचह. ११ अयं श्लोकः क. दृश्यते. १२ ज. ट. यथापूर्वं वसुंधरा. घ. महतीयं वसुंधरा. १३ क. ख. च. छ. झ. ज.
 ट. तदाप्रभृति काकुत्स्थ. ग. इतिप्रतिज्ञा काकुत्स्थ. ड. ज. तथाप्रतिज्ञा काकुत्स्थ. १४ क. च. छ. झ. ज. ट. कृतमेकश्यपस्य.
 ख. ग. घ. कृतावैकश्यपस्यह. १५ च. छ. तदिमां द्रतिवीर. घ. यदिमां तां गतिं वीर. ज. तामिमां द्रतिराम. झ. तामिमां द्र-
 तिवीर. १६ क. वीर. १७ ट. तपसानिर्जितामया. १८ घ. ज. माभूत्कालविपर्ययः. १९ च. झ. ज. अक्षय्यं. २० च. छ.
 झ. ज. सुरेश्वरम्. २१ ज. मेऽस्तु. २२ ट. रामकाकुत्स्थ. २३ ज. यथाहं.

शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 सै हतान्दृश्य रामेण स्वाँल्लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २४ ॥
 ततो वितिमिराः सर्वा दिँश्चोपदिशस्तथा ॥ सैराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुर्दयुधम् ॥ २५ ॥
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गतेजामदग्न्ये रामेण तद् दत्तवैष्णवधनुषो वरुणहस्ते प्रदानम् ॥ १ ॥ आर्गवनिर्गमनश्रवणहृष्टेन दशरथेन सेनादीनामयोध्याप्रति-
 गमनचोदना ॥ २ ॥ पौरैर्वादित्रयोषपुरस्सरं प्रत्युद्गम्यमानेन दशरथेन रामादिभिः सहायोध्याप्रवेशः ॥ ३ ॥ रामादिभिश्चतु-
 रभिः स्वस्वजायाभिः सह स्वस्वभवनेषु सुखविहरणम् ॥ ४ ॥ ततः कतिपयकालानन्तरं भरतमातुलेन युधाजितादशरथानुमत्या भर-
 तशत्रुघ्नयोः स्वपुरं प्रत्यानयनम् ॥ ५ ॥ श्रीरामेण पित्राज्ञया प्रजापालनपूर्वकं श्रीसीतया सह स्वनगरे सुखविहरणम् ॥ ६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणाया प्रमेयाय ददौ हस्ते संसायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 [संदिश्य स्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् ॥ शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा] ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्नि चाग्राय राघवम् ॥ ५ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ६ ॥
 चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ७ ॥

प्रीडा लज्जा ॥ २१ ॥ शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशर-
 लक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २२—२३ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ।
 लोकान् हतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ आस्रगतिं स्वस्थानं ॥ २६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ स्वपुरं प्राप्य सीतयारामः सुखमुवासेत्याह सप्तति-
 तमे—गतइत्यादि । रामे परशुरामे । वरुणाय न्यासत्वे-
 नेति शेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥ १ ॥ विह्व-
 लं परवशं । अनेन परशुरामेण कृतां परत्वसूचिकांस्तु-
 तितं वरुणाय धनुर्दानं च दशरथो न ज्ञातवानिति गम्यते
 ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति “प्रातिपदिकान्तनुम्” इत्या-
 दिना णत्वं ॥ ३—४ ॥ रामस्येत्यादि श्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टवचनं श्रु-
 त्वा । गतोराम इति श्रुत्वा क्रमेण पुनः स्पष्टं श्रुत्वेत्यर्थः ।

एतद्व्यवहारप्रयोजनं च दयया दशरथादीन् प्रतिस्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णतेजोवत्त्वसंपादनं चेति भाति । वैष्णवतेजसोऽशेनान्यत्र सत्त्वेराव-
 णवधस्य दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवधेच्छुदेवगन्धर्वादीनां ब्रह्मागमनं पूर्वमुक्तं ॥ २१ ॥ ति० दाशरथिप्रदक्षिणीकृत्य अन्त-
 र्यामित्वेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरणं च क्षत्रियत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यं ॥ २६ ॥ इति षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

ति० वरुणस्याप्रमेयत्वं भृगवे साक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् । इदंच तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टं ॥ १ ॥ शि० पितरं चाभिवाद्य विकलं
 वीनां पक्षिणां कलं स्वस्वनीडगमनं यस्मिन् तं सायंकालं । दृष्ट्वा प्रोवाच ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ज. अ. गमिष्येऽहं. २ ज. निहतान्दृश्य. ३ ज. तौल्लोकांस्तपसा. ४ ख. श्रविदिश. ५ घ. देवास्स-
 र्षिगणाः. ६ ज. ट. मुदान्विताः. झ. प्रपूजितः. ७ घ. च. छ. अ. प्रशस्यह. ८ क—घच. झ. प्रदक्षिणीकृत्य. ९ क—छ.
 झ. अ. ट. महायशाः. १० ड. झ. ट. विकलं दृष्ट्वा. ११ अर्थश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १२ ग. घ. ट. तद्वचं श्रुत्वा. क.
 चवचं श्रुत्वा. ख. तुवचः. १३ घ—छ. झ. अ. मूर्धुपाप्राय. १४ क. सुतानात्मान. ख. पुत्रांश्चात्मान.

पताकाध्वजिनीं रम्यां तूयोद्भूतिनिनादिताम् ॥ सित्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ८ ॥
 राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलङ्कृताम् ॥ ९ ॥
 पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमौञ्छ्रीमद्भिश्च महायशः ॥ १० ॥
 प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं पुनः ॥ ननन्द सैन्यो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ ११ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ १२ ॥
 [रामं च लक्ष्मणं चैव शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ आर्चयन्मङ्गलाशीर्भिर्मङ्गलैरभ्यपूजयन् ॥
 उपाहारैश्च संहृष्टाः कुमारानभिपूज्य च] ॥ १३ ॥

ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपपत्नयः ॥ १४ ॥
 मङ्गलालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १५ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ ['स्वस्व' गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ १६ ॥
 गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्] ॥ रेमिरे मुदितौः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १७ ॥
 कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १८ ॥
 शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ [कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] ॥ १९ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ [अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम्] ॥
 अक्लिष्टकारिणं शूरं परसैन्यविमर्दनम् ॥ २० ॥

विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम् ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ २१ ॥
 अयं कैकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ त्वां नेतुमागतो वीर्य युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २२ ॥
 [* प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ॥ ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि *] ॥ २३ ॥

दृष्टः पुलकितः ॥ ५—७ ॥ रम्यामितिपुनरुक्तिस्त-
 त्तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण पताका । ध्वजपटः ।
 ध्वजःदण्डः । पताकान्विताध्वजाअस्यांसन्तीति
 पताकाध्वजिनीं । ह्रस्वदीर्घध्वजभेदइत्यप्याहुः ।
 उद्भूतिमितिभावेनिष्ठा । तूयोद्भोषेणसंजातनिनादामि-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः ।
 मङ्गलं आशीर्वचनं वक्तुंशीलमेषामस्तीतिमङ्गलवादि-
 भिः ॥ ९—१० ॥ जनः सम्बन्धिजनः । गृहेस्थितैरि-
 ति शेषः । काम्यन्तइतिकामाः विषयभोगपरिकरातैः
 ॥ ११ ॥ वधूनां स्तुषाणां प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वा-
 न्तःपुरानयनेवा । “वधूर्जायास्तुषा” इत्यमरः । युक्ता

आसक्ताः । आसन्नितिशेषः ॥ १२—१३ ॥ जगृहुः
 अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १४ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्ति-
 वाचनैः । शोभिताः । मङ्गलालंभनैरितिपाठे आलंभ-
 नं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवतानामर्चागृ-
 हाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिभिरपूजयन् । आय-
 तनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादितिभावः ॥ १५ ॥
 सर्वाअभिवाद्य सर्वारेमिरइत्यन्वयः ॥ १६—१८ ॥
 वर्तयन्ति अनुवर्तयन्तिस्म ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथका-
 लस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति ॥ २०—२१ ॥ मातुल-
 स्तवेति अतो गच्छेतिव्यञ्जनावृत्त्योक्तिः पुत्रविरहका-

ति० होमैः गृहप्रवेशानीयहोमैः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ज. ट. मङ्गलपाणिभिः. २ ख. स्वपुरवासिभिः. ३ क. ख. शूरैः. ४ क. ख. घ—ट. त्सदृशंप्रियम्.
 ५ च. छ. झ. ज. ट. स्वजनैराजा. ६ इदमर्धत्रयं क. ख. दृश्यते. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. नृपयोषितः. ८ क. मङ्गलाभरणा-
 श्वैव. ख. मङ्गलाभरणैश्चैव घ. मङ्गलालेपनैश्चैव. ज. मंगलालंभनैश्चैव. ड. च. छ. झ. मङ्गलालापनैर्होमैः.
 ९ ख. यथार्हंप्रत्यपूजयन्. १० ख. भिवाद्यास्ताः. ११ घ. ट. स्तथा. १२ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १३ ख.
 गृहसमासाद्य. १४ ख. मुग्धाः. १५ इदमर्धं ख. ग. दृश्यते. १६ इदमर्धत्रयं ख. दृश्यते. १७ ग. घ. ज. ट. द्रघुसत्तमः. ख.
 द्रघुनन्दनम्. १८ ड. च. छ. झ. ज. वीरो. १९ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते.

श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ [अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्] ॥

गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २४ ॥

आपृच्छथ पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २५ ॥

[युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ २६ ॥

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च मेहाबलः ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २७ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २८ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयत्नितः ॥ गुरुणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽन्ववैक्षत ॥ २९ ॥

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ ३० ॥

तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥

रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तून् ॥ मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ ३२ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभ्यवर्धत ॥

[हृदयं चैव जानाति प्रीतियोगि परस्परम्] ॥ ३३ ॥

तर्यात् ॥ २२—२४ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःखरहितं यथाभवतितथा कर्तुं शीलमस्त्यस्येतितं ॥ २५—२८ ॥ परमयत्नितः परमं अत्यन्तं यत्नितः श्रुतिस्मृतिमर्यादानतिलङ्घ्य । गुरुकार्याणि गुरुचितशुश्रूषादिकार्याणि । अन्ववैक्षत परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं एतादृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः वणिजः ॥ ३० ॥ न केवलं शीलवृत्तेन किंतु सर्वैरपि गुणैरित्याशयेनाह—तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनां मध्ये ॥ ३१ ॥ एवं धर्मपरतारामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिदर्शयति—रामस्त्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु । तुशब्देन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तने देवताराधनादिकं हि पूर्वमुक्तं । स एवं कर्ता संप्रति वात्स्यायनमभ्यस्य कामतन्त्रपरो भूत् । सीतया अयोनिजया । “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति तृतीया । स्वाभाविकसौन्दर्यसमृद्धौ वावतीर्णापि भोगस्रोतस्य प्रधाना भूदिति रामस्य प्रावण्यातिशयः प्रदर्शितः । विजहार । परस्मैपदेन फलापर्यवसायितोच्यते । “स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” इति विहाररूपक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे ह्यात्मने-

पदमेव भवेत् । तथाच चिरतरविहारोपि भोगोपोद्घातकेलितां नतिशेतेति भावः । बहून्तून् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथा भोगनैरन्तर्यसूच्यते । बहून्तून् नित्युक्तं न तु वत्सरानिति । तेन तत्तद्वत्तुचितभोगोपकरणैर्भोगान्सबुभुजइत्युक्तं । मनोस्यास्तीति मनस्वी । भूमाथैवत्वर्थीयः । तथाच संश्लेषदशायां सीतासंकल्पमप्यतिशय्य भोगस्रोतः प्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यंतद्गतः तस्यांगतः । “सप्तमी—” इतियोगविभागात्समासः । जातिगुणवदपृथक्सिद्धतया तदेकरसो भूदित्यर्थः । सर्वदा तदासक्तचित्तोऽभूदिति भावः । तस्याहृदि नित्यं समर्पितः सीतापिरामकृततत्तद्वापारेण वशीकृता तदायत्तचित्ताऽऽसीत् । नित्यं सुचिरं भोगेपि सद्यस्संगते वनिरवधिकप्रेमभारभरिताऽभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यंतद्गतइत्यत्र हेतुमाह—प्रियात्विति । तुरवधारणे । पितृकृता दारा इति हेतौ रेव रामस्य सीता प्रियासीत् । तर्हि सीतावैलक्षण्यमकिंचित्करं नेत्याह । गुणात् भर्तृशुश्रूषणादिगुणात् । रूपस्य देहस्य । गुणात् सौन्दर्यात् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च । प्री-

तेषांचतुर्णां पुत्राणामध्ये सत्यपराक्रमोराम एवातियशाः । भूतानामध्ये स्वयंभूरिव गुणवत्तरो बभूवेत्यन्वयः । शि० स्वयंभवति प्रादुर्भूततां प्राप्नोतीति स्वयंभूः रामः । लोके भूतानां प्रादुर्भावं प्राप्तानां मध्ये अतियशाः गुणवत्तरश्च बभूव । इवश्चार्थे ॥ ३१ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क. ख. ग. दृश्यते. २ क. ज. ड. वीरो. ३ अयं श्लोकः क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ४ क. घ. महारथः. ५ ड. च. छ. झ. ज. रामस्सर्वाणि. ६ ख. राज्ञा परमयत्नितः. क. रामः परमयत्नितः ७ क. चकार ह. ८ ख. राजा दशरथः. ९ क. ग. घ. ड. झ. ज. ट. स्तथा. १० ग. ज. शीलवृत्ताभ्यां. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. रामश्च. १२ घ. ड. झ. ज. ट. तद्गतमनास्तस्याहृदि. क. च. छ. तद्गतमनानित्यंहृदि. ज. तद्गतस्त्वरया. १३ घ. द्रूपकृताच्चापि. १४ ड. च. ज. भूयो विवर्धते. ख. ग. ज. भूयो व्यवर्धत. झ. ट. भूयोऽभिवर्धते. ख. भूयोऽन्ववर्धत. १५ इदमर्थं क. दृश्यते.

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ ३४ ॥
तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ३५ ॥

तया स राजर्षिसुतोभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥

अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां बालकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति बालकाण्डः संपूर्णः ॥ १ ॥

तिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं । अ-
तोबहून्तृन्विजहारेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अथराम-
स्येवसीताया अपि रामेनिरन्तरानुरागं दर्शयन् त-
स्याहृदिनित्यंसमर्पितइत्युक्तंविवृणोति—तस्याश्चेति ।
तस्याभर्ता रामश्च । हृदये सीतायाहृदये । द्विगुणंयथा-
भवतितथापरिवर्तते । रामाद्विगुणाप्रीतिःसीतायारा-
मेभूदित्यर्थः । यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदार-
त्वकृता सौन्दर्यकृताच एव्रामेपिसीतायाः प्रीतिर्नोभ-
यकृता किंतु भर्तृत्वमात्रकृता । वक्ष्यत्यनसूयांप्रतिसी-
ता “यद्यप्येषभवेद्भर्ता ममार्येष्टृत्तवर्जितः । अद्वैधमुप-
चर्तव्यस्तथाप्येषमयाभवेत् ” इत्यादि । अनेन गुणा-
दित्युक्तरामविषयानुरागोविवृतः । एतादृशानुरागोरा-
मेणकथंविज्ञायतइत्यत्राह—अन्तरिति । अन्तर्जातं
सीताहृदतमपिहृदयगूढभावं । अनुरागमितियावत् ।
हृदा तर्केण अनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्याति जा-
नाति । चक्षिडःख्याव्यादेशःसार्वधातुकेष्यार्षः । तस्य-
दर्शनार्थत्वं चख्युरित्यादौसिद्धं । परकीयहृदयंकथंव्य-
क्तीभवतीत्यपेक्षायां तत्रैवसर्वदापरिवर्तमानत्वादित्युक्तं
पूर्वार्थं ॥ ३४ ॥ रामवत्सीतापि रामहृदयंविशेषेणव्य-
क्तंवेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भू-
यो विशेषेण । रामादतिरिक्तंजानातीत्यर्थः । रामो या-
दृशभोगमभिलषति तदिङ्गितेनज्ञात्वा स्वयंतदनुरूपा
भवति । ननुतदतिरिक्तभोगमभिलषते । एव्रामोपी-
तिभावः । रामादप्यतिशयेनसीतायाःकान्तेङ्गितपरि-
ज्ञानहेतुचतुष्टयमाह—मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाट्ट-
शस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिःसमेति प्रागल्भ्यमु-

च्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्री-
रिवस्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषोदर्शितः ॥ ३५ ॥
एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनुरूपभो-
गंदर्शयति—तयेति । राजर्षिसुतः महाराजसुत-
त्वेननिरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया
ततोप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता अभि-
रामया ततोप्यतिशयेनरमयिष्या । सः अतिशयित-
कामः । अतिकामया रामादप्यधिककामयेत्यर्थः । त-
या सीतया । समेयिवान् सम्यग्येयिवान् एकीभावेन
संश्लिष्टः । स्वयंप्रहास्त्रेषविषयीभूतःसन् । “ लीनेव-
प्रतिबिंबितेवलिखितेवोत्कीर्णरूपेवच प्रत्युपेवचवज्रले-
पघटितेवान्तर्निखातेवच । सा नश्चेतसि कीलितेव
विशिलैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनि-
बिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ” इतिवत् । विभुः प्रत्यालिङ्ग-
नादिसमर्थः । अमरेश्वरोविष्णुः आदिविष्णुः । श्रिये-
व मूर्तिभेदेनोपमानत्वं । अतीव अतिशयेन शुशुभेरे-
जे । तुल्यानुरागस्यातिशयितस्त्रीकामस्यभोगसमृद्धि-
हेतुत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
ण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

वेदे शास्त्रेषु वादेप्यनितरसुलभां कीर्तिमाटीकमानः
काव्यालङ्कारनाट्यप्रभृतिषु पटुधीः कोपि टीकाविधा-
ने ॥ शुद्धान्तःपद्मशुद्धान्तितमधुमथनः शुद्धसत्त्वैकमू-
र्तिर्गोविन्दायौ विचार्यव्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य
टीकाम् ॥ इतिबालकाण्डव्याख्यानं संपूर्णं ॥

तनि० राजर्षिसुतइति उत्तमराजकन्ययेतिचाभिजनवृत्तादितौल्यमुक्तं । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया-
अतिब्रह्मया समेयिवान् अतिसंश्लेषेणाभेदप्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिक्रान्तमन्मथया । तेनाप्राकृतविग्रहवत्तयादिव्यदंपतिभो-
गएवात्राभिव्यज्यते ॥ ३६ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ बालकाण्डस्संपूर्णः ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. अन्तर्जातमपि. २ ख. सदा. ३ क. तस्मिन्भूयो. ४ घ. ड. च. झ. ज. ट. सुतोभिका-
मया. क. सुतोनिकामया. ५ ड. च. छ. ज. ट. शुशुभेमुदान्वितो. ज. शुशुभेऽतिकान्तया.

इदं बालकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९११.